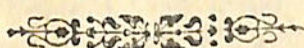
॥ श्रीः ॥

महाकाव्य-संग्रहः ।

(प्रथमखण्डम्)

महामहोपाध्याय-श्रीगिरिधरशर्म्मणा चतुर्वेदेन

शास्त्रिणा, व्याकरणाचार्येण संपादितः ।

स्वकृतया 'छात्रोपकारिणी' इत्याख्यया व्याख्यया

सह प्रकाशितश्च ।

(पुनर्मुद्रणाद्याधिकारः स्वायत्तः)

प्रथमं संस्करणम् ।

गौडोपाह्वहरविलासशर्म्ममुद्रकप्रबन्धेन

लवपुरेकमर्शिअलयन्त्रालये मुद्रितः ।

संवत् १९८१ वि०] [मूल्यम् १रू० ८आ०

॥ श्रीः ॥

भूमिका ।

इह खलु सर्वविज्ञानरत्नोद्भासुरं संस्कृतवाङ्मयवारिनिधिमवगाढुमिच्छतां सहृदयानां काव्यसुधाभिषेकस्तावदनिवार्य इति न कस्यापि विवादास्पदमन्तरज्जुषः । काव्यान्येव हि गीर्वाणगिरः सम्यक् परिचयमादधति व्युत्पादयन्ति व्युत्पित्सून्, एतान्येव परिशीलितानि समुन्मीलयन्ति चक्षुर्भाषापद्धताविव पुरातनाचारविचारपद्धतिष्वपि । एतैरेव वयं पूर्वजानां लोकातिशायीनि महत्त्वानि सम्यगवबोध्यामहे, तत्पादचिह्नानि चानुगन्तुमुत्साह्यामहे । एतेभ्य एव भारतीयानां कवितल्लजानामलौकिकचित्रणचातुरी सम्यगद्यापि समुन्मिषन्ती विस्मापयते वैदेशिकानामपि मनांसि । एतान्येव च वचसामगोचरं किमपि सौहित्यं मनस उद्भावयन्ति समाकर्षन्तीव संस्कृतवाङ्मयद्वारे तदभिमुखान् लोकान् । बहूनि किलानन्यसाधारणानि काव्यप्रयोजनानि समुपपादितान्यालङ्कारिकैः, न तान्यत्र विवरीतुमिच्छामः । तत एव च जागर्ति जनपदेषु निखिलेष्वपि चिरायैव महाकाव्यानामध्ययनाध्यापनशैली ।

परं कालभेदः पाठनशैलीमपि स्वप्रभावेण परिवर्तयितुं विवशीकरोति । न ह्यद्यत्वे छात्राणां तादृशी मेधा, न तादृशमैकाग्र्यम्, न वा तावान् समयोऽध्ययनाय तैर्लभ्यते । 'गुरोर्गिरः पञ्च दिनान्यधीत्य' इत्याभाणकस्य निदर्शनीभवन्तश्छात्रा इदानीं द्रुतमेव सर्वमध्ययनं समाप्य गृहाश्रमं निर्वोढुं द्रविणं च समार्जयितुं कृतत्वरा दृश्यन्ते । तत एव च ते न भवन्ति कस्यापि

॥ श्रीः ॥

भूमिका ।

इह खलु सर्वविज्ञानरत्नोद्भासुरं संस्कृतवाङ्मयवारिनिधिमवगाढुमिच्छतां सहृदयानां काव्यसुधाभिषेकस्तावदनिवार्य इति न कस्यापि विवादास्पदमन्तरजुषः । काव्यान्येव हि गीर्वाणगिरः सम्यक् परिचयमादधति व्युत्पादयन्ति व्युत्पित्सून्, एतान्येव परिशीलितानि समुन्मीलयन्ति चक्षुर्भाषापद्धताविव पुरातनाचारविचारपद्धतिष्वपि । एतैरेव वयं पूर्वजानां लोकातिशायीनि महत्त्वानि सम्यगवबोध्यामहे, तत्पादचिह्नानि चानुगन्तुमुत्साह्यामहे । एतेभ्य एव भारतीयानां कवितल्लजानामलौकिकचित्रणचातुरी सम्यगद्यापि समुन्मिषन्ती विस्मापयते वैदेशिकानामपि मनांसि । एतान्येव च वचसामगोचरं किमपि सौहित्यं मनस उद्भावयन्ति समाकर्षन्तीव संस्कृतवाङ्मयद्वारे तदभिमुखान् लोकान् । बहूनि किलानन्यसाधारणानि काव्यप्रयोजनानि समुपपादितान्यालङ्कारिकैः, न तान्यत्र विवरीतुमिच्छामः । तत एव च जागर्ति जनपदेषु निखिलेष्वपि चिरायैव महाकाव्यानामध्ययनाध्यापनशैली ।

परं कालभेदः पाठनशैलीमपि स्वप्रभावेण परिवर्तयितुं विवशीकरोति । न ह्यद्यत्वे छात्राणां तादृशी मेधा, न तादृशमेकाग्रत्वम्, न वा तावान् समयोऽध्ययनाय तैर्लभ्यते । 'गुरोर्गिरः पञ्च दिनान्यधीत्य' इत्याभाणकस्य निदर्शनीभवन्तश्छात्रा इदानीं द्रुतमेव सर्वमध्ययनं समाप्य गृहाश्रमं निर्वोढुं द्रविणं च समार्जयितुं कृतत्वरा दृश्यन्ते । तत एव च ते न भवन्ति कस्यापि

शास्त्रस्यावारपारीणाः, ततस्ततस्तत्तत् किञ्चिदाघ्रातुमनसो ग्रन्थचुम्बका एव प्रायेणावलोक्यन्ते । सैव दशा काव्यानामप्यध्ययने । न ह्यादितोऽवसानपर्यन्तं किमपि काव्यमद्यत्वे प्रायेण केनाप्यधीयते, अपि तु कुतश्चिदेकः, कुतश्चिच्च द्वावित्येवं केचित्सर्गाश्छात्रैः कथंचिदाघ्रायन्ते, तथैव च ते तासु तासु परीक्षासु नियस्यन्ते प्रबन्धकर्तृभिः । क्वचिच्चैकतमस्यैव कस्यचित्काव्यस्य कतिचित्सर्गाः परीक्षायां नियता दृश्यन्ते । छिन्नसर्गनियमने प्रायेणारम्भगता एव सर्गाः परीक्षासु गृह्यन्ते पुस्तकसौलभ्याय, तेन च महाकवीनां यत्र कवितायाः परिपाकः, यानि च स्थलानि चरित्रचित्रण आदर्शभूतानि-तेषां ज्ञानेन वञ्चिता एव भवन्ति छात्राः । एकतमस्यैव काव्यस्य नियमने तु तदितरेषां महाकवीनां लेखन्याः परिचय एव न जायत इति महान् दोष आपतति । शृङ्गारबहुलानि तादृशान्यपि च स्थलानि तत्र तत्र परीक्षणीये भाग आपतन्ति, येषामध्ययनं कुमाराणां नोपयोगि, न चोचितम्, विशेषतस्तु कुमारीणाम् । कस्यचित्कठिनस्यैकतमस्य काव्यस्य क्वचिन्नियतौ जातायां च पूर्वं सरलकाव्यक्रमेणाध्ययनाभावान्न व्युत्पद्यन्ते तत्र छात्राः । यथात्र पञ्चनदप्रान्ते प्रथमायां प्राज्ञपरीक्षायां रामायणस्य पुराणानां वा केचिद् भागाः, पञ्चतन्त्रं चेत्येतावान् काव्यपरिचयः, तदनु विशारदपरीक्षायाम् (मध्यमायाम्) तु एकवारमेव माघकृतेः (शिशुपालवधमहाकाव्यस्य) नव सर्गा नियतीकृता इति कथं प्रथमत एव छात्राणामेतादृशे कठिने काव्ये व्युत्पत्तिरुदियात् ? न चैषां कालिदासादिमहाकवीनां काव्यानि श्रवणपथमपि क्वचिदुपयान्ति । माघस्य सप्तमादिषु सर्गेषु वनविहार-जलविहार-दूतीप्रेषणादिवर्णनानामध्ययनं च कुमाराणां कुमारीणां च कियदुचितमिति न विशेषेण विवरी-
[illegible] अपि

चैषु महाकाव्येषूपलभ्यमाना नाल्पबोधानां छात्राणां व्याकरणालङ्कारादिषु व्युत्पादने साहाय्यमुपयान्ति, न च गुरुपरम्पराध्ययनपद्धतिरिदानीं सुरक्षिता वर्तते, विशेषतोऽस्मिन् पञ्चनदप्रान्ते । ततश्चाधीत्यापि काव्यम्, परिश्रम्यापि तत्र महान्तं कालं नालोक्यते प्रायेण भाषाव्युत्पत्तिश्छात्रेषु, दूरे त्वलङ्कारव्युत्पत्तेः कथा । तदेतत्सर्वं सखेदमालोचमालोचमहमस्य सटीकस्य महाकाव्यसंग्रहस्य संपादने प्रावर्तिषि ।

विशारदपरीक्षायां तत्सदृश्यामन्यस्यां वा मध्यमपरीक्षायामधीयानानां छात्राणां हितायैव प्रयत्न एष आरब्ध इति महाकाव्येषु ये सर्गा मद्बुद्ध्या तेषामत्यन्तमुपयोगिनो ज्ञाताः, त एवात्र संगृहीताः । प्रसिद्धानि हि पञ्च महाकाव्यानि, तत्र नैषधमतिकठिनमुत्तमशिक्षायां ग्रहीतुं योग्यमिति न मध्यमशिक्षायां प्रवेशयितुमुचितम् । उत्तमायां पञ्चनदप्रान्तस्य शास्त्रिपरीक्षायां नियतश्च तस्य भाग इति न तदत्र संगृहीतम् । अन्येभ्यस्तु रघुवंश-कुमारसंभव-किरातार्जुनीय-शिशुपालवधाभिधेभ्यो महाकाव्येभ्यस्ते ते सर्गाः संगृह्य छात्रोपकारिणीत्यनुगतार्थाभिधया टीकया संयोजिताः । अस्यापि च संग्रहस्य छात्रसौकर्याय भागद्वयं कल्पितम्, तत्र प्रथमेऽस्मिन् भागे रघुवंशस्य महाकाव्यस्य द्वितीय-त्रयोदशौ सर्गौ, कुमारसंभवस्य च प्रथमपञ्चमाविति कविकुलगुरोः, कालिदासस्यैव सर्गचतुष्टयं संगृहीतम् । भागान्तरे च किरातार्जुनीयशिशुपालवधाभ्यां सर्गपञ्चकसंग्रहः स्यादिति मिलितं नवसर्गात्मकं भागद्वयमिदं केवलं संस्कृतमधीयानानां मध्यमशिक्षायोग्यं मन्मतौ सम्यक् प्रतीयते । भागद्वयमेव चेह विशारदपरीक्षायां नियतीकृतं विश्वविद्यालयाध्यक्षैः । आङ्गलभाषया सह द्वितीयभाषारूपेण संस्कृतमधीयानानामपि छात्राणां मध्यमशिक्षायामनेन प्रथमेन भागेन हितं संपादयितुं शक्यते-इति मद्बुद्धिः । अत्र

राजर्षेर्दिलीपस्यालौकिक्या गोसेवाप्रवणतायाः, प्रभावस्य, अनन्यसाधारणस्यात्मत्यागस्य च वर्णनेन समलंकृतो रघुवंशस्य द्वितीयः सर्गः कुमाराणां मनस्सु कमपि पूर्वजानामादर्शं निधातुमलम्, त्रयोदशश्च प्राकृतपदार्थवर्णने किमपि वैलक्षण्यमावहतीति संग्रहेऽत्र संनिवेशितः। कुमारसंभवस्य च प्रथमः सर्गः प्रकृतिवर्णनाय, भगवत्याः पार्वत्या अलौकिकसौन्दर्यवर्णने कविप्रौढेः परिचयाय, काव्यकथामुखबन्धज्ञानाय चावश्यकः, पञ्चमस्तु भगवत्या विचित्रतपोवर्णनेन कपटबटुसंलपनिबन्धनेन चास्मद्बुद्धौ कविकुलगुरुप्रौढेरादर्शभूत इति सोऽत्र सादरं संनिवेशितः। मध्यमशिक्षोपयोगी संग्रहोऽयमिति न सहृदयैर्विस्मर्तव्यम्, रघुवंशस्याष्टमचतुर्दशौ, कुमारसंभवस्य चतुर्थश्चेति सर्गा इमे यद्यपि रसपरिपोष आदर्शभूताः, तथापि तद्घटना कुमारेषु नोचितं प्रभावमुत्पादयेदिति न तेऽत्र संगृहीताः। सर्वैव तु कालिदासकविता ऽध्ययनस्य मननस्य सुचिरं भावनायाश्च योग्येति कस्योत्कर्षापकर्षौ बुध्येताम्, तथापि कियांश्चिदंशः संग्राह्य इति स्वबुद्ध्या संगृहीत एव।

अस्य चांशस्य निबद्धा छात्रोपकारिणी व्याख्या। अस्यां व्याख्यायां श्रीमन्मल्लिनाथसूरिविरचिता सञ्जीवनी व्याख्या मुख्यतयाधारभूता, सुप्रसिद्धत्वान्मल्लिनाथनिबद्ध एव पाठोऽत्र समादृतः, तद्व्याख्यात एव चान्वयः शब्दार्थौ भावार्थश्च प्रायेणोपजीवितः, यत्र त्वस्माकं क्वचिद्विमतिस्तत्र तन्मतानुवादपुरःसरं सा प्रकटिता, विमतिहेतुरपि च प्रायेण तत्र तत्र निर्दिष्टः। इदन्तु वक्तुं विवशाः स्मो यन्मल्लिनाथमहाभागेन कालिदासकाव्यानि व्याचक्षाणेन भावार्थ-व्यङ्ग्यार्थालङ्कारादिप्रदर्शने विलक्षणमेवौदासीन्यमालम्बितम्, विशेषतस्तु रघुवंशे। तत्र

हि केवलं शब्दार्थमात्रं तस्य टीका, कोशग्रथनमेव च तत्र

प्रधानम्, न तु व्युत्पित्सूनां व्युत्पत्तये, सहृदयानां मनस्तोषाय वा समुचितावश्यकविन्यासोऽपि तत्र दृश्यते । न च रघुवंशस्य काचिदन्यापि प्राक्तनी व्याख्यास्माभिरुपलब्धा, यत्रैवंविधविषयविन्यासो भवेत्, ततश्चाल्पयापि स्वबुद्ध्यैव सर्वमिदमस्माभिरेव निबन्धुमापतितम् । वाराणसीवास्तव्यप्रियसुहृच्छ्रीगौरीनाथपाठकेन निबद्धा (१९२० खिस्तवत्सरे मुद्रिता) आधुनिकी रघुवंशद्वितीयसर्गस्य सुबोधिन्याख्या व्याख्याप्यस्माभिर्दृष्टा, बहुत्र कोशांशास्ततोऽप्युद्धृता इति तस्यापि महाशयस्य कृतज्ञतामावहामः ।

अथ कुमारसंभवस्य तु पुरातनमन्यदपि टीकाद्वितयमस्माभिः सावधानमालोचितम् । एतद्धि सुप्रसिद्धेन विलुप्तानां बहूनां संस्कृतपुस्तकरत्नानामाविष्कर्त्रा माननीयेनास्मत्प्रियसुहृदा श्रीमता महामहोपाध्यायेन त, गणपतिशास्त्रिमहोदयेन संपाद्य 'अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलौ' (त्रिवेन्द्रम्) प्रकाशितम्, तदनुग्रहेणैवास्माभिरुपलब्धम् । अत्रैका श्रीमदरुणगिरिनाथ (अरुणाचलनाथ) विरचिता कुमारसंभवप्रकाशिकाख्या व्याख्या, (प्रकाशिकापदेनैवेयमस्माभिर्व्यवहृता), इयं मल्लिनाथात्प्राचीना, 'नाथस्तु' इति सङ्केतेनैतन्मतं मल्लिनाथेन क्वचित्क्वचित्प्रकटितम् । इयमतिसंक्षिप्ता टिप्पणीरूपैव, परं स्वल्पैरेवाक्षरैरर्थगौरवमत्रातिनिगूढं द्योतितं पण्डितेन व्याख्यात्रा । श्रीमता नारायणपण्डितेन विरचिता 'कुमारसंभवविवरणम्' इति नाम्ना प्रसिद्धा द्वितीया व्याख्या । (इयं विवरणनाम्नैवास्माभिर्व्यवहृता) । इयमतिविस्तृता प्रकाशिकाया भाष्यरूपा, प्रकाशिकायां संक्षेपेण निर्दिष्टा पदार्था अत्र विस्तार्य प्रदर्शिताः सन्ति । अन्वयः, व्याख्या, भावार्थः, व्याकरणाद्यंशः, व्यङ्ग्यार्थोऽलङ्कारादिश्चेति सर्वमत्र वैशद्येन विवेचितम् । अतिविस्तृ-
[illegible] नास्माभिः संगृहीता, [illegible]

अंशा न त्यक्ताः । एतत्प्रदर्शिता व्यङ्ग्यार्था ये व्युत्पत्त्यर्थमावश्यकाः, ते क्वचिद्भावार्थे क्वचिच्चालङ्कारादिषु संगृहीताः । यत्र च व्याख्याने व्यङ्ग्यादावलङ्कारादिषु वा क्वचिदस्माकं विमतिः, तत्र सहेतुकं प्रायेण सा निर्दिष्टा । एतदभिमताश्च पाठभेदाः प्रायेण टिप्पण्यां सन्निवेशिताः । क्वचिच्च मल्लिनाथपाठापेक्षया सुन्दरत्वेन प्रतीतः पाठो मूल एव निवेशितः, मल्लिनाथानुमतस्तु पाठभेदस्तत्र टिप्पण्यामुद्धृतः । एतट्टीकाद्वयं सहृदयानां मनस्तोषाय सर्वात्मनालमिति वयमभिप्रेमः । अरुणगिरिनाथेन व्याख्याकृतो दक्षिणावर्तस्य नाम तत्र तत्र स्मृतम् । परं न सा व्याख्याद्यावधि समुपलभ्यते, सैव तु मल्लिनाथमहाभागस्योपजीव्येति प्रतिभाति । अरुणगिरिनाथेन दक्षिणावर्तनाम्नानूदितानां पाठानामर्थानां च सञ्जीवन्यां दर्शनात् । हन्त! एतादृशीं सर्वाङ्गरमणीयां व्याख्यां दृष्ट्वापि तत्रभवतः कोलाचलमल्लिनाथसूरेः—

भारती कालिदासस्य दुर्व्याख्याविषमूर्च्छिता ।
एषा सञ्जीवनी व्याख्या तामद्योज्जीवयिष्यति ॥

इतीयं वाक् कथं प्रसृतेति पर एष विस्मयोऽस्मन्मनसि । तेन च महोदयेन सर्वांश्चमत्कातिसारानर्थानपह्नुवानेन कोऽयं कालिदासभारत्या उज्जीवनप्रकार आश्रित इति किं ब्रूमहे । मौनमेवात्र श्रेयः । अस्माभिस्तु सर्व एवैते स्वव्याख्याया उपजीव्यत्वेनाश्रिता इति सर्वेषामेव सुतरां कृतज्ञाः स्मः ।

अथास्यां छात्रोपकारिण्यां व्याख्यायां यया रीत्या काव्यानि पाठिताश्छात्राः सम्यग् व्युत्पद्यन्ते, स एव क्रम आश्रितः । अनेनैव क्रमेण च्छात्रान् सम्यगध्याप्य गीर्वाणभारत्यां व्युत्पादयन्तु-इति सविनयमध्यापकमहोदयान् प्रार्थयामहे । तत्परिचयाय च कांश्चिदस्याष्टीकायाः सङ्केतान् स्पष्टीकुर्मः । अत्र हि प्रथम दण्डान्वयसंनिवेशः, (यद्यप्यन्वयादपि पूर्वं पदच्छे-

दोऽध्यापकैः शिक्षणीयः, तथापि न तस्य व्याख्यायामुपन्यसनमावश्यकम्, अन्वयेनैव पदविभागज्ञानसिद्धेरिति विस्तरभिया स उपेक्षितः, शिक्षकैस्तु शिक्षणीय एव)। अध्याहारलभ्यान्यपि पदानि प्रायेणान्वयबोधके वाक्ये पूरितानि, क्वचिदनवधानेन त्यक्तान्यपि शिक्षकमहाभागैः पूरणीयानि। चकारादीनां निपातानां सन्निवेशस्तदन्वयिन आदावन्ते वा क्रियत इत्युभयविधोऽपि व्याख्याकृतां संप्रदायः। तथैवात्रापि व्याख्यायां निपातसंनिवेशे क्वचित्क्वचिद्भेद इव जातः, (क्वचिदादौ क्वचिदन्ते च संनिवेशो जातः) सोऽयं यत्रानवधाननिबन्धनो भवेत्तत्र शिक्षकैः शोधनीय एव। निपातानां वाक्यादौ प्रयोगो यद्यपि व्युत्पत्तिविरुद्धः, अथाप्यन्वयबोधकं वाक्यं न स्वतन्त्रवाक्यमिति तत्र तथा प्रयोगो न दोषाय मतः, तत एवात्र क्वचित्सत्यावश्यकत्वे निपातानां वाक्यादावपि प्रयोगः, क्वचिच्च वाक्यनियमरक्षणाय किमादिशब्दा आदौ संनिवेशिता इति तत्र तत्रालोच्यं विद्वद्भिः। युष्मदस्मदोः-वां-नौ-ते-मयाद्यादेशाश्चापि वाक्यादौ यद्यपि व्याकरणविरुद्धाः, तथापि श्लोकवाक्ये पदान्तरपरत्वेन यत्र कविना ते निबद्धाः, तत्रान्वयवाक्ये सत्यामावश्यकतायां युष्मदादीनां वाक्यादौ प्रयोगेऽपि त आदेशा अनुकरणीया एव भवन्ति, श्लोकपदानामन्वये परिवर्तनस्य संप्रदायादर्शनात्। अनुकृतिरूपमेव च तद्वाक्यमिति न स्वतन्त्रवाक्येष्विव व्याकरणविरोधोऽत्र। एवमन्यदप्येवंविधं तत्र तत्रानुसंधेयम्। उपमावाचकस्येवशब्दस्यान्वयो यद्यपि मुख्येनोपमानेन सहैवोचितः, तथापि व्याख्यासौकर्याय क्वचिद् व्याख्याकृद्भिरुपमाप्रयोजकबिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नार्थबोधकैः पदैः सहायं संनिवेशितः, यथा 'श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत्' इति वाक्ये स्मृतिर्मुख्यमुपमानम्, अर्थस्तु मार्गेण सह बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नः, एवं मल्लिनाथेन 'स्मृतिः श्रुतेरर्थमिव' इति

अर्थशब्देन सहेवशब्दः संनिवेशितः । 'स्मृतिरिव श्रुतेरर्थम्' इत्युक्त्या च श्रुत्यर्थादिशब्दार्थानां सादृश्ये प्रवेश एव नास्तीति भ्रान्तिरालोचकानां संभवेद् इति वर्तते व्याख्यायामसौकर्यम्, तेन क्वचिदस्माभिरपि पूर्वव्याख्याशैलीमनुसृत्यैवेवशब्दः प्रयुक्तः। क्वचित्त्वग्रे 'अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः' इत्यादौ (पृ०६०) मुख्यस्थाने एव इवशब्दं संनिवेश्य मल्लिनाथादिभ्यो विभिन्नयापि शैल्या व्याख्यातम् । तस्यैतस्यौचित्यानौचित्ये मार्मिकैर्विद्वद्भिर्विवेचनीये।

अथान्वयादनन्तरं तत्तत्पदानां विग्रहाः, प्रकृतिप्रत्ययाद्यंशाः (पाणिनिसूत्रपुरःसराः) परस्परं क्रियाकारकभावाद्याः संबन्धाश्च शिक्षणीया इति व्याकरणं व्याख्यायामस्यां निवेशितम् । क्वचित्पूर्वमेवान्वयाद् व्याकरणं शिक्ष्यते-इत्यप्यस्ति संप्रदायः, परं व्याख्यायामन्वयादुत्तरमेव तत्संनिवेश औचित्यं प्रतीतमिति तथैव कृतम् । इह प्रथमे पद्ये सर्वेषामेव पदानां परस्परं संबन्ध उपन्यस्तः, सर्वत्र तु तथाकरणे महान् विस्तरः स्यादिति येषां संबन्धस्य बोधनमावश्यकम्, तेषां बोधितः, सुगमस्तूपेक्षितः । शिक्षकमहाशयैस्तु व्युत्पत्तये सर्वेषां पदानां परस्परं क्रियाकारकभावादिसंबंध आदौ शिक्षणीय एव।

विस्तरपरिहारायैव समस्तपदानां विग्रहेष्वपि संक्षेप आश्रितः, पृथक् पृथगेकैकं समासा विगृह्य शिक्षणीयाः, पूर्वं प्रथमान्तेन समासं प्रदर्श्य तदनु च परिनिष्ठिता विभक्तिर्बोध्येत्यस्ति संप्रदायः। अस्माभिस्तु एकस्मिन् समस्ते पदे यावन्तः समासास्ते प्रायेण युगपदेव विगृह्य दर्शिताः, परिनिष्ठितविभक्त्यैव च समास आश्रितः । यत्र यत्र समासभेदस्तत्र तत्र प्रायेण कोष्ठेषु तत्तत्समासनामानि सङ्केताक्षरैर्निर्दिष्टानि । संकेताक्षराणि च तत्तत्समासाद्याक्षराण्येव । यथा—

(ष० तत्पु०)=षष्ठीतत्पुरुषः ।

(कर्म०)=कर्मधारयः ।

(उप० स०)=उपमितसमासः, उपपदसमासो वा

(बहु०)=बहुव्रीहिः ।

(द्व०)=द्वन्द्वः । इत्यादि ।

यथा 'खुरन्यासपवित्रपांसुम्' इत्यत्र 'खुराणां न्यासैः (ष० तत्पु०) पवित्राः (तत्पु०) पांसवो यस्मिन् (बहु०) तम्, इत्येतावन्मात्रमत्र व्याख्यायां निर्दिष्टम् । संप्रदाये तु 'खुराणां न्यासाः खुरन्यासाः, खुरन्यासैः पवित्राः-खुरन्यासपवित्राः, खुरन्यासपवित्राः पांसवो यस्मिन् स खुरन्यासपवित्रपांसुः, तं खुरन्यासपवित्रपांसुम्' इत्येवं शिक्ष्यते । तत्र संक्षेपार्थमेवायं क्रमोऽस्माभिराश्रितः, शिक्षकमहाभागैर्यथासंप्रदायमेव शिक्षणीयाश्छात्राः । व्याख्यायां मध्ये समासनामनिर्देशेन विच्छिद्य विग्रहशिक्षणं छात्राणां न दुर्बोधं भविष्यति । अग्रे तु कचिन्नामनिर्देशोऽपि न कृतः, व्युत्पन्नाश्छात्राः सुगमं तत्परिचेष्यन्तीति । एवमेव कचिद्विग्रहमात्रं निर्दिष्टम्, सिद्धरूपन्तु अन्वये दर्शनेन सुग्रहं भविष्यतीति तदुपन्यास उपेक्षितः, तदिदमप्यध्यापकैः सम्यक् शिक्षणीयम् । प्रत्ययविधायकादिसूत्राणि च बहुत्र पूर्णानि लिखितानि, महान्ति तु सूत्राणि आदौ प्रतीकं दत्त्वा कचित् '......' चिह्नेन कचिच्चेति शब्देन निर्दिष्टानि, तान्यध्यापकैरेव बोधनीयानि । येषु च सूत्रेषु प्रत्ययग्रहणं स्पष्टमन्त उपलभ्यते, तत्र सूत्रमेवोपन्यस्य वाक्यविरामः कृतः, 'अनेन सूत्रेणायं प्रत्ययः' इति पृथङ् न निर्दिष्टम् । तदिदं सर्वं विस्तरभियैवेत्यनुसंधेयम् । तथापि तु व्याकरणे छात्राणां व्युत्पादनाय महानत्र व्याख्याविस्तरः कृतः । यानि तु पदानि एवं कतिधा व्याख्यातानि, तानि अग्रे उपेक्षितानि, अध्यापकमहोदयैः स्थाने स्थाने स्मारणीयान्येव ।

अथ व्याकरणोपन्यासोत्तरं व्याख्यायां पर्यायैः शब्दार्थो निरूपितः, इयं प्रायेण मल्लिनाथानुसारिण्येव, तथापि स्पष्टीककरणाय क्वचिद् द्विधा त्रिधापि चार्थोऽनूदितः। तत्र तु शब्दस्य मुख्योऽर्थः पर्यायरूपेण प्रथमं निर्देष्टव्यः, प्राकरणिको निष्कृष्टोर्थस्तु 'इति यावद्' इति रीत्या बोद्धव्य इत्यस्ति परिपाटी। तथैवादावस्माभिरपि निर्दिष्टम्, अग्रे तु 'इति यावद्' निर्देश उपेक्षित एव। कोशांशाश्च पृथक्कृत्य टिप्पण्यां निवेशिताः। यत्र काव्ये सरला व्यवहारप्रसिद्धा एव शब्दाः सन्ति, तत्र तु तेषां व्याख्यारूपेण कठिनपर्यायनिवेश उपहासास्पदमिति प्रायेण न तथा कृतम्। पर्यायज्ञानाय कोशस्तत्रापि बहुधा टिप्पण्यां दत्तः।

व्याख्याया अनन्तरं च भावार्थः सुस्पष्टं निर्दिष्टः। अस्मिन् हि परीक्षायुगे केवलं पर्यायघोषणं कृत्वा च्छात्राः परीक्षासूत्तीर्णा भवन्ति, पद्यानामभिप्रायांस्तु नैव तेऽवगच्छन्ति, तेन न व्युत्पत्तिः, न च काव्यरसास्वादः, न वा कस्यचिदर्थस्य स्वशब्दैः प्रतिपादनशक्तिस्तेषामुदेति। तस्या एतस्या दुर्दशायाः प्रतीकाराय पद्याक्षराणि अस्पृशन् स्पष्टो भावार्थोऽत्र प्रायेण सर्वेषामेव पद्यानां निवेशितः। इयमेवास्या व्याख्याया विशेषता नाम। तस्यैतस्य विचारे अवश्यमध्यापकमहोदयैश्छात्राः प्रोत्साह्याः प्रेरणीयाश्चेति सानुरोधं प्रार्थयामहे।

तदनु व्याख्यायामलङ्कारादिसंनिवेशः। अत्रैव व्यङ्ग्यार्थः, रसादिः, दोषा अलङ्काराश्च यथामति निर्दिष्टाः। विशारदपरीक्षार्थं प्राधान्येनायमुद्यम इत्युक्तमधस्तात्। विशारदपरीक्षायां चालङ्कारलक्षणग्रन्थोऽपि नियतस्तिष्ठति, तेषामलङ्कारादीनां लक्ष्यपरिज्ञानं छात्राणां यथा भवेत्, तदर्थमन्विष्यान्विष्य संभवन्तोऽलङ्कारा ये बुद्धौ प्रतिभातास्ते निवेशिता एव। यत्रा-
लङ्कारस्य न सौन्दर्यं [illegible], तत्रापि [illegible]

एव च्छात्राणां परिचयाय। व्यङ्ग्या अपि चालङ्काराः क्वचिन्निर्दिष्टा एव। बहूनामलङ्काराणां यत्र स्थितिः, तत्र क्वचित्तेषां संसृष्टिसङ्करादिप्रभेदोपन्यासोऽपि कृतः, बहुत्र तु स उपेक्षित एव, तत्र मतिवैचित्र्येण बहुधा मतभेदसंभवात्, अङ्गाङ्गिभावादेर्दुष्परिज्ञानत्वात्, छात्राणामेतद्विचारे क्लेशसंभवाच्च। तथैव व्यङ्ग्यार्थं सर्वत्र प्रदर्श्यापि क्व ध्वनित्वम्, क्व गुणीभूतव्यङ्ग्यता, क्व वा व्यङ्ग्यं सर्वथा तिरोहितमित्यादिविचाराः सर्वत्र न प्रदर्शिताः, तत्र मतभेदसंभवादिति सहृदयैरेव तत्र तत्र तदूह्यम्। क्वचित्तु स्फुटं यत्र प्रतीतिस्तत्र तथापि विचारः कृत एव।

अलङ्कारादीनां च यत्राचार्यमतभेदेन द्वैधम्, तत्र 'यद्वा' इत्युपन्यस्य द्वयमपि निर्दिष्टम्। विस्तरभिया स्पष्टं तत्तन्मतोपन्यासस्तु न कृतः। प्रायेणालङ्काराः कुवलयानन्दमतमनुसृत्यात्र निर्दिष्टाः, क्वचिच्च मतान्तरेणापि। एषां चालङ्काराणां समन्वयाय सरलायाः पद्धतेः स्वीकारे महान् ग्रन्थविस्तरः संभाव्यते इति संक्षेप एवागत्या तत्राश्रितः। तेनात्र व्याख्यायामलङ्कारनिर्देशांशस्य क्वचिच्छात्रयोग्यतापेक्षया काठिन्यं जातम्, परं सारल्याय यत्ने महान् ग्रन्थविस्तरः स्यात्, तदनुपन्यासोऽपि च न समीचीन इत्यगत्यैव तथा कृतम्। अध्यापकमहोदयैः स्पष्टं सोंऽशश्छात्रेभ्यो बोधनीयः। भाषाकाठिन्यपरिहाराय च विभिन्नानां पदानां दुखबोधः संधिः प्रायेण न कृतः, क्वचित्तु अभ्यासवशाज्जात एवेति तथाभ्यासश्छात्राणामप्यावश्यक एव।

तथानया व्याख्यया यदि च्छात्राणां व्युत्पत्तिलाभे कश्चिदुपकारः स्यात्, यदि च व्याख्याशैल्या, भावार्थनिर्देशेन, व्यङ्ग्यार्थालङ्कारादिसमुपन्यासेन च सहृदयानामपि कथंचिन्मनस्तोष आविर्भवेत्, तर्हि परिश्रममिमं सफलमाकलयिष्यामि [illegible]

कवीनां व्याख्याकृतां च देशकालनिर्णयः, तच्चरितविचारः, काव्यतुलना चेत्याद्या विषयाः सविवेचनं पृथगुपोद्धातरूपेण प्रकाशिताः स्युः ।

अस्य सव्याख्यस्य संग्रहस्य संपादने संशोधनादौ च मदन्तेवासिना हरिद्वारस्थऋषिकुलब्रह्मचर्याश्रमस्य प्रथमस्नातकेन लवपुरीयसनातनधर्मसंस्कृतमहाविद्यालयस्याध्यापकेन विद्याभास्करश्रीपरमेश्वरानन्दशास्त्रिणा मम दक्षिणहस्तायितम्। व्याख्याया अपि प्रभूतोंऽशो मम परामर्शेन तेनैवोपनिबद्ध इति स महोदय आशीर्भिरभिनन्द्यते मया । सनातनधर्मकालेजनाम्नो महाविद्यालयस्याध्यक्षेण (प्रिन्सिपल) एम्. ए. एम्. ओ. एल् इत्युपाधिधारिणा श्रीमता रघुवरदयालुशास्त्रिणा च सत्परामर्शदानेन प्रकाशने साहाय्यसंपादनेन च सम्यगनुगृहीतोऽस्मीति तस्यापि महाभागस्य कृतज्ञतामावहामि । अन्यैश्च यैः सुहृद्भिः परामर्शदानेनोपकारः कृतस्तेषामपि कृतज्ञोऽस्मि ।

लवपुरस्थेषु यन्त्रालयेषु संस्कृतग्रन्थमुद्रणस्य नास्ति तथा समुचिता व्यवस्था, न तदर्थं तथा योग्या अक्षरयोजकाः, नापि तदुपयुक्तसीसकाक्षरसंपत्तिः, अन्यत्र च मुद्रणाय दत्तं पुस्तकं काले न लब्धं स्यादिति भियाऽत्रैव कथंचिन्मुद्रणमस्य संपादितम् । न च मुद्रणकाले मयापि समुचितोऽवकाशः कार्यान्तरपारवश्येन लब्ध इति अक्षरयोजकदोषेणास्माकं दृष्टिदोषेण मतिप्रमादेन च बहूनि स्खलितानि पुस्तकेऽस्मिन् संभाव्यन्ते ।तदर्थं पाठकमहोदयानां क्षमामभ्यर्थयामहे, आशास्महे च त एव तत्र तत्र स्खलितानि विशोधयेयुरिति । यत्राधिकभ्रान्तिसंभवः, तथाविधानामशुद्धीनां शोधनाय शुद्धिपत्रमपि संनिवेशितम् । 'व' 'ब' 'त्' 'द्' आदीनां वर्णानां विरामादिचिह्नानामनुस्वार-

मात्रादीनां चाशुद्धयः स्वयमेव पाठकैः शोधनीयाः स्युः । जग-

दीश्वरानुग्रहेण प्रचारं प्राप्तेऽस्मिन् ग्रन्थे संस्करणान्तरे सर्वं सम्यक् कृतं स्यादिति ।

विदुषां विधेयो—
गिरिधरशर्म्मा चतुर्वेदः

॥ श्रीः ॥

जयतु भगवती वाचां देवी ।

महाकाव्य-संग्रहः ।

(संग्रहे प्रथमः, रघुवंशे महाकाव्ये द्वितीयः सर्गः)

(छात्रोपकारिणी व्याख्या)

अलंकाराढ्यसर्वाङ्गीं भावाराध्यां रसात्मिकाम् ।
निरस्तदोषां सगुणामर्थदां वाचमाश्रये ॥ १ ॥

सिन्दूरपूरारुणिताखिलाङ्गो यज्ञोपवीतीकृतनागराजः ।
उद्दामविघ्नौघविघातदक्षः पायादपायादनिशं गणेशः ॥ २ ॥

महाकवीनां क्व वचांस्यनल्प-गाम्भीर्यहारीणि गुणौघभाञ्जि ।
मतिः क्व चेयं तरला तथापि यत्साहसं छात्रदयात्र हेतुः ॥ ३ ॥

सन्त्येव व्याख्यास्तु पदाभिधेय-विदे निबद्धाः खलु सूरिभिर्याः ।
न तादृशीयं भविता तथापि यत्साहसं छात्रदयात्र हेतुः ॥ ४ ॥

कथासम्बन्धः—सूर्यपौत्रस्य मनुपुत्रस्येक्ष्वाकोर्महाराजस्य वंश्यो राजर्षिर्दिलीपः प्रौढेऽपि वयसि सन्ततेरभावात्खिन्नो गुरोर्वशिष्ठस्य महर्षेराश्रमं गत्वा स्वस्यापुत्रतायाः कारणं प्रतीकारं च जिज्ञासते स्म । तेन च "स्वर्लोकादागच्छता त्वया मार्गे कामधेनुः प्रमादान्न सत्कृता, तत एव ते सन्ततेः प्रतिबन्धः । अधुना मदाश्रमस्थां कामधेनुसुतां नन्दिनीमाराधय, प्रसन्नायामस्यां फलिष्यति मनोरथः" इत्यनुशिष्टः । ततस्तदाज्ञया तत्रैवाश्रमे कांचित्पर्णशालायां सभार्यो वसतिं प्रकल्प्य रात्रौ सुप्त इति प्रथमसर्गे गतम् । तदनन्तरं वृत्तमुच्यते—

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्।
वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच ॥ १ ॥

अन्वयः—अथ यशोधनः प्रजानाम् अधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् पीतप्रतिबद्धवत्साम् ऋषेः धेनुम् वनाय मुमोच।

व्याकरणम्—यशोधनः-यश एव धनं यस्य सः (बहु०) जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्–जायतेऽस्यां सन्ततिरूपेण स्वयमिति जाया, गन्धश्च माल्यञ्च गन्धमाल्ये, (द्व०) जायया प्रतिग्राहिते (तत्पु०) गन्धमाल्ये यया ताम्, (बहु०) प्रतिग्राहितेति णिजन्ताद् गृह्णातेः कर्मणि क्तः, गन्धमाल्ये इति तत्कर्म, जाया प्रयोजककर्त्री, ययेत्यन्यपदार्थो धेनुस्तु प्रयोज्यकर्त्री। धेनुर्गन्धमाल्ये प्रत्यग्रहीत्, तां जाया प्रैरिरदिति जाया धेन्वा (यया) गन्धमाल्ये प्रतिग्राहितवतीति कर्तरि प्रयोगः। मालैव माल्यम्, स्वार्थे ष्यञ्। पीतप्रतिबद्धवत्साम्–पूर्वं पीतः पश्चात् प्रतिबद्धो वत्सो यस्यास्ताम् (बहु०)। पानम्-पीतम्, "नपुंसके भावे क्तः" ततः पीतमस्यास्तीति विग्रहे अर्शआद्यच्प्रत्ययो मत्वर्थीयः। "भुक्ता ब्राह्मणा" इत्यादिवत्। यद्वा-अविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकत्वमभ्युपगम्य "गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च" इति पाधातोः कर्तरि क्तः। प्रतिबद्ध इति प्रतिपूर्वाद् बध्नातेः क्तः, कित्त्वान्नलोपः। प्रजायन्त इति प्रजाः, प्रपूर्वाज्जनेः "उपसर्गे च संज्ञायाम्" इति डः। अधिपातीत्यधिपः, "आतश्चोपसर्गे" इति कः। वनायेति "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" इति तुमुन्नर्थयोगे चतुर्थी। मुमोच-तौदादिकमुञ्चतेर्लिटि रूपम्। अत्र-अथेत्यव्ययम्, पूर्वोक्तानन्तर्ये, प्रजानामित्यधिपसम्बन्धे षष्ठी, अधिप इति मुमोच-क्रियायाःकर्ता, लकारेण उक्ते कर्तरि प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा, प्रभाते-इति कालस्याधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी, जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्यामिति पीतप्रतिबद्धवत्सामिति च

धेनुविशेषणद्वयम् । वनायेत्यध्याहृतगमनक्रियायाः कर्म । यशोधन इति कर्तृविशेषणम्, धेनुमिति प्रधानक्रियायाः कर्म । ऋषेरिति धेनोस्स्वसम्बन्धे षष्ठी । मुमोचेति भूतानद्यतनपरोक्षार्थकः कर्तृवाचको लकारः । एवं सर्वत्रानुसन्धेयम् ।

व्याख्या—अथ-रात्रिनयनानन्तरम्, यशोधनः-यशः-कीर्तिरेव धनं-द्रविणं यस्य, तथाभूतः, प्रजानाम्[1]-जनानाम्, अधिपः-स्वामी, राजा, दिलीप इति यावत्; प्रभाते-प्रातःकाले, जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्—जायया—भार्यया--सुदक्षिणयेति यावत्, प्रतिग्राहिते-स्वीकारिते, गन्धमाल्ये-अर्चनाङ्गभूते चन्दनस्रजौ यया तथोक्ताम्, पीतप्रतिबद्धवत्साम्-पूर्वं पीतः-कृतस्तन्यपानः, पश्चाच्च स्वस्थाने प्रतिबद्धो वत्सो यस्यास्तथोक्ताम्, ऋषेः-वशिष्ठस्येतियावत्, धेनुम्-गां नन्दिनीम्, वनाय-वनं गन्तुम्, मुमोच-अनिवारितगमनां चकार ।

भावार्थः—दिलीपः प्रातरेव कृतस्तन्यपानं नन्दिन्या वत्सं स्वस्थाने बद्ध्वा सुदक्षिणया गन्धमाल्यादिभिः पूजितां नन्दिनीं धेनुं वने स्वच्छन्दविहारार्थं मुमोच ।

अलङ्कारादिः—यशोधन इति यशसि धनत्वारोपेण निरङ्गरूपकमर्थालङ्कारः । शब्दालङ्कारश्च छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासश्च । असन्ततावपि सुदक्षिणायां जायापदप्रयोगात्तस्यां पुत्रोत्पत्तियोग्यता व्यज्यते । यशोधन इति राज्ञः प्रवृत्तिरस्मिन् कर्मण्यपुत्रतारूपायशःक्षालनार्थमिति ध्वन्यते, प्रजानामधिप इति पुत्रोत्पादनस्यावश्यकतां व्यनक्ति, तेन साभिप्रायविशेषणद्वयेन परिकरोऽप्यलङ्कारः । जायाप्रतिग्राहितेति च जायाया अनुगतिं व्यनक्ति । अस्मिन् सर्गे इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोर्योगादुपजातिश्छन्दः ।

१—प्रजा स्यात्सन्ततौ जने-इत्यमरः ।

तस्याः खुरन्यासपवित्रपांसुमपांसुलानां धुरि कीर्तनीया।
मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत्॥ २॥

अन्वयः—अपांसुलानाम् धुरि कीर्तनीया मनुष्येश्वरधर्मपत्नी तस्याः खुरन्यासपवित्रपांसुम् मार्गम् स्मृतिः श्रुतेः अर्थम् इव अन्वगच्छत्।

व्याकरणम्—अपांसुलानाम्-न पांसुलानाम्, (नञ्तत्पु०) पांसवो दोषा आसां सन्तीति पांसुलाः, सिध्मादित्वाल्लच् प्रत्ययस्तद्धितः। मनुष्याणामीश्वरः, (षष्ठीतत्पु०) तस्य धर्मपत्नी (ष०तत्पु०) मनुष्येश्वरधर्मपत्नी। धर्मार्था पत्नीति मध्यमपदलोपी तत्पुरुषः। धर्मस्य पत्नीति-अश्वघासादिवत्सम्बन्धसामान्ये षष्ठीसमासो वा। खुरन्यासपवित्रपांसुम्-खुराणां न्यासैः (ष०तत्पु०) पवित्राः (तत्पु०) पांसवो यस्मिन् (बहु०) तम्। कीर्तनीया-कीर्तयितुं योग्येति कृतधातोर्णिजन्तात् कर्मणि 'अनीयर'। ईश्वरः-'ईष्टे' इति विग्रहे "स्थेशभासपिसकसो वरच्" इति वरच्। पत्नी-पतिशब्दस्य "पत्युर्नो यज्ञसंयोगे" इति नकारान्तादेशः, नान्तत्वाद् ङीप् च। श्रुतिः, स्मृतिः-उभयत्र क्रमशः श्रृणोतेः स्मरतेश्च क्तिन् "श्रुयजीषिस्तुभ्यः करणे" इति पूर्वत्र। अन्वगच्छत्-अनुपूर्वाद्गमेर्लङि "इषुगमियमां छः"। श्रुतेरिति तत्पदबोध्याया धेनोरुपमानविशेषणम्। स्मृतिरिति च धर्मपत्न्या उपमानविशेषणम्। इवेति सादृश्यार्थकमव्ययम्।

व्याख्या—अपांसुलानाम्-पापरहितानाम्, पतिव्रतानाम्, धुरि-अग्रे, कीर्तनीया-कथयितुं योग्या-परिगणनीयेति यावत्, मनुष्येश्वरस्य-राज्ञो दिलीपस्य, धर्मपत्नी-भार्या-सुदक्षिणेति यावत्, तस्याः नन्दिन्याः, खुराणां न्यासैः-निक्षेपैः, पवित्राः पांसवो-धूलयो यस्मिन्, तथोक्तम्, मार्गं-पन्थानम्, स्मृतिः-मन्वादिप्रणीतं धर्मशास्त्रम्, श्रुतेः-वेदस्य, अर्थम्-वाच्यं यथा,

१—शफं क्लीबे खुरः पुमान्—इत्यमरः।
२—रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांसुर्ना न द्वयो रजः—इत्यमरः।

तथा अन्वगच्छत्, अनुसृतवती।

भावार्थः–यथा स्मृतिः श्रुतिविहितमेव पवित्रमर्थमनुविदधती श्रुतिमनुगच्छति, तथैव पतिव्रताशिरोमणिः सुदक्षिणापि तां गामनुजगाम, तस्याः पादैः पवित्रे पथि स्वयमपि गन्तुं प्रवृत्ता बभूवेति।

अलङ्कारादिः-उपमात्रार्थालङ्कारः स्फुटः। स्मृतिरुपमानम्, सुदक्षिणा चोपमेया, अनुगमनं साधारणो धर्मः, गो-श्रुत्योः पथ्यर्थयोश्च बिम्बप्रतिबिम्बभाव उपमाप्रयोजकः। वृत्त्यनुप्रासः शब्दालंकारः। पांसुले पथि प्रवृत्तापि सुदक्षिणा स्वयमपांसुलेति विरोधाभासो व्यज्यत इति मल्लिनाथः। धर्मपत्नीति सुदक्षिणायां धर्माचरणयोग्यता व्यज्यते। यथा श्रुतिमनुगतैव स्मृतिः सुफला, तथा गामनुगच्छन्ती सुदक्षिणेति च व्यङ्ग्यम्।

निवर्त्य राजा दयितां दयालुस्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः।
पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम्॥ ३॥

अन्वयः–दयालुः यशोभिः सुरभिः राजा दयिताम् निवर्त्य पयोधरीभूतचतुःसमुद्राम् गोरूपधराम् उर्वीमिव तां सौरभेयीं जुगोप।

व्याकरणम्–पयोधरीभूतचतुःसमुद्राम्–धरन्तीति धराः, पचाद्यच्। पयसां धराः, (ष० तत्पु०) अपयोधराः पयोधरा यथा सम्पद्यन्ते, तथा भूताः पयोधरीभूताः, अभूततद्भावेऽर्थे "कृभ्वस्तियोगे संपद्य कर्तरि च्विः" इति च्विप्रत्ययः, ईत्वम्। "कुगतिप्रादयः" इति समासः। तथाभूताः चत्वारः समुद्रा यस्यास्ताम्। (बहु०) धेनुपक्षे तु-अनधराअधराः संपद्यमाना अधरीभूताः (तत्पु०) चत्वारः समुद्राः यस्यास्ताम् (बहु०) इति मल्लिनाथः। गोरूपधराम्-गो रूपस्य (ष० तत्पु०) धराम् (ष० तत्पु०)। निवर्त्य-नि-इत्युपसर्गपूर्वकाद्वर्ततेः पूर्वकाले क्त्वा, तस्य समासे ल्यबादेशः। दयालुः-दयधातोः–"स्पृहिगृहिपति... आलुच्"। सुरभेरपत्यं सौरभेयी।

ढक्प्रत्ययस्ताद्धितः। दायितामिति निवर्त्यैत्यप्रधानक्रियायाः कर्म। यशोभिरिति हेतौ तृतीया।

व्याख्या–दयालुः-कृपावान्, यशोभिः-कीर्तिभिः, सुरभिः[1]-मनोज्ञः, राजा-नृपतिः-दिलीप इति यावत्; दयितां-प्रियां-सुदक्षिणामितियावत्, निवर्त्य-गमनान्निवार्य, पयोधरीभूताः[2]-स्तनतां प्राप्ता इव चत्वारः समुद्रा यस्यास्तथाभूताम्, यद्वा पयोधरीभूताः–स्तनस्थानस्थिताः, लोकानां पयः–प्रदत्वेन पयोधरतुल्याश्च चत्वारः समुद्रा[3] यस्यास्तथाभूतामिति पृथ्वीपक्षे, पयसा दुग्धेन अधरीभूतास्तिरस्कृताश्चत्वारः समुद्रा यस्यास्तथोक्ताम्-इति धेनुपक्षे, गोरूपधराम्-धेन्वाकारधारिणीम्,उर्वीम्-पृथ्वीम् इव भासमानाम्, तां-पूर्वोक्ताम्, सौरभेयीं-सुरभेः-कामधेनोः सुताम्, नन्दिनीम्, जुगोप-ररक्ष।

भावार्थः—भूपतिः किञ्चिद्दूरं गत्वा-अनुयान्तीं प्रियां सुदक्षिणां "परिश्रान्ता मा भूत्"-इत्याश्रमं प्रति निवर्तयामास। स्वयं च येन प्रयत्नेन समुद्रमेखलां कृत्स्नां पृथ्वीं रक्षति स्म, तेनैव तां गामपि ररक्ष। यत इयं गौर्गोरूपधारिणी साक्षात् पृथिवीव संभाविता। अस्याःस्तनाश्च समुद्रत्वेन सम्भाविताः, उभयोः पयःप्रदत्वं मध्यस्थितत्वं च सादृश्यमिति।

अलङ्कारादिः—उत्प्रेक्षात्रार्थालङ्कारः, उपमायां गोरूपधरामिति विशेषणस्यासामञ्जस्यप्रसङ्गात्। निरुक्तसादृश्येन केवलोर्व्या अप्युपमानत्वसंभवात्। न च गोरूपधारिण्या कयाचिदन्ययोर्व्या सहेयं नन्दिन्युपमातुमिष्टा,अपि त्वत्रैव गोरूपधरोर्वीत्वं संभाव्यत इत्येव कवेराभिप्रायः प्रतीयते। पयोधरीभूतचतुःसमुद्राम्-इति संभावनाप्रयोजकम्। स्तनेषु समुद्रत्व-

१–सुरभिः स्यान्मनोज्ञेऽपि–इति विश्वः।

२–स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ–इत्यमरः।

३–समुद्रोऽब्धिरकूपारः–इत्यमरः।

संभावनाया गवि पृथिवीत्वसंभावनायामङ्गभूतत्वात्। अस्य विशेषणस्यार्थद्वयं मल्लिनाथरीतिमनुरुध्यैव व्याख्यातम्, वस्तुतस्तु उपमाया अत्राभावेन धर्मस्योभयत्रानुगततयेऽर्थद्वयकल्पना व्यर्था। स्तनेषु समुद्रत्वं संभाव्यते-इत्येव न्यायः। दयितामिति दयालुरिति च-निवर्तनहेतुतया साभिप्राये विशेषणे, सुरभिरिति सौरभेयीमिति च रक्षणे तथेति परिकरः कुवलयानन्दमते। राजा सुरभिः, धेनुस्तु सुरभेरपत्यमिति रक्षा युक्तैवेत्यभिसन्धिः। अनुप्रासश्च शब्दालङ्कारः। ससमुद्रसकलपृथिवीरक्षणप्रयत्नेन गोरक्षा व्यज्यते।

व्रताय तेनानुचरेण धेनोर्न्यषेधि शेषोऽप्यनुयायिवर्गः।
न चान्यतस्तस्य शरीररक्षा स्ववीर्यगुप्ता हि मनोः प्रसूतिः॥ ४॥

अन्वयः—व्रताय धेनोः अनुचरेण तेन शेषः अपि अनुयायिवर्गः न्यषेधि। तस्य शरीररक्षा च अन्यतः न (अस्ति), हि मनोः प्रसूतिः स्ववीर्य्यगुप्ता (अस्ति)

व्याकरणम्—स्वस्य वीर्येण (ष०तत्पु०) गुप्ता स्ववीर्यगुप्ता, "कर्तृकरणे कृता बहुलम्" इति तत्पुरुषः। व्रतायेति तादर्थ्ये चतुर्थी। अनुचर इति-अनुचरतीति "चरेष्टः"। शिष्यत इति शेषः, "अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्" इति कर्मणि घञ्। अनुयान्ति तच्छीला अनुयायिनः, यातेस्ताच्छील्ये णिनिः। न्यषेधीति निपूर्वात् सेधतेः कर्मणि लुङ्, चिण् "प्राक् सितादड्व्यवायेऽपि" इति षत्वम्। रक्षणं रक्षा, "गुरोश्च हलः" इति स्त्रियामप्रत्ययः। अन्यतः-पञ्चम्यर्थे तसिल्। प्रसूतिः-"स्त्रियां क्तिन्"। गुप्ता-गोपायतेः क्तः।

व्याख्या—व्रताय-गोसेवारूपनियमार्थम्, धेनोः-गोः-नन्दिन्या इति यावत्, अनुचरेण-अनुयायिना, सेवकेनेत्यर्थः, तेन-दिलीपेन, शेषः-सुदक्षिणातिरिक्तोपि, अनुयायिवर्गः-अनुचर-समूहः, न्यषेधि-निवर्तितः। तस्य-दिलीपस्य, शरीररक्षा-

रस्य-देहस्य, रक्षा-गोपनम्, च, अन्यतः-अन्यं पुरुषं निमित्तीकृत्य नास्ति। हि-यतः, मनोःप्रसूतिः-संततिः, स्ववीर्यगुप्ता-स्वस्यात्मनो वीर्येण पराक्रमेणैव गुप्ता-रक्षिता सततमस्ति, नान्येन।

भावार्थः—भूपतिः सह गच्छन्तमितरमप्यनुचरवर्गं निवर्तयांचकार। यतो व्रतनिष्ठस्यास्य न प्रभावदर्शनार्थमनुचरापेक्षा, व्रते कर्मणां स्वेनैव संपाद्यत्वात्। स्वशरीररक्षार्थं तु न कदाप्यस्यानुचरापेक्षा जायते स्म, यतो मनुवंशजा आत्मरक्षणमात्मपराक्रमेणैव विदधते, परान्नापेक्षन्त एव।

अलङ्कारादिः—अत्र व्रतायेत्यनेन व्रतायैव धेनोरनुचरणम्, न पुनरन्यस्मै जीवनादिप्रयोजनायेति मल्लिनाथः, तेन परिसंख्यालङ्कारः सिद्ध्यति। वयन्तु जीवनादिव्यावृत्तेर्नात्र प्रयोजनं चमत्कृतिं वा पश्यामः। व्रतायेति—अनुयायिनिवर्तनहेतूपन्यासात् काव्यलिङ्गम्। एवं पूर्वार्धवाक्यार्थे—उत्तरार्धवाक्यार्थस्य हेतुत्वेनापि काव्यलिङ्गम्। उत्तरार्द्धवाक्ये पूर्वस्यांशस्य परेणांशेन समर्थनादर्थान्तरन्यासश्च। अनुप्रासस्तु कथंचित् सर्वत्र स्थित एव।

आस्वादवद्भिः कवलैस्तृणानां कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च।
अव्याहतैः स्वैरगतैः स तस्याः सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत् ॥५॥

अन्वयः—सम्राट् सः आस्वादवद्भिः तृणानाम् कवलैः कण्डूयनैः दंशनिवारणैः अव्याहतैः स्वैरगतैः च तस्याः समाराधनतत्परः अभूत्।

व्याकरणम्—सम्राट्-सम्यग् राजत इति, राजतेः क्विप्, "मो राजि समः क्वौ" इत्यनुस्वारनिषेधः। न व्याहतैः-अव्याहतैः (नञ्तत्पु०) व्याहतैरितिवि, आङ्पूर्वकाद्धन्तेः कर्मणि क्तः। स्वैरगतानि-"सह सुपा" इति केवलसमासः, गतानीति गच्छतेः "नपुंसके भावे क्तः"। तदेव परं यस्य स तत्परः

१—"येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः॥ शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राट्" इत्यमरः।

(बहु०) । समाराधने तत्परः समाराधनतत्परः । (तत्पु०) । आस्वादवद्भिः-आस्वादो विद्यते येषु तैरिति घञन्ताद् आस्वादशब्दादस्त्यर्थे मतुप् । "मादुदुपधायाः" इत्यादिना मस्य वः । कण्डूयनैः-कण्डूञ्धातोर्ल्युट्, कण्ड्वादित्वाद् यक् च । निवारणम, समाराधनम्, इति च णयन्ताल्ल्युट् । दशन्तीति दंशाः, पचाद्यच् ।

व्याख्या—सम्राड्-मण्डलेश्वरः, चक्रवर्तीति यावत्, सः-दिलीपः, आस्वादवद्भिः-रसविशिष्टैः, तृणानाम्-घासानाम्, कवलैः[1]-ग्रासैः, कण्डूयनैः-नखादिना खर्जनैः, दंशनिवारणैः-दंशानां[2]-वनमक्षिकाणाम्, निवारणैः-दूरीकरणैः, अव्याहतैः-अप्रतिरुद्धैः, स्वैरगतैः[3]-स्वच्छन्दगमनैश्च, तस्याः-नन्दिन्याः, समाराधने-सेवायाम्, तत्परः[4]-आसक्तः-संलग्न इति यावत्, अभूत् ।

भावार्थः—दिलीपः कदाचित् कोमलतृणग्रासानुपानयति स्म, कदाचिन्नखादिना गात्रं विघृष्य खर्जू विनोदयति स्म, वनमक्षिकाणां च दूरीकरणेन सततं रक्षति स्म । न च कुत्रापि यथेच्छं गच्छन्तीं तां निवर्तयामास-इत्येवं सेवायां प्रवृत्तः । सम्राडप्येवमाराधयतीत्यहो !

अलङ्कारादिः—अत्रैकस्मिन् समाराधने कार्येऽनेकेषां साधनानामुपादानात् समुच्चयोऽलङ्कारः । सम्राडपि समाराधनतत्पर इति विरोधालङ्कारोऽपि । गोविषयिणी भक्तिः प्राधान्येन व्यज्यते, तस्याश्च गोर्देवरूपत्वाद्भावध्वनिः ।

स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निषेदुषीमासनबन्धधीरः ।
जलाभिलाषी जलमाददानां छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत् ॥ ६ ॥

अन्वयः—भूपतिः ताम् स्थिताम् (सतीमनु) स्थितः (सन्)

१—ग्रासस्तु कवलार्थकः—इत्यमरः । २—दंशस्तु वनमक्षिका—इत्यमरः । ३—स्वेच्छा यदृच्छा स्वच्छन्दः स्वैरता चेति ते समाः—इति केशवः । ४—तत्परे प्रसितासक्तौ—इत्यमरः ।

प्रयाताम् (सतीमनु) उच्चलितः (सन्) निषेदुषीम् (सतीमनु) आसनबन्धधीरः (सन्) जलम् आददानाम् (सतीमनु) जलाभिलाषी (सन्) छायेव अन्वगच्छत्।

व्याकरणम्—आसनस्य बन्धे (ष०तत्पु०) धीरः (तत्पु०) आसनबन्धधीरः। आस्यतेऽस्मिन्निति-आसनम्, अधिकरणे ल्युट्। बन्धनं बन्धः, भावे घञ्। जलमभिलष्यतीति जलाभिलाषी "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये" क्वचिज्जातावपि। उपपदसमासः। छायेव-"इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपश्च" इति केवलसमासः। स्थितः, स्थिताम्, उच्चलितः, प्रयाताम्-इति कर्तरि क्तान्ताः, आद्ययोरकर्मकत्वादन्त्ययोर्गत्यर्थत्वात्। आद्ययोः"द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति"इति स्थाधातोरित्वम्। निषेदुषीम्-निषसादेति विग्रहे निपूर्वात् "षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु" इति धातोः "भाषायां सदवसश्रुवः" इति क्वसुः, स्त्रीत्वविवक्षायामुगित्त्वान्ङीप्, वसोरिति सम्प्रसारणम्। आददानाम्-आङ्पूर्वाद्दाधातोः "आङो दोऽनास्यविहरणे" इत्यनेनात्मनेपदे शानच्प्रत्ययः। स्थिताम्, प्रयाताम्, निषेदुषीम्, जलमाददानामिति सदन्तानि कर्मविशेषणानि, स्थित इत्यादीनि च तथैव कर्तुः।

व्याख्या—भूपतिः-राजा, दिलीपः, ताम्-नन्दिनीम्, स्थिताम्-निवृत्तगमनामूर्ध्वमवतिष्ठमानां सतीमनु-तथा दृष्ट्वा ततः पश्चादिति भावः, (एवमग्रेऽपि) स्थितः-निवृत्तगमनः सन्, प्रयाताम्-प्रस्थितां सतीम्, उच्चलितः-प्रस्थितः सन्, निषेदुषीम्-उपविष्टां सतीम्, आसनबन्धधीरः-आसनबन्धे-उपवेशने, धीरोऽव्याकुलः, उपविष्टः सन्नितियावत्, जलम्-पानीयम्, आददानाम्-गृह्णतीम्-पिबन्तीं सतीमिति यावत्, जलाभिलाषी-जलेच्छुः, स्वयमपि जलं पिबन् सन्निति यावत्, इत्थं छायेव-प्रतिबिम्बमिव, अन्वगच्छत्-अनुसृतवान्।

भावार्थः—यथा छाया छायिनि चेष्टमान एव स्वयमपि तद्वच्चेष्टते, न तु स्वतन्त्रा, तथैव दिलीपोऽपि गवि तत्तदवस्थानप्रस्थानोपवेशनादिक्रियाः कुर्वत्यामेव स्वयमपि तास्ताः क्रियाश्चकार, न तु स्वयं तां कस्यामपि क्रियायां प्रेरयामास।

अलङ्कारादिः—पूर्णोपमालङ्कारः। छायोपमानम्, राजा चोपमेयः। अनुगमनं सामान्यधर्मः। भूपतिरप्येवमन्वगच्छदिति विरोधोऽप्यलङ्कारः। पूर्ववद् भावध्वनिः। अत्र प्रक्रमभङ्गदोषमप्याहुः, 'स्थितः स्थिताम्' इत्यत्रेव 'उच्चलितः प्रयाताम्' इत्यादिषु येन धातुना प्रक्रान्तं तेन न निर्वाह इति।

स न्यस्तचिह्नामपि राजलक्ष्मीं तेजोविशेषानुमितां दधानः।
आसीदनाविष्कृतदानराजिरन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः॥ ७॥

अन्वयः—न्यस्तचिह्नाम् अपि तेजोविशेषानुमिताम् राजलक्ष्मीम् दधानः सः अनाविष्कृतदानराजिः अन्तर्मदावस्थः द्विपेन्द्र इव आसीत्।

व्याकरणम्—न्यस्तानि चिह्नानि यस्यास्तां न्यस्तचिह्नाम्। (बहु०) निपूर्वादस्यतेः कर्मणि क्तप्रत्यये-न्यस्तानि। तेजसो विशेषेण (ष०तत्पु०) अनुमिताम् (तत्पु०) तेजोविशेषानुमिताम्, अन्वमायीत्यनुमिता, मिनोतेः कर्मणि क्तः। न आविष्कृता (नञ्तत्पु०) दानस्य राजिः (ष०तत्पु०) यस्य (येन वा) सः (बहु०) अनाविष्कृतदानराजिः। आविः-इत्यव्यये उपपदे करोतेः क्तप्रत्यये आविष्कृता। "इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य" इति षत्वम्। अन्तर्मदस्यावस्था (ष०तत्पु०) यस्य (बहु०) सोऽन्तर्मदावस्थः। अवस्था-इत्यत्रावपूर्वकात्तिष्ठतेः "व्यवस्थायाम्" इति निर्देशाज् ज्ञापकादङ् स्त्रियाम्। द्वाभ्यां पिबन्तीति द्विपाः-"सुपि" इति योगविभागात्कः, तेषामिन्द्रः (ष० तत्पु०) द्विपेन्द्रः। दधानः-इति धाधातोः "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति शानच्।

व्याख्या—न्यस्तानि-परिहृतानि, चिह्नानि-लक्षणानि-

छत्रचामरादीनि यस्याः, तथाभूताम् अपि, तेजसः-कान्तेः, प्रभाविशेषोऽतिशयस्तेनानुमिताम् 'सर्वथा राजैवायम्' इत्यूहिताम्, राजलक्ष्मीम्-नृपश्रियम्, दधानः-धारयन्, सः-दिलीपः, अनाविष्कृता-बाहिरप्रकाटिता, दानराजिर्मदरेखा यस्य, येन वा, एवंभूतोऽपि, अन्तर्मदावस्थः–अन्तः-अभ्यन्तरे मदस्यावस्थितिर्यस्य तथाभूतः, यद्वा-अन्तःस्थितमदा अवस्था-दशा यस्य तथाभूतः, द्विपेन्द्रः उत्कृष्टो हस्तीव आसीत्-अशोभतेति यावत्।

भावार्थः—नन्दिनीं परिचरन् दिलीपो यद्यपि छत्रचामरादिराजचिह्नं त्यक्तवान्, तथापि केनचिदाकृतौ लक्ष्यमाणेन स्वाभाविकेन राजतेजसा "राजैवायम्" इति लोकैरन्वमीयत। यथा गण्डस्थले ऽनालक्षितमदरेखो ऽपि गजेन्द्र आकारेणैव मत्त इत्यनुमीयते, तद्वदिति।

अलङ्कारादिः—राजलक्ष्मीमदावस्थयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावात् पूर्णोपमा। न्यस्तचिह्नापि राजलक्ष्मीरन्वमीयतेति विभावना च।

लताप्रतानोद्ग्रथितैः स केशैरधिज्यधन्वा विचचार दावम्।
रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनोर्वन्यान् विनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान् ॥ ८ ॥

अन्वयः—लताप्रतानोद्ग्रथितैः केशैः (उपलक्षितः) सः अधिज्यधन्वा (सन्) मुनिहोमधेनोः रक्षापदेशाद् वन्यान् दुष्टसत्त्वान् विनेष्यन्निव दावम् विचचार।

व्याकरणम्—लतानां प्रतानैः (ष०तत्पु०) उद्ग्रथिताः (तत्पु०) लताप्रतानोद्ग्रथिताः, तैः। प्रतन्यन्त इति प्रतानाः, तनोतेरकर्तरि कारके घञ्। उद्ग्रथितेति ग्रन्थधातोः निष्ठायां किरवान्नलोपः। ज्यामधिगतमधिज्यम्, "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" इति तत्पुरुषः। अधिज्यं धनुर्यस्य सोऽधिज्यधन्वा, बहुव्रीहिः "धनुषश्च" इत्यनङ् समासान्तः। होमार्था धेनुर्होमधेनुः, शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपः। होमस्य धेनुरिति

(ष०तत्पु०) वा, धर्मपत्नीतिवत् । दुष्टान् सत्वान् दुष्टसत्त्वान्-इति कर्मधारयः । विनेष्यन्-विपूर्वान्नीधातोः "लृटः सद्वा" इति हेतौ लृटः शत्रादेशः । विचचारेति चरतेर्लिट् । केशैरिति "इत्थंभूतलक्षणे" तृतीया । दावमिति " देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञकः" इति कर्मत्वम् । अपदेशः-दिशेर्घञ् । वन्यान्-वनशब्दाद् यत् तद्धितः । दुष्ट इति दुष्यतेः क्तः ।

व्याख्या—लतानां-वल्लीनां, प्रतानैः-कुटिलतन्तुभिः, उद्ग्रथिताः उन्नमय्य बद्धाः ये केशास्तैरुपलक्षितः, तेन चिह्नेन चिह्नित इति यावत्, सः-दिलीपः, अधिज्यधन्वा-अधिज्यमारोपितमौर्वीकम्, धनुर्यस्य (हस्ते) तथाभूतः सन्, मुनिहोमधेनोः-मुनेः-वसिष्ठस्य होमधेनोः-होमसाधनभूतायाः गोः, रक्षापदेशात्-रक्षाया अपदेशात्-व्याजात्, वन्यान् आरण्यकान्, दुष्टसत्त्वान्-क्रूरजन्तून्, विनेष्यन्निव-शिक्षयिष्यन्निव-दमयिष्यन्निवेति, तद्दमनार्थमिति यावत्, दावम्-वनम्, तत्रेत्यर्थः, विचचार-परिबभ्राम ।

भावार्थः—दिलीप इतस्ततः प्रकीर्णान् स्वान् केशान् लतातन्तुभिरूर्ध्वं संयम्य सज्जं धनुरादाय गामनुगच्छति स्म, तत्स्वरूपेणेत्थं प्रतीयते स्म, यदयं वन्यानां दुष्टजन्तूनां प्रजासूपद्रवकारिणां शासनार्थमेव वने भ्रमति, गोरक्षा तु तत्र व्याजमात्रमिति ।

अलङ्कारादिः—रक्षापदेशेत्यत्रापदेशशब्देन प्रकृतगोरक्षणस्यापह्नवेनापह्नुतिरङ्गम्, दुष्टसत्त्वविनयस्य भ्रमणफलत्वेन सम्भावनात्फलोत्प्रेक्षा मुख्या । तया च दिलीपस्य राजकर्तव्यनिष्ठायामुत्कर्षो व्यज्यते ।

१—चिकुरः कुन्तलोबालःकचःकेशःशिरोरुहः—इत्यमरः ।

२—द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु—इत्यमरः ।

३—[illegible]

विसृष्टपार्श्वानुचरस्य तस्य पार्श्वद्रुमाः पाशभृता समस्य ।
उदीरयामासुरिवोन्मदानामालोकशब्दं वयसां विरावैः ॥ ९ ॥

अन्वयः—विसृष्टपार्श्वानुचरस्य पाशभृता समस्य तस्य पार्श्वद्रुमाः उन्मदानाम् वयसाम् विरावैः आलोकशब्दम् उदीरयामासुः इव ।

व्याकरणम्—पार्श्वेऽनुचराः पार्श्वानुचराः, (तत्पु०) विसृष्टाः पार्श्वानुचराः येन, (बहु०) तस्य विसृष्टपार्श्वानुचरस्य । उत्कटो मदो येषां (बहु०) तेषामुन्मदानाम् । व्यसर्जिषतेति विसृष्टाः, विपूर्वात् सृजतेर्निष्ठा, जस्य 'व्रश्चेति' षत्वम् । पार्श्वम्-पर्शूनां समूहः, "पर्श्वा णस् वक्तव्यः" इत्यनेन पर्शुशब्दाण्णस् तद्धितः । लक्षणया चायं पार्श्वशब्दः समीपवाची । पाशभृता-पाशं बिभर्तीति, पाशोपपदाद् बिभर्त्तेः क्विप्, ह्रस्वस्येति तुक्, "तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम्" इत्यनेन तृतीया । विरावः-विपूर्वाद् रौतेर्घञ् । उदीरयामासुः-उत्पूर्वकस्य चौरादिकस्येरयतेर्लिटि रूपम् । विरावैरालोकशब्दमिति प्रकृत्यादित्वात् तृतीया ।

व्याख्या—विसृष्टाः-निवर्तिताः, पार्श्वानुचराः-समीपवर्तिनः सेवका येन तथाभूतस्य, पाशभृता-वरुणेन, समस्य-तुल्यस्य, तस्य-राज्ञो दिलीपस्य, पार्श्वद्रुमाः-पार्श्वयोः-वामदक्षिणभागयोः स्थिताः, द्रुमाः-वृक्षाः, उन्मदानाम्-निरतिशयं मत्तानाम्-अतिहर्षाविष्टानाम्, वयसाम्[1]-पक्षिणाम्, विरावैः-शब्दैः, आलोकशब्दम्[2]-"क्षमया आलोकय, जय, जीव" इत्यादिकं राजोचितं जयशब्दम्, उदीरयामासुः-उच्चारयामासुरिव ।

भावार्थः—यथा वरुणो जलाभिवर्षणेन समस्तं वनस्पतिजातमभिवर्धयति, तथैवायमपि महाराजो दिलीपो रक्षणशिक्षणादिना प्रजाः परिपोषयति । अत एव वरुणदेवतुल्यस्य असहायं वने भ्रमतोऽस्य पार्श्ववर्तिनो वृक्षाः, अस्य दर्शनेन

१—खगबाल्यादिनोर्वयः—इत्यमरः । २—आलोको जयशब्दः स्यात्—इति विश्वः ।

हृष्टानां पक्षिणां कलकूजितैः स्वागतमिव कुर्वन्तो जयशब्दवादिनामनुचराणां कार्यं निर्वर्तयामासुरिति सम्भाव्यते ।

अलङ्कारादिः —पक्षिणां स्वाभाविके कूजने स्वागताभिसन्धिकृतजयशब्दत्वसंभावनादुत्प्रेक्षा । पाशभृता समस्येति धर्मलुप्तोपमा । पार्श्वानुचरत्यागे ऽपि जयशब्दलाभात् पूर्वरूपं च । उत्प्रेक्षया पूर्वरूपस्याङ्गाङ्गिभावसङ्करः, उपमया तु संसृष्टिः । पूर्वार्धे पाशब्दस्यासकृदावर्तनाद् वृत्त्यनुप्रासः । राज्ञः प्रभावातिशयव्यञ्जनाद् ध्वनिः ।

मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखाभं तमर्च्यमारादभिवर्तमानम् ।
अवाकिरन् बाललताः प्रसूनैराचारलाजैरिव पौरकन्याः ॥ १० ॥

अन्वयः——मरुत्प्रयुक्ताः बाललताः मरुत्सखाभम् आराद् अभिवर्तमानम् अर्च्यम् तम् पौरकन्याः आचारलाजैरिव प्रसूनैः अवाकिरन् ।

व्याकरणम्—मरुता प्रयुक्ता मरुत्प्रयुक्ताः, "कर्तृकरणे कृता बहुलम्" इति क्तान्तेन तत्पुरुषः । बाला लताः बाललता इति कर्मधारयः । मरुत्सखाभम्-मरुतः सखा मरुत्सखः, (तत्पु०) स इवाभातीति तम्, निरुपपदादाभातेः "आतश्चोपसर्गे" इति कः, ततः "उपमानानि सामान्यवचनैः" इति समासः । मरुत्सखस्येवाभा यस्येति लाक्षणिकपूर्वपदो बहुव्रीहिर्वा । मरुत्सख इति "राजाहःसखिभ्यष्टच्" इति समासान्तः । आचारलाजैः-आचारार्थाः, आचारस्य वा लाजास्तैः, (मध्यमपदलोपी, षष्ठीतत्पुरुषो वा) । पुरे भवाः पौराः, अण्-तद्धितः । तेषां कन्याः-पौरकन्याः । अर्चितुं योग्यम् अर्च्यम्, अर्चेतरर्हार्थे ण्यत् । अभिवर्तमानमिति वर्ततेः शानच् । अवाकिरन्-तौदादिकात्किरतेर्लङ् ।

व्याख्या—मरुता-वायुना, प्रयुक्ताः-प्रेरिताः, आन्दोलिता इति यावत्, बालाः-नवाः, लताः, मरुत्सखाभम्-अग्नितुल्यम्-

तथा प्रतापशालिनमितियावत्, आरात्-समीपे, अभिवर्तमानम्-आगच्छन्तम्, अर्च्यम्-पूजनीयम्, तम्-दिलीपम्, पौरकन्याः-पौराणां-नगरवासिनाम्, कन्याः-सुताः, आचारलाजैरिव-आचारार्थैर्लाजैर्धान्यैरिव, प्रसूनैः-कुसुमैः, अवाकिरन्-राज्ञ उपरि-पुष्पाणि ववृषुरिति।

भावार्थः—नगरे हि राज्ञः प्रचारे पौरकन्या गृहेभ्यो लाजान् प्रक्षिपन्ति इत्याचारः। स एष आचारोऽत्र कन्यानामभावेऽपि वायुनान्दोलिताभिर्लताभिर्लाजसदृशपुष्पवर्षणेन संरक्षितः। अग्निः खलु वायोर्मित्रम् दिलीश्चाग्निसदृशः, प्रभावेण पूज्यश्च, अतएवैदृशस्य मित्रस्यातिथीभूतस्य स्वागतं कर्तुं वायुना लताः प्रेरिता इति। महापुरुषस्य प्रयाणे शुभसूचकस्य मन्दस्य वायोः प्रचारः प्रकृतिसिद्धः। तत्र मित्रसदृशस्य राज्ञ आतिथ्यं हेतुतया निगूढमुत्प्रेक्षितं कविना।

अलङ्कारादिः—पूर्णोपमा मुख्या। भावार्थे प्रदर्शितया रीत्या गूढोत्प्रेक्षाऽपि। मरुत्प्रयुक्ताः, मरुत्सखाभमिति साभिप्रायविशेषणोपादानात् परिकरस्योत्प्रेक्षया सहैकवाचकानुप्रवेशसंकरः। ताभ्यां च लाटानुप्रासस्य स एव संकरः। प्रभावातिशयस्य ध्वनिः पूर्ववत्।

धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभावमाख्यातमन्तःकरणैर्विशङ्कैः।
विलोकयन्त्यो वपुरापुरक्ष्णां प्रकामविस्तारफलं हरिण्यः॥ ११॥

अन्वयः - विशङ्कैः अन्तःकरणैः दयार्द्रभावम् (इति) आख्यातम् धनुर्भृतः अपि अस्य वपुः विलोकयन्त्यः हरिण्यः अक्ष्णोम् प्रकामविस्तारफलम् आपुः।

व्याकरणम्—विशङ्कैः-विगता शङ्का येभ्यस्तैः (बहु०) शङ्का-शङ्कतेः स्त्रियामप्रत्ययः। दयया आर्द्रो (तत्पु०) भावो

२—"आराद् दूरसमीपयोः" इत्यमरः। १—भावः सत्तास्वभावाभिप्राय-चेष्टात्मजन्मसु-इत्यमरः। २—लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी इत्यमरः।

यस्य (बहु०) तद् दयार्द्रभावम् । धनुर्भृतः-धनुर्बिभर्तीति तस्य, "क्विप्" तुक् च । प्रकामविस्तारफलम्-प्रकामं विस्तारः "सुपा" इति समासः, तस्य फलम् । (ष०तत्पु०)आख्यातम्-आङ्पूर्वाच्चक्षिङो धातोः क्तः, "चक्षिङः ख्याञ्" इति ख्यादेशः । गौणक्रियेयम्, अन्तःकरणैरित्यस्याः कर्तृपदम्, दयार्द्रभावमित्यस्याः कर्म । विलोकयन्त्यः-चौरादिकाल्लोकयतेः शतृप्रत्ययः, उगित्वान्ङीप् । विस्तारः-"प्रथने वावशब्दे" इति स्तृणातेर्घञ् । वपुरिति विलोकनक्रियाकर्म ।

व्याख्या—विशङ्कैः-भयरहितैः, अन्तःकरणैः-चित्तैः, दयार्द्रभावम्-दयया-कृपया, आर्द्रः स्निग्धः, अकलुषित इति यावत्, तथा भावः-आन्तरोऽभिप्रायो यस्य, तथाभूतम्, आख्यातम्-कथितम्, 'एतद् न हिंसाशीलम्' इत्येवं बोधित मिति यावत्, धनुर्भृतः-धनुर्धारिणः, अपि, अस्य दिलीपस्य, वपुः-शरीरम्, विलोकयन्त्यः-विशेषेण पश्यन्त्यः, हरिण्यः-मृग्यः, अक्ष्णाम्-नेत्राणाम्, प्रकामविस्तारस्य-निरतिशयप्रसारस्य, फलम्, आपुः-लेभिरे ।

भावार्थः—यद्यपि कार्मुकधारिणो दिलीपाद् बाह्यदृष्ट्या भयं संभावितम्, तथापि हरिणीनां मनसि तं दृष्ट्वा भयं न जातमिति-"विमलं कलुषीभवच्च चेतः कथयत्येव हितैषिणं रिपुं च" इति न्यायेन 'दयाशीलोऽयं राजा नास्मान् हिंस्यात्' इति हरिण्यो विश्वस्ताः । तत एव च निर्भीका अतिशयेन मनोहारि शरीरमस्यालोक्यालोक्य स्वनेत्राणां विस्तारस्य साफल्यममन्यन्त ।

अलङ्कारादिः—धनुर्भृतोऽपि दयार्द्रभावमिति विरोधालंकृतिः । आख्यातमिति विलोकने कारणोपन्यासात् काव्यलिङ्गम् । राज्ञः सौन्दर्येण हरिणीनां नेत्रविस्तारफललाभोक्तेरुल्लासः । राज्ञः सौन्दर्यातिशयो [illegible] ।

स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैः कूजद्भिरापादितवंशकृत्यम्।
शुश्राव कुञ्जेषु यशःस्वमुच्चैरुद्गीयमानं वनदेवताभिः॥ १२॥

अन्वयः—सः कुञ्जेषु मारुतपूर्णरन्ध्रैः (अत एव) कूजद्भिः कीचकैः आपादितवंशकृत्यम् वनदेवताभिः उच्चैः उद्गीयमानम् स्वम् यशः शुश्राव।

व्याकरणम्—मारुतपूर्णरन्ध्रैः-मारुतेन पूर्णानि (तत्पु०) रन्ध्राणि येषां (बहु०) तैः, पूर्णमिति पृधातोः क्तः, ऋकारस्य रपरमुत्वम्, निष्ठानत्वम्, णत्वं च। आपादितवंशकृत्यम्-आपादितं वंशकृत्यं यस्मिन् कर्मणि यथाभवति तथेति, क्रियाविशेषणत्वात्कर्मत्वम्, तेन द्वितीया। आपादितेति णिजन्तात्पद्यतेर्निष्ठा, कृत्यमापद्यत, तत्कीचकैरापादीति। कृत्यम्-कर्तुं योग्यम्, करोतेः क्यप् तुक् च। कूजद्भिः-कूजतेः शतृप्रत्ययः। गीयमानम्-गैधातोः कर्मणि शानच्, यक्प्रत्ययो मुमागमश्च, घुमास्थेतीत्वम्। देव एव देवता, स्वार्थे तल्। शुश्राव-श्रुधातोर्लिटः प्रथमपुरुषैकवचनम्। कीचकैरित्यापादने प्रयोजककर्तृ। वनदेवता उद्गाने कर्त्र्यः।

व्याख्या—सः-दिलीपः कुञ्जेषु[1]-लतागृहेषु, मारुतेन-वायुना, पूर्णानि, रन्ध्राणि[2]-छिद्राणि येषां तथाभूतैः, कूजद्भिः-शब्दायमानैः, कीचकैः[3]-वेणुविशेषैः, आपादितम्-सम्पादितम्, वंशकृत्यम्[4]-वेणवाख्यवाद्यकार्यम्, यस्मिन् कर्मणि यथा भवति तथा, वनदेवताभिः-अरण्याधिष्ठात्रीभिर्देवताभिः, उच्चैः-तारस्वरेण, उद्गीयमानम्, उच्चैरुत्कण्ठया वा गीयमानम्, स्वम्-

---

१—निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे—इत्यमरः। २—छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं वपा सुषिः—इत्यमरः। ३—वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः—इत्यमरः। तेन तादृशविशिष्टार्थबोधकमपि कीचकपदमत्र "मारुतपूर्णरन्ध्रैः" इति विशेषणसद्भावात् केवलवेणुबोधकम्। "सति विशेषणसमभिव्याहारे विशिष्टबोधकानां विशेष्यमात्रपरता" इति न्यायात्। ४—वंशादिकं तु सुषिरम्—इत्यमरः।

स्वकीयम्, यशः-कीर्तिम्, शुश्राव-आकर्णितवान्।

भावार्थः—वने विचरता दिलीपेन तत्र तत्र कुञ्जेषु वनदेवता दृष्टाः, तन्मुखादुच्चैस्स्वकीर्तिगानं च श्रुतम्, वायुना निःस्वनन्तो वंशा एव तत्र गाने वंशवाद्यतामापन्ना अभूवन्।

अलङ्कारादिः—वंशवाद्यकृत्यस्य वेणुसंपाद्यत्वोक्त्या सादृश्ये पर्यवसानात् पदार्थवृत्तिर्निदर्शना। अद्भुतयशोवर्णनाच्चात्युक्तिः। राज्ञोऽतिशयितं महत्त्वं व्यङ्ग्यम्।

पृक्तस्तुषारैर्गिरिनिर्झराणामनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी।
तमातपक्लान्तमनातपत्रमाचारपूतं पवनः सिषेवे॥ १३॥

अन्वयः—गिरिनिर्झराणाम्[1] तुषारैः[2] पृक्तः अनोकहा[3]कम्पितपुष्पगन्धी पवनः अनातपत्रम् (अत एव) आतपक्लान्तम् आचारपूतम् तम् सिषेवे।

व्याकरणम्—अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी-आकम्पितानि पुष्पाणि, आकम्पितपुष्पाणि (कर्म०) अनोकहानाम्-आकम्पितपुष्पाणि, (ष०तत्पु०) तेषां गन्धः, (ष०तत्पु०)। सोऽस्यास्तीति "अत इनिठनौ" इति इनिप्रत्ययस्तद्धितः, नान्तस्य सौ रूपम्। अनोकह इति अनसाम् (शकटानाम्) अकम् (कुटिलगमनम्) हन्तीति, "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" इति डप्रत्ययः। आतपक्लान्तम्-आतपेन क्लान्तम् "कर्तृकरणे कृता बहुलम्" इति तत्पुरुषः। तथैवाचारपूतमिति। आतपतीति-आतपः, पचाद्यच्, क्लान्तेति- 'क्लमु ग्लानौ" क्तः, "अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति" इत्युपधादीर्घः। आचारः-चरतेर्घञ्, पूतेति पुनातेः क्तः। अनातपत्रम्-न आतपत्रं यस्य तम्, (बहु०)। आतपात् त्रायते-इत्यातपत्रम्, त्रायतेः कप्रत्ययः "आतो लोप इटि च"। पृक्तः-"पृची सम्पर्के" निष्ठा। तुषारैरिति पृक्तेः कर्तरि तृतीया।

व्याख्या—गिरीणाम्-पर्वतानाम्, निर्झराः-वारिप्रवाहाः,

१–प्रवाहो निर्झरो झरः–इत्यमरः। २–तुषारौ हिमसीकरौ–इत्यमरः।
३–वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः। अनोकहः कुटः सालः–इत्यमरः।

तेषाम्, तुषारैः-सीकरैः-जलकणैरिति यावत्, पृक्तः-संमिश्रः, अनोकहानाम्-वृक्षाणाम्, आकम्पितानि-ईषत्कम्पितानि, पुष्पाणि, तेषां गन्धो यत्रास्ति सः, पवनः-वायुः, अनातपत्रम्-अविद्यमानच्छत्रम्, (अत एव) आतपक्लान्तम्-आतपेन-घर्मेण, क्लान्तम्-ग्लानम्, आचारेण-सदाचरणेन, पूतं-पवित्रम्, तम्, सिषेवे-परिचचार।

भावार्थः—सदाचरणेन परिपूतस्यास्य दिलीपस्य आतपजनितां श्रान्तिं स्वयं जगत्पावनः शीतलो मन्दः सुगन्धिश्च पवनो विनोदयामासेति।

अलङ्कारादिः—सेवनक्रियायामाचारपूतत्वस्य हेतोरुपादानात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्। तथैवातपक्लमे-अनातपत्रताया हेतुत्वोक्त्यापि। शीतलो मन्दः पवनः इत्यनुक्त्वा 'पृक्तस्तुषारैः' इत्युक्त्या पर्यायोक्तम्। आतपशब्दावृत्त्या लाटानुप्रासः। छेकश्चान्यत्र पकारावृत्त्या। आचारप्रभावातिशयो व्यङ्ग्यः।

शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्निरासीद्विशेषा फलपुष्पवृद्धिः।
ऊनं न सत्त्वेष्वधिको बबाधे तस्मिन् वनं गोप्तरि गाहमाने ॥१४॥

अन्वयः—गोप्तरि तस्मिन् वनम् गाहमाने (सति) वृष्ट्या विना अपि दवाग्निः शशाम, फलपुष्पवृद्धिः विशेषा आसीत, सत्त्वेषु अधिकः ऊनं न बबाधे।

व्याकरणम्—दवाग्निः-दवश्चासावग्निः (कर्म०)। फलपुष्पवृद्धिः-(द्वन्द्वगर्भस्तत्पुरुषः) वृद्धिरिति वर्द्धतेः "स्त्रियां क्तिन्"। गोप्तरि-गोपायतीति तस्मिन्, "गुपू रक्षणे" इत्यतः कर्तरि तृच्। गाहमाने-"गाहू विलोडने" इत्यतः कर्तरि शानच्, "यस्य च भावेन भावलक्षणम्" इति सप्तमी। वृष्ट्या-"वृषु वर्षणे" इत्यतः क्तिन्, "पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्" इति तृतीया। शशाम-"शमु उपशमे" इत्यतो दैवादिकात् परोक्षे लिट्। विशिष्यत इति विशेषा, "शिष्लृ विशेषणे" इत्यतः कर्मणि घञ्।

१—दवदावौ वनानले—इति हैमः। २—सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु—इत्यमरः।

"अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्" इति सूत्रे संज्ञाग्रहणस्य प्रायिकत्वात्। सत्त्वेषु "यतश्च निर्धारणम्" इति निर्धारणे सप्तमी।

व्याख्या—गोप्तरि-रक्षके, तस्मिन्-राजनि-दिलीपे, वनं गाहमाने-तत्र पर्यटति सति, दवाग्निः-वनाग्निः, वृष्ट्या-जलवर्षणेन विना अपि शशाम-शान्तिमाप। फलपुष्पवृद्धिः-फलानाम्, पुष्पाणां-कुसुमानां च वृद्धिः-समृद्धिः, विशेषा-अधिका, आसीत्-अभवत्। सत्त्वेषु-जन्तुषु, अधिकः-बलवान्, ऊनम्-निर्बलम्, न बबाधे-न पीडयामास।

भावार्थः—दिलीपस्य वने प्राप्तिमात्रेणैव तस्यालौकिकप्रभावात् तत्र तत्र स्वभावेन वने प्रज्वलन् दवानलो वर्षणमन्तरेणैव शान्तिमवाप। वृक्षाः पूर्वापेक्षयाधिकं पुष्पफलभाजोऽभवन्। सिंहादिहिंस्रजन्तवो निर्बलमृगादिकान् नाबाधन्तेति।

अलङ्कारादिः—वृष्टिरूपकारणमन्तरेणैव तत्कार्यस्याग्निशमनस्य फलपुष्पवृद्धेश्च प्रतिपादनेन विभावनालङ्कारः। राज्ञो महत्त्वेन वनस्य समृद्धिरित्युल्लासः। राज्ञः प्रभावातिशयो व्यङ्ग्यः।

सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम्।
प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः॥ १५॥

अन्वयः—पल्लव[1]राग[2]ताम्रा पतङ्गस्य[3] प्रभा मुनेः धेनुः च दिगन्तराणि[4] सञ्चारपूतानि कृत्वा दिनान्ते निलयाय[5] गन्तुम् प्रचक्रमे।

व्याकरणम्—पल्लवरागताम्रा-पल्लवस्य रागः, (ष०तत्पु०) तेन ताम्रा, तद्वत्ताम्रा वा। (तृ०तत्पु०) "उपमानानि सामान्यवचनैः" इति वा। रागशब्दे रज्यतेऽनेनेतिकरणे घञ्।

१—पल्लवोऽस्त्री किसलयम्—इत्यमरः। २—रागोऽनुरक्तौ मात्सर्ये क्लेशादौ लोहितादिषु—इतिशाश्वतः। ३—पतङ्गः पक्षिसूर्ययोः—इति शाश्वतः। ४—अन्तरमवकाशावधिपरिमाणान्तर्द्धिभेदतादर्थ्ये—इत्यमरः। ५—निकाय्यनिलया[illegible]

सञ्चारः-सम्पूर्वकाच्चरतेर्भावे घञ्। अपाविषत-इति पूतानि, कर्मणि क्तः। निलीयन्तेऽस्मिन्निति निलयः, प्रभापक्षे तु निलयनं निलयः, निपूर्वात् "लीङ् श्लेषणे" इत्यतः "एरच्" तस्मै निलयाय, "गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि" इत्यनेन चतुर्थी। गन्तुम्-गच्छतेस्तुमुन् "शकधृषज्ञाग्ला" इत्यादिसूत्रेण। प्रचक्रमे-प्रपूर्वात् "क्रमु पादविक्षेपे" इत्यतो लिट्, "प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्" इत्यात्मनेपदम्।

व्याख्या—पल्लवरागताम्रा-पल्लवस्य-नूतनपत्रस्य, रागो-वर्णस्तेन-तत्सम्बन्धेन, ताम्रा, तद्वत्ताम्रेति वा, ताम्रवर्णा-ईषद्रक्ता, पतङ्गस्य-सूर्यस्य, प्रभा-कान्तिः, मुनेः-वशिष्ठस्य, धेनुः-गौश्च, दिगन्तराणि-दिशाम् अन्तराणि-अवकाशान्, संचारपूतानि-संचारेण-गमनेन, पूतानि-पवित्राणि, कृत्वा-विधाय, दिनान्ते-दिनस्य-दिवसस्य, अन्ते-अवसाने-सायंकाल इति यावत्-निलयाय-अस्तमयाय, धेनुपक्षे-स्वगृहाय-आश्रमायेति यावत्, गन्तुम्-यातुम्, प्रचक्रमे-प्रवृत्ता।

भावार्थः—सर्वं दिनं वने विभिन्नासु दिक्षु परिभ्रम्य सायं समयआसन्ने गौराश्रमाभिमुखी प्रस्थिता। सूर्यप्रभापि तथैवेति तयोरेकधर्मतया सदृशत्वं प्रतिभातम्। उभयोस्ताम्रवर्णतयापि सदृशता प्रतीयते स्म।

अलङ्कारादिः—प्रस्तुताया गोरप्रस्तुतायास्सूर्यप्रभायाश्चैकगुणक्रियान्वयप्रतिपादनाद्दीपकम्। पल्लवरागताम्रेति लुप्तोपमा, निलयायेति श्लेषश्च तदङ्गम्। सञ्चारपूतानि कृत्वेति पर्यायोक्तम्, सूर्यास्तकालस्य भङ्ग्यन्तरेणाभिधानेऽपि पर्यायोक्तम्। निलयायेति धेनुपक्षेऽमङ्गलव्यञ्जकमश्लीलं दोषः सम्भाव्यते, किन्तु श्लेषहेतोरदोष एवेति।

तां देवतापित्रतिथिक्रियार्थामन्वग्ययौ मध्यमलोकपालः।
बभौ च सा तेन सतां मतेन श्रद्धेव साक्षाद्विधिनोपपन्ना॥१६॥

अन्वयः—मध्यमलोकपालः देवतापित्रतिथिक्रियार्थाम् ताम् अन्वग् ययौ, सा च सतां मतेन तेन उपपन्ना (सती) (सताम्, मतेन) विधिना (उपपन्ना) साक्षात् श्रद्धेव बभौ।

व्याकरणम्—मध्यमश्चासौ लोको मध्यमलोकः (कर्म०) तं पालयतीति मध्यमलोकपालः (उप०स०) णिजन्तात्पातेः पालयतेर्वा कर्मण्यण्। देवताश्च पितरश्च अतिथयश्च देवतापित्रतिथयः (द्व०) तेषां क्रिया, (ष०तत्पु०) एवार्थो यस्याः (बहु०) तां देवतापित्रतिथिक्रियार्थाम्। देवतापित्रतिथिक्रियाभ्यः इति देवतापित्रतिथिक्रियार्था, इति वा। "अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम्" इति तत्पुरुषः। ययौ-याते लिंटि प्रथमपुरुषैकवचनम्। सताम्-"क्तस्य च वर्तमाने" इत्यनेन मतशब्दयोगे षष्ठी। मतेन "मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च" इत्यनेन वर्तमाने क्तः। श्रद्धा-श्रत्-सत्यं धीयते ऽस्यामिति श्रत्पूर्वाद् "धा" धातोरङ् प्रत्ययः। "श्रदन्तरोरुपसर्गवद् वृत्तिः" विधिना-विधानं-विधिः, दधातेः "उपसर्गे घोः किः" इति किः। उपपन्नेति-उपपूर्वकात्पद्यतेः क्तः।

व्याख्या—मध्यमलोकपालः-मध्यमलोकम्-भूलोकं पालयति-रक्षतीति तथाभूतो भूमिपतिः-दिलीप इतियावत्, देवतापित्रतिथिक्रियार्थाम्-देवता-इन्द्रादयः, पितरोऽग्निष्वात्तादयः, अतिथयश्च गृहागता मनुष्याः, तेषां कृते क्रियाः-यागः, श्राद्धम्, वैश्वदेवे भोजनं च, ता एवार्थः प्रयोजनं यस्यास्तथाभूताम्, देवतादिसर्वकार्यनिष्पादिकामिति यावत्, ताम्-नन्दिनीम्, अन्वग्-अनुपदम्, ययौ-जगाम। सा-नन्दिनी च, सताम्-सज्जनानाम्, मतेन-(तैः) पूज्यमानेन, तेन-दिलीपेन, उपपन्ना-युक्ता सती, सतां मतेन विधिना-अनुष्ठानेन उपपन्ना, साक्षात्-

१—अन्वगन्वक्षमनुगे ऽनुपदं क्लीबमव्ययम्—इत्यमरः।

२—साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः—इत्यमरः।

प्रत्यक्षा, आकारधारिणीति यावत्, श्रद्धेव-आस्तिक्यबुद्धिरिव बभौ-शुशुभे। श्रद्धापि देवतापित्रतिथिक्रियार्था भवति, यागश्राद्धवैश्वदेवादीनां श्रद्धयैव निष्पादनीयत्वात्। विधिरपि च मध्यमं लोकं पालयति, कर्मभूमित्वादस्य लोकस्य, कर्मानुष्ठानादिभिरेव च वृष्ट्यादिप्रवृत्तेरिति उपमानेऽप्यर्थौ विशेषणयोगः।

भावार्थः—आश्रमं गच्छन्तीं गां दिलीपोऽप्यनुजगाम। तेनानुगम्यमाना च सा, अनुष्ठानानुगता श्रद्धेव शुशुभे। कर्मसु केवलं श्रद्धैव न कौशलहेतुः, किन्तु "यस्तु क्रियावान् कुशलः स एव" इत्यभियुक्तोक्त्या अनुष्ठानानुगता श्रद्धा लोके विशेषेण प्रशंसामर्हति। तथैव राज्ञानुगता गौरपि विशेषेण प्रशंसास्पदं जाता। परस्परं सादृश्यं विशेषणाभ्यां व्याख्यातमेव।

अलङ्कारादिः—पूर्णोपमा। साक्षात्पदस्वारस्यादुत्प्रेक्षा वा। अनुरूपयोर्योगाख्यानात्समालङ्कारोऽपि। राजगता भक्तिः, गोः स्वाच्छन्द्यम्, कामधेनुरप्यनेनानुगता शोभत इति राज्ञो महत्त्वं चेति व्यङ्ग्यानि।

स पल्वलोत्तीर्णवराहयूथान्यावासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि।
ययौ मृगाध्यासितशाद्वलानि श्यामायमानानि वनानि पश्यन् ॥१७॥

अन्वयः—सः पल्वलोत्तीर्णवराहयूथानि आवासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि मृगाध्यासितशाद्वलानि श्यामायमानानि वनानि पश्यन् ययौ।

व्याकरणम्—पल्वलेभ्य उत्तीर्णानि (तत्पु०) वराहाणां यूथानि (ष०तत्पु०) येषु (बहु०) तानि पल्वलोत्तीर्णवराहयूथानि। उत्तीर्णेत्युपपूर्वकात्तरतेः क्तः, "ॠत इद्धातोः" इतीर्, "रदाभ्यामिति" निष्ठानत्वम्। आवासस्य वृक्षा आवासवृक्षाः, (ष० तत्पु०) बर्हाण्येषां सन्तीति बर्हिणाः, "फलबर्हाभ्यामिनच्" इतीनच्प्रत्ययस्तद्धितः। उद्-ऊर्ध्वं मुखं येषां ते उन्मुखा (बहु०)

१—पल्वलोऽल्पजलाशयः—इत्यमरः। २—मयूरो बर्हिणो बर्ही—इत्यमरः।
३—शाद्वलः शादहरिते—इत्यमरः। शादः कर्दमशष्पयोः इति विश्वः।

आवासवृक्षाणामुन्मुखाः (ष०तत्पु०) बर्हिणा येषु (बहु०) तानि-आवासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि, मृगैरध्यासिताः (तत्पु०) शाद्वला येषु तानि मृगाध्यासितशाद्वलानि। अध्यासितेति आस्तेः कर्मणि क्तः। शाद्वलाः-इति "नडशादाड्ड्वलच्" इति शादशब्दाड्ड्वलच् प्रत्ययः। श्यामायमानानि-अश्यामानि श्यामानि भवन्ति श्यामायमानानि। "लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्", "वा क्यषः" इत्यात्मनेपदम्। भाष्यसिद्धान्ते तु भृशादित्वात्-क्यङ्। पश्यन् ययौ इति "धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः" इत्यनेन भूत लट्।

व्याख्या—सः-दिलीपः, पल्वलेभ्यः-अल्पजलाशयेभ्यः, उत्तीर्णानि-बहिर्निर्गतानि, वराहाणां-शूकराणां यूथानि-समूहाः, येषु तथाभूतानि, आवासस्य-निवासस्य ये वृक्षाः-तरवः, नीडाश्रयतरव इति यावत्, तेषामुन्मुखाः-तत्र गन्तुमुत्सुकाः, बर्हिणाः-मयूराः येषु तथाभूतानि, मृगैः-हरिणैः, अध्यासिताः-अधिष्ठिताः, शाद्वलाः-बालतृणैर्हरिताः प्रदेशा येषु तथाभूतानि, श्यामायमानानि श्यामवर्णमाप्नुवन्ति वनानि-अरण्यप्रदेशान्, पश्यन्-अवलोकयन्, ययौ-जगाम।

भावार्थः—सूर्येऽस्तमुपगच्छति तमःप्रसारेण श्यामीभवति तत्रारण्ये स राजा क्वचिज्जलाशयेभ्यो निर्गच्छतो वराहान्, क्वचिच्च स्वनीडेषु गन्तुमुत्सुकान् मयूरान्, क्वचिच्च स्वैरविहाराद्विरम्य तृणहरितप्रदेशेषु विश्राम्यतो मृगान् पश्यन् वाशिष्ठाश्रमं प्रति ययौ।

अलङ्कारादिः- स्वभावोक्तिः। वने श्यामताख्यानात्तद्गुणश्च। सर्वेषां प्राणिनां स्वगृहगमनोत्कण्ठा व्यङ्ग्या।

आपीनभारोद्वहनप्रयत्नाद् गृष्टिर्गुरुत्वाद्वपुषो नरेन्द्रः।
उभावलंचक्रतुरञ्चिताभ्यां तपोवनावृत्तिपथं गताभ्याम्॥ १८॥

अन्वयः—गृष्टिः नरेन्द्रः (च) उभौ (यथाक्रमम्) आपीनभारो-

१—गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौः—इति हलायुधः। २—ऊधस्तु क्लीबमापीनम्—इत्यमरः।

द्वहनप्रयत्नाद् वपुषः गुरुत्वात् (च) अञ्चिताभ्याम् गताभ्याम् तपोवनावृत्तिपथम् अलंचक्रतुः ।

व्याकरणम्—आपीनस्य भारः, (ष०तत्पु०) तस्योद्वहनम्, (ष०तत्पु०) तत्र प्रयत्नात् (तत्पु०) आपीनभारोद्वहनप्रयत्नात् । आपीनम्-इत्याङ्पूर्वकाद् "ओप्यायी वृद्धौ" धातोः क्तः ।"प्यायः पी" इति "पी" आदेशः, ओदितश्चेति निष्ठानत्वम् । भार इति भरतेः कर्मणि घञ् । उद्वहनम्-वहतेर्ल्युट् । प्रयत्नः-"यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्"। तपसो वनम्, (ष०तत्पु०) तस्मादावृत्तिः,(तत्पु०) तस्याः पन्थानम् (ष०तत्पु०)तपोवनावृत्तिपथम्, "ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे" इत्यप् प्रत्ययः समासान्तः,भत्वादिनो लोपः । आवृत्तिः-वर्ततेः क्तिन् । अञ्चिताभ्याम्—पूजार्थकाद्-"अञ्चु" धातोः क्तप्रत्ययः, "अञ्चेः पूजायाम्" इतीडागमः । गताभ्याम्-गमनं गतमिति "नपुंसके भावे क्तः" ।

व्याख्या—गृष्टिः-सकृत् प्रसूता वशिष्ठधेनुः, नरेन्द्रः-नृपतिः, दिलीपश्च, इति, उभौ-द्वावपि, यथाक्रमम्, आपीनस्य-ऊधसः, भारस्योद्वहने-धारणे, प्रयत्नात्-प्रयासात् (धेनुः) वपुषः-शरीरस्य, गुरुत्वात्-साराच्च (नरेन्द्रः) अञ्चिताभ्याम्-मनोहराभ्याम्, गताभ्याम्-गमनाभ्याम्, तपोवनाद् आवृत्तेः-परावर्तनस्य, पन्थानम्-मार्गम्, अलंचक्रतुः-भूषयामासतुः ।

भावार्थः दुग्धबाहुल्यात् स्थूलस्योधसो भारान्नन्दिनी, शरीरगौरवाच्च दिलीपः-इत्युभावपि मन्दगामिनौ । मन्दा च गतिः शोभते-इति तयोस्तथा गमनेन मार्गस्यापि शोभाभवदिति ।

अलं० – प्रस्तुतयोर्नन्दिनीदिलीपयोः समानधर्मसम्बन्धबोधनात्-तुल्ययोगिता । चारुत्वे हेतूपन्यासाच्च काव्यलिङ्गम् । नन्दिनीदिलीपयोर्गुणेन मार्गस्य शोभारूपगुणाभिधानादुल्लासश्च

वशिष्ठधेनोरनुयायिनं तमावर्तमानं वनिता वनान्तात् ।
पपौ निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिरुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ॥१९॥

अन्वयः—वनिता निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिः (सती) वशिष्ठधेनोः अनुयायिनम् वनान्ताद् आवर्तमानम् तम् उपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् पपौ ।

व्याकरणम्—निमेषेष्वलसा (तत्पु०) पक्ष्मणां पङ्क्तिः (ष०तत्पु०) यस्याः (बहु०) सा निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिः । अनुयायिनम्-अनुपूर्वाद् यातेः "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये" इति णिनिः । आवर्तमानम्-वर्ततेः शानच् । उपोषिताभ्याम्-उपपूर्वाद् वसतेः कर्तरि क्तः, सम्प्रसारणम्, "शासिवसिघसीनां च" इति षत्वम् । पपौ-पिबतेर्लिटि । वनान्ताद्-अपादाने पञ्चमी ।

व्याख्या—वनिता-दिलीपधर्मपत्नी-सुदक्षिणा, निमेषेषु-निमीलनेषु, अलसा-प्रवृत्तिशून्या, पक्ष्मणाम्-अक्षिलोम्नाम्, पङ्क्तिर्यस्यास्तादृशी सती, पक्ष्मपातं परित्यज्येति यावत्, वशिष्ठस्य धेनोः-नन्दिन्याः, अनुयायिनम्-अनुगामिनम्, वनस्य-अरण्यस्य, अन्तात्-प्रान्तभागाद्, आवर्तमानम्-प्रत्यागच्छन्तं तम्-दिलीपम्, उपोषिताभ्यामिव-कृतोपवासाभ्यामिव, लोचनाभ्याम्-नेत्राभ्याम्, पपौ-सोत्कण्ठं सातिशयं चावलोकयामासेति ।

भा०—सर्वं दिनं प्रियस्यादर्शनेन सुदक्षिणाया नेत्रयोरुपवास इव जातः, तेन च यथा कश्चन कृतोपवासः सञ्जातकण्ठशोषस्तृष्णया कणहत्य पयः पिबति, तथैव सुदक्षिणाऽपि धेन्वा सहायान्तं दिलीपं तृष्णातिशयेन निमेषमपि परित्यज्य पपाविव, सोत्कण्ठं ददर्शेति ।

अलं०—अदर्शने नेत्रयोरुपोषितत्वसम्भावनादनुक्तास्पदा स्वरूपोत्प्रेक्षा । धेनोरनुयायिनमिति दिवसवियोगं स्मारयत्तत्र हेतुगर्भमिति परिकरः । निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिरिति पर्यायोक्तम् । पपाविति पानार्थकः पा-धातुर्विलोकने लाक्षणिकः । उत्कण्ठातिशयश्च तत्र व्यङ्ग्य इति अविवक्षितवाच्यो ध्वनिः, शृङ्गाररसध्वनिश्चापि 'पपौ' पदगतः । उभयोरङ्गाङ्गिभावः । रसः प्रधानम् ।

१—पक्ष्मादिलोम्नि किञ्जल्के—इत्यमरः ।

पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मपत्न्या ।
तदन्तरे सा विरराज धेनुर्दिनक्षपामध्यगतेव सन्ध्या ॥ २० ॥

अन्वयः—वर्त्मनि[1] पार्थिवेन पुरस्कृता पार्थिवधर्मपत्न्या प्रत्युद्गता (च) सा धेनुः तदन्तरे दिनक्षपा[3]मध्यगता संध्येव विरराज ।

व्याक०—दिनं च क्षपा च दिनक्षपे, (द्व०) तयोर्मध्ये (ष०तत्पु०) गता दिनक्षपामध्यगता । पार्थिवेन-पृथिव्या ईश्वर इति पृथिवी शब्दात् "तस्येश्वरः" इत्यञ्प्रत्ययस्तद्धितः । पुरस्कृता-पुरोऽकारीति करोतेः कर्मणि निष्ठा, "नमस्पुरसोर्गत्योः" इति विसर्गस्य-सत्वम् । प्रत्युद्गता-प्रत्युद्गामीति प्रतिपूर्वादुत्पूर्वाच्च गमधातोः कर्मणि निष्ठा । विरराज-राजृधातोर्लिट् । पार्थिवेन-धर्मपत्न्या इति क्रान्तयोः कर्तृपदे, अनुक्ते कर्तरि तृतीया । सन्ध्येति धेनोरुपमानविशेषणम् ।

व्याख्या—वर्त्मनि-मार्गे, पार्थिवेन-पृथिव्या ईश्वरेण, दिलीपेन, पुरस्कृता-अग्रतः कृता, पार्थिवस्य-दिलीपस्य, धर्मपत्न्या-सुदक्षिणया, प्रत्युद्गता-सम्मुखमागच्छन्त्याभिमुखीकृता च सा धेनुः नन्दिनी, तदन्तरे—तयोः-दिलीपसुदक्षिणयोः, अन्तरे-मध्ये, दिनक्षपयोः-दिवसरात्र्योः, मध्यगता-मध्ये स्थिता, सन्ध्येव विरराज-विशेषेण बभौ ।

भा०—दिलीपस्याग्रतो भूत्वा तपोवनात्प्रत्यागच्छन्तीं धेनुं सत्कर्तुं यदा सुदक्षिणा आश्रमात् कियन्ति पदानि सम्मुखे जगाम, तदा (दिलीपः पुरुषत्वात्तेजस्वितया च दिवससदृशः, सुदक्षिणा तु स्त्रीत्वात् सौम्यतया च रात्रिसदृशीति) तयोर्दम्पत्योर्मध्यस्थिता ताम्रवर्णा सा धेनुः दिनक्षपयोर्मध्यस्थिता ताम्रवर्णा सन्ध्येव व्यराजत ।

अलं०—पूर्णोपमा । राजसुदक्षिणयोर्दिनक्षपासादृश्यं व्यङ्ग्यम् ।

१—अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः—इत्यमरः । २—द्वितीयपद्ये व्याकरणम्-द्रष्टव्यम् । ३—निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा—इत्यमरः ।

सन्ध्यासादृश्याद्धेनोराराध्यता च व्यङ्ग्या। भूतकालिकक्रियाया उपमानेऽन्वयाविवक्षणान्न कालभेददोषः । मध्यगतत्वं तु सादृश्यमुक्तमेव ।

प्रदक्षिणीकृत्य पयस्विनीं तां सुदक्षिणा साक्षतपात्रहस्ता ।
प्रणम्य चानर्च विशालमस्याः शृङ्गान्तरं द्वारमिवार्थसिद्धेः ॥२१॥

अ०—साक्षतपात्रहस्ता सुदक्षिणा पयस्विनीं ताम् प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्य च अर्थसिद्धेः द्वारमिव अस्याः विशालम् शृङ्गान्तरम् आनर्च ।

व्याक०—अक्षतपात्रेण सह वर्तते-इति साक्षतपात्रः । "तेन सहेति तुल्ययोगे" इति बहुव्रीहिः, सहस्य च सादेशः । तथा हस्तो यस्याः सा साक्षतपात्रहस्ता (बहु०) । अप्रदक्षिणां प्रदक्षिणां कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य, "च्विः" "कुगतिप्रादयः" इति समासः, क्त्वास्थाने ल्यप् । पयस्विनीम्-प्रशस्तं पयो यस्याः "अस्मायामेधास्रजो विनिः" इति प्राशस्त्ये विनिः । प्रणम्य-क्त्वा, ल्यप्, "उपसर्गादसमासेऽपि" इति णत्वम् । सिद्धिः-सिद्ध्यतेः क्तिन् । आनर्च-अर्चतेर्भौवादिकाल्लिट् ।

व्याख्या—अक्षतानाम्-पूजोपयोगिनां जलक्षालिततण्डुलानां-पात्रेण-भाजनेन, सह वर्तमानो हस्तः-पाणिर्यस्यास्तथाभूता, अक्षतपात्रम् हस्ते दधानेति यावत्, सुदक्षिणा-दिलीपपत्नी, पयस्विनीम्-प्रशस्तक्षीराम्, ताम्-नन्दिनीम् प्रदक्षिणीकृत्य-परिक्रम्य, प्रणम्य प्रणामं कृत्वा च, अर्थसिद्धेः-इष्टसिद्धेः, द्वारमिव-प्रवेशमार्गमिव, तस्याः नन्दिन्याः, शृङ्गान्तरम्-शृङ्गयोरन्तरम्-मध्यम्, ललाटपट्टमितियावत्, आनर्च-पूजयामास ।

भा०—सुदक्षिणा तां नन्दिनीं परिक्रम्य, प्रणम्य च अक्षतादिभिस्तस्या नन्दिन्या भालमर्थसिद्धेर्द्वारं मत्वा पूजयामास ।

अलं—शृङ्गान्तरे-अर्थसिद्धिद्वारत्वोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालङ्कारः । गोविषयकभक्तेर्व्यङ्ग्यत्वाद् भावध्वनिः ।

वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपर्यां प्रत्यग्रहीत्सेति ननन्दतुस्तौ।
भक्त्योपपन्नेषु हि तद्विधानां प्रसादचिह्नानि पुरःफलानि ॥ २२ ॥

अ०—सा वत्सोत्सुका अपि स्तिमिता (सती) सपर्याम्[1] प्रत्यग्रहीद्-इति तौ ननन्दतुः भक्त्या उपपन्नेषु तद्विधानाम् प्रसाद[2]चिह्नानि[3] हि पुरःफलानि (भवन्ति)

व्याक०- वत्से-उत्सुका वत्सोत्सुका (तत्पु०)। तस्या विधेव विधा येषां तेषां तद्विधानाम्, (बहु०) मध्यमपदलोपश्च। सा विधा येषामिति लाक्षणिकपूर्वपदो वा, उष्ट्रमुखादिवत्। विधेति विपूर्वाद् दधातेः स्त्रियामङ्। पुरः फलानि येषां तानि पुरःफलानि (बहु०)। स्तिमितेति ष्टिम धातोर्निष्ठा। सपर्या-"सपर् पूजायाम्" इत्यतः "कण्ड्वादिभ्यो यक्" इति यक् प्रत्ययः, तदनु "अ प्रत्ययात्" इति स्त्रीत्वविशिष्टे भावे अ प्रत्ययः। प्रत्यग्रहीत् प्रतिपूर्वाद् ग्रहातेर्लुङ्। हान्तत्वाद् वृद्धिनिषेधः। भक्तिः-भजधातोः "क्तिन्" प्रत्ययः। उपपन्नेषु-उपपूर्वाद् पद्धातोः क्तप्रत्ययः-रदाभ्यामिति नत्वम्।

व्याख्या—सा धेनुः, वत्से-वत्सलालनार्थम्, उत्सुका-उत्कण्ठिता अपि स्तिमिता-निश्चला सती, सपर्याम्-पूजाम्, प्रत्यग्रहीत्-स्वीचकार, इति-हेतोः, तौ-सुदक्षिणादिलीपौ, ननन्दतुः-आनन्दं प्रापतुः। भक्त्या-पूज्येष्वनुरागो भक्तिः, तया उपपन्नेषु-युक्तेषु, तद्विधानाम्-तादृशानाम्, धेनुसदृशानां महतामिति यावत्, प्रसादस्य-प्रसन्नतायाः, चिह्नानि-लक्षणानि-पूजास्वीकारादीनि, हि-निश्चयेन, पुरःफलानि-पुरःप्रत्यासन्नानि फलानि येषां तथाभूतानि, भवन्तीति शेषः।

भा०—वनात् परावृत्य स्ववत्समवलोकयितुमुत्कण्ठमानापि सा धेनुर्निश्चलभावेन सुदक्षिणया विहितां पूजां स्वीचकार। तेन स्वविषये तस्याः प्रसन्नतामनुमाय-सुदक्षिणादिलीपौ पर-

---

१—पूजा नमस्यापचितिः सपर्याचार्हणाः समाः—इत्यमरः।

२—प्रसादस्तु प्रसन्नता—इत्यमरः। ३— चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम—इत्यमरः।

समानन्दं प्रापतुः । यतश्च नन्दिनीसदृशानां महानुभावानां प्रसन्नता अविलम्बितां फलसिद्धिं सूचयति ।

अलं०—अत्रानन्दे प्रसादस्य हेतुत्वेनोपादानात् काव्यलिङ्गम् । वत्सोत्सुकापि स्तिमितेति विरोधः । अर्थान्तरन्यासश्च । धेनुगतं राजवात्सल्यं व्यङ्ग्यम् ।

गुरोः सदारस्य निपीड्य पादौ समाप्य सान्ध्यं च विधिं दिलीपः ।
दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीं भेजे भुजोच्छिन्नरिपुर्निषण्णाम् ॥२३॥

अन्वयः—भुजोच्छिन्नरिपुः दिलीपः सदारस्य गुरोः पादौ निपीड्य सान्ध्यम् विधिम् समाप्य च दोहावसाने निषण्णाम् दोग्ध्रीम् एव पुनः भेजे ।

व्याक०—भुजाभ्यामुच्छिन्नाः (तत्पु०) रिपवो येन (बहु०) स भुजोच्छिन्नरिपुः । उच्छिन्नेति छिनत्तेर्निष्ठा, नत्वम् । दारैः सह वर्तत इति सदारः "तेन सहेति-तुल्ययोगे" इति (बहु०) समासः । "वोपसर्जनस्य" इति सहस्य सः । निपीड्य-निपूर्वाद् पीडयतेश्चौरादिकात् क्त्वास्थाने ल्यप् । सान्ध्यम्-सन्ध्यायां भवं सान्ध्यम्, भवार्थे शैषिकोऽण् । विधिरिति "उपसर्गे घोः किः" समाप्य-संपूर्वादाप्नोतेर्ल्यप् । दोहः-दोग्धेर्भावे घञ् । अवसानम्-अवपूर्वाद् "षोऽन्तकर्मणि" इत्यतो ल्युट्, धातोरात्वम् । "युवोरनाकौ" । अवसाने-इति "यस्य च भावेन भावलक्षणम्" सप्तमी । दोग्ध्रीम्-दोग्धि तच्छीलां दोग्ध्रीम्, दुहधातोः "तृन्" इति ताच्छील्ये तृन्, ऋदन्तत्वात् ङीप् । भेजे-भौवादिकाद्भजधातोर्लिट्, तॄफलभजत्रपश्चेति एत्वाभ्यासलोपौ ।

व्याख्या–भुजोच्छिन्नरिपुः-भुजाभ्यां-स्वबाहुभ्याम्, उच्छिन्नाः-विनाशिताः, रिपवः-शत्रवो येन तथाभूतः, दिलीपः, सदारस्य अरुन्धत्या पत्न्या सहितस्य, गुरोः-वशिष्ठस्य, पादौ-चरणौ, निपीड्य-संवाह्य, वन्दित्वेति यावत्, सान्ध्यम्-सायंकालिकम्, विधिम्-अनुष्ठानं सन्ध्योपासनादिकम्, समाप्य-प्रपूर्य, दोहाव-

१–भुजबाहू प्रवेष्टो दोः-इत्यमरः । २-भार्या जायाथ पुं भूम्नि दाराः-इत्यमरः ।

साने-दोहस्य-दुग्धदोहनस्य, अवसाने अन्ते, निषण्णाम्-भूमावुपविष्टाम्, दोग्ध्रीम्-कामदुघाम्, नन्दिनीमिति यावत्, एव, पुनः-भूयः, भेजे-सिषेवे। न तु राज्यादिचिन्तापरो बभूव।

भा०—तपोवनादाश्रमं प्राप्तो दिलीपः पूर्वमरुन्धतीसहितं वशिष्ठं प्रणनाम, तदनु सायंकालिकीं सन्ध्यामुपासाञ्चक्रे, अथ दुग्धदोहनानन्तरं भूमावुपविष्टायास्तस्या एव कामदुघाया नन्दिन्याः परिचरणे तत्परो बभूव। न च तदानीं तच्चेतसि राज्यचिन्ता पदमकरोत्, यतः स पूर्वमेव स्वरिपून् उत्सादितवान्।

अलं०—अत्र निपीडनसमापनभजनरूपास्वनेकक्रियासु एकस्यैव कारकस्योपादानेन दीपकालङ्कारः प्राप्नोति, चमत्कृति-स्तु न तथेति सहृदया एव प्रमाणम्। दोग्ध्रीति कामदोहनबोधकस्य विशेषणस्य साभिप्रायत्वात् परिकरालङ्कारश्च। भेजे भुजोच्छिन्नेत्यनुप्रासाद्भुजोच्छिन्नेति विशेषणे नापुष्टार्थतादोषः। भावार्थाक्षरीत्या साभिप्रायत्वमेव वा तस्य। भावो व्यज्यते।

तामन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपामन्वास्य गोप्ता गृहिणीसहायः।
क्रमेण सुप्तामनुसंविवेश सुप्तोत्थितां प्रातरनूदतिष्ठत् ॥ २४ ॥

अ०—गोप्ता गृहिणीसहायः (सन्) अन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपाम् ताम् अन्वास्य क्रमेण सुप्ताम् अनु संविवेश, प्रातः सुप्तोत्थिताम् अनु उदतिष्ठत्।

व्याक०—गृहिणी सहायो यस्य स गृहिणीसहायः, (बहु०) गृहशब्दात् "अत इनिठनौ" इतीनिप्रत्ययस्ताद्धितः, नान्तत्वात् स्त्रियां ङीप्, गृहं विद्यते यस्याः सा गृहिणीति। सह-अयते-इति सहायः। "पचाद्याच्" अन्तिके न्यस्ताः (तत्पु०) बलयश्च प्रदीपाश्च (द्व०) यस्याः (बहु०) ताम्। "ताम्" इति अनोः कर्मप्रवचनीयस्य योगे "कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया" इति द्वितीया। तथैव सुप्तामुत्थितामित्यत्रापि। पूर्वं सुप्तां पश्चादुत्थितां सुप्तोत्थिताम्-स्नातानुलिप्तवत् "पूर्वकालेति तत्पुरुषः। गो-

१—सपर्या तर्पणं बलिः-इत्यमरः।

प्ता-गोपायतीति विग्रहे "गुपू रक्षणे" इत्यतः कर्तरि तृच् । अन्वास्य-"आस् उपवेशने" ल्यप् । सुप्तामिति स्वपितेः कर्तरि क्तः, अकर्मकत्वात्, "वचिस्वपियजादीनां किति" इति सम्प्रसारणम् । तथैवोत्थितामिति क्तः, "द्यतिस्यति०" इति इत्वम्, "उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य" इति पूर्वसवर्णः । उदतिष्ठत्-उत्पूर्वात् "ष्ठा गतिनिवृत्तौ" इत्यतो लङ्, "पाघ्राध्मेति" तिष्ठादेशः, अनूर्ध्वकर्मणीति निषेधादात्मनेपदं न ।

व्याख्या—गोप्ता-रक्षकः, राजा दिलीपः, गृहिणीसहायः-गृहिणी पत्नी, सहायो यस्य तथाभूतः सन्, सुदक्षिणासहितः सन्निति यावत्, अन्तिके-समीपे न्यस्ताः-स्थापिताः, वलयः-उपहाराः, प्रदीपाः-दीपकाश्च यस्यास्तथाभूताम्, ताम्-नन्दिनीम्, अन्वास्य-तत्समीपे परिचर्यार्थमुपविश्य, क्रमेण सुप्ताम्, ताम् अनु-तत्स्वापानन्तरम्, संविवेश-सुष्वाप । प्रातः, सुप्तोत्थिताम्-जागरिताम् अनु, उदतिष्ठत्-उत्थितवान् । यद्यपि सेवकस्य जागरणं पूर्वमेवोचितम्, तथापि पादशब्दादिना गोर्निद्राक्षयो मा भूदिति शयनादुत्थानं तदुत्थानानन्तरमेवेति ।

भा०—सुदक्षिणादिलीपावुभावपि तस्या नन्दिन्याः समीपे बलिद्रव्याणि भक्तपायसादीनि दीपांश्च स्थापयामासतुः । अथ तस्यां भूमावुपविष्टायां सत्यां स्वयमप्युपाविशताम्, सुप्तायामस्वपिताम्, प्रातः पुनरुत्थितायां चोत्थितौ तथैव पूर्वदिवसोक्तं सर्वमकुरुताम् ।

अलं०—पूर्ववद्दीपकं सम्भाव्यत एव । भावध्वनिः । अनुशब्देन गोव्यापारराजव्यापारयोः पौर्वापर्यमुच्यते, क्रमशब्देन तु गोव्यापाराणां पौर्वापर्यमिति न पुनरुक्ततादोषः ।

इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं समं महिष्या महनीयकीर्तेः ।
सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥२५॥

अ०—इत्थम् प्रजार्थम् महिष्या समम् व्रतम् धारयतः महनीयकीर्त्तेः दीनोद्धरणोचितस्य तस्य त्रिगुणानि सप्त दिनानि व्यतीयुः।

व्याक०—प्रजायै-इति प्रजार्थम् "अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम्" इति (तत्पु०)। महनीया कीर्तिर्यस्य (बहु०) तस्य महनीयकीर्तेः, कीर्तिरिति-"ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च" इति कृतधातोः क्तिनि निपातितः। दीनानामुद्धरणे (तत्पु०) उचितस्य (तत्पु०) दीनोद्धरणोचितस्य। दीनेति दीङ्धातोः क्तः,"स्वादय ओदितः""ओदितश्च"इति निष्ठानत्वम्। त्रयो गुणा येषां तानि त्रिगुणानि।"महिष्या"इत्यत्र समशब्दयोगे "सहयुक्तेऽप्रधाने" इति तृतीया। इत्थम् " इदमस्थमुः " इति थमुप्रत्ययः। व्यतीयुः-"वि" " अति " इत्येतदुभयोपसर्गपूर्वाद् एतेर्लिट्, प्रथमपुरुषस्य बहुवचने"दीर्घ इणःकिति" इति दीर्घः।

व्याख्या—इत्थम्-अनेन प्रकारेण, प्रजार्थम्-सन्ततिप्राप्तये, महिष्या-कृताभिषेकया राज्ञ्या सुदक्षिणया, समम्-सह, व्रतम्-गोसेवारूपं नियमम्, धारयतः-अनुतिष्ठतः, महनीयकीर्तेः-प्रशस्तयशसः, दीनानाम्-क्षीणानाम्, अकिञ्चनानामितियावत्, उद्धरणे-रक्षणे, उचितस्य-परिचितस्य-जाताभ्यासस्येति यावत्, तस्य-नृपस्य त्रिगुणानि-त्रिरावृत्तानि सप्त दिनानि-एकविंशतिर्दिनानीत्यर्थः, व्यतीयुः-गतानि।

भा०—उक्तेनैव प्रकारेण स पत्नीसहितो दिलीपः सन्तानार्थमेकविंशतिदिनपर्यन्तं गोसेवारूपं व्रतमकरोत्।

अलं०—अनुप्रासः। सममिति पदेन महिष्यामपि व्रतसम्बन्धबोधनात्सहोक्तिः सम्भाव्यते, न तु तथा चमत्कारः। दीनोद्धरणोचितस्येति विशेषणेन दीनरक्षणार्थमुपयुक्तोऽस्य काल इत्येकविंशतर्दिनानां महत्त्वं व्यज्यते। महनीयकीर्तेरिति च तत्रैव व्यञ्जनायां सहकारि।

१—कृताभिषेका महिषी—इत्यमरः।

अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावं जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः ।
गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पं गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश ॥ २६ ॥

अ०—अन्येद्युः मुनिहोमधेनुः आत्मानुचरस्य भावम्[1] जिज्ञासमाना (सती) गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पं[2] गौरीगुरोः गह्वरम् आविवेश ।

व्याक०—आत्मनोऽनुचर आत्मानुचरः, (ष०तत्पु०) तस्य । प्रपतत्यस्मिन्निति प्रपातः, "हलश्च" इत्यधिकरणे घञ् । गङ्गायाः प्रपातस्य (ष०तत्पु०) अन्ते (ष०तत्पु०) विरूढानि (तत्पु०) शष्पाणि यस्मिन् (बहु०) तद् गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पम्, विरूढेति विपूर्वकाद्रोहतेः क्तः, ढत्व, धत्व, ष्टुत्व, ढलोपदीर्घाः । अन्येद्युः-"सद्यः परुत्परारि..." इत्यादिना निपातितमव्ययमिदम् । जिज्ञासमाना-ज्ञातुमिच्छन्तीति विग्रहे जानातेः सन्नन्ताद् "ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः" इत्यात्मनेपदे "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति शानच् । भावम्-भूधातोः प्राप्त्यर्थाच्चुरादिण्यन्तात्पचाद्यच् ।

व्याख्या—अन्येद्युः-अन्यस्मिन्दिने, द्वाविंशे दिवस इति यावत्, मुनिहोमधेनुः-मुनेः-वशिष्ठस्य, होमार्था-होमसाधनभूता, धेनुः-नन्दिनी, आत्मानुचरस्य-स्वसेवकस्य, दिलीपस्येतियावत्, भावम्-अभिप्रायम्, जिज्ञासमाना-ज्ञातुमिच्छन्ती, गङ्गायाः-भागीरथ्याः, प्रपातस्य-पतनप्रदेशस्य, अन्ते-समीपे, विरूढानि-उत्पन्नानि, शष्पाणि-बालतृणानि यस्मिंस्तथाभूतम्, गौरीगुरोः-गौर्याः-पार्वत्याः, गुरोर्जनकस्य, हिमालयस्येति यावत्, गह्वरम्-गुहाम्, आविवेश-प्रविशति स्म ।

भा०—द्वाविंशे दिने नन्दिनी दिलीपस्य भावं परीक्षितुमियेष, "सत्यमयं मद्भक्तः, कृत्रिमा वा भक्तिरिति" परीक्षेच्छया च गङ्गाप्रपातसमीपवर्तिन्यां हिमालयगुहायां प्रविवेश । यत्र हरितहरितो घासः प्ररूढ आसीत् ।

अलं०—प्रवेशे जिज्ञासाया हेतुत्वेनोपन्यासात् काव्यलिङ्गम् ।

१—भावोऽभिप्राय आशयः—इति यादवः । २—शष्पं बालतृणं घासः—इत्यमरः ।

विरूढशष्पमिति गोप्रवेशयोग्यत्वाभिप्रायात्परिकरः। मुनिहोमधेनुरिति गोर्महत्त्वं व्यञ्जयद्भावपरीक्षणस्यौचित्यं द्योतयति।

सा दुष्प्रधर्षा मनसाऽपि हिंस्रैरित्यद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन।
अलंक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष॥ २७॥

अ०—सा हिंस्रैः मनसा अपि दुष्प्रधर्षा इति अद्रिशोभा[1]प्रहितेक्षणेन नृपेण अलक्षिताभ्युत्पतनः सिंहः[2] ताम् प्रसह्य[3] चकर्ष किल।

व्याकृ०—अद्रेः शोभायां (ष०तत्पु०) प्रहिते ईक्षणे येन (बहु०) तेन अद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन। शोभा-शोभतेः स्त्रियामङ्, बाहुलकात्। प्रहितेति हिनोतेः क्तः। अलक्षितमभ्युत्पतनं यस्य (बहु०) सोऽलक्षिताभ्युत्पतनः। हिंस्रैरिति हिनस्तेः-"नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः" इति कर्तरि रप्रत्ययः। दुष्प्रधर्षा-दुःखेन प्रधृष्यते-इति, "ञिधृषा प्रागल्भ्ये" इत्यतः ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्" इति कर्मणि खल् प्रत्ययः। नृपेण-नॄन्पातीति विग्रहे "आतोऽनुपसर्गे कः" इति कः। प्रसह्य-प्रपूर्वात् सहतेर्ल्यप्। हिंस्रैरिति धृषेः कर्तरि तृतीया। मनसेति तस्यैव करणम्। नृपेणेत्यलक्षणक्रियायाः कर्तृपदम्।

व्याख्या—सा-नन्दिनी, हिंस्रैः-हिंसाशीलैर्व्याघ्रादिभिः, मनसा-चेतसापि, दुष्प्रधर्षा-दुःखेन धर्षयितुं शक्या-अनाक्रमणीयेति यावत्, इति (विचिन्त्य) तत एव, अद्रिशोभायाम्-पर्वतलक्ष्म्याम्, प्रहिते-अवलोकनार्थं प्रेरिते ईक्षणे-नेत्रे येन, तथाभूतेन नृपेण-राज्ञा दिलीपेन, अलक्षितम्-अज्ञातम्, अभ्युत्पतनम्-गोराभिमुख्येनाक्रमणम् यस्य तथाभूतः, सिंहः, ताम्-धेनुम्, प्रसह्य-हठात्, चकर्ष-आकृष्टवान्, आक्रान्तवान् इति यावत्। किलेत्यलीके। नैतद्यथार्थम्, अपि तु मायामात्रमिति।

भा०—"इमां नन्दिनीं प्रभावाद् व्याघ्रादयो मनसाप्याक्रमितुं

१—शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविः-इत्यमरः। २—सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यः-इत्यमरः। ३—प्रसह्य तु हठार्थकम्-इत्यमरः।

न समर्थाः" इति विचार्य निश्चिन्तो राजा क्षणं पर्वतशोभादर्शनासक्तोऽन्यमनस्क आसीत्, परमत्रान्तरे अकस्माद्राज्ञा ऽदृष्ट एव कश्चन सिंहस्तामाक्रान्तवान् ।

अलं०—शोभाप्रेक्षणे, अलक्षणे च समुचितहेतूपन्यासात्काव्यलिङ्गम् ।

तदीयमाक्रन्दितमार्तसाधोर्गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घम् ।
रश्मिष्विवादाय नगेन्द्रसक्तां निवर्तयामास नृपस्य दृष्टिम् ॥ २८ ॥

अ०—गुहा[1]निबद्धप्रतिशब्ददीर्घम् तदीयम् आक्रन्दितम् आर्तसाधोः नृपस्य नगेन्द्रसक्ताम् दृष्टिम् रश्मि[2]षु आदायेव निवर्तयामास ।

व्याक०—गुहायां निबद्धेन (तत्पु०) प्रतिशब्देन (कर्मधा०) दीर्घम् (तत्पु०) गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घम् । आर्तेषु साधोः आर्तसाधोः, (तत्पु०)। तस्या इदं तदीयम्, त्यदादीनां वृद्धत्वाद् "वृद्धाच्छः" तस्येयादेशः । आक्रन्दितम्-क्रन्दतेः "नपुंसके भावे क्तः" । निवर्तयामास-णिजन्ताद् वर्ततेर्लिट्, आमन्तादस्तेरनुप्रयोगः । दृष्टिम्-पश्यतेः क्तिन् ।

व्याख्या—गुहायां गह्वरे, निबद्धो-निनदितो यः प्रतिशब्दः-प्रतिध्वनिः, तेन दीर्घम्, तदीयम्-नन्दिन्याः, आक्रन्दितम्-आर्तनादः (कर्तृभूतः) आर्तसाधोः-पीडितरक्षणपरस्य, नृपस्य-राज्ञो दिलीपस्य, नगेन्द्रे-पर्वते, सक्ताम्-संलग्नाम्, दृष्टिम्, रश्मिषु-रश्मयो नेत्रकिरणा एव रश्मयः (अश्व) प्रग्रहाः, तेषु, आदायेव-गृहीत्वेव, निवर्तयामास-पर्वतात्परावर्तयति स्म ।

भा०—सिंहेनाक्रान्ता नन्दिनी दुःखाक्रन्दनमकरोत् । तच्चाक्रन्दनं पर्वतगुहायामुच्चैः प्रतिध्वानितम् । ततश्च यथान्यमनस्कमश्वमश्वारोहो वल्गामाकृष्य कुमार्गान्निवर्त्य मार्ग आनयति, तथैव दीर्घं तदाक्रन्दनं नेत्रकिरणरूपां वल्गामाकृष्य राज्ञो नेत्रं पर्वतान्निवर्त्य नन्दिन्यभिमुखमकरोत् ।

१-दरी तु कन्दरो वाऽस्त्री देवखातबिले गुहा-इत्यमरः । २-किरणप्रग्रहौ रश्मी-इत्यमरः

अलं०—अत्र रश्मय एव रश्मय इति रश्मिषु प्रग्रहत्वरूपणा-च्छ्लिष्टरूपकम्। आदायेवेति उत्प्रेक्षा च। अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। आर्तसाधोरिति राज्ञः, दीर्घमिति च शब्दस्य विशेषणं साभिप्रायमिति परिकरोऽपि। राजगत आवेगो भावो व्यङ्ग्यः।

स पाटलायां गवि तस्थिवांसं धनुर्धरः केसरिणं ददर्श।
अधित्यकायामिव धातुमय्यां लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम्॥२९॥

अ०—धनुर्धरः सः पाटलायाम्[1] गवि तस्थिवांसं केसरिणम् सानुमतः[2] धातुमय्याम् अधित्यकायाम्[3] प्रफुल्लम् लोध्रद्रुममिव ददर्श।

व्याकृ०—धरतीति धरः, पचाद्यच्, धनुषो धरो धनुर्धरः (ष० तत्पु०)। तस्थिवांसमिति-तस्थाविति तिष्ठतेर्लिटि, "क्वसुश्च" इति क्वसुरादेशः, "वस्वेकाजाद्घसाम्" इतीट्, द्वित्वम्। केसरिणमिति-केसरा अस्य सन्तीति केसरशब्दाद् "इनिः"। सानुमानिति-सानुशब्दान्मतुप्। धातुमयीति-धातुशब्दाद्विकारे मयट्, टित्वाद् ङीप्। अधित्यका-अधिशब्दाद् "उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः" इति त्यकन्प्रत्ययः। प्रफुल्लमिति-फुल्लतेः "पचाद्यच्"

व्याख्या—धनुर्धरः-कार्मुकधारी, सः-दिलीपः, पाटलायाम्-ईषद्रक्तवर्णायाम्, गवि-धेनौ, नन्दिन्यामिति यावत्, तस्थिवांसम्-स्थितम्, केसरिणम्-सिंहम्, सानुमतः-पर्वतस्य, धातुमय्याम्-धातोर्गैरिकस्य विकारो धातुमयी, तस्याम्, अधित्यकायाम्-ऊर्ध्वभूमौ, प्रफुल्लम्-विकसितम्, (सिंहपक्षे प्रसन्नं च) लोध्रद्रुमम्-लोध्राख्यं वृक्षमिव ददर्श।

भा०—यथा गैरिकधातुना रक्तवर्णायां पर्वतस्योर्ध्वभूमौ पुष्पितो लोध्रवृक्षो लक्ष्यते, तथैव रक्तवर्णां नन्दिनीमाक्रम्य स्थितः प्रसन्नमूर्तिः सिंहोऽपि पर्वतात् परावृत्तचक्षुषा दिलीपेन लक्ष्यते स्म।

अलं०-उपमा। धनुर्धर इति वक्ष्यमाणस्य क्रोधस्य योग्यतां ध्वनयति

१—श्वेतरक्तस्तु पाटलः—इत्यमरः। २—स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्—इत्यमरः।
३—उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका—इत्यमरः।

ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः ।
जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गादुद्धर्तुमैच्छत् प्रसभोद्धृतारिः ॥ ३० ॥

अ०—ततः मृगेन्द्रगामी शरण्यः प्रसभोद्धृतारिः नृपतिः जाताभिषङ्गः (सन्) वध्यस्य मृगेन्द्रस्य वधाय निषङ्गात् शरम् उद्धर्तुम् ऐच्छत ।

व्याक०—मृगेन्द्र इव गच्छतीति मृगेन्द्रगामी, "कर्तर्युपमाने" इति गच्छतेर्णिनिः । जातोऽभिषङ्गो यस्य स जाताभिषङ्गः । प्रसभमुद्धृताः(केव०)अरयो येन (बहु०) स प्रसभोद्धृतारिः । शरणे साधुः शरण्यः, "तत्र साधुः" इति यत् । अभिषङ्गः-इति निषङ्ग इति च उभयत्र सञ्जधातोर्घञ्, पूर्वत्र भावे, उत्तरत्र "हलश्च" इत्यनेनाधिकरणे । वध्यस्येति वधमर्हतीति विग्रहे वधशब्दाद् अर्हार्थे "दण्डादिभ्यो यत्" इति यत् प्रत्ययः । वधाय-"हनश्च वधः" इत्यनेन हन्तेरप्प्रत्ययो वधादेशश्च । उद्धर्तुम्-उत्पूर्वाद् हरतेः "समानकर्तृकेषु तुमुन्" इति तुमुन् । ऐच्छत्-इच्छतेर्लङ् "इषुगमियमां छः" इति छः ।

व्याख्या—ततः-सिंहदर्शनानन्तरम्,मृगेन्द्रगामी-सिंहसदृशगमनशीलः, शरण्यः-शरणे-रक्षणे साधुः-निपुणः,प्रसभम्-हठात्, उद्धृताः-उन्मूलिताः, अरयः-शत्रवो येन तथाभूतः, नृपतिः-दिलीपः, जातः-उत्पन्नः, अभिषङ्गः-पराभवो यस्य तथाभूतः सन्, वध्यस्य-हन्तुं योग्यस्य, मृगेन्द्रस्य-सिंहस्य, वधाय-नाशाय, निषङ्गात्-तूणीरात् शरम्-बाणम्, उद्धर्तुम्-निष्कासयितुम्, ऐच्छत्-अकामयत ।

भा०—येन सर्वे स्वशत्रवो बलाद् विनाशिताः, तादृशः स शरणागतरक्षको दिलीपः स्वसमक्षं गवि सिंहस्याक्रमणं दृष्ट्वा स्वपराभवममन्यत । अत एव स्वपराभवकर्तुर्वधयोग्यस्य तस्य सिंहस्य वधाय तूणीराद् बाणं निष्कासयितुमैच्छत् ।

अलं०—मृगेन्द्रगामीति वाचकलुप्तोपमा । विशेषणानां साभि-

१—[illegible] ।

प्रायत्वात् परिकरः । लाटानुप्रासश्चमत्कारी । वृत्त्यनुप्रासोऽपि । शरं-शरण्य-इति यमकम् । राज्ञः क्रोधव्यञ्जनाद् रौद्ररसध्वनिः । सिंह आलम्बनम्, तत्कृतः पराभव उद्दीपनम्, बाणनिष्कासनम्-अनुभावः । अमर्षः, आवेगः, गर्वश्च सञ्चारिण इति ।

वामेतरस्तस्य करः प्रहर्तुर्नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे ।
सक्ताङ्गुलिः सायकपुङ्ख एव चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे ॥ ३१ ॥

अ०—प्रहर्तुः तस्य वामेतरः करः नखप्रभाभूषितकङ्[1]कपत्रे सा[2]यकपुङ्[3]खे एव सक्ताङ्गुलिः (सन्) चित्रार्पितारम्भः इव अवतस्थे ।

व्याक०—वामादितरो वामेतरः (तत्पु०) । न खं येषु (ब० व्री०) ते नखाः "नभ्राण्नपात्" इत्यादिनिपातनाद् नञो नलोपाभावः । नखानां प्रभाभिः (तत्पु०) भूषितानि (तत्पु०) कङ्कस्य पत्राणि (तत्पु०) यस्य (बहु०) तस्मिन्, नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे । सक्ता अङ्गुलयो यस्य (बहु०) स सक्ताङ्गुलिः । चित्रे अर्पितः (तत्पु०) आरम्भो यस्य (बहु०) स चित्रार्पितारम्भः । करः-कृधातोः पचाद्यच् । सायक इति स्यतेर्दैवादिकाद् ण्वुल्, आत्वम्, युगागमश्च । अर्पित इति णिजन्ताद् "ऋ" धातोर्निष्ठा, "अर्तिह्री-..." इत्यादिना पुक् । आरम्भः-इति 'रभ' धातोर्घञ् "रभेरशब्लिटोः" इत्यनेन नुम् । अवतस्थे-इति "समवप्रविभ्यः स्थः" इत्यात्मनेपदम् ।

व्याख्या—प्रहर्तुः-प्रहारकर्तुः, तस्य-दिलीपस्य, वामेतरः-दक्षिणः, करः-हस्तः, नखानां प्रभाभिः-कान्तिभिः, भूषितानि, कङ्कस्य-पक्षिविशेषस्य पत्राणि-पक्षा यस्य, तथाभूते, सायकस्य-शरस्य, पुङ्खे-मूलप्रदेशे सक्ताः-संलग्नाः, अङ्गुलयो यस्य तथाभूतः, सन्, चित्रे-आलेख्ये, अर्पितः-आलिखितः, आरम्भः-तू-

१—कङ्कः पक्षिविशेषे स्याद् गुप्ताकारे युधिष्ठिरे—इति विश्वः । २—शरे खड्गे च सायकः—इत्यमरः । ३—शीघ्रगतिसम्पादनाय बाणमूलप्रदेशे कङ्कपक्षिणः पत्रा बध्यन्ते—इति धनुर्विद्यासम्प्रदायविदः ।

णीराच्छरनिष्कासनोद्योगो यस्य तथाभूत इव, अवतस्थे-स्थितः।

भा०—यदा दिलीपः पृष्ठभागे लम्बमानात् तूणीराद् बाणनिष्कासनाय स्वदक्षिणहस्ताङ्गुलीः पुङ्खे योजितवान्, तदाङ्गुलयस्तत्रैव संश्लिष्टा निश्चेष्टा अभवन्, बाणं बहिराकर्ष्टुं नाशक्नुवन्। अत एव यथा चित्रलिखितं वस्तु स्पन्दशून्यं भाति, तथैव दिलीपस्य दक्षिणहस्तोऽपि भाति स्म।

अलं०– चित्रार्पितारम्भ इवेत्युत्प्रेक्षा। नखप्रभाभूषितत्वोक्तिस्तत्पोषिका। विस्मयो व्यज्यते।

बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युरभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशद्भिः।
राजा स्वतेजोभिरदह्यतान्तर्भोगीव मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः॥ ३२॥

अ०—बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युः राजा अभ्यर्णम् आगस्कृतम् अस्पृशद्भिः स्वतेजोभिः मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः भोगीव अन्तः अदह्यत।

व्या०–बाहोः प्रतिष्टम्भेन (तत्पु०) विवृद्धो (तत्पु०) मन्युर्यस्य (बहु०) स बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युः। मन्त्रैश्चौषधिभिश्च (द्व०) रुद्धं(तत्पु०)वीर्यं यस्य (बहु०) स मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः। प्रतिष्टम्भ इति स्तम्भधातोर्घञ्, "प्रतेश्च" इति षत्वम्। विवृद्ध-इति 'वृधु' धातोः क्तः। अभ्यर्णमिति अर्दतेः क्तः, निष्ठाया दस्य च नत्वम्, "अभेश्चाविदूर्ये" इतीडभावः। आगस्कृदिति-"क्विप् च" इत्यनेन कर्तरि क्विप्, तुगागमः, "अतः कृकमीति" सः। अदह्यत-कर्मणि लङ्, "सार्वधातुके यक्" इति यक्।

व्याख्या—बाहोः-भुजस्य, प्रतिष्टम्भेन-प्रतिरोधेन, विवृद्धो-वृद्धिं गतो मन्युः-क्रोधो यस्य, तथाभूतः, राजा-दिलीपः, अभ्यर्णम्-समीपस्थितम्, आगस्कृतम्-अपराधिनम्, अस्पृशद्भिः-अनामृशद्भिः, दण्डयितुमशक्नुवद्भिरिति यावत्, स्वस्य-आत्मनः तेजोभिः-प्राणात्ययेष्वपि पराधिक्षेपाद्यसहनशीलानि तेजांसि,

१—प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भः—इत्यमरः। २—अधिक्षेपाद्यसहनं तेजः प्राणात्ययेष्वपि...

तैः कर्तृभूतैः, मन्त्रैरोषधिभिश्च रुद्धं-प्रतिबद्धम्, वीर्यं-शक्तिः यस्य, तथाभूतः, भोगी-सर्प इव, अन्तः-स्वहृदये, अदह्यत-अत्यन्तं ताप्यते स्म।

भा०—स्वबाहोः प्रतिरोधेन दिलीपस्य क्रोधो ववृधे। न च समीपस्थस्यापि सिंहस्य किमपि कर्तुं शक्तोऽभूत्। तेन-यस्य सर्पस्य पराक्रमो मन्त्रेणौषधेन च निरुद्धः स्यात्, स यथा किञ्चिदकुर्वाणः स्वहृदय एव ज्वलति, तथैव राजापि तेजसा स्वयमेव मनसि जज्वाल, अत्यन्तं खिन्नस्तप्यमान इवाभवदिति।

अलं०—उपमालङ्कारः। काव्यलिङ्गं च। तेजोभिः शत्रौ करणीयो दाहो राज्ञि कृत इत्यसङ्गतिश्चालङ्कारः। "अन्यत्र करणीयस्य ततोऽन्यत्र कृतिश्च सा" इति तल्लक्षणात् (कुवल०)। विषादाभिव्यञ्जनाद् भावध्वनिः।

तमार्यगृह्यं निगृहीतधेनुर्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम्।
विस्माययन् विस्मितमात्मवृत्तौ सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः ॥३३॥

अ०—निगृहीतधेनुः सिंहः आर्यगृह्यम् मनुवंशकेतुम् सिंहोरुसत्त्वम् आत्मवृत्तौ विस्मितम् तम् मनुष्यवाचा विस्माययन् निजगाद।

व्याक०—निगृहीता धेनुर्येन सः (बहु०) निगृहीतधेनुः। निगृहीतेति गृह्णातेः क्तः, "ग्रहो लिटि दीर्घः" इति दीर्घः। उरु सत्त्वं यस्य तम् उरुसत्त्वम्, (बहु०) सिंहमिवोरुसत्त्वम् सिंहोरुसत्त्वम्, "उपमानानि सामान्यवचनैः" इत्यनेन तत्पुरुषः। आर्येति "ऋ" धातोः "ऋहलोर्ण्यत्" इति ण्यत्। गृह्येति गृह्णातेः "पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च" इति क्यप्। मनुष्यवाचाविस्मयोत्पादने साधकतमत्वेन करणे तृतीया। विस्माययन्निति णिजन्तात्-स्मयतेः "धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः" इति लट्। तस्य शत्रादेशः। मनुष्यवाग्रूपात्करणादत्र विस्मयः, अत एव "नित्यं स्मयतेः" "भीस्म्योर्हेतुभये" इत्याभ्यामात्वमात्मनेपदं च न, "हेतुभये" इति प्रयोजककर्तृकस्य... भ-

थविधानात्। क्वचित्तु 'विस्मापयन्' इत्यपि पाठः। स च णिच्-प्रत्ययद्वयेन पूर्वस्मिन् णिचि मनुष्यवाचः, द्वितीये च सिंहस्य प्रयोजककर्तृत्वमभ्युपगम्य समर्थितः कौमुद्यां भट्टोजिदीक्षितेन। "राजा विस्मयते, तं मनुष्यवाक् प्रेरयति, इति मनुष्यवाग् राजानं विस्मापयते, विस्मापयमानां वाचं सिंहः प्रेरयतीति सिंहो मनुष्यवाचा राजानं विस्मापयति"। पूर्वत्र प्रयोजकादेव स्मयसत्त्वेन पुगात्मनेपदे, उत्तरत्र तु प्रयोजकात् स्मयाभावान्नात्मनेपदम्, पुक् तु पूर्वं जातः स्थित एवेति।

व्याख्या—निगृहीता-आक्रान्ता धेनुर्येन स सिंहः, आर्याणाम्-श्रेष्ठपुरुषाणां गृह्यं-पक्ष्यम्, सज्जनपक्षपातिनमिति यावत्, मनोर्वंशः-कुलमेव वंशः-वंशयष्टिः, तत्र केतुम्-ध्वजम्, ध्वजवद्वंशाग्रे स्थितमिति यावत्, सिंहमिवोरुसत्त्वम्-महाबलम्, आत्मनः-स्वस्य वृत्तौ-बाहुस्तम्भरूपे व्यापारे, विस्मितम्-आश्चर्ययुक्तम्, तम्-राजानम्, मनुष्यवाचा-मनुष्यस्येवार्थबोधिन्या वर्णात्मिकया वाण्या विस्माययन्-अधिकमाश्चर्यान्वितं कुर्वन्, निजगाद-उवाच।

भा०—दिलीपोऽभूतपूर्वं स्वभुजप्रतिरोधमनुभूय विस्मयं प्राप्त एव, पुनरपि स सिंहो मानवीं वाचमवलम्ब्य तस्याधिकमाश्चर्यमुत्पादयन् तं सम्बोधयामास।

अलं०—मनुवंशकेतुम्-इति राज्ञि केतुत्वारोपाय कुले वंशयष्टित्वारोप इति श्लिष्टपरम्परित-रूपकम्। सिंहोरुसत्त्वमित्यत्र लुप्तोपमा। एकेन हेतुना जायमाने विस्मये हेत्वन्तरस्य सहायकत्वोक्त्या समाधिरलङ्कारः। लाटानुप्रासस्य प्रकर्षः। विस्मयस्य स्वशब्दोक्त्या नाद्भुतरसध्वनिः। यदि तु विस्मयशब्द-आश्चर्यचेष्टमात्रबोधकः, तर्हि आन्तरस्य भावस्य व्यङ्ग्यत्वे रसध्वनिः।

अलं महीपाल तव श्रमेण प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात्।
न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य ॥ ३४ ॥

अ०—(हे!) महीपाल! तव श्रमेण अलम्, इतः प्रयुक्तम् अपि अस्त्रम् वृथा स्यात्, पादपोन्मूलनशक्ति मारुतस्य रंहः शिलोच्चये न मूर्च्छति।

व्याक०—पादपानामुन्मूलने (तत्पु०) शक्तिर्यस्य तत् पादपोन्मूलनशक्ति, "सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ" इति सप्तमीपूर्वनिपातविधिसामर्थ्याद् व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः। पादप इति पादैः पिबन्तीति विग्रहे पादोपपदात् पिबतेः "सुपि स्थः" इत्यत्र सुपीति योगविभागात् कः। उच्चय इति चिनोतेः "एरच्" इत्यच्। श्रमेणेति-श्राम्यतेर्घञ्, उदात्तोपदेशत्वाद् वृद्धिनिषेधः। गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तीनां प्रयोजिकेति स्वीकाराद् गम्यमानसाधनक्रियायां करणत्वात्तृतीया।

व्याख्या—(हे) महीपाल-हे राजन्! तव-भवतः, श्रमेण, अलम्-साध्यं नास्ति, निष्फलस्ते मम हननोद्योग इत्यर्थः, इतः-अस्यां दिशि-मयि इति यावत्, प्रयुक्तम्-क्षिप्तमपि, अस्त्रम्-बाणादिकम्, वृथा-निष्फलम्, स्यात्। पादपानाम्-वृक्षाणामुन्मूलने-उत्पाटने, शक्तिः-सामर्थ्यं यस्य तथाभूतम्, मारुतस्य-वायोः, रंहः-वेगः, शिलोच्चये-पर्वते, न मूर्च्छति-न क्रमते।

भा०—सिंहो वदति-हे राजन्! मा स्म कृथा वृथा श्रमम्, यतः प्रथमं तु त्वमस्त्रचालन एवासमर्थः, यदि कथं चिच्चालयेरपि, तथाप्यल्पबलान् हिंसितुं शक्तमपि तवास्त्रं मम न किञ्चिदप्यपकर्तुं शक्नोति इति। यथा वृक्षाणामुत्पाटने समर्थोऽपि वायोर्वेगः न पर्वतमुत्पाटयितुं समर्थः।

अलं०—अत्र "वृथा स्यात्" "न मूर्च्छति" इत्युभयोर्वाक्ययोर्वैयर्थ्य एव पर्यवसानात् प्रतिवस्तूपमालङ्कारः। सिंहगतस्य गर्वस्य प्राधान्येनाभिव्यञ्जनाद् भावध्वनिः।

कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम्।
अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्तेः कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम् ॥३५॥

अ०—कैलासगौरं वृषम् आरुरुक्षोः अष्टमूर्तेः पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् किङ्करं निकुम्भमित्रम् कुम्भोदरं नाम माम् अवेहि।

व्याक०—कैलासमिव गौरम्, कैलासगौरम् (तत्पु०)। पादयोरर्पणमेव (तत्पु०) अनुग्रहः, मयूरव्यंसकादित्वात्समासः, तेन पूतं पृष्ठं यस्य तम् (बहु०) पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम्। अष्टौ मूर्तयो यस्य, तस्याष्टमूर्तेः(बहु०)। कुम्भ इवोदरो यस्य तं कुम्भोदरम्। आरुरुक्षोः इति-आरोढुमिच्छोरिति रुहधातोः सन्, तदन्ताच्च "सनाशंसभिक्ष उः" इत्युप्रत्ययः। वृषमित्यारोहणक्रियायाः कर्म। तत्र "कर्तृकर्मणोः कृति" इति षष्ठ्याः "न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्" इति निषेधः। मूर्तिरिति मूर्च्छतेः क्तिन्, 'राल्लोपः" इति च्छकारलोपः। अनुग्रह इति "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च" इति गृह्णातेरप्प्रत्ययः। किङ्करः-किङ्करोतीति "किंयत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानम्" इत्यच् प्रत्ययः।

व्याख्या—कैलासगौरम्-कैलासवच्छुभ्रम्, वृषम्-वृषभम्, आरुरुक्षोः-आरोढुमिच्छोः, अष्टौ-पृथिव्यादयोऽष्टसंख्याका मूर्तयः-आकारा यस्य तथाभूतस्य, शिवस्येति यावत्, पादार्पणम् पादस्थापनमेवानुग्रहः-प्रसादः, तेन पूतम्-पवित्रीकृतं पृष्ठम्-पृष्ठभागो यस्य तथाभूतम्, किङ्करम्-सेवकम्, निकुम्भसंज्ञकस्य किङ्करस्य मित्रम्, कुम्भोदरं नाम-कुम्भोदरनाम्नाख्यातं माम्, अवेहि-जानीहि।

भा०—हे राजन्! नाहं सामान्यः सिंहो यं त्वं हन्याः, अपि तु कुम्भोदर-निकुम्भनामानौ यौ द्वौ प्रसिद्धौ भगवतः श्रीशङ्करस्य गणौ, तयोरन्यतरोऽहम्। यदा शिवो वृषभं स्ववाहनमारोढुमि-

---

१—पृथिवी सलिलं तेजो वायुराकाशमेव च। सूर्याचन्द्रमसौ सोमयाजी चेत्यष्टमूर्तयः (शिवस्य) स्मृताः।

च्छति, तदानीं तस्यात्युच्चतया मम पृष्ठदेशे पादं न्यस्य तमारोहति इति मम सेवा ।

अलं०—कैलासगौरमिति लुप्तोपमा । पादार्पणे ऽनुग्रहत्वारोपाद्रूपकम् । पादार्पणेत्यादि पर्यायोक्तमपि । पूर्वपद्योक्तमस्त्रवैयर्थ्यमनेन समर्थितमिति काव्यलिङ्गं च । गर्वाभिव्यञ्जनाद्भावध्वनिः।

अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन ।
यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः ॥३६॥

अ०—पुरः अमुम् देवदारुम् पश्यसि, असौ वृषभध्वजेन पुत्रीकृतः, यः स्कन्दस्य[1] मातुः हेमकुम्भस्तननिःसृतानाम् पयसाम् रसज्ञः (अस्ति)।

व्याक०—वृषभो ध्वजे यस्य तेन (बहु०) वृषभध्वजेन । "वाहिताग्न्यादिषु" इति सप्तम्याः परनिपातः । हेम्नः कुम्भः(तत्पु०) एव स्तनः, (तत्पु०) तस्मान्निःसृतानाम् (तत्पु०) हेमकुम्भस्तननिःसृतानाम् । पुत्रीकृत इति च्विः । रसज्ञ इति-रसं जानातीति "आतोनुपसर्गे कः" "आतो लोप इटि च" इत्यालोपः ।

व्याख्या—पुरः-अग्रे, अमुम्-देवदारुम्-देवदारुवृक्षम्, पश्यसि अवलोकसे ?, प्रश्नकाकुः । अपि पश्यसि ? इति प्रश्नः । असौ-देवदारुः, वृषभो-ध्वजे-पताकायां यस्य तेन, शिवेनेति यावत्, पुत्रीकृतः-पुत्रवत् सम्भावित इति। यः-देवदारुः, स्कन्दस्य-कार्त्तिकेयस्य, मातुः-पार्वत्याः, हेम्नः-स्वर्णस्य कुम्भः-कलश एव स्तनः, तस्मान्निःसृतानाम्-निर्गतानाम्, पयसाम्-जलानाम्, रसज्ञः-रसम्-आस्वादम्, जानाति-परिचिनोति, तथाभूतः, अनुभूतास्वाद इतियावत्,अस्तीतिशेषः । हेमकुम्भसदृशाभ्यां स्तनाभ्यां निःसृतानां पयसां-दुग्धानां रसज्ञ इति स्कन्देऽपि विशेषणं मल्लिनाथसूरिर्योजयामास ।

भा०—हे राजन् ! सम्मुखस्थितं देवादारुवृक्षमेतमप्यवलोकसे ? एष खलु शिवेन पुत्रवन्मानितः । यतश्चायं स्कन्दस्य ज-

१—पार्वतीनन्दनः स्कन्दः—इत्यमरः ।

नन्या पार्वत्या स्वकुचसदृशैः पयःसदृशजलपूरितैर्हैमकुम्भैः सिक्तः। अतएवायमुभयोरुमामहेश्वरयोः स्कन्दवत् प्रियः।

अलं०—हेमकुम्भेत्यादौ रूपकम्। स्कन्दमात्रा सिक्तत्वेन देवदारुवृक्षस्य गौरवाख्यानाद् उदात्तालङ्कारः। वृक्षे स्कन्दसादृश्यं स्कन्दसोदरत्वं वा व्यङ्ग्यम्।

कण्डूयमानेन कटं कदाचिद् वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य।
अथैनमद्रेस्तनया शुशोच सेनान्यमालीढमिवासुरास्त्रैः॥ ३७॥

अ०—कदाचित् कटम् कण्डूयमानेन वन्यद्विपेन[1] अस्य त्वग्[2] उन्मथिता, अथ अद्रेस्तनया असुरास्त्रैः आलीढम् सेनान्यम् इव एनम् शुशोच।

व्याक०—वने भवो वन्यः, स चासौ द्विपः (कर्मधा०) तेन वन्यद्विपेन, उन्मथनक्रियायाः कर्तरि तृतीया। कदेति-किंशब्दात् "सर्वैकान्यकियत्तदः काले दा" इति दा तद्धितः, "प्राग्दिशो विभक्तिः" इति विभक्तित्वात्कादेशः। कण्डूयमानेति कण्डूञ् धातोर्ञित्वात् कर्तृगामिनि क्रियाफले आत्मनेपदम्, "कण्ड्वादिभ्यो यक्" इति यक्। कटम्-इति कण्डूयनस्य कर्म। एनम्-अन्वादेशे "द्वितीयाटौस्स्वेनः" इति इदम एनादेशः। सेनान्यम्-"सत्सुद्विष-" इत्यादिना-क्विप्, "एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य" इति यण्। आलीढमिति-आङ्पूर्वाल्लिहधातोः क्तः, ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः।

व्याख्या—कदाचित्-कस्मिंश्चित्समये, कटम्-गण्डस्थलम्, कण्डूयमानेन-निघर्षयता, वन्यः-आरण्यको द्विपो हस्ती, तेन, अस्य-देवदारुवृक्षस्य, त्वग्-वल्कलम्, उन्माथिता-उत्पाटितम्, अथ-अनन्तरम्-अनेन हेतुना-अद्रेः-पर्वतस्य-हिमालयस्येति यावत्, तनया-पुत्री-पार्वतीति यावत्, असुरास्त्रैः-असुराणाम् दैत्यानाम्, अस्त्रैः-आयुधैः, आलीढम्-क्षतम्, सेनान्यम्-सेनां-

१—दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विपः—इत्यमरः।

२—[illegible]

नयति परिचालयति इति सेनानीः-स्कन्दः, तमिव, एनम्-देव-दारुम्, शुशोच-एनं तथा दृष्ट्वा शोकातुराभूदिति।

भा०—एकदा कश्चनारण्यो हस्ती खर्जूपनोदाय स्वगण्डस्थलमस्मिन् देवदारौ घर्षयामास। तेनास्य वल्कलमुत्पाटितमभूत्, तच्च दृष्ट्वा पार्वती देवासुरसंग्रामे ऽसुराणां शस्त्रैः क्षतं कार्तिकेयं विलोक्य यथा, तथैव शोकातुराभूत्।

अलं०—उपमालङ्कारः। शोकस्य त्वगुन्मथनहेतुकत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं च। पार्वत्या वात्सल्यं व्यङ्ग्यम्।

तदा प्रभृत्येव वनद्विपानां त्रासार्थमस्मिन्नहमद्रिकुक्षौ।
व्यापारितः शूलभृता विधाय सिंहत्वमङ्कागतसत्त्ववृत्ति ॥ ३८ ॥

अ०—तदा प्रभृति एव शूलभृता वनद्विपानाम् त्रासार्थम् अङ्कागतसत्त्ववृत्ति सिंहत्वम् विधाय अस्मिन् अद्रिकुक्षौ अहम् व्यापारितः।

व्याक०—अङ्कमागताः (तत्पु०) सत्त्वाः वृत्तिर्यस्मिन् (बहु०) तदङ्कागतसत्त्ववृत्ति। तदेति-तच्छब्दात् "सर्वैकान्याकिंयत्तदः काले दा" इत्यनेन 'दा' प्रत्ययः। तदा, प्रभृति-इत्युभे अप्यव्यये। व्यापारितः-इति व्याप्रियतस्तौदादिकाण्णिजन्तात् क्तः। शूलभृता-शूलं बिभर्तीति शूलोपपदाद् भरतेर्बिभर्तेर्वा क्विप्। विधायेति विदधातेः क्त्वा, ततो ल्यप्। व्यापारणमत्र क्रिया, कर्मणि प्रयोगः। शूलभृद् मां व्यापारितवानिति कर्तरि। सिंहत्वमिति विधाने कर्म।

व्याख्या—तदा प्रभृत्येव-हस्तिकृतोन्मथनसमयमारभ्यैव, शूलभृता-शूलधारिणा, महादेवेन, वनद्विपानाम्-आरण्यकगजानाम्, त्रासार्थम्-त्रासाय-भयायेति यावद्, अङ्कम्-समीपमागताः-प्राप्ताः, सत्त्वाः-प्राणिन एव वृत्तिः-जीवनोपायो यस्मिंस्तथाभूतम्, सिंहत्वम्-सिंहरूपम्, विधाय-कृत्वा, अस्मिन्-पुरोदृश्यमाने, अद्रेः-पर्वतस्य, कुक्षौ-गुहायाम्, अहम्, व्यापारितः-नियोजितः।

भा०—यदा वन्यगजेनास्य देवदारोस्त्वगुत्पाटिता, तत आरभ्यैव वन्यगजानाम् भीत्युत्पादनार्थं महादेवो मम सिंहरूपं विधाय मामत्र न्ययोजयत्। आदिशच्च मां यत् "त्वया स्वसमीपागतान्-प्राणिनो व्यापाद्य स्वजीवनं निर्वोढव्यम्, न पुनरिमं परित्यज्य भोजनाय क्वापि गन्तव्यम्" इति।

अलं०—व्यापारणे हेतूपन्यासात्काव्यलिङ्गम्। अङ्कागताः सत्त्वा एव वृत्तिरित्युक्त्या समीपागताया गोरत्याज्यता व्यज्यते। तेन परिकरोऽपि।

तस्यालमेषा क्षुधितस्य तृप्त्यै प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण।
उपस्थिता शोणितपारणा मे सुरद्विषश्चान्द्रमसी सुधेव॥ ३९॥

अ०—क्षुधितस्य तस्य मे तृप्त्यै अलम् परमेश्वरेण प्रदिष्टकाला एषा शोणितपारणा सुरद्विषः चान्द्रमसी सुधेव उपस्थिता।

व्याकृ०—परमेश्वरेणेति "सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः" इत्यनेन कर्मधारयः। प्रदिष्टः कालो यस्याः सा प्रदिष्टकाला (बहु०)। शोणितं पारणा शोणितपारणा। तृप्त्यै-नमःस्वस्तीत्यादिना अलंशब्दयोगे चतुर्थी, प्रदिष्टः-इति प्रदिशतेः क्तः, व्रश्चेति षत्वम्, ष्टुत्वं च। सुरद्विषः-सुरान् द्वेष्टीति सुरद्विट्-तस्य, सुरोपपदाद् द्विषधातोः कर्तरि-क्विप्। चन्द्रमस इयं चान्द्रमसी, चन्द्रमःशब्दात् "तस्येदम्" इति शैषिकोऽण्। असन्ताद् ङीप्। क्षुधित-इति "वसतिक्षुधोरिट्" इतीट्।

व्याख्या—क्षुधितस्य-बुभुक्षितस्य, तस्य-अङ्कागतसत्त्ववृत्तेः, मे-मम, शिवकिङ्करस्य सिंहरूपस्य, तृप्त्यै-प्रीणनाय, अलम्-पर्याप्ता, परमेश्वरेण-महादेवेन, प्रदिष्टः-निर्दिष्टः, कालः, मदन्तिकागमनावसरो यस्यास्तथाभूता, एषा-पुरोवर्तिनी गोरूपा, शोणितपारणा-शोणितमयं व्रतान्तभोजनम्, सुरद्विषः-राहोः, चान्द्रमसी-चन्द्रसम्बन्धिनी, सुधा-अमृतमिव, उपस्थिता-प्राप्ता।

भा०—...

रणां यथा विदधते, तथा चिराद् भोजनालाभात् कृतोपवासस्य मम पारणायै महादेवेन तृप्तिजननयोग्येयं गौरत्रप्रेषिता। राहुणा यथा चन्द्रमण्डलामृतं प्राप्यते, तथा मयेयं प्राप्तेति।

अलं०—उपमा बिम्बप्रतिबिम्बभावमूलिका। इष्टार्थसिद्ध्यभिधानात् तृतीयसमोऽलङ्कारः। हर्षाभिव्यञ्जनाद्भावध्वनिः। गवि-शोणितपारणेति "अवयवावयविभाव" मूलिकां सारोपां-शुद्धां लक्षणामाश्रित्य प्रयोगः। शोणितबाहुल्यं तेन व्यङ्ग्यम्। गोरवश्यभक्षणीयता च पारणापदव्यङ्ग्या।

स त्वं निवर्तस्व विहाय लज्जां गुरोर्भवान् दर्शितशिष्यभक्तिः।
शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षं न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति ॥४०॥

अ०—सः त्वम् लज्जाम् विहाय निवर्तस्व, भवान् गुरोः दर्शितशिष्यभक्तिः (अस्ति) यद् रक्ष्यं शस्त्रेण अशक्यरक्षम् तत् शस्त्रभृताम् यशः न क्षिणोति।

व्याक०—दर्शिता शिष्योचिता भक्तिः (मध्य०प०लो० तत्पु०) येन (बहु०) स दर्शितशिष्यभक्तिः। दर्शितेति णिजन्तान्निष्ठा। शिष्य इति शास्तेः "एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप्" इति क्यप्। "शास इदङ्हलोः" इतीत्वम् "शासिवसिघसीनां च" इति षत्वम्। भक्तिः-भजतेःक्तिन्। न शक्या रक्षा यस्य (बहु०) तदशक्यरक्षम्, शक्येति-शक्नोतेः "शकिसहोश्च" इति यत्। रक्ष्यमिति रक्षतेरार्यत्। निवर्तस्वेति-निपूर्वात् वर्ततेर्लोटि मध्यमपुरुषैकवचने रूपम्। शस्त्रेण-शस्धातोर्दाम्नीशसयुयुज इत्यादिना करणे ष्ट्रन्। लज्जेति लज्जतेः "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्ययः। क्षिणोति-क्षिधातोः-स्वादित्वात् (श्नुः)।

व्याख्या—सः-एवमुपायशून्यः, त्वम्-दिलीपः, लज्जाम्, विहाय-परित्यज्य, निवर्तस्व-वृथागोरक्षणप्रयासाद् विरम्य गृहं गच्छेत्यर्थः। भवान्, गुरोः-वशिष्ठस्य, दर्शिता-प्रकटिता, शिष्योचिता भक्तिर्येन, तथाभूतः, अस्तीति शेषः। (गुरुधनं विनाश्य गमने मम यशोहानिरिति लज्जा) ... यो-

क्यम्, वस्तु, शस्त्रेण-आयुधेन, अशक्यरक्षम्-रक्षितुमशक्यम्, तद् नष्टम् अपि शस्त्रभृताम्-आयुधधारिणाम्, यशः-कीर्तिम्, न क्षिणोति-न विनाशयति ।

भा०—हे! दिलीप ! "क्षत्रियोऽहमिमां रक्षितुं नाशकम्" इति हेतो र्मा स्म धात् पदं ते चेतसि लज्जा । यतस्त्वया यावच्छक्यमिमां रक्षितुं प्रयासं कृत्वा गुरुभक्तिः प्रदर्शितैव । अस्यास्तु गोर्विनाशो जगदीश्वरेणैव रचितः, तथा च प्रतिविधातुमशक्तस्य तव का लज्जा ? न चाशक्ये वस्तुनि यशोहानिरपि । तस्माद् गृहं त्वया गन्तव्यम् ।

अलं०—शस्त्रेण रक्ष्यमित्याद्युत्तरेण राज्ञो गवारक्षणजन्यस्वापयशोविषयकप्रश्नस्योन्नयनादुत्तरालङ्कारः । गोररक्षणे लज्जात्यागस्य विशेषस्य सामान्येनोत्तरेण समर्थनादर्थान्तरन्यासो वा । गर्वो भावः सिंहगतो व्यज्यते ।

इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो मृगाधिराजस्य वचो निशम्य ।
प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावादात्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार ॥४१॥

अ०—पुरुषाधिराजः इति प्रगल्भं मृगाधिराजस्य वचः निशम्य गिरिशप्रभावात् प्रत्याहतास्त्रः (इति) आत्मनि अवज्ञाम् शिथिलीचकार ।

व्याक०—अधिको राजा-अधिराजः, प्रादिसमासः, समासान्तष्टच् । पुरुषाणामधिराजः पुरुषाधिराजः । तथैव मृगाधिराजः । प्रकृष्टो भावः प्रभावः, प्रादिसमासः । प्रत्याहतमस्त्रं यस्य स प्रत्याहतास्त्रः, (बहु०) आत्मनि-इति वैषयिकेऽधिकरणे सप्तमी । अवज्ञेति-"आतश्चोपसर्गे" इत्यङ्, आलोपः, टाप् । गिरिश-इति गिरिशब्दाल्लोमादित्वात् शप्रत्ययो मत्वर्थीयः । शिथिलीचकार "च्विः" ।

व्याख्या—पुरुषाधिराजः-नृपः, इति-पूर्वोक्तम्, प्रगल्भम्-धृष्टम्, सगर्वमिति यावत्, मृगाधिराजस्य-मृगाणां पशूनामधिराजस्य स्वामिनः सिंहस्येति यावत्, वचः-वाक्यम्, निशम्य-

श्रुत्वा, गिरिशप्रभावात्-गिरिशस्य-महादेवस्य प्रभावात्, प्रत्याहतास्त्रः-प्रत्याहतं प्रतिरुद्धम्, अस्त्रम्-आयुधं यस्य तथाभूतः इति-हेतोः, आत्मनि-स्वविषये, अवज्ञाम्-अपमानम्, तिरस्कारमिति यावत्, शिथिलीचकार-शिथिलं विदधौ, तत्याजेति यावत्।

भा०—सिंहस्य वाक्यमिदं श्रुत्वा "श्रीशङ्करप्रभावान्मदस्त्रप्रतिबन्धो जातः" इति राज्ञा ज्ञातम्। तेन या पूर्वमात्मनि तस्यावज्ञा प्रादुरासीत् "काले मदस्त्रं व्यर्थं जातम्, धिङ् माम्" इति-सा निवृत्ता। समानात्पराभवो व्रीडां जनयति, न तु सर्वेश्वरादिति। अधिराजत्वेन सिंहस्य साम्याद् व्रीडाया योग्यता, परं स शङ्करस्यानुभावेन गर्वित इति निवृत्तिः।

अलं०—अवज्ञाशिथिलीकरणस्य हेतुना समर्थनात् काव्यलिङ्गम्। आत्मावज्ञारूपस्य कार्यस्य निवृत्त्या कारणीभूताया व्रीडाया निवृत्तिर्व्यञ्जितेति भावशान्तिध्वनिः। अवज्ञाशिथिलीकारे स्वास्त्रप्रतिघातस्य गिरिशप्रभावजन्यत्वज्ञानं हेतुः, स तु शब्दमर्यादया न प्रतीयते; प्रत्याहतास्त्र इत्यनुवाद्यविशेषणस्य शिथिलीकारेऽन्वयालाभात्। "प्रत्याहतास्त्र इत्यवज्ञां शिथिलीचकार" इत्युक्तौ तु 'इति' शब्देन हेतुता प्रतीयेत। तस्मान्न्यूनपदत्वमत्र दोषः।

प्रत्यब्रवीच्चैनमिषुप्रयोगे तत्पूर्वभङ्गे वितथप्रयत्नः।
जडीकृतस्त्र्यम्बकवीक्षणेन वज्रं मुमुक्षन्निव वज्रपाणिः ॥ ४२ ॥

अ०—तत्पूर्वभङ्गे इषुप्रयोगे वितथप्रयत्नः (अत एव) वज्रम् मुमुक्षन्, त्र्यम्बकवीक्षणेन जडीकृतः वज्रपाणिरिव (स्थितः स नृपः) एनं प्रत्यब्रवीत् च।

व्याक०—स एव पूर्वो भङ्गो यस्य, तस्मिन् तत्पूर्वभङ्गे। भङ्ग-इति भनक्तेर्घञ्। वितथः प्रयत्नो यस्य स वितथप्रयत्नः, प्रयत्न-इति यततेः "यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्"इति नङ् प्रत्ययः। त्रीण्यम्बकानि यस्य स त्र्यम्बकः, तस्य वीक्षणेन त्र्यम्बकवीक्षणेन, वज्रं पाणौ यस्य स वज्रपाणिः (बहु०) ...

परे निष्ठासप्तम्याविति पाणेः परनिपातः। प्रयोग इति युनक्तेर्घञ्। वीक्षणमिति विपूर्वादीक्षतेर्ल्युट्। मोक्तुमिच्छतीति मुमुक्षन्, मुञ्चतेः सन्, ततः "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति लक्षणे शतृप्रत्ययः। सकर्मकत्वाद् "मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा" "अत्र लोपोऽभ्यासस्य" इति गुणाभ्यासलोपौ न।

व्याख्या—स एव पूर्वः-प्रथमो भङ्गः-प्रतिबन्धो यस्य, तथाभूते, इषोः-बाणस्य, प्रयोगे-व्यवहारे, वितथः-विफलः, प्रयत्नः-प्रयासो यस्य, तथाभूतः, अत एव वज्रम्, मुमुक्षन्-मोक्तुमिच्छन्, त्र्यम्बकस्य-महादेवस्य, वीक्षणेन-दृष्टिपातेन, जडीकृतः-निश्चेष्टतां प्रापितः, वज्रपाणिः-इन्द्र इव स्थितः स नृपः, एनम्-सिंहम्, प्रत्यब्रवीत्-प्रत्यवादीत्। च इति पूर्वापेक्षम्, "शिथिलीचकार, प्रत्यब्रवीच्च" इति। "बाहुं सवज्रं शक्रस्य क्रुद्धस्यास्तम्भयत् प्रभुः" इति महादेवकृतस्य महेन्द्रबाहुस्तम्भनस्य कथा महाभारतादनुसंधेया।

भा०—यद् दिलीपो गां भक्षयितुमुद्यतं सिंहं हन्तुं धनुषि बाणं संधातुं नाशकत्, तदिदं दिलीपप्रयत्नस्य प्रथममेव वैफल्यम्, इतः पूर्वं कदापि तेन शस्त्रप्रयोगे निष्फलता नानुभूता। ततश्च वज्रप्रयोगं चिकीर्षुर्महेन्द्रो महादेवप्रभावात् निश्चेष्टो यां दशामनुभूतवान्, सैव दशा दिलीपस्यापि तदवसरे जाता। तेन विवशः स वाङ्मात्रेणोत्तरं दत्तवान्। अन्यथा पराभवकर्तुरग्रे क्षत्रियाणां शस्त्रेणैवोत्तरं शस्तम्, न तु वाङ्मात्रेण।

अलं०—उपमा। "वितथप्रयत्नः प्रत्यब्रवीत्-इत्युक्तरीत्या साभिप्रायत्वात्परिकरः। अत्र शरप्रयोगभङ्गे प्राथम्यं बोधयितुमिष्टम्, तच्च समासे गुणीभूतमिति। विधेयाविमर्शो दोषः। यद्वा प्रयत्नवितथतायां प्राथम्यं विधातुमुचितम्, तत्तु "इषुप्रयोगे" अनुवाद्ये विशेषणीकृतमित्यनुवाद्यायुक्ततार्थदोषः।

१—[illegible]।

संरुद्धचेष्टस्य मृगेन्द्र कामं हास्यं वचस्तद्यदहं विवक्षुः।
अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद सर्वं भवान् भावमतोऽभिधास्ये ॥४३॥

अ०—(हे) मृगेन्द्र संरुद्धचेष्टस्य (मम) तद् वचः कामम् हास्यम्, यद् (वचः) अहं विवक्षुः, (असि) हि भवान् प्राणभृताम् अन्तर्गतं सर्वम् भावम् वेद, अतः अभिधास्ये।

व्याक०—संरुद्धा चेष्टा यस्य, तस्य संरुद्धचेष्टस्य। संरुद्धेति-संपूर्वाद् रुधधातोः क्तप्रत्ययः। चेष्टेति-चेष्ट धातोः "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्ययः। हास्यमिति-हसतेः "ऋहलोर्ण्यत्" विवक्षुरिति ब्रूञ्धातोः सन्, "ब्रुवो वचिः" "सनाशंसभिक्ष उः" इत्युप्रत्ययः। प्राणभृताम्-बिभर्तेः क्विप्, उपपदसमासः। वेद-वेत्तेर्लट्, "विदो लटो वा" इति णलादेशः। हास्यमित्यत्र "त्वया" इति "जनैः" इति वा कर्तृपदमध्याहारलभ्यम्।

व्याख्या—हे मृगेन्द्र-हे सिंह, संरुद्धा-प्रतिबद्धा, चेष्टा-व्यापारो यस्य, तथाभूतस्य मम-तद्वचः-तद् वाक्यम्, कामम्-यथेच्छम्, हास्यम्-परिहासयोग्यम्, यद् वाक्यम् अहम् विवक्षुः असि-वक्तुमिच्छामि, तर्हि तूष्णीं स्थातव्यमिति सम्भावनायामाह, हि-यतः,भवान् प्राणभृताम्-देहिनाम्,अन्तर्गतम्-मनसि स्थितम्, वाग्वृत्त्या बहिरप्रकाशितमपि सर्वं भावम्-अभिप्रायम्, वेद-जानाति, अतः-अस्मात्कारणाद्, अभिधास्ये-वक्ष्यामि।

भा०—हेमृगेन्द्र! यद्यपि समर्थस्यैव वचस्यादरः प्रायेण सर्वेषां भवति, किमपि कर्तुमशक्तस्तु-यदपि वदति, तत्केवलं लोके परिहासयोग्यं मन्यते अत एव यदहं त्वां वक्तुमिच्छामि, तच्छ्रुत्वापि "अहो अशक्तोऽप्ययं वीर इव प्रलपति" "असम्भावितमेतत्कथनम्" इत्यादिरूपेण प्राकृतो जनोमामुपहसेत्, अतो न वाच्यमन्येष्वेवम्। किन्तु त्वं शिवसेवकत्वात् सर्वज्ञोऽसि, मम वाङ्मनसयोरेकरूपतां ज्ञातुं प्रभवासि, अतस्त्वां प्रति वक्ष्येव। अनुक्तमपि त्वया ज्ञायते, ततः कथने को दोषः।

अलं०—संरुद्धचेष्टस्येति हास्यतायां हेतुगर्भमिति परिकरः। अभिधानस्य स्पष्टं समर्थनात् काव्यलिङ्गम्। अनुप्रासः। निश्चलत्वं व्यङ्ग्यम्। उत्तरवाक्यगते यच्छब्दे तच्छब्दो नापेक्ष्यते इति नियमाद्यद्यपि "वचस्तद्," इति तच्छब्दोऽधिकः, तथापि यत्किमपि ब्रूयाम्-तत्सर्वं हास्यमेव भवेदिति विशिष्य बोधनाय तदुपादानं सम्यक् प्रतीयते।

मान्यः स मे स्थावरजङ्गमानां सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः।
गुरोरपीदं धनमाहिताग्नेर्नश्यत् पुरस्तादनुपेक्षणीयम् ॥ ४४ ॥

अ०—स्थावरजङ्गमानां सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः सः मे मान्यः, पुरस्तात् नश्यद् इदम् आहिताग्नेः गुरोः धनम् अपि अनुपेक्षणीयम्।

व्याक०—स्थावराश्च जङ्गमाश्च स्थावरजङ्गमाः(द्वन्द्वः) तेषाम्। स्थावर इति तिष्ठतेः "स्थेशभासपिसकसो वरच्" इति वरच्, जङ्गम इति यङ्लुगन्ताद् गच्छतेः पचाद्यच्। सर्गस्य च स्थितेश्च प्रत्यवहारस्य च (द्वन्द्वः) हेतुः (ष०तत्पु०) सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः। सर्ग इति सृजतेर्घञ्, स्थितिरिति तिष्ठतेः क्तिन्। प्रत्यवहार इति प्रत्यवपूर्वाद् हरते घञ्। आहितोऽग्निर्येन तस्य आहिताग्नेः, आहित इत्यत्र आङ्पूर्वाद्दधातेः क्तः "दधातेर्हिः"। न उपेक्षणीयम्-अनुपेक्षणीयम्, नञ्समासः, "तस्मान्नुडचि" इति नुम्, मान्यः-मानयतेः "अचो यत्" णिलोपश्च। पुरस्तादिति-पूर्वशब्दाद्, "दिक्शब्देभ्यः सप्तमी" इत्यादिना अस्तातिः तद्धितः, "अस्ताति च" इत्यनेन पूर्वशब्दस्य पुरादेशः। नश्यत्-नशधातोः शतृप्रत्ययः। मे-इति "कृत्यानां कर्तरि वा" इति कर्तरि षष्ठी। "अनुपेक्षणीयम्" इत्यत्रापि तदेव कर्तृपदं सम्बध्यते।

व्याख्या—तिष्ठन्तीति स्थावराः-वृक्षादयः, जङ्गमतीति जङ्गमाः-मनुष्यादयः, तेषाम्-सर्गस्य-उत्पत्तेः, स्थितेः-अवस्थानस्य प्रत्यवहारस्य-प्रलयस्य च हेतुः-कारणम्, सः-सुप्रसिद्धो भगवान् शिवः मे-मम मान्यः-माननीयः योग्यः पूज्यः अतः ...

सन इत्यर्थः, तर्हि किमिति न निवर्तसे-इति तत्राह-पुरस्तात्-अक्ष्णोरग्रे, नश्यत्-नाशं प्राप्नुवद्, इदम्-सन्निकृष्टम्, आहितः-स्थापितः, अग्निः-वह्निर्येन तथाभूतस्य, अग्निहोत्रं कुर्वाणस्येति यावत्, गुरोः-वसिष्ठस्य, धनम्-गोरूपम्, अनुपेक्षणीयम्-न उपेक्षायोग्यम्।

भा०—हे मृगेन्द्र! अस्य देवदारोः समीपमागताः प्राणिनस्तव भक्ष्यमिति जगदीश्वरस्य भगवतः शङ्करस्य शासनं मया शिरसैव धार्यते, तेन "त्वमेनां कृपया त्यज" इति न वक्तुं शक्नोमि। किन्तु गुरोर्धननाशमपि नोपेक्षितुं शक्तोऽस्मि। गुरुश्चाहिताग्निरिति गौस्तस्य मुख्यं धनम्, हविःसाधनत्वात्। एतदभावे घृतरूपहविषोऽनुपलम्भे स कथमाग्निहोत्रं होष्यति?

अलं०—पूर्वार्धे सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुरिति मान्यत्वे, उत्तरार्द्धे आहिताग्निरिति गोर्धनत्वे हेतुगर्भमिति परिकरः। ईश्वरे-गुरौ च श्रद्धाख्या रतिर्व्यज्यते। द्वयोश्च विरुद्धकार्यत्वात् संधिः।

स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निर्वर्तयितुं प्रसीद।
दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विसृज्यतां धेनुरियं महर्षेः॥४५॥

अ०—सः त्वम् मदीयेन देहेन शरीरवृत्तिं निर्वर्तयितुम् प्रसीद, दिनावसानोत्सुकबालवत्सा इयम् महर्षेः धेनुः विसृज्यताम्।

व्याक०—दिनस्यावसाने (तत्पु०) उत्सुको (तत्पु०) बालो-वत्सो यस्याः सा (बहु०) दिनावसानोत्सुकबालवत्सा। मदीयेने-ति-अस्मच्छब्दात्, "वृद्धाच्छः"। "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इति मादेशः। निर्वर्तयितुमिति-णिजन्ताद् वृतुधातोस्तुमुन्। प्रसी-देति-षद्लृधातोर्लोटि मध्यमपुरुषैकवचनम्। "पाघ्राध्मेति" सीदादेशः। अवसानमिति अवपूर्वात् स्यतेर्ल्युट्, "आदेच उपदेशेऽशिति" इत्यात्वम्। विसृज्यतामिति सृजतेः कर्मणि लोट्। धेनुः कर्म, त्वयेत्येतत्कर्तृपदमध्याहारलभ्यम्।

व्याख्या—सः-अङ्कागतसत्त्ववृत्तिः, त्वम्-सिंहः, मदीयेन देहेन-मम शरीरेण, शरीरवृत्तिम्-स्वशरीरस्य वृत्तिम्-जीवनम्, निर्वर्तयितुम्-सम्पादयितुं प्रसीद-प्रसादं कुरु । कृपया एतदनुमन्यस्वेति । दिनस्यावसाने-अन्ते-सायङ्काले, उत्सुकः-उत्कण्ठितो बालो वत्सो यस्यास्तथाभूता, इयम् महर्षेः-वशिष्ठस्य धेनुः-गौः, विसृज्यताम्-त्यज्यताम् ।

भा०—हे मृगेन्द्र ! त्वं कृपया गोःप्रातिनिध्येन मदीयं शरीरम् भुक्त्वा जीवनं निर्वह । इमां महर्षेर्धेनुं परित्यज । इदानीं सायं जातम्, एतस्या लघुवत्स एतदागमनं सोत्कण्ठं प्रतीक्षमाणो भवेत् । स इमामदृष्ट्वा कथं जीविष्यति ।

अलं०—दिनावसानेत्यादिविशेषणस्य साभिप्रायत्वात्परिकरः । मच्छरीरं भुङ्क्ष्वेत्यर्थस्य भङ्ग्यन्तरेण कथनात्पर्यायोक्तम् । दयावीरोऽत्र रसः स्फुटः । धेनुरालम्बनम्, शरीरत्यागचेष्टाऽनुभावः । औत्सुक्यं संचारि ।

अथान्धकारं गिरिगह्वराणां दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन् ।
भूयः सः भूतेश्वरपार्श्ववर्ती किञ्चिद् विहस्यार्थपतिं बभाषे ॥ ४६ ॥

अ०—अथ सः भूतेश्वरपार्श्ववर्ती गिरिगह्वराणाम् अन्धकारम् दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन् किञ्चिद् विहस्य अर्थपतिम् भूयः बभाषे ।

व्याक०—ईश्वर इतीष्टेर्वरच् । पार्श्ववर्तीति, "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये" इति वर्ततेर्णिनिः । अन्धकार इति अन्धं करोतीति विग्रहे करोतेः कर्मण्यण् । दंष्ट्रेति "दाम्नीशसयुयुज" इत्यादिना दशतेः ष्ट्रन् । गौरादिषु मातामहीशब्दस्य पाठात् षित्त्वप्रयुक्तस्य ङीषोऽनित्यत्वान्न ङीष् । शकलानीत्यन्धकारस्य विधेयविशेषणम्, अन्धकारमिति कुर्वन्नित्यस्य कर्म । दंष्ट्रामयूखैरिति तत्रैव करणम् । कुर्वन्निति लक्षणे शतृप्रत्ययः ।

व्याख्या—अथ-नरपतिवचनश्रवणसमनन्तरम्, स पूर्वप्रस्तुतः, भूतेश्वरस्य महादेवस्य, पार्श्ववर्ती अनुचरः, ...

गह्वराणाम्-गुहानाम्, अन्धकारम्-तमः, दंष्ट्रामयूखैः-दंष्ट्राणां-मयूखैः-किरणैः, शकलानि-खण्डानि, कुर्वन्-विदधत्, तमो-दूरीकुर्वन्नित्यर्थः, किञ्चिद् विहस्य-स्मितं कृत्वा, अर्थपतिम्-राजानम्, भूयः-पुनः, बभाषे-उक्तवान्।

भा०—राज्ञः कथनं श्रुत्वा सिंह ईषद् विजहास। तदनु राजानमुवाच। हास्यकाले निर्गतैस्तद्दंष्ट्राणां किरणैर्गुहान्धकारो विनष्टः।

अलं०—दंष्ट्रामयूखानामन्धकारशकलीकरणासम्बन्धेऽपि सम्बन्धबोधनात्सम्बन्धातिशयोक्तिः। हास्येन सिंहगतो गर्वः प्राधान्येन व्यज्यते।

एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च।
अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन् विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥४७॥

अ०—एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वम् नवम् वयः इदम् कान्तम् वपुश्च (इति) बहु अल्पस्य हेतोः हातुम् इच्छन् त्वम् विचारमूढः मे प्रतिभासि।

व्याक०—एकमातपत्रं यस्मिन् तदेकातपत्रम्। मूढ इति मुह्यतेः क्तः। एकातपत्रमित्यादीनि पूर्वार्धपदानि प्रथमान्तानि, प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा। इतिशब्दमध्याहृत्य तेन तेषां हाने कर्मत्वं निर्वाह्यम्। अन्यथा बहुशब्दस्यानन्वयापत्तिरिति। हेतोः-"षष्ठी हेतुप्रयोगे" इति षष्ठी। मे-सम्बन्धसामान्ये षष्ठी। प्रभुत्वमिति, "विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम्" इति प्रपूर्वाद् भवतेर्डुः। ततः 'तस्यभावस्त्वतलौ' इति भावे त्वप्रत्ययः। कान्तम्-कमुधातोः क्तः, "अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति" इति दीर्घः। हातुम्-जहातेः "समानकर्तृकेषु तुमुन्" इति सूत्रेण इच्छतावुपपदे तुमुन्। इच्छन्निति हेतौ शतृप्रत्ययः।

व्याख्या—एकातपत्रम्-एकच्छत्रम्, जगतः-लोकस्य, प्रभुत्वम्-स्वामित्वम्, नवम्-नवीनम्, वयः-अवस्था, इदम्-पुरो दृश्यमानम्, कान्तम्-रम्यम्, वपुः-शरीरम् च, [illegible]

गोरक्षणमात्रस्य, हेतोः-कारणाद्, केवलमेकधेनुरक्षारूपाल्प-फलायेति यावत्, हातुम्-त्यक्तुम्, इच्छन्-कामयमानः, त्वम् विचारे-कार्याकार्यविवेके, मूढः-मूर्खः, मे-मम दृष्टौ प्रतिभासि-प्रतीयसे।

भा०—राजन्! त्वं यत्सत्यमिदं कर्तव्यमिदमकर्तव्यमिति विवेक्तुं न जानासि। यदेकस्या लघीयस्या गोः कृते स्वशरीरं-मह्यं दातुमुद्यतोऽसि। अनेन ते साहसेन एकच्छत्रं राज्यम्, नवीनमुपभोगोचितं यौवनम्, मनोहरं शरीरम् चैतत्सर्वमपि एकपदे त्यक्तं स्यात्।

अलं०—एकेन जगत्प्रभुत्वत्यागेनापि विचारमूढत्वसिद्धौ हेत्वन्तरोपादानात् समुच्चयः। विचारमूढत्वस्याल्पफलकबहुत्यागेनानुमितत्वाद् अनुमानालङ्कारः। राज्ञोऽवज्ञया सिंहस्य गर्वो व्यङ्ग्यः।

भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरेका भवेत् स्वस्तिमती त्वदन्ते।
जीवन् पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः प्रजाः प्रजानाथ पितेव पासि॥४८॥

अ०—चेत् तव भूतानुकम्पा (वर्तते, तर्हि) त्वदन्ते एका इयम् गौः स्वस्तिमती[1] भवेत्, हे प्रजानाथ! जीवन् पुनः (त्वम्) पितेव प्रजाः उपप्लवेभ्यः शश्वत् पासि।

व्याक०—भूतेष्वनुकम्पा भूतानुकम्पा (तत्पु०)। अनुकम्पेति कम्पतेः "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्ययः। तवान्तेत्वदन्ते, "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इति त्वादेशः। स्वस्तिमती-अस्त्यर्थे मतुप्। उगित्वान् ङीप्। उपप्लव इति "ऋदोरप्, इत्यप्प्रत्ययः। "भीत्रार्थानां भयहेतुः" इत्यपादाने पञ्चमी। जीवन्, "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इत्यनेन हेतौ शतृप्रत्ययः। पासीति पा रक्षणे लट्।

व्याख्या—चेद्-यदि, तव-भवतः, भूतेषु-प्राणिषु, अनुकम्पा-दया वर्तते, (तया शरीरं त्यजसि चेत्) तर्हि (इदं विचारय)

१—स्वस्त्याशीः क्षेमपुण्यादौ—इत्यमरः।

तव-भवतः, अन्ते-विनाशे सति, एका इयम् गौः-नन्दिन्येव, स्वस्तिमती-स्वस्ति-क्षेमं विद्यते यस्यास्तथाभूता सुरक्षिता, भवेत्, हे प्रजानाथ! हे राजन्! जीवन् पुनः-देहं धारयँस्तु, त्वम्, पितेव-जनक इव, प्रजाः-प्रकृतीः (पितृपक्षे सन्ततीः) उपप्लवेभ्यः-उपद्रवेभ्यः, शश्वत्-सर्वदा, पासि-रक्षसि । सततं रक्षसि, जीवन्नग्रेऽपि रक्षिष्यसि, इति तात्पर्यम् ।

भा०—हे दिलीप! यदि त्वं प्राणिषु कृपालुतयेमां गां रक्षितुं स्वशरीरं मह्यमर्पयसि, तर्हि मुग्धा ते विचारः । कुतः? त्वद्विनाशे केवलमियं मुनिधेनुर्जीवनदानेनानुकम्पिता स्यात्, किन्तु याभिस्त्वं "प्रजानाथः" इति व्यपदिश्यसे, तास्त्वदीया बहुप्राणिसंकुलाः प्रजा स्त्वदभावे बहूपद्रवैराक्रान्ता नितरां पीडिताः स्युः । त्वमेव खलु तासां पितृवद्रक्षकः-इति अनेकान् पीडयित्वैकरक्षणं किं दयाधर्मः? "प्रजानाथ" इति सम्बोधनेन प्रजारक्षणहेतुके जीवने न त्वं धर्मेण स्वतन्त्र इति बोधयति ।

अलं०—अनुकम्पाविचारे प्रकृते तत्कार्यस्य रक्षणस्य निबन्धनादप्रस्तुतप्रशंसा मुख्या । पितेवेत्युपमा । प्रजाः इति श्लेषस्तदङ्गम् । प्रजानाथ इति सम्बोधनस्य विशेष्यस्य साभिप्रायत्वात् परिकराङ्कुरः । प्रजाः, प्रजेतिलाटानुप्रासः ।

अथैकधेनोरपराधचण्डाद् गुरोः कृशानुप्रतिमाद् बिभेषि ।
शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुं गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोध्नीः॥४९॥

अ०—अथ एकधेनोः अपराधचण्डात्[1] कृशानुप्रतिमाद् गुरोः बिभेषि, (तर्हि) अस्य मन्युः[2] घटोध्नीः कोटिशः गाः स्पर्शयता भवता विनेतुं शक्यः ।

व्याक०—कृशानुः प्रतिमा यस्य (बहु०) तस्मात् कृशानुप्रतिमात् । प्रतिमेति प्रति-मीयतेऽनयेऽति विग्रहे माधातोः "आतश्चोपसर्गे" इत्यङ् । घटा इव ऊधांसि यासां (बहु०) ताः घटोध्नीः । "ऊधसोऽनङ्" इत्यनङ्, "बहुव्रीहेरूधसो" ङीष् इति ङीष् ।

१—चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः—इत्यमरः । २—मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि—इत्यमरः ।

गुरोरित्यत्र "भीत्रार्थानां भयहेतुः" इत्यपादानत्वात् पञ्चमी । शक्यः-"शकिसहोश्च" इति कर्मणि यत्प्रत्ययः । मन्युरित्यस्याः क्रियायाः प्रथमान्तं कर्म । स्पर्शयता-दानार्थकाच्चौरादिकस्पर्शधातोः शतृप्रत्ययः । विनेतुम्-विपूर्वकान्नयतेः, "शकधृष्" इति सूत्रेण तुमुन् ।

व्याख्या—अथेति पक्षान्तरे, यदि तु एकैव धेनुः-गौर्यस्य, तथाभूतात्, किञ्च-अपराधे सति चण्डाद्-अतिकोपनात्, अत एव कृशानुः-अग्निः, प्रतिमा-उपमा यस्य, तथाभूतात्, अग्निसदृशादिति यावत्, गुरोः-वशिष्ठाद्, बिभेषि-भयं प्राप्नोषि, तर्हि तदपि मुधैव, यत्, अस्य-गुरोः, मन्युः-क्रोधः, घटाः-कुम्भा इवोधांसि-आपीनानि यासां तथाभूताः, कोटिशः-कोटिसंख्याकाः, गाः-धेनूः, स्पर्शयता-ददता, भवता विनेतुम्-दूरीकर्तुम्, शक्यः ।

भा०—हे नृप ! यदि गोविनाशेन गुरुर्मह्यं क्रोत्स्यति, शापं च दास्यतीति तव चेतसि भयम्, तर्हि तदपि व्यर्थमेव । यतः-एकस्या अस्या गोः स्थाने कोटिसंख्याका गावो भवता दातुं शक्यन्ते, अल्पस्थाने बहु लब्ध्वा च तस्य क्रोधः शाम्येदेव ।

अलं०—"न भेतव्यम्" इति वक्तव्ये भयकारणनिवारणोपन्यासादप्रस्तुतप्रशंसा । कृशानुप्रतिमादित्यार्थ्युपमा ।

तद् रक्ष कल्याणपरम्पराणां भोक्तारमुर्जस्वलमात्मदेहम् ।
महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नमृद्धं हि राज्यं पदमैन्द्रमाहुः ॥५०॥

अ०—तद् कल्याणपरम्पराणां भोक्तारम् ऊर्जस्वलम् आत्मदेहम् रक्ष, हि ऋद्धम् राज्यम् महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नम् ऐन्द्रम् पदम् आहुः (लोकाः-इति शेषः)

व्याक०—मह्यास्तलस्य (तत्पु०) स्पर्शनमेव (मयूर०तत्पु०) महीतलस्पर्शनमात्रम्, तेन भिन्नम्, करणतृतीयया तत्पुरुषः । स्पर्शनमिति स्पृशतेर्ल्युट् । भोक्तारम्-भुनक्तेः कर्तरि तृच् । ऊर्जस्वलमिति ऊर्जो ऽस्यास्तीति "ज्योत्स्नातमिस्रा" इत्यादिना

वलच् प्रत्ययः। ऋद्धम्-ऋद्ध्यतेः क्तः। राज्यमिति-राज्ञः कर्म भावो वेति विग्रहे राजन्शब्दात् "पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्" नस्तद्धिते" इति टिलोपः। ऐन्द्रम्-इन्द्रस्येदम्-"तस्येदमिति" शैषिकोऽण्।

व्याख्या—तत्-तस्मात्पूर्वोक्तात् कारणात्, कल्याणपरम्पराणाम्-कल्याणानाम्-लौकिकसुखानाम्, परम्पराः-सन्ततयः, तासाम्, भोक्तारम्-अनुभवितारम्, ऊर्जस्वलम्-बलवन्तम्, आत्मदेहम्-स्वशरीरम्, रक्ष-त्रायस्व, मा नीनशः, इति यावत्। हि-निश्चयेन, ऋद्धम्-समृद्धियुतम्, राज्यम्, महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नम्-महीतलस्य-भूतलस्य, स्पर्शनमात्रेण-सम्पर्केणैव केवलम्, भिन्नम्-पृथग्भूतम्, ऐन्द्रम्-इन्द्रसम्बन्धि, पदम्-स्थानम्, इन्द्राधिकारमिति यावद्, आहुः अभिज्ञा लोकाः कथयन्ति।

भा०—सिंह उपदिशति-राजन्! तस्मात्सुखसन्तानमुपभुञ्जानेन त्वया स्वशरीरं रक्षणीयमेव। गोरक्षणेन स्वर्गहानिस्तु न शङ्कनीया, यतः सम्पत्तिशालि राज्यमिन्द्रपदान्न किञ्चिदपि भिद्यते, यदि तयोः कश्चन भेदोऽस्ति, तर्हि स इयानेव यदिन्द्रो भूतलं न स्पृशति, राजा तु स्पृशतीति। (देवानां भूतलस्पर्शाभाव आगमसिद्धः) अन्यच्च सुखैश्वर्यादिकं समानमेव। ततश्च प्रत्यक्षं स्वर्गं राज्यं परित्यज्य कोऽयं परोक्षस्वर्गप्राप्तेः प्रयत्न इति।

अलं०—देहस्य विशेषणद्वयं रक्षणीयत्वे साभिप्रायमिति परिकरः। राज्य ऐन्द्रपदत्वारोपाद्, महीतलस्पर्शेन भेदस्य किञ्चिन्न्यूनतायाश्च ख्यापनान्न्यूनताद्रूप्यरूपकम्। स्वस्य हितोपदेशकत्वं व्यङ्ग्यम्।

एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन।
शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव ॥५१॥

शिलोच्चयः अपि प्रीत्या क्षितिपालम् तम् अर्थम् उच्चैः अभाषत इव।

व्याक०—शिलानामुच्चयः शिलोच्चयः। उच्चय इति चिनोतेः "एरच्" । क्षितिपालमिति-क्षितिं पालयतीति-" कर्मण्यण् "। "अकथितं च" इति गौणकर्मत्वेन द्वितीया। अर्थमिति प्रधान-कर्मणि द्वितीया। प्रतिस्वनेन-पूर्वं स्वन् धातोः "स्वनहसोर्वा" इत्यप्प्रत्ययः। तदनु प्रतिशब्देन प्रादिसमासः, अन्यथा "अप्" न स्यात्, अनुपसर्गे एव तद्विधानात्। विरते-विरमतेः क्तः। अनुदात्तोपदेश इतिमलोपः। "यस्य च भावेन भावलक्षणम्, इत्यनेन सप्तमी। उक्त्वा-ब्रुवेःक्त्वा, वच्यादेशश्च।

व्याख्या—मृगेन्द्रे-सिंहे, एतावत्-पूर्वोक्तम्, उक्त्वा-कथयित्वा, विरते-तूष्णीं भूते सति, गुहागतेन-गुहायामुत्थितेन, अस्य-सिंहवाक्यस्य, प्रतिस्वनेन-प्रतिध्वनिना, शिलोच्चयः-पर्वतः, अपि, प्रीत्या-प्रेम्णा, क्षितिपालम्-राजानं प्रति, तमेव-सिंहोक्तमेव, अर्थम्, उच्चैःस्वरेण, अभाषतेव-अकथयदिव।

भा०—एकातपत्रमित्यादि तद्रक्षकल्याणेत्यन्तमुक्त्वा सिंहो यदा विरराम तदा स एव तस्य शब्दो गुहायामुच्चैः प्रतिध्वनितोऽभूत्। तत्र कविरुत्प्रेक्षते-यद्राज्ञि प्रेम्णा हेतुना पर्वतोऽपि "आत्मदेहं रक्ष" इति सिंहोक्तमनुवदन् राजानं मरणव्यवसायान्निवारयति स्म।

अलं०—प्रतिध्वनेः पर्वतकर्तृकभाषणत्वेन सम्भावनादुत्प्रेक्षा। तया च न केवलं सिंह एव, पर्वताद्याः स्थावरा अपि तु राज्ञि प्रेमाणमुपदर्शयन्तस्तं मरणव्यवसायान्निवारयन्तीति कठिनस्तस्य परीक्षावसरो व्यज्यते।

निशम्य देवानुचरस्य वाचं मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच।
धेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्या निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः॥५२॥

अ०—देवानुचरस्य वाचम् निशम्य तदध्यासितकातराक्ष्या धेन्वा निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः मनुष्यदेवः पुनः अपि उवाच।

व्याक०—अध्यासनमध्यासितम्-आस्तेः "नपुंसके भावे क्तः" तेनाध्यासितं तदध्यासितम्, कर्तरि तृतीयायास्तत्पुरुषः, तेन कातरे अक्षिणी यस्याः (बहु०) तया तदध्यासितकातराक्ष्या, "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्" इति षच्। ततः षित्वान्ङीष्। अथवा अध्यासितेत्यत्र कर्मणि क्तः, ततश्च तदध्यासिता चासौ कातराक्षी चेति कर्मधारये पूर्वपदस्य पुंवद्भावः। धेन्वा-निरीक्षणक्रियाया अनुक्ते कर्तरि तृतीया। निरीक्ष्यमाणः-इति निर्पूर्वादीक्षतेः कर्मणि शानच्। सुतरामिति-सुशब्दात् "द्विवचनविभज्यो" इत्यादिना तरप्। किमेत्तिङव्ययघा-इति तरबन्तादामुः। दयालुरिति, दयतेः"स्पृहिगृहि" इत्यादिना आलुच्।

व्याख्या—देवानुचरस्य-देवस्य-महादेवस्य, अनुचरः-किङ्करः सिंहः, तस्य वाचम्, निशम्य-श्रुत्वा, तदध्यासितकातराक्ष्या-तेन-सिंहेन यदध्यासितम्-क्रमणम्, तेन कातरे-दीने, अक्षिणी-नेत्रे यस्यास्तथाभूतया, धेन्वा-गवा, निरीक्ष्यमाणः-अवलोक्यमानः सुतराम्-अत्यन्तम्, दयालुः-कारुणिकः, मनुष्यदेवः-नृपतिः, पुनरपि, उवाच-जगाद।

भा०—एकतः सिंहेन हितमुपदिशता शरीररक्षणायानुरोधः कृतः, अपरतस्तु तेनाक्रान्ता गौः "किमिदानीमयं वदति, अपि मां मोचयति, शरीरं वा रक्षति" इति दीनया दृष्ट्या तन्मुखं प्रेक्षते। एवं सङ्कटावसरेऽपि झटिति स्वकर्तव्यं निर्धार्य राजा सिंहं प्रति पुनर्जगाद।

अलं०—कातराक्ष्या निरीक्ष्यमाणः-इति दयायां हेतुगर्भाद्विशेषणात्परिकरः, काव्यलिङ्गं वा। कातराक्ष्येत्यादिना परिपोष्यमाणस्य रसस्योद्दीपनविभावः सम्यगुपस्थापितः। देवानुचरत्वाद्यद्यपि तद्वाक्यं माननीयम्, परं राजा स्वयमपि "मनुष्यदेवः" इति देवस्य देवानुचरवाक्यप्रत्याख्याने को दोषः-इति निगूढं ... मितम्।

क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः।
राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा ॥५३॥

अ०—उदग्रः क्षत्रस्य शब्दः क्षतात् त्रायते इति भुवनेषु रूढः किल, तद्विपरीतवृत्तेः राज्येन किम्? उपक्रोश[1]मलीमसैः[2] प्राणैः वा किम्?

व्याक०—तद्विपरीतवृत्तेः-तस्माद् विपरीता (तत्पु०) वृत्तिर्यस्य (बहु०) तस्य। विपरीतेति "वि" "परि"-एतदुपसर्गद्वयपूर्वाद् इण् धातोः क्तः, मलीमसैरिति-मलशब्दाद् "ज्योत्स्नातमिस्रा···" इत्यादिना ईमसप्रत्ययो निपातितः। "राज्येन" "प्राणैः" "उभयत्र गम्यमान-प्रयोजनक्रियाकरणत्वेन तृतीया। रूढः-रोहतेः क्तः। क्षतात्-क्षणुधातोर्भावे क्तः,अनुनासिकलोपः। क्षत्त्रस्येति-क्षणनं क्षत्, क्षणु धातोः सम्पदादित्वाद् भावे क्विप्। "गमादीनामिति वक्तव्यम्" इत्यनुनासिकलोपः। ह्रस्वस्येति तुगागमः, क्षतस्त्रायत इति क्षत्त्रः। मूलोक्तं त्वर्थतोऽनुवाद इति मल्लिनाथः। मूलोक्तरीत्या क्षतशब्दस्यैव पृषोदरादित्वादकारलोपो वा।

व्याख्या—उदग्रः-उन्नतः, क्षत्रस्य-क्षत्रियवर्णस्य, शब्दः-शब्द्यते-प्रतिपाद्यतेऽनेनेति शब्दो वाचकः, क्षत्रियवर्णवाचकक्षत्रशब्द इति यावत्, क्षतात्-नाशात्, त्रायते-रक्षति-इति व्युत्पत्त्या, भुवनेषु-लोकेषु रूढः-प्रसिद्धः, किल। क्षत्रशब्दोऽक्षौहिणीरथन्तरादिवत् केवलया रूढ्या स्वार्थं न प्रतिपादयति, किन्तु पङ्कजादिवदवयवार्थपुरस्कारेणेति भावः। तस्मात्-क्षतत्राणरूपात् क्षत्रशब्दावयवार्थाद्, विपरीता-विरुद्धा, वृत्तिः-व्यापारो यस्य, तथाभूतस्य क्षतत्राणमकुर्वतः पुरुषस्य, राज्येन, किम्, (प्रयोजनम्) निष्फलं तस्य राज्यमित्यर्थः। उपक्रोशमलीमसैः-उपक्रोशः-निन्दा, तेन मलीमसैः-मलिनैः, दूषितैरिति

१—उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे—इत्यमरः।

२—मलीमसं तु मलिनम्—इत्यमरः।

यावत्, प्राणैर्वा किम्? निन्दितस्य जीवनमपि निष्फलमित्यर्थः।

भा०—हे सिंह! स्वकर्तव्यं पालयत एव पुरुषस्यैश्वर्यभोगो जीवनं च श्लाघ्ये, न तु कर्तव्यविमुखस्य लोकनिन्दितस्य। वयं हि लोके "क्षत्राः" इति व्यवह्रियामहे। क्षताद्-नाशात् साधून् प्राणिनस्त्रायामहे-इत्येव क्षत्रशब्दप्रवृत्तिरस्मासु। तद्यदि संमुखे हन्यमानां गामुपेक्ष्य जीवनं रक्षेयम्-तर्हि कर्तव्यविमुखो लोकनिन्दितः स्याम्, वृथा च तथा सति मे जीवनं राज्यं चेति।

अलं०—'गामुपेक्षमाणस्य मम जीवनं व्यर्थं स्याद्' इति वक्तव्ये सामान्येनोपक्षेपादप्रस्तुतप्रशंसा। विपरीतवृत्तेः पुरुषस्य राज्यसम्बन्धस्यासमञ्जसत्ववर्णनाद्विषमः। राज्यस्य प्राणानां च किंशब्दप्रतिपादितव्यर्थत्वरूपैकधर्मसम्बन्धात्तुल्ययोगिता। दयावीरोऽत्र रस इति बहवः। वस्तुतस्तु कर्तव्यपालनोत्साहस्याऽत्र प्राधान्येन व्यञ्जनाद् रसगङ्गाधरे पण्डितराजैः पृथक्त्वेन स्वीकृतो धर्मवीर एव रसोऽत्र। दयापि स्वविभावेनोपस्थिता धर्मोत्साहस्यैव पोषिका। राज्यप्राणादिषूपेक्षाऽनुभावः।

कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षेर्विश्राणनाच्चान्यपयस्विनीनाम्।
इमामनूनां सुरभेरवेहि रुद्रौजसा तु प्रहृतं त्वयास्याम्॥५४॥

अ०—महर्षेः अनुनयः (च) अन्यपयस्विनीनाम् विश्राणनात् कथं नु शक्यः? इमाम् सुरभेः अनूनाम् (त्वम्) अवेहि, त्वया तु अस्याम् रुद्रौजसा प्रहृतम्।

व्याक०—महत ऋषेः-महर्षेः, "सन्महत्परम" इति कर्मधारयः, "आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः" इति पूर्वपदस्यात्वम्। अन्यासाम् पयस्विनीनाम्-अन्यपयस्विनीनाम् (कर्म०) "सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः" इति पूर्वपदस्य पुंवत्त्वम्, पयस्विनीति-पयश्शब्दाद् विनिस्तद्धितः, ङीप्। शक्यः-इति कर्मणि यत्, अनुनयः कर्म, मयेति कर्तृपदमध्याहार्यम्। त्वयेति प्रहरणकर्तरि तृतीया, निष्ठायां "न लोकेति" षष्ठीनिषेधात्।

१—विश्राणनं वितरणम् [illegible]

सुरभेः-"पञ्चमी विभक्ते" इत्यनेन पञ्चमी । विश्राणनम्-विपूर्वाच्चौरादिकात् "श्रणु दाने" इत्यतो ल्युट् । कथम्-"किमश्च" किंशब्दात्थमुः, विभक्तित्वात्कादेशः । अवेहि-अवपूर्वाद् इण धातोर्लोटि मध्यमपुरुषैकवचनम् । प्रहृतम्-प्रपूर्वाद् हरतेरकर्मकत्वविवक्षया भावे निष्ठा ।

व्याख्या—महर्षेः-वशिष्ठस्य, अनुनयः-क्रोधापनोदश्च, अन्यपयस्विनीनाम्-अन्यासाम् दोग्ध्रीणां गवाम्, विश्राणनात्-दानात्, कथं नु-केन प्रकारेण, शक्यः, कर्तुं युज्येत, काका न शक्य इति लभ्यते । यतः-इमाम्-नन्दिनीम्, सुरभेः-कामधेनोः (तदपेक्षया) अनूनाम्-अन्यूनाम्, अवेहि-जानीहि, त्वया तु अस्याम्, रुद्रस्य-महादेवस्य, ओजसा-प्रभावेण, प्रहृतम्-प्रहारः कृत इति ।

भा०—यत्त्वयोक्तम् "अथैकधेनोरित्यादि", तदपि न-यतः, अन्यासां दुग्धवतीनां बह्वीनां गवां प्रदानेनापि महर्षेः प्रसादनं दुष्करम् । इयं हि नन्दिनी न केवलं दुग्धदोहनमात्रोपयुक्ता, अपि त्वसौ कामधेनुः । यद्यद्दषिः कामयते; तत्सर्वमेषा दोग्धि, अतो नास्या अन्यधेनुसादृश्यम् । नन्वीदृशी चेत्कथं मद्वशगा इति मा स्म शङ्कथाः, त्वया खल्वस्या उपरि महादेवप्रभावेणैव प्रहारः कृतः । अन्यस्य नास्ति सामर्थ्यमिमां प्रहर्तुम् ।

अलं०—अन्यधेनुवैलक्षण्यस्य सुरभिसादृश्यरूपकारणमुखेनाख्यानादप्रस्तुतप्रशंसा । यदि तु सुरभिसादृश्यमेवान्यवैलक्षण्यं मन्यते, तर्हि भङ्ग्यन्तरेण कथनात्पर्यायोक्तम् । प्रहारस्य रुद्रौजसा समर्थनात्काव्यलिङ्गम्, चतुर्थपादेन प्रश्नोन्नयनादुत्तरालङ्कारो वा । सुरभिसादृश्यमन्यधेनुवैलक्षण्यं च यद् बोधितम्, तेन गवि भक्तिः, गुरोरनुनयस्यावश्यकत्वेन गुरुभक्तिश्च व्यज्यते, ताभ्यां च तद्विषये कर्तव्यपालनस्यावश्यकतमता व्यज्यते इति धर्मवीरस्य पोषण एव पर्यवसानम् ।

सेयं स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण न्याय्या मया मोचयितुं भवत्तः ।
न पारणा स्याद्विहता तवैवं भवेदलुप्तश्च मुनेः क्रियार्थः ॥ ५५ ॥

अ०—सा इयम् मया स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण भवत्तः मोचयितुम् न्याय्या, एवम् तव पारणा विहता न स्यात्, मुनेः क्रियार्थश्च अलुप्तः भवेत् ।

व्याक०—स्वदेहस्यार्पणमेव निष्क्रयः, (तत्पु०) तेन स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण। निष्क्रय इति निष्क्रीयतेऽनेनेति विग्रहे क्रीणातेः "एरच्"। मोचनस्य करणे तृतीया। क्रियैवार्थःक्रियार्थः(तत्पु०)। भवत्तः-इति भवच्छब्दात् "पञ्चम्यास्तसिल्" । मोचयितुम्-मुञ्चतेर्णिजन्तादर्हार्थकन्याय्यशब्दयोगे, अध्याहृतास्तिक्रियायोगे वा तुमुन्। न्याय्या-न्यायादनपेतेति विग्रहे "धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते" इति यत् प्रत्ययः । इदं तद्धितान्तमपि अर्हार्थकत्वात्तद्धितस्य क्रियाबोधकत्वाच्च क्रियारूपेणात्र वाक्ये व्यवहृतम्। अस्यैव कर्तरि मयेति तृतीया ; इयमिति कर्मणि प्रथमा च । यद्वा निपूर्वादयतेर्ण्यत्प्रत्ययेन कृदन्तमेवेदम्-तत्कर्तृत्वादिकं मयेत्यादिषूपपन्नमेवेति । अस्तिक्रियां वाऽत्राध्याहृत्य तत्कर्तरि "इयम्" इति प्रथमा, न्याय्येति तत्र विधेयं विशेषणम्, मयेति तृतीया तु मोचनक्रियाकर्तृत्वादिति । पारणा-पारयतेश्चौरादिकाद् "ण्यासश्रन्थो युच्" इति युच्। विहनने कर्मेदम्। तवेत्यस्य कर्तरि षष्ठी ।

व्याख्या—सा-पूर्ववर्णिता प्रसिद्धगौरवा वा, इयम्-नन्दिनी, मया, स्वदेहस्य-स्वशरीरस्यार्पणम्-उपहरणमेव, निष्क्रयो-मूल्यम्, तेन, भवत्तः-त्वत्सकाशाद्, मोचयितुम्-त्याजयितुं न्याय्या-योग्येत्यर्थः, एवम्-मया स्वदेहे तुभ्यमुपहारीकृते सति, तव-भवतः, पारणा-व्रतान्तभोजनम्, विहता-निवारिता न स्यात्; मुनेः-वशिष्ठस्य, क्रियार्थः-यागश्राद्धादिकर्मकलापरूपः पुरुषार्थश्च, अलुप्तः-अविनष्टः, भवेत्, न विनश्येदिति ।

भा०—अत एव हे सिंह ! ... परिवर्त तुभ्यमहं

स्वशरीरमुपहरामि, उचितमेवैतत्, न तु विचारमूढतालक्षणम्। स्वप्राणव्ययेनापि परस्य प्राणिनः, विशेषेण गोः, तत्राप्येवं-विशिष्टायाः, तत्रापि च गुरुसम्बन्धिन्याः, रक्षणीयत्वात्। एवं च सति तव व्रतान्तभोजनमपि न विनश्येत्, गुरोर्वशिष्ठस्याग्निहोत्रादिक्रियापि सुखं निर्वहेद्-इति द्वयोरेव न काचिद्धानिः। "अहं च तथा सति स्वकर्तव्यपालनेन कृतार्थः" इत्यर्थादनुसन्धेयम्।

अलं०—अत्रारोप्यमाणस्य निष्क्रयस्य विषयात्मतयैव प्रकृतोपयोगित्वात् परिणामालङ्कारः। 'स्वदेहनिष्क्रयार्पणेन' इति वक्तव्ये-'स्वदेहार्पणनिष्क्रयेणेति' वचनात् 'तुच्छो देहो नेदृश्या गोः-निष्क्रयः, अपि तु कर्तव्यबुद्ध्या क्रियमाणं देहार्पणं धर्म इति निष्क्रयो भवितुमर्हति', इति निगूढं व्यज्यते। धर्मवीरो रसः स्फुट एव। अलुप्त इति क्रियान्वयित्वेनोचितस्य नञः समासे गुणीभावाद्विधेयाविमर्शदोषोपि।

भवानपीदं परवानवैति महान् हि यत्नस्तव देवदारौ।
स्थातुं नियोक्तुर्न हि शक्यमग्रे विनाश्य रक्ष्यं स्वयमक्षतेन ॥५७॥

अ०—परवान् भवान् अपि इदम् अवैति, हि तव देवदारौ महान् यत्नः, हि रक्ष्यम् विनाश्य स्वयम् अक्षतेन नियोक्तुः अग्रे स्थातुम् न शक्यम्।

व्याक०—परवान्-परोऽस्य नियोक्तृत्वेनास्तीति परशब्दान्मतुप्। अवैति-एतेर्लट्, "एत्येधत्यूठ्सु" इति वृद्धिः। यत्नः-यततेर्नङ्। रक्ष्यम्-रक्षतेर्ण्यत्, नियोक्तुः-युनक्तेस्तृच्।

व्याख्या—परवान्-स्वामिपरतन्त्रः, भवानपि, इदम्-वक्ष्यमाणम्, अवैति-जानाति, हि-यतः, तव-भवतः, देवदारौ-देवदारुवृक्षविषये, तद्रक्षायामिति यावत्, महान्-सातिशयः, यत्नः-प्रयासः, अस्तीति शेषः। पूर्वार्धोक्तमिदं शब्दं विवृणोति-हि-निश्चयेन, रक्ष्यम्-रक्षितुं योग्यम्, वस्तु, विनाश्य-उपेक्षया नाशं प्रापय्य

१—परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि—इत्यमरः।

स्वयम्, अक्षतेन-अव्रणेन-कामपि हानिमसोढवता पुरुषेण, नियोक्तुः-प्रेषकस्य, स्वामिनः, अग्रे-सम्मुखे, स्थातुम्-वर्तितुम्, न शक्यम्-न स तत्र स्थातुं प्रभवेदिति।

भा०—हे सिंह! स्वामिपरतन्त्रस्त्वमप्येतदवश्यं जानासि, यत्सेवको मौनमास्थाय पाणिपादमस्पन्दयित्वा स्वयं कांचिदपि हानिमसोढ्वा स्वामिधनं चेन्नाशयेत्, तर्हि व्रीडाविनतकन्धरो दण्डभयभीतश्च स्वामिनोऽग्रे स्थातुं न शक्नोति। यद्येवं नाभविष्यत्, तर्हि त्वमपि एतद्देवदारुवृक्षविषय एवं यत्नवान् नाभविष्यः।

अलं०—सिंहनिदर्शनेन सामान्यस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासः। कर्तव्यनिष्ठैव व्यङ्ग्या।

किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मतोऽहं यशःशरीरे भव मे दयालुः।
एकान्तविध्वंसिषु मद्विधानां पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु॥५७॥

अ०—चेद् अहम् किमपि अहिंस्यः तव मतः, तर्हि मे यशःशरीरे दयालुः भव, खलु एकान्तविध्वंसिषु भौतिकेषु पिण्डेषु मद्विधानाम् अनास्था (भवति)।

व्याक०—हिंस्य इति हिनस्तेर्ण्यत्। मतः-"मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च" इति मनुधातोः क्तः। तवेति तद्योगे कर्तरि षष्ठी। अहं विधा येषां तेषां मद्विधानाम्, "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इति मादेशः। विध्वंसो येषामस्तीति विध्वंसिनः, इनिर्मत्वर्थीयः। अथवा विध्वंसन्ते तच्छीला इति विग्रहे ध्वंसतेः सुप्यजाताविति णिनिः। एकान्तं विध्वंसिष्वेकान्तविध्वंसिषु, केवलसमासः। दयालुः-दयतेरालुच्। भौतिकेषु-भूतशब्दाद्विकारार्थे ठक् "ठस्येकः" इतीकादेशः।

व्याख्या—चेद्-यदि, अहम्, किमपि-केनापि हेतुना, किञ्चिदपि वा, अहिंस्यः-हिंसितुमयोग्यः, तव-भवतः, मतः-इष्टः, तर्हि मे-मम, यशः-कीर्तिरेव शरीरम्, तस्मिन्, दयालुः-दयावान्, भव, [illegible] यशःश-

रीरे किमर्थमाग्रह इत्यत आह, खलु-निश्चयेन एकान्तविध्वंसिषु-अवश्यं विनश्वरेषु, भौतिकेषु-भूतानां विकारा भौतिकास्तेषु, पृथिव्यादिभूतनिर्मितेषु पिण्डेषु,शरीरपदवाच्येषु,मद्विधानाम्-मत्सदृशानाम्, अनास्था-अनादर एव ।

भा०—हे सिंह ! यदि त्वं मां केनापि हेतुना "अवध्यम्" मन्यसे, तत एव मम देहरक्षणमुपदिशसि, तर्हि कृपया मे यशः शरीरं मा हिंसीः । इदं तु भौतिकं पिण्डं वपुराख्यं कामं स्वभोजनायोपयुङ्क्ष्व । विवेकिनः खलु भौतिकेषु शरीरेषु नाग्रहपराः, यतस्तेषां भूतपिण्डरूपत्वाद्विनाशोऽवश्यं भावी, यशःशरीरन्तु स्थिरं ते सर्वात्मना रक्षन्ति ।

अलं०—यशःशरीरमिति यशसि शरीरत्वारोपाद्, मुख्यशरीरादुत्कर्षप्रतिपादनाच्चाधिकताद्रूप्यरूपकम् । यद्वा-यश एव शरीरम्, इदं दृश्यमानं शरीरत्वेन व्यवहृतं तु भौतिकपिण्डमात्रमिति यशस्यारोपार्थं शरीरे शरीरत्वापह्नवात्पर्यस्तापह्नुतिरियम् । मा हिंसीरिति वक्तव्ये दयालुशब्दोक्त्या पर्यायोक्तम् । अनास्थायामेकान्तविध्वंसीति हेतुगर्भत्वात् परिकरः । मतिरत्र व्यभिचारिभावोऽभिव्यक्तो धर्मवीररसं सम्यक् पुष्णाति । यशोरक्षणोत्कण्ठापि धर्मवीरस्यैवाङ्गम् ।

सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहुर्वृत्तः स नौ संगतयोर्वनान्ते ।
तद् भूतनाथानुग नार्हसि त्वं सम्बन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम् ॥५८॥

अ०—(लोकाः) सम्बन्धम् आभाषणपूर्वम् आहुः, सः वनान्ते सङ्गतयोः नौ वृत्तः, तद् हे भूतनाथानुग त्वम् सम्बन्धिनः मे प्रणयम् विहन्तुम् न अर्हसि ।

व्याकृ०—आभाषणं पूर्वं यस्य तद् आभाषणपूर्वम् (बहु०) आभाषणमिति भाषतेर्ल्युट् । सङ्गतयोः-गमधातोः कर्तरि क्तः । वृत्त इत्यपि तथा । अनुग इति अनुगच्छतीति विग्रहे "अन्यत्रापि दृश्यते" इति डः । सम्बन्धी-"अत इनिठनौ" इति इनिः

१—विश्रम्भयाचना प्रणयः—इत्यमरः ।

प्रत्ययः। प्रणयः-प्रपूर्वान्नयतेः-" परश्च "। आहुः-ब्रूञ्धातोर्लटि प्रथमपुरुषबहुवचनम्। " ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः " इत्यनेनोस्, आहादेशश्च।

व्याख्या—सम्बन्धम्-सख्यम्, आभाषणम्-आलापः, पूर्वम्-कारणं यस्य तथाभूतम्, आहुः-कथयन्ति, लोका इति शेषः। सः-तादृक् सम्बन्धः, वनान्ते-वनप्रदेशे, सङ्गतयोः-सम्मिलितयोः, नौ-आवयोः, वृत्तः-जातः, तत्-तस्मात्कारणाद्, हे भूतनाथानुग! महेश्वरानुचर! त्वम् सम्बन्धिनः-सख्युः, मे-मम प्रणयम्-विश्रम्भयाचनाम्, विहन्तुम्-विफलयितुम्, नार्हसि-न योग्योसि।

भा०—हे सिंह! परस्परमालाप एव सौहार्दस्य हेतुः। तत्रापि च वने, (वने साहचर्यस्य मैत्रीलक्षणेषु गणनात्)। स चालापो वने सम्मिलितयोरावयोर्जात एव। अत एवेदानीं त्वमहं च सुहृदौ भवावः। सुहृदो मे पूर्वोक्ता प्रार्थना न त्वया विफलीकरणीया। यतस्त्वं भूतनाथस्येश्वरस्यानुगः-इति भवादृशे सौहार्दवैफल्यं न सम्भाव्यत एव।

अलं०—सम्बन्धित्वस्य प्रणयाविहनने हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम्। भूतनाथानुगेति सम्बोधनस्य साभिप्रायत्वात्परिकरश्च। प्रार्थनया "औत्सुक्यम्" व्यभिचारी व्यज्यते, सोऽपि धर्मवीरं रसमत्यर्थं पोषयति।

तथेति गामुक्तवते दिलीपः सद्यः प्रतिष्टम्भविमुक्तबाहुः।
स न्यस्तशस्त्रो हरये स्वदेहमुपानयत् पिण्डमिवामिषस्य॥ ५९॥

अ०—सद्यः प्रतिष्टम्भविमुक्तबाहुः सः दिलीपः न्यस्तशस्त्रः (सन्) तथा इति गाम् उक्तवते हरये स्वदेहम् आमिषस्य पिण्डमिव उपानयत्।

व्याक०—प्रतिष्टम्भाद्विमुक्तः (तत्पु०) बाहुर्यस्य (बहु०) स

१—कपौ सिंहे सुवर्णे च वर्णे विष्णौ हरिं विदुः—इत्यमरः। २—पलले [illegible]

प्रतिष्टम्भविमुक्तबाहुः । न्यस्तं शस्त्रं येन स न्यस्तशस्त्रः । उक्तवते-ब्रूञ्धातोः कर्तरि क्तवतुः । "सद्यः-सद्यः परुत् परार्यैषमः"-इत्यादिना निपात्यते । उपानयत्-उपपूर्वान्नयतेर्लङ् । देह इति दग्धे-र्घञ् । हरये-इति सम्प्रदाने चतुर्थी ।

व्याख्या—सद्यः-तत्क्षणे, प्रतिष्टम्भात्-प्रतिबन्धाद्, विमुक्तः-रहितः,बाहुः-भुजो यस्य तथाभूतः,सः-दिलीपः,न्यस्तम्-त्यक्तम्, शस्त्रम्-आयुधं येन तथाभूतः सन्, तथा-एवमस्तु, इति गाम्-वाणीम्, उक्तवते, हरये-सिंहाय,स्वस्य-आत्मनः, देहम्-शरीरम्, आमिषस्य-मांसस्य, पिण्डमिव-कवलमिव,उपानयत्-उपहाररूपेण समार्पयत् ।

भा०—दिलीपस्य प्रार्थनां स्वीकुर्वन् सिंहः "यथा भवते रोचते, तथैव भवतु", इत्युवाच । "किमयं सत्यं ददाति देहम्, उत वाङ्मात्रमिदम्" इति परीक्षणे तत्तात्पर्यम् । तत्क्षण एव राज्ञो बाहुरपि प्रतिबन्धरहितो जातः । 'अपनीते बन्धने प्राकृतजनवत्पुनरप्ययं शस्त्रचालनायाविष्टो यतेत, उत प्रतिज्ञामनुसरन् शरीरमर्पयेत्' इति परीक्षणे तात्पर्यम् । अथ स दिलीपस्तु शस्त्रादिकमेकतः परित्यज्य स्वप्रतिज्ञानुसारं स्वदेहं सिंहस्याग्रे न्यपातयदेव । यथा कश्चित्साधारणं मांसग्रासमखिन्न एव दद्यात्, तथैवाखिन्नस्य सुप्रसन्नस्य दिलीपस्य देहदानमिति ।

अलं०—उपमा, मांसपिण्डस्य देहस्य चोपहारीकरणं साधारणो धर्मः । प्रायेण महाकविरस्मिन् प्रकरणे "नृपतिः" "राजा" "प्रजानाथः" इत्यादिभिरेव पदैर्दिलीपं व्याहरत्, इह तु "दिलीपः" इति नामग्रहणम्-'ईदृशेऽनन्यसाधारणे महति साहसे नामग्राहमेव कीर्तिघण्टाघोष आवश्यकः' इत्यभिप्रायेणैव । राज्ञः स्तुतिरत्र प्राधान्येन व्यङ्ग्या, वीररसस्तदङ्गमिति रसवदलङ्कारमालङ्कारिका आहुः, विस्तरस्त्वत्राप्रकृत इति ।

१—व्याकरणे द्वात्रिंशपद्यं द्रष्टव्यम् ।

तस्मिन्क्षणे पालयितुः प्रजानामुत्पश्यतः सिंहनिपातमुग्रम्।
अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः पपात विद्याधरहस्तमुक्ता ॥ ६० ॥

अ०—तस्मिन् क्षणे उग्रम् सिंहनिपातम् उत्पश्यतः अवाङ्मुखस्य प्रजानाम् पालयितुः उपरि विद्याधरहस्तमुक्ता पुष्पवृष्टिः पपात।

व्याक०—अवाङ् मुखं यस्य (बहु०) तस्यावाङ्मुखस्य। सिंहः-इति हिनस्तेः पचाद्यचि पृषोदरादित्वाद् वर्णविपर्ययात् साधु। निपात इति पततेर्भावे घञ्। पालयितुः-पालयतेस्तृच्। प्रजानामिति तद्योगे कर्मणि षष्ठी। उत्पश्यतः-उत्पूर्वाद् दृशेः 'अप्रथमासमानाधिकरणे' शतृप्रत्ययः-"पाघ्राध्मा···" इति पश्यादेशः। अवाङ्-अवपूर्वादञ्चतेरऋत्विगादिना क्विन्। पुष्पशब्दः "पुष्प विकसने" इत्यतः पचाद्यच्।

व्याख्या—तस्मिन् क्षणे-देहोपहरणावसरे, उग्रम्-भयङ्करम्, सिंहस्य निपातम्-निपतनम्-आक्रमणमिति यावत्, उत्पश्यतः-उत्प्रेक्षमाणस्य, अवाङ्मुखस्य-अधोमुखस्य, प्रजानाम्, पालयितुः-रक्षकस्य, राज्ञो दिलीपस्य, उपरि, विद्याधराणाम्-तत्र स्थितानां देवयोनिविशेषाणाम्, हस्तैः,विमुक्ता-त्यक्ता, पुष्पाणाम्-कुसुमानाम्, वृष्टिः पपात।

भा०—सिंहस्याग्रेऽधोमुखः शयानो राजा "एष मयि निपतितः सिंहः" इति सिंहाक्रमणं निध्यायति स्म। परं सिंहस्तु न निपतितः, तत्स्थाने पुष्पवृष्टिस्तद्देहोपरि निपतिता। तत्रैव हिमगिरिगुहायां स्थिताः संवादमिममाकर्णयन्तो विद्याधरा राज्ञो महत्त्वेन विमुग्धाः पुष्पाणि ववृषुरिति।

अलं०—"वाञ्छितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणम्" इति (कुवल०) लक्षितं प्रहर्षणमत्रालङ्कारः। "धर्मे दृढतया कदापि नानिष्टम्, अपि त्वनिष्टप्रसङ्गेऽपीष्टप्राप्तिः, स्थिरसत्कीर्तिलाभश्च" इति फलं व्यङ्ग्यम्।

उत्तिष्ठ वत्सेत्यमृतायमानं वचो निशम्योत्थितमुत्थितः सन्।
ददर्श राजा जननीमिव स्वां गामग्रतः प्रस्रविणीं न सिंहम् ॥६१॥

अ०—हे वत्स! उत्तिष्ठ इति उत्थितम् अमृतायमानम् वचः निशम्य उत्थितः सन् राजा अग्रतः प्रस्रविणीं गां स्वां जननीमिव ददर्श, सिंहम् न (ददर्श)।

व्याक०—उत्तिष्ठ-उत्पूर्वात् स्थाधातोर्लोट्, तिष्ठादेशः, हेर्लुक्। उत्थितम्-तिष्ठतेः क्तः, "उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य"। अमृतायमानम्-अमृतशब्दाद् "उपमानादाचारे" इति क्यङ्। अग्रतः-अग्रशब्दात्तसिः। प्रस्रविणी-स्रवणं स्रवः, "ऋदोरप्" प्रकृष्टः स्रवः प्रस्रवः, ततः प्रस्रवोऽस्या अस्तीति "अत इनिठनौ" इति मत्वर्थीय इनिः। नान्तत्वाद् ङीप्। प्रस्रवणं प्रस्रव इति तु न विग्रहीतव्यम्-"प्रे द्रुस्तुस्रुवः" इति घञापत्तेः। जननीम्-जनयतेर्ल्युट्, टित्वान्ङीप्।

व्याख्या—हे वत्स! हे पुत्र! उत्तिष्ठ, इत्येवम् उत्थितम्-प्रादुर्भूतम्, अमृतायमानम्-अमृतवत् सुखदम्, वचः-वाक्यम्, निशम्य-श्रुत्वा, उत्थितः सन्, राजा, अग्रतः-अग्रे, प्रस्रविणीम्-क्षीरं स्रवन्तीम्, गाम्-नन्दिनीम्, स्वाम्-स्वकीयाम्, जननीमिव-मातरमिव, ददर्श-आलोकयामास, सिंहम्, न ददर्श।

भा०—अथ नृपतिः, "वत्स! उत्तिष्ठ" इति मधुरां गिरमुपश्रुत्योदतिष्ठत्। उत्थितश्च क्षीरं स्रवन्तीं स्वमातृसदृशीं नन्दिनीमपश्यत्। सिंहं तु नापश्यत्।

अलं०—अमृतायमानम्, जननीमिवेत्युपमाद्वयम्। न सिंहम् इति परिसंख्यापि। प्रस्रविणीमित्यनेन नन्दिनीगतं राजविषयं वात्सल्यं व्यज्यते। राज्ञो हर्षविस्मयौ च व्यङ्ग्यौ।

तं विस्मितं धेनुरुवाच साधो! मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि।
ऋषिप्रभावान्मयि नान्तकोऽपि प्रभुः प्रहर्तुं किमुतान्यहिंस्राः ॥६२॥

अ०—विस्मितम् तम् धेनुः उवाच, हे साधो! मया मायाम् उद्भाव्य परीक्षितः असि, ऋषिप्रभावात् मयि अन्तकः अपि प्रहर्तुं प्रभुः न, (अस्ति) अन्यहिंस्राः किमुत (भवेयुः)।

व्याक०—हिनस्तेः-रः। विस्मितम्-विपूर्वात्स्मयतेः "गत्यर्थाकर्मकश्लिष" इत्यादिना कर्तरि क्तः। साधो! साध् धातोः "कृवापाजिमिसाध्यशूभ्य उण्" इत्यौणादिकसूत्रेण उण्। परीक्षितः-परिपूर्वादीक्षतेः कर्मणि क्तः। प्रभाव इति भवतेर्घञ्, ततः प्रादिसमासः। अन्तकः-अन्तं करोतीति अन्तशब्दात् "प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे..." इत्यनेन णिच्, ततो णिजन्तात् "ण्वुल्तृचौ" इति ण्वुल्। प्रहर्तुम्-शक्नोत्यर्थकप्रभुशब्दयोगे, अस्तियोगे वा तुमुन्। प्रभुः-प्रपूर्वाद् भवतेः डुः। हिंस्राः-हिनस्तेः "नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः"। तम्-"अकथितं च" इति गौणे कर्मणि द्वितीया।

व्याख्या—विस्मितम्-आश्चर्यं प्राप्तम्, तम्-नरेन्द्रम्, धेनुः-नन्दिनी, उवाच-इदं कथयामास-यत् हे साधो!-हे परोपकारप्रवण राजन्, मया, त्वम्, मायाम्-कपटरूपम्, उद्भाव्य-कल्पयित्वा, परीक्षितः-कृतपरीक्षः-असि, ऋषेः-वशिष्ठस्य, प्रभावात्, मयि-ममोपरि, अन्तकः-यमराजोऽपि, प्रहर्तुम्-प्रहारं कर्तुम्, न प्रभुः-न समर्थोऽस्ति, अन्यहिंस्राः-अन्ये हिंसकजन्तवः सिंहाद्याः, किमुत-कथं समर्थाः स्युः।

भा०—अतर्कितोपनतया पुष्पवृष्ट्या सिंहस्यादर्शनेन च राजा विस्मयं गतः। नन्दिनी च तदा तमित्थमुवाच। हे परोपकारिन् दिलीप! मयैव कपटसिंहमुत्पाद्य तव भक्तेः परीक्षा कृता। वस्तुतस्तु मां वशिष्ठप्रभावेण सर्वजीवनाशको यमोऽपि पीडयितुं न समर्थः। अन्येषां हिंसकजन्तूनां कथैव का।

अलं०—कैमुतिकन्यायोद्भावनात्-काव्यार्थापत्तिः, "साधो! परीक्षितोऽसि" इति परीक्षायामुत्तीर्णता व्यज्यते।

भक्त्या गुरौ मय्यनुकम्पया च प्रीतास्मि ते पुत्र वरं वृणीष्व।
न केवलानां पयसां प्रसूतिमवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम्॥ ६३॥

अन्वयः—हे पुत्र! गुरौ भक्त्या, मयि अनुकम्पया च (अहम्) ते प्रीता

असि, (त्वम्) वरम् वृणीष्व, माम् केवलानाम् पयसाम् प्रसूतिम् न अवेहि (किन्तु) प्रसन्नाम् कामदुघाम् (अवेहि) ।

व्याक०—ते-"क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि संप्रदानम्" इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी, सम्बन्धसामान्ये षष्ठी वा । भक्त्या अनुकम्पया-इति हेतौ तृतीया । इति "गुरौ" इति "मयि" इति च वैषयिकेऽधिकरणे सप्तमी । पयसाम् "जात्याख्यायाम्" इति बहुवचनम् । अनुकम्पा-अनुपूर्वात्कम्पतेः "गुरोश्च हलः" इत्यकारः प्रत्ययः । प्रीता-कर्तरि क्तः । वरः-वृ इति क्रैयादिकाद् "ऋदोरप्", अथवा वृणोतेः "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च" इत्यप् । प्रसूतिः-प्रपूर्वात् षूङ्धातोः क्तिन् । कामदुघा-"दुहः कब्घश्च" इति दोग्धेः कप्, घादेशश्च ।

व्याख्या—हे पुत्र ! गुरौ वशिष्ठे, भक्त्या, मयि, अनुकम्पया-दयया च, (एतदुभयोत्थापितधर्मोत्साहप्रयोज्यं कर्तव्यपालनं ते दृष्ट्वेति तात्पर्यम्)ते-तुभ्यम्, तव वा, प्रीता-प्रसन्नास्मि, अतः त्वम् वरम्-अभीप्सितमर्थम्, वृणीष्व-याचस्व, माम्, केवलानां पयसाम्-दुग्धमात्रस्य, प्रसूतिम्-उत्पादयित्रीम्, नावेहि-न जानीहि, किन्तु प्रसन्नाम्-प्रसादमुपगतां सतीम् कामदुघाम्, यथेच्छफलदात्रीम्, अवेहि ।

भाव०—हे दिलीप ! गुरौ भक्तिं मद्विषयेऽनुकम्पां च निरीक्ष्य निरतिशयं प्रसीदामि । अतस्त्वं मत्सकाशात् स्वाभिमतं वरं प्रार्थयस्व । 'एषा धेनुः दुग्धातिरिक्तं किं दद्यात्' इति त्वया न शङ्कितव्यम् । यतोऽहं प्रसन्ना सती यथेच्छं कामानपि पूरयितुं शक्नोमि ।

अलं०—वरप्रार्थनायाः कामदुघात्वेन समर्थनात् काव्यलिङ्गम् । धेनुगतवात्सल्यस्य प्राधान्येन व्यञ्जनाद् भावध्वनिः ।

ततः समानीय स मानितार्थी हस्तौ स्वहस्तार्जितवीरशब्दः ।
वंशस्य कर्तारमनन्तकीर्तिं सुदक्षिणायां तनयं ययाचे ॥ ६४ ॥

अ०—ततः मानितार्थी स्वहस्तार्जितवीरशब्दः स हस्तौ समानीय सुदक्षिणायाम् वंशस्य कर्तारम् अनन्तकीर्तिम् तनयम् ययाचे।

व्याकृ०—मानिता अर्थिनो येन स मानितार्थी। मानिताः-णिजन्तान्मानयतेः क्तः। अर्थीति-अर्थशब्दात्, "अर्थाच्चासन्निहिते" इतीनिः। स्वस्य हस्ताभ्याम् (ष०तत्पु०) अर्जितः वीर इति शब्दो येन स स्वहस्तार्जितवीरशब्दः। वीर-इति वीरयतेः पचाद्यच्। न अन्तो यस्याः सा अनन्ता, तथा कीर्तिर्यस्य तमनन्तकीर्तिम्। ततः-तच्छब्दात्तसिल् प्रत्ययः। समानीय-"सम्" "आङ्" एतदुपसर्गद्वयपूर्वान्नीधातोर्ल्यप्।

व्याख्या—ततः-"वरं वृणीष्व" इति नन्दिनीवचनानन्तरम्, मानिताः-दानमानाभ्यां सत्कृताः, अर्थिनः-याचका येन तथाभूतः, स्वहस्ताभ्याम्-स्वभुजाभ्याम्, अनन्यसाहाय्येनेति यावत् अर्जितः-कर्म कृत्वा प्राप्तः, वीरः इति शब्दो येन तथाभूतः, सः-राजा, हस्तौ-करौ, समानीय-संयोज्य, अञ्जलिं बद्ध्वेति यावत्, सुदक्षिणायाम्-स्वभार्यायाम्-तत्कुक्षौ, वंशस्य-कुलस्य, कर्तारम्-अग्रे प्रवर्तयितारम्, अविच्छिन्नसन्ततिमिति यावत्, अनन्ता-चिरस्थायिनी कीर्तिर्यस्य तथाभूतम्, तनयम्-पुत्रम्। ययाचे-प्रार्थयामास।

भा०—धेन्वा वरयाचनार्थं प्रेरितोऽतिवदान्यः शौर्यशाली स दिलीपो बद्धाञ्जलिर्भूत्वा वंशप्रवर्तकं यशस्विनं पुत्रं वरत्वेन याचितवान्। दिगन्तविश्रान्तजैत्ररथाः कल्पद्रुमवद् याचकेभ्योऽभिलषितं वितरीतुं समर्था अपि ऋणत्रयापाकरणाय देवानामग्रे याचनार्थं हस्तौ प्रसारयन्तीति कवेराकूतम्।

अलं०—मानीयमानितेति-लाटानुप्रासः। मानितार्थ्यपि ययाच इति विरोधालङ्कृतिः। पुत्रप्राप्तय उत्कण्ठा व्यज्यते।

सन्तानकामाय तथेति कामं राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा।
दुग्ध्वा पयः पत्रपुटे मदीयं पुत्रोपभुङ्क्ष्वेति तमादिदेश॥

अ०—सा पयस्विनी सन्तानकामाय राज्ञे तथा इति कामम् प्रतिश्रुत्य (हे) पुत्र ! (त्वम्) मदीयम् पयः पत्रपुटे दुग्ध्वा उपभुङ्क्ष्व—इति तम् आदिदेश।

व्याक०—सन्तानं कामयत इति तस्मै सन्तानकामाय, "कर्मण्यण्" उपपदसमासः । राज्ञे "प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता" इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । प्रतिश्रुत्येति आदिशतिना समानकर्तृकत्वात् प्रतिश्रृणोतेः क्त्वास्थाने ल्यप् । काममिति प्रतिश्रवणे कर्म । दुग्ध्वा-दुह्प्रपूरणे, इत्यतः "उपभुङ्क्ष्वेति" क्रियया समानकर्तृकत्वात् क्त्वा । मदीयम्-अस्मच्छब्दाद्-"वृद्धाच्छः" इति शैषिकश्छप्रत्ययः । मम-इदं मदीयम्, "त्यदादीनि च" इति वृद्धत्वम् "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इति मादेशः । उपभुङ्क्ष्व-भुज-क्लोटि मध्यमपुरुषैकवचनम् । "भुजोऽनवने" इत्यात्मनेपदम् । इयमप्रधानक्रिया, त्वमित्यस्याः-कर्तृपदमध्याहारलभ्यम्, "आदिदेश" इति प्रधानक्रिया । इतिशब्दगृहीतो वाक्यार्थ आदेशने कर्म, तामिति तस्यैव द्वितीयं कर्म । (ब्रू) धातुना समानार्थत्वाद् द्विकर्मकत्वम् ।

व्याख्या—सा-प्रक्रान्ता, पयस्विनी-धेनुः, नन्दिनी, सन्तानकामाय-सन्तानं-पुत्रं कामयते-इच्छति इति तथाभूताय, राज्ञे-नृपतये, दिलीपाय, तथा-"एवमस्तु" इति कामम्-काम्यत इति कामो वरः, तम्, प्रतिश्रुत्य-प्रतिज्ञाय, हे पुत्र ! त्वं मदीयम्, पयः-दुग्धम्, पत्रपुटे-पत्रनिर्मिते द्रोणे, दुग्ध्वा, उपभुङ्क्ष्व-पिब, इति-एवम्, तम्-राजानम्, आदिदेश-आज्ञापितवती ।

भा०—नन्दिनी पुत्राभिलाषिणे तस्मै नरेन्द्राय "तथास्तु" इति वरं प्रादात् । तदुपायरूपेण च एकस्मिन्पत्रपुटके स्वकीयं दुग्धं दुग्ध्वा पातुं तमाज्ञापयामास ।

अलं०—सन्तानकामायेति विशेषणेन राज्ञः सन्तानातिरिक्तसर्वैश्वर्यसम्पन्नत्वं सूचितम्, "सन्तानमेव कामयते" इति साभिप्रायत्वात्परिकरः । [illegible]

वत्सस्य होमार्थविधेश्च शेषमृषेरनुज्ञामधिगम्य मातः ।
ऊधस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुं षष्ठांशमुर्व्या इव रक्षितायाः ॥ ६६ ॥

अ०—(हे) मातः ! ऋषेः अनुज्ञाम् अधिगम्य वत्सस्य होमार्थविधेश्च शेषम् तव ऊधस्यम् रक्षितायाः उर्व्याः षष्ठांशमिव उपभोक्तुम् इच्छामि ।

व्याक०—होमाय इति होमार्थः, स चासौ विधिश्च, तस्य होमार्थविधेः । विधिः-दधातेर्भावे किः । षष्ठः-षण्णां पूरण इति षष्शब्दात्-"तस्य पूरणे डट्" इति डट् तद्धितः, तस्य "षट्कतिपयचतुरां थुक्" इति थुगागमः । अनुज्ञा-"आतश्चोपसर्गे" इत्यनेन अनुपूर्वाज्ज्ञातेरङ् प्रत्ययः। अधिगम्य-अधिपूर्वाद् गच्छतेर्ल्यप्, "वा ल्यपि" इत्यनेन वैकल्पिकानुनासिकलोपविधानान्मलोपाभावः । ऊधस्यम्-ऊधसि भवमिति-ऊधः शब्दाद् "शरीरावयवाद्यत्" इति यत्प्रत्ययः । "औधस्यम्" इति त्वपपाठः । स्वार्थिकेन प्रज्ञाद्यणा वा कथंचित् समाधेयः । उपभोक्तुम्-इच्छतियोगे तुमुन् ।

व्याख्या—राजा वदति, हे मातः! ऋषेः-वसिष्ठस्य, अनुज्ञाम्-आज्ञाम्, अधिगम्य-लब्ध्वा, वत्सस्य-वत्सपानस्य, होमोऽग्निहोत्रहवनम्, तदर्थो विधिः-अनुष्ठानम्, अर्पणादि, तस्य च शेषम्-एतद् द्वयसम्पादनानन्तरम् अवशिष्टम्, तव-ऊधस्यम्-दुग्धम्, रक्षितायाः-पालितायाः, उर्व्याः-पृथिव्याः, षष्ठांशम्-षष्ठभागमिव, उपभोक्तुम्-पातुम्, इच्छामि ।

भा०—हे मातृकल्पे! नन्दिनि! यथाहं प्रजाभ्यो रक्षणानन्तरं न्याय्यं षष्ठांशं स्वोपभोगार्थमाददे, तथैव वत्सपानाद् गुरोरग्निहोत्रोपयोगाच्चावशिष्टं मदर्थं न्याय्यं तव पयः पास्यामि, तदपि च गुरोराज्ञयैव । अन्यथाऽननुज्ञातं गुरुद्रव्यं विशेषतश्च यज्ञार्थं तद्यज्ञात्प्रागुपभुञ्जानस्य मे पातित्यप्रसङ्ग इति ।

अलं०—उपमा । न्याय्यत्वमुभयानुगतो धर्मः । राज्ञः कर्तव्य-

इत्थं क्षितीशेन वासिष्ठधेनुर्विज्ञापिता प्रीततरा बभूव ।
तदन्विता हैमवताच्च कुक्षेः प्रत्याययावाश्रममश्रमेण ॥ ६७ ॥

अ०—इत्थम् क्षितीशेन विज्ञापिता वसिष्ठधेनुः प्रीततरा बभूव, तदन्विता च अश्रमेण हैमवतात् कुक्षेः आश्रमम् प्रत्याययौ ।

व्याक०—क्षियन्ति-निवसन्त्यस्यामिति क्षितिः, "क्षि निवासगत्योः" अधिकरणे "स्त्रियां क्तिन्" । अन्विता-एतेः क्तः, तेनान्वितेति कर्तरि तृतीयया समासः । कुक्षेः-"ध्रुवमपायेऽपादानम्" इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । वसिष्ठः-वसुमच्छब्दाद् "अतिशायने तमबिष्ठनौ" इतीष्ठन् प्रत्ययः, मतुब्लोपः, टिलोपश्च । विज्ञापिता-विपूर्वाद् "ज्ञा नियोगे" इति चौरादिकधातोः क्तः, अर्तिह्रीति पुक् । प्रीततरा-"द्विवचनविभज्योपपदे…" इति तरप् । हैमवतात्-हिमवतोऽयमिति-हिमवच्छब्दाच्छैषिकोऽण् । अश्रमः-आश्रमः, उभयत्र क्रमेण भावे ऽधिकरणे च "भावे" "हलश्च" आभ्यां घञ् ।

व्याख्या—इत्थम्-पूर्वोक्तप्रकारेण, क्षितीशेन-राज्ञा दिलीपेन, विज्ञापिता-निवेदिता, वसिष्ठस्य, धेनुः, प्रीततरा-पूर्वापेक्षयाप्यधिकं प्रसन्ना, बभूव । च-पुनः, तदन्विता-तेन दिलीपेनान्विता-सहिता, हैमवतात्-हिमाचलस्य, कुक्षेः-गुहायाः, (सकाशात्) अश्रमेण-अनायासेन, आश्रमम्-वसिष्ठनिवासस्थानम्, प्रत्याययौ-प्रत्याजगाम ।

भा०—"वत्सस्य होमार्थविधेश्च" इति राज्ञो वचनमाकर्ण्य वसिष्ठधेनुः पूर्वतोऽप्यधिकं तुतोष । "यथा विपत्काले, तथा सम्पत्कालेऽप्ययं धर्मं रक्षति" इति धर्मनिष्ठायास्तोषहेतुत्वात् । ततश्च हिमालयगुहातस्तेन साकं श्रमं विनैवाश्रममाजगाम । (उक्तयोर्द्वयोः पद्ययोः परस्परं सम्बन्धेनैव प्रकरणाङ्गता) ।

अलं०—पूर्वोक्तराजवचनस्याधिकप्रीतौ हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् । आश्रममश्रमेणेति वृत्त्यनुप्रासश्चमत्कारी । श्रमकारणे गमने

सत्यपि श्रमाभावाद् विशेषोक्तिः। सा च प्रीततरत्वरूपनिमित्तोपादानात् सनिमित्ता,प्रसादसमये मार्गश्रमोऽपि नानुभूयत इति।

तस्याः प्रसन्नेन्दुमुखः प्रसादं गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेद्य।
प्रहर्षचिह्नानुमितं प्रियायै शशंस वाचा पुनरुक्तयेव॥ ६८॥

अ०—प्रसन्नेन्दुमुखः नृपाणाम् गुरुः प्रहर्षचिह्नानुमितम् तस्याः प्रसादम् पुनरुक्तयेव वाचा गुरवे निवेद्य प्रियायै शशंस।

व्याक०—प्रसन्नश्चासाविन्दुः प्रसन्नेन्दुः, (कर्म०) स इव मुखं यस्य स प्रसन्नेन्दुमुखः, प्रसन्न-इति प्रसीदतेः क्तः, दकारतकारयोर्नत्वम्। प्रहर्षस्य चिह्नैरनुमितं प्रहर्षचिह्नानुमितम्, प्रहर्ष इति हृष्यतेर्घञ्, प्रसादः-प्रसीदतेर्घञ्। गुरवे, प्रियायै-उभयत्र "क्रियया यमभिप्रैति" इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी। प्रियाशब्दे "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" इति प्रीङ् धातोः कः। निवेद्य-निपूर्वाद् विद्धातोः हेतुमण्णिच्, तदन्तात् क्त्वा, ल्यप् च।

व्याख्या—प्रसन्नेन्दुः-निष्कलङ्कश्चन्द्रः, स इव मुखं यस्य तथाभूतः, नृपाणाम्-राज्ञाम्, गुरुः-शासको दिलीपः, प्रहर्षस्य-प्रसन्नतायाः, चिह्नैः-लक्षणैः, अनुमितम्-ऊहितम्, तस्याः-नन्दिन्याः, प्रसादम्-वरप्रदानलक्षणां कृपाम्, पुनरुक्तयेव-कथितानुवादरूपयेव, वाचा, गुरवे-वशिष्ठाय, निवेद्य-विज्ञाप्य, पश्चात्, प्रियायै-दयितायै सुदक्षिणायै, शशंस-आख्यातवान्।

भा०—मुखे चन्द्रवदुज्ज्वलां लक्ष्मीं दधत् स दिलीपो नन्दिन्या वरदानवृत्तं पूर्वं वसिष्ठाय पश्चात् सुदक्षिणायै च सूचितवान्। परन्तु तस्य तत्सूचनं पिष्टपेषणवज्जातम्। यतो वशिष्ठः सुदक्षिणा च दिलीपकथनात्पूर्वमेव मुखप्रसादेन तद्वृत्तमन्वामिनुताम्।

अलं०—प्रसन्नेन्दुमुख इत्यत्र लुप्तोपमा। अपुनरुक्तस्य पुनरुक्तत्वेन सम्भावनादुत्प्रेक्षा। शब्दौ ... ।

स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा सद्वत्सलो वत्सहुतावशेषम् ।
पपौ वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः शुभ्रं यशो मूर्तमिवातितृष्णः ॥८९॥

अ०—अनिन्दितात्मा सद्वत्सलः वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः सः वत्सहुतावशेषम् नन्दिनीस्तन्यम् शुभ्रम् मूर्तम् यशइव अतितृष्णः (सन्) पपौ ।

व्याक०—न निन्दित आत्मा यस्य (बहु०) सोऽनिन्दितात्मा, निन्दित इति निन्दतेः क्तः । सत्सु सतां वा वत्सलः सद्वत्सलः । वत्सल इति-"वत्सांसाभ्यां कामबले" इति वत्सशब्दाल्लच् । कृता अभ्यनुज्ञा यस्मै स कृताभ्यनुज्ञः, अभ्यनुज्ञा-जानातेरङ् । वत्सश्च हुतञ्च वत्सहुते (द्वन्द्वः) तयोरवशेषं वत्सहुतावशेषम्, वत्सपदं लाक्षणिकम्, हुतमिति जुहोतेः कर्मणि क्तः । अवशेषः-शिष्लृ धातोः कर्मणि घञ् । वसिष्ठेन-करोतेः कर्तरि तृतीया । अतिशयिता तृष्णा यस्य सोऽतितृष्णः, "गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य" इत्युपसर्जनत्वाद्ध्रस्वः । स्तन्यम्-स्तनशब्दात् " शरीरावयवाद्यत् " इति यत् । पपौ-पा पाने-इत्यस्माल्लिटि । मूर्तम्-मूर्छतेः क्तः, " राल्लोपः " इति च्छलोपः ।

व्याख्या—अनिन्दितः-अविगर्हितः, आत्मा-स्वभावो यस्य तथाभूतः, सत्सु-साधुपुरुषेषु, वत्सलः-प्रेमवान्, वशिष्ठेन, कृता-विहिता, अभ्यनुज्ञा-अनुमतिः यस्मै तथोक्तः, सः-राजा, वत्सस्य-वत्सपीतस्य, हुतस्य-होमोपयुक्तस्य च, अवशेषम्-अवशिष्टम्, नन्दिन्याः-एतन्नामिकायाः मुनिहोमधेनोः, स्तन्यम्-क्षीरम्, शुभ्रम्-स्वच्छम्, मूर्तम्-आकारधारि, यशइव-कीर्तिमिव, अतिशयिता तृष्णा-लालसा यस्य तथाभूतः सन्, पपौ-पीतवान् ।

भा० —दिलीपः स्वगुरोर्वसिष्ठस्याभ्यनुज्ञां प्राप्य वत्सपीतादग्निहोत्रहोमार्थाच्चावशिष्टं नन्दिन्याः पयोऽतितृष्णया पपौ । यथास्य यशसि नितरां तृष्णा, तथैव श्वेततया यशःसदृशे प्रसादभूते तस्मिन् पयस्यपि बभूव । विशिष्टं कर्म सम्पाद्य तत्फलभूतं यशोदेवं पयोऽनेन पानमित्याति स्वःसादृश्यमिवप्रेक्षया ।

तेन तत्पयो यशस्त्वेन सम्भावितम्।

अलं०—छेकानुप्रासलाटानुप्रासौ शब्दालङ्कारौ। दुग्धस्य मूर्तिमद्यशस्त्वसम्भावनादुत्प्रेक्षा। अनया चोत्प्रेक्षया जनिष्यमाणदिलीपपुत्रस्य यशसः प्राचुर्यं व्यज्यते। यशःपानजन्यस्य यशस्वित्वौचित्यात्। राजगतो हर्षश्च व्यङ्ग्यः।

प्रातर्यथोक्तव्रतपारणान्ते प्रास्थानिकं स्वस्त्ययनं प्रयुज्य।
तौ दम्पती स्वां प्रति राजधानीं प्रस्थापयामास वशी वशिष्ठः॥७०॥

अ०—वशी वशिष्ठः प्रातः यथोक्तव्रतपारणान्ते प्रास्थानिकम् स्वस्त्ययनम् प्रयुज्य तौ दम्पती स्वाम् राजधानीम् प्रति प्रस्थापयामास।

व्याक०—उक्तमनतिक्रम्य यथोक्तम् (अव्ययी०) तच्च तद्व्रतं च, (कर्म०) तस्य पारणाया अन्ते यथोक्तव्रतपारणान्ते। इयते प्राप्यतेऽनेनेत्ययनम्, एतेः करणे ल्युट्, स्वस्ति-अयनम्-स्वस्त्ययनम्। जाया च पतिश्च दम्पती। राजदन्तादिषु निपातनाद् जायाशब्दस्य दंभावः। राजधानी-धीयतेऽस्यामिति धानी "करणाधिकरणयोश्च" इति दधातेः अधिकरणे ल्युट्। टित्वान्ङीप्। राज्ञो धानीं राजधानीम्। "अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि" इत्यनेन प्रतियोगे द्वितीया। प्रास्थानिकम्-प्रस्थानकाले भवमिति विग्रहे प्रस्थानशब्दस्य लक्षणया तत्कालवाचकत्वात् "कालाट्ठञ्"। प्रयुज्य-प्रपूर्वाद्युनक्तेः क्त्वा, ल्यप् च। प्रस्थापयामास-तिष्ठतेर्णिजन्ताल्लिटि रूपम्। वसिष्ठः प्रयोजककर्ता, दम्पती च प्रयोज्यकर्तारौ "अर्तिह्री..." इति पुगागमः। अस्तेरनुप्रयोगः।

व्याख्या—वशी-जितेन्द्रियः, वशिष्ठः, प्रातः-प्रभाते, यथोक्तम्-पूर्वोक्तम्, व्रतम्-गोसेवारूपनियमः, तस्य पारणा-समापनम्, तस्या अन्ते-अवसाने, व्रतसमाप्तावावश्यकेषु ब्राह्मणभोजनादिषु संपन्नेष्विति यावत्, प्रास्थानिकम्-प्रस्थानकालोचितम्, स्वस्त्ययनम्-शुभावहमाशीर्वादम्, प्रयुज्य-विधाय, तौ दम्पती-

जायापती, सुदक्षिणादिलीपाविति यावद् , स्वाम्-स्वकीयाम्, राजधानीम्-राजावासनगरीं प्रति, प्रस्थापयामास-प्रेषयति स्म।

भा०—प्रभाते यदा सुदक्षिणादिलीपौ पारणां विहितवन्तौ, तदा वासिष्ठो मार्गविघ्नपरिहाराय प्रस्थानकालोचितं स्वस्तिवाचनं विधाय तौ तदीयां राजधानीं प्रति प्रेषयति स्म।

अलं०—वशी-वशिष्ठ इति यमकम् । स्वामिति राजधानीविशेषणं प्रस्थानौचित्यं व्यनक्तीति परिकरः।

प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुताशमनन्तरं भर्तुररुन्धतीं च।
धेनुं सवत्सां च नृपः प्रतस्थे सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः॥ ७१॥

अ०—नृपः हुतम् हुताशम् च भर्तुः अनन्तरम् अरुन्धतीम् च सवत्साम् धेनुम् प्रदक्षिणीकृत्य सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः (सन्) प्रतस्थे ।

व्याक०—हुतमश्नातीति हुताशस्तम्, "कर्मण्यण्", हुतमिति जुहोतेः कर्मणि क्तः। द्वितीये "हुतम्" इति पदे तु अधिकरणे क्तः। वत्सेन सह वर्तमानां सवत्साम् "तेन सहेति तुल्ययोगे" इति बहुव्रीहिः। "वोपसर्जनस्य" इति सहस्य सादेशः। सता मङ्गलेन (कर्म०) उदग्रतरः प्रभावो यस्य (बहु०) स सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः। उदग्रतर इति उदग्रशब्दात्तरप् । प्रदक्षिणीकृत्य-प्रगतो दक्षिणमिति प्रदक्षिणम् " तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च " इत्यव्ययीभावः। ततः कृभ्वो योगे च्विः, "ऊर्यादिच्विडाचश्च" इति गतिसंज्ञा, "कुगतिप्रादयः"-इत्यनेन समासः। हुताशादीनि प्रदक्षिणीकरणे कर्माणि। भर्तुः-भरतेस्तृच् । नृपः-नॄन् पातीति "आतोऽनुपसर्गे कः "। प्रतस्थे-प्रपूर्वात्तिष्ठतेर्लिट् " समवप्रविभ्यः स्थः" इत्यात्मनेपदम्।

व्याख्या—नृपः-राजा दिलीपः, हुतम्-दत्ताहुतिम्, हुताशम्-अग्निम्, च-पुनः, भर्तुः-पत्युः-मुनेरिति यावद्, अनन्तरम्-पश्चात्, अरुन्धतीम्-वसिष्ठपत्नीम्, च-पुनः, सवत्साम्-वत्सेन सहिताम्, धेनुम्-नन्दिनीम्, प्रदक्षिणीकृत्य, सन्मङ्गलेन प्रद-

क्षिणादिना, मङ्गलेन-मङ्गलाचारेण, उदग्रः-उत्कृष्टतरः, प्रभावः-तेजोविशेषो यस्य तथाभूतः सन्, प्रतस्थे-प्रस्थितवान्।

भा०—राजा दिलीपः क्रमशो वह्निम्, वसिष्ठम्, तत्पत्नीमरुन्धतीम्, सवत्सां धेनुं च प्रदक्षिणं परिक्रम्याश्रमात् स्वां पुरीं प्रति प्रस्थानं चक्रे। तदानीं प्रतिष्ठमानस्य तस्य तेजः पूज्यपरिक्रमणस्वस्तिवाचनादिना मङ्गलाचारेणात्युत्कृष्टमभूत्।

अलं०—लाटानुप्रासः। वशिष्ठप्रदक्षिणाया भङ्ग्यन्तरेण बोधनात्पर्यायोक्तमपि कथंचित्। प्रभावजनने सर्वेषां प्रदक्षिणाया हेतुत्वविवक्षायां समुच्चयः। देवगुर्वादिभक्तिः, कर्तव्यश्रद्धा च राजगता व्यङ्ग्या।

श्रोत्राभिरामध्वनिना रथेन स धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः।
ययावनुद्घातसुखेन मार्गं स्वेनेव पूर्णेन मनोरथेन॥ ७२॥

अ०—धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः सः श्रोत्राभिरामध्वनिना अनुद्घातसुखेन पूर्णेन स्वेन मनोरथेनेव रथेन मार्गम् ययौ।

व्याक०—श्रोत्रयोरभिरामः (तत्पु०) ध्वनिर्यस्य (बहु०) तेन श्रोत्राभिरामध्वनिना। अभिराम इति अभिरम्यतेऽस्मिन्नित्यभिरामः "हलश्च" इति घञ्। अथवा "अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्" इत्यत्र संज्ञायामित्यस्य प्रायिकत्वाद् अभिरम्यतेऽनेनेति करणे घञ्। ध्वनिः-"इक् कृष्यादिभ्यः" इति ध्वनतेरिक् प्रत्ययः। उद्धन्यते-इत्युद्घातः, नोद्घातोऽनुद्घातः, स चासौ सुखश्चेत्यनुद्घातसुखस्तेन, उद्घात इति हन्तेर्घञ्, "हनस्तोऽचिण्णलोः" इति नस्य तः। सुखयतीति सुखः, सुखशब्दात् "तत्करोति तदाचष्टे" इति णिच्, तदन्तात् पचाद्यच्। सहिष्णुः सह धातोः "अलंकृञ् निराकृञ्..." इत्यादिनेष्णुच् प्रत्ययः। सहितः-संपूर्वाद्धाधातोः क्तः। "दधातेर्हिः" इति हिः, "लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुं काममनसोरपि। समो वा हिततयोः" इत्यादि-

"वादान्तशान्तपूर्ण०" इत्यादिना वैकल्पिक इडभावो निपात्यते।

व्याख्या—धर्मपत्न्या-सुदक्षिणया, सहितः-युक्तः, सहिष्णुः-व्रतादिदुःखसहनशीलः, सः-नृपः, श्रोत्रयोः-कर्णयोः, अभिरामः-आह्लादकरः, ध्वनिः-स्वनः, यस्य तथाभूतेन, मनोरथपक्षे तु कर्णाह्लादकरः, ध्वनिः-श्रवणम्, यस्य तथाभूतेन, अनुद्घातः-मृत्पाषाणादिप्रतिबन्धरहितः, अत एव सुखः-सुखकरः, तथाविधेन, मनोरथोऽपि पुत्रप्राप्तिलक्षणः प्रतिबन्धरहितो जात इति सुखकरः, पूर्णेन-रथपक्षे मार्गापेक्षितसकलवस्तुपरिपूर्णेन, मनोरथपक्षे च सम्पन्नतां प्राप्तेन, स्वेन-स्वकीयेन, मनोरथेनेव-मनोभिलाषसदृशेन, रथेन-यानेन, मार्गम्-अध्वानम्, ययौ-जगाम।

भा०—दिलीपः-सुदक्षिणया सह रथमारुह्य जगाम। स रथः पुत्रप्राप्तिलक्षणस्वीयमनोरथसदृशोऽभूत्। यतः रथस्य ध्वनिःकर्णयोः सुखकरः, मनोरथस्य श्रवणमात्रमपि कर्णसुखदम्, किं च स रथो विशिष्टतया मार्गे न प्रतिहन्यते इति सुखकरोऽभवत्, मनोरथोऽपि प्रतिबन्धरहितो जात इति सुखकरः। रथः सामग्रीभिः पूर्णः, मनोरथोऽपि पूर्णः सम्पन्न इति। यस्य मनोरथः पूर्णो भवति, तं मार्गश्रमो न बाधते, हर्षेणोल्लसितः सोऽनायासं गच्छतीति पूर्णस्य मनोरथस्यापि रथस्येव गमनसाधनत्वमभिसंहितं कविना।

अलं०—रथमनोरथयोरुपमा पूर्णा। राज्ञो हर्षोल्लासो व्यङ्ग्यः।

तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन प्रजाः प्रजार्थव्रतकर्शिताङ्गम्।
नेत्रैः पपुस्तृप्तिमनाप्नुवद्भिर्नवोदयं नाथमिवौषधीनाम्॥ ७३॥

अ०—प्रजाः अदर्शनेन आहितौत्सुक्यम् प्रजार्थव्रतकर्शिताङ्गम् नवोदयम् ओषधीनाम् नाथमिव तम् तृप्तिम् अनाप्नुवद्भिः नेत्रैः पपुः।

व्याक०—उत्सुकस्य-भावः, औत्सुक्यम् "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च" इति ष्यञ्। आहितमौत्सुक्यं येन तमाहि-

तौत्सुक्यम्, आहितम्-दधातेः क्तः, हिरादेशः। प्रजायै-इति प्रजार्थम्, तच्च तद् व्रतम्, (कर्म०) तेन कर्शितम् (तत्पु०) अङ्गम् यस्य (बहु०) तं प्रजार्थव्रतकार्शिताङ्गम्। नव उदयो यस्य तं नवोदयम्। उदय-इति "एरच्"। आप्नुवन्-आप्नोतेः शतृप्रत्ययः। "स्वादिभ्यः श्नुः" उवङ् च। नेत्रम्-"दाम्नीशसयुयुज..." इत्यनेन करणे ष्ट्रन्।

व्याख्या—प्रजाः, अदर्शनेन-प्रवासनिमित्तेन, चन्द्रपक्षे कलाक्षयनिमित्तेन च, अनवलोकनेन, (करणभूतेन) आहितम्-जनितम्, औत्सुक्यम्-उत्कण्ठा, येन तथाभूतम्, प्रजार्थम्-सन्तानार्थम्, चन्द्रपक्षे-लोकहितार्थम्, यद् व्रतम्-गोसेवारूपनियमः, चन्द्रपक्षे-देवताभ्यः कलादाननियमः, तेन कर्शितम्-क्षीणम्, अङ्गं यस्य तथाभूतम्, नवः-अभिनवः, उदयः-पुत्रप्राप्तिवरलक्षणोऽभ्युदयो यस्य तथाभूतम्, चन्द्रपक्षे-नव उदयः-द्वितीयायां नवीनः प्रादुर्भावो यस्य तथाभूतम्, अत एव ओषधीनां नाथम्-चन्द्रमिव स्थितम्, तम्-दिलीपम्, तृप्तिम्-तृष्णाशान्तिम्, अनाप्नुवद्भिः-अलभमानैः, अतिगृध्नुभिरिति यावत्, नेत्रैः-चक्षुर्भिः, पपुः-अतिलालसया ददृशुरिति।

भा०—पुरवासिनश्चिराददर्शनेन दिलीपं द्रष्टुं नितरामुत्कण्ठिता आसन्, अत एव स पुत्रप्राप्तिवरदानरूपं नवमभ्युदयं प्राप्य यदा स्वपुरीं प्रविवेश, तदा तेऽत्यादरेण तं ददृशुः। तस्य शरीरं तदा सन्तानार्थं कृतेन व्रतेन कृशमासीत्। स दिलीपस्तदानीमेवमशोभत, यथा लोकहितार्थं स्वाः कला देवेभ्यो दत्त्वा क्षीणो नवोदितो द्वितीयाचन्द्रः। ओषधीनां नाथमित्युक्त्या चन्द्रस्य सोमरूपता ध्वन्यते। तेन च देवपानयोग्यता। देवाः कृष्णपक्षे चन्द्रकलाः पिबन्ति, तेन च वृष्ट्यादि लोकहितं जायते-इति पुराणोक्तिः।

कृ—तां च सोमं पपुर्देवाः पर्यायेणानुपूर्वशः—इति पुराणम्।

अलं०—उपमा, प्रजाः प्रजा इति लाटानुप्रासश्च । "प्रभुः" इति पदस्य उत्कण्ठया दर्शने लक्षणा, उत्कण्ठातिशयो व्यङ्ग्य इत्यविवक्षितवाच्यो ध्वनिः । राजविषयकः प्रजागतो रतिभावः प्राधान्येन व्यङ्ग्यः ।

पुरन्दरश्रीः पुरमुत्पताकं प्रविश्य पौरैरभिनन्द्यमानः ।
भुजे भुजङ्गेन्द्रसमानसारे भूयः स भूमेर्धुरमाससञ्ज ॥ ७४ ॥

अ०—पुरन्दरश्रीः सः पौरैः अभिनन्द्यमानः (सन्) उत्पताकम् पुरम् प्रविश्य भुजङ्गेन्द्रसमानसारे भुजे भूयः भूमेः धुरम् आससञ्ज ।

व्याकृ०—पुरो दारयतीति पुरन्दरः "पूःसर्वयोर्दारिसहोः" इति खच्, "वाचंयमपुरन्दरौ च" इति निपातनात् पुरशब्दस्यामन्तत्वम्, तस्येव श्रीर्यस्य स पुरन्दरश्रीः, लाक्षणिकपूर्वपदो बहुव्रीहिः । ऊर्ध्वीभूता पताका यस्मिंस्तद्, उत्पताकम् । भुजङ्गानामिन्द्रेण (तत्पु०) समानः (तत्पु०) सारो यस्य (बहु०) तस्मिन् भुजङ्गेन्द्रसमानसारे । भुजङ्ग इति भुजोपपदाद् गच्छतेः "गमेःसुपि वाच्यः" इति खच्, "खच्च डिद्वा वाच्यः" इति डित्वाट्टिलोपः । पौरैः-पुरे भवाः पौराः-पुरशब्दाद् भवार्थकोऽण्, अभिनन्दनकर्तरि तृतीया । अभिनन्द्यमानः-अभिपूर्वान्नन्दतेः कर्मणि लट्, तस्य लक्षणेऽर्थे शानजादेशः । "सार्वधातुके यक्" इति यक् । आससञ्ज-सजतेर्लिट् ।

व्याख्या—पुरन्दरस्य-इन्द्रस्येव, श्रीः-लक्ष्मीर्यस्य, तथाभूतः, सः-दिलीपः, पौरैः-नगरवासिभिः, अभिनन्द्यमानः-क्रियमाणस्वागतः सन्, उत्पताकम्-उच्छ्रितध्वजम्, पुरम्-नगरम्, राजधानीम्, प्रविश्य, भुजङ्गेन्द्रेण-सर्पराजेन; शेषनागेनेति यावत्, समानः, सारः-बलं यस्य तथाभूते भुजे-बाहौ, भूयः-पुनः, भूमेः-पृथिव्याः, धुरम्-भारम्, राज्यशासनसूत्रमिति यावद्, आससञ्ज-स्थापितवान्, जग्राहेति भावः ।

१—सारो बले स्थिरांशे च—इत्यमरः ।

भा०—दिलीपो यदा पुरं प्रविवेश, तदानीं तत्र पौराणां भवनेषूत्सवार्थं राष्ट्रियपताका उद्डीयन्त। नगरवासिनश्च तस्याभिनन्दनं चक्रुः। अथ स पूर्वं गुरोराश्रमं गच्छता मन्त्रिणां हस्ते समर्पितं राज्यभारं पुनः स्वहस्तगतमकरोत्।

अलं०—पुरशब्दावृत्त्या भुजशब्दावृत्त्या च लाटानुप्रासः। भूयो भूमेरित्यादौ वृत्त्यनुप्रासश्च। पुरन्दरश्रीः-इति 'मृगलोचना' इत्यादिवत् समासगा त्रिलुप्तोपमा। भुजङ्गेन्द्रसमानसारे-इति तुल्यपर्यायसमानशब्दोपादानादार्थी समासगोपमा धर्मलुप्ता। भुजङ्गेन्द्रभुजसारयोरुपमया भुजङ्गेन्द्रभुजयोरुपमा व्यङ्ग्या,तथैव पुरन्दरराज्ञोरपि। भुजङ्गेन्द्रसमानसारे-इति च भुजे भूमिधूर्वहत्वयोग्यता प्रकाशितेति परिकरः।

अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः
सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठ्यूतमैशम्।
नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी
गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः॥ ७५॥

इति महाकविकालिदासकृते रघुवंशे महाकाव्ये नन्दिनीवरप्रदानो नाम द्वितीयः सर्गः।

अ०—अथ द्यौरिव अत्रेः नयनसमुत्थम् ज्योतिः, सुरसरिदिव वह्निनिष्ठ्यूतम् ऐशम् तेजः, राज्ञी नरपतिकुलभूत्यै गुरुभिः लोकपालानुभावैः अभिनिविष्टम् गर्भम् आधत्त।

व्याक०—नयनयोः समुत्थं नयनसमुत्थम्, समुत्थमिति तिष्ठतेः "आतश्चोपसर्गे" इति कर्तरि कप्रत्ययः। वह्निना निष्ठ्यूतम्, वह्निनिष्ठ्यूतम्, "कर्तृकरणे कृता बहुलम्"। निष्ठ्यूतम्-निपूर्वात् "ष्ठिवु निरसने"धातोः क्तः, "च्छ्वोःशूडनुनासिके च" इत्यनेनोठ्। ऐशम्-ईशशब्दाच्छैषिकोऽण्। राज्ञी-राजन्शब्दा-

१—नत्तनत्रास्तनिष्ठ्यूतविद्धक्षिप्तेरिताः समाः—इत्यमरः।

न्तत्वान्ङीप्। भूत्यै-भवतेः क्तिन्, तादर्थ्ये चतुर्थी। अनु-भाव इति भवतेर्भावे घञ्। अभिनिविष्टम्-"अभि" "नि" एतत्पूर्वाद्विशतेः क्तः, व्रश्चेति षत्वम्, ष्टुत्वम्।

व्याख्या-अथ राज्ञो राज्यभारग्रहणानन्तरम्, द्यौरिव-सुरलोको यथा, अत्रेः-एतत्संज्ञकस्य महर्षेः, नयनयोः-नेत्रयोः, समुत्थम्-उत्पन्नम्, ज्योतिः-तेजः, चन्द्रमिति यावत्, सुरसरिदिव-गङ्गेव, वह्निना निष्ठ्यूतम्-विक्षिप्तम्, ऐशम्-महादेवसम्बन्धि, तेजः-वीर्यम्, स्कन्दमिति यावद्, राज्ञी-सुदक्षिणा, नरपतेः-दिलीपस्य, कुलम्-वंशः, तस्य भूत्यै-विवृद्धये, गुरुभिः-महद्भिः, लोकपालानाम्-इन्द्रवरुणयमकुबेराद्यष्टदिक्पालानाम्, अनुभावैः-तेजोभिः, अभिनिविष्टम्-अनुप्रविष्टम्, अनुगतमिति यावद्, गर्भम्,

१—नेत्राभ्यां वारि सुस्राव दशधा द्योतयद्दिशः। तद् गर्भविधिना हृष्टा दिशो देव्यो दधुस्तदा। समेत्य धारयामासुर्न च ते समशक्नुवन्। स ताभ्यः सहसैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभान्वितः। पपात भासयँल्लोकान् शीतांशुः सर्वभावनः-इतिचन्द्रस्यात्रिनेत्रोद्भूतत्वकथा हरिवंशे द्रष्टव्या।

२—ते गत्वा पर्वतं राम कैलासं धातुमण्डितम्।
अग्निं नियोजयामासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः॥ १॥
देवकार्यमिदं देव समाधत्स्व हुताशन।
शैलपुत्र्यां महातेजो गङ्गायां तेज उत्सृज॥ २॥
देवतानां प्रतिज्ञाय गङ्गामभ्येत्य पावकः।
गर्भं धारय वै देवि ? देवतानामिदं प्रियम्॥ ३॥
इत्येतद्वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूपमधारयत्।
स तस्या महिमां दृष्ट्वा समन्तादवकीर्य च॥ ४॥
समन्ततस्तु तां देवीमभ्यसिञ्चत पावकः।
सर्वस्रोतांसि पूर्णानि गङ्गाया रघुनन्दन॥ ५॥
इति रामायणे श्रीवाल्मीकीये स्वामिकार्तिकेयोत्पत्तिकथा

आधत्त-धृतवती । आङ्पूर्वको धा-धातुर्यद्यपि स्थापने विशेषेण प्रयुज्यते, "पुरुषः स्त्रियां गर्भमाधत्ते" इति हि-व्यवहारः, तथाप्यत्र धारणेऽर्थ एव प्रयुक्तः, "एवं त्वं गर्भमाधेहि दशमे मासि सूतवे" इत्यादौ धारणार्थोऽपि व्यवहृत एवेति ।

भा०—किञ्चिद्दिनानन्तरं दिलीपकुलविवृद्धये सुदक्षिणा गर्भं दधार, तत्रोपमा-यथात्रिमहर्षेर्नेत्रयोरुत्पन्नं चन्द्ररूपं तेजो द्युलोको धत्ते, यथा वा वह्निना क्षिप्तं महादेवस्य-कार्तिकेयरूपं ज्योतिर्गङ्गा दधार, तथेति । पूर्वं पार्वत्या तदनु वह्निना पुनर्गङ्गादिभिर्भगवतः शङ्करस्य वीर्यं धृतमिति षाण्मातुरस्य कार्तिकेयस्योत्पत्तिकथा द्रष्टव्या । किं च यतस्तद् गर्भजात एव बालको राजपदमारोक्ष्यति, अत एव "अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः" इति मनुवचनानुसारमिन्द्राद्या अष्टौ दिक्पालास्तं गर्भं स्वस्वांशैरनुजग्मुः ।

अलं०—मालोपमा । जनिष्यमाणस्य शिशोश्चन्द्रादिसादृश्यं व्यङ्ग्यम् । मालिनी छन्दः । इत्थं फलप्राप्तिं वर्णयित्वा सर्गः समाप्तिं नीतः ।

इति छात्रोपकारिण्यां व्याख्यायां प्रथमः सर्गः ।

महाकाव्य-संग्रहः।

(संग्रहे द्वितीयः, रघुवंशे त्रयोदशः सर्गः)

कथासम्बन्धः—दिलीपपुत्रस्य रघोर्महाराजस्य वंशे साक्षाद्भगवान्नारायणो रावणत्रासितानां देवानां प्रार्थनया राम-रूपेणावततार। सोऽयं भगवान् पितुराज्ञया राज्यं परित्यज्य वनं गतो वनाद्धार्यां भगवतीं सीतामपहृतवन्तं रावणं सकुटुम्बं युद्धे जघान, तद्भ्रातरं च स्वशरणागतं विभीषणं शरण्यो लङ्काराज्ये ऽभिषिषेच। अथ भार्यया सीतया, लक्ष्मणेन, सुहृदा वानरराजेन सुग्रीवेण, तदनुयायिभिरन्यैर्वानरपुङ्गवैर्विभीषणेन च सत्कारार्थमनुगच्छता सह पुष्पकं विमानमारुह्य स्वपुरीमयोध्यां प्रतस्थे-इति द्वादशसर्गस्यान्तः। तदुत्तरं वृत्तमुच्यते।

अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः पदं विमानेन विगाहमानः।
रत्नाकरं वीक्ष्य मिथः स जायां रामाभिधानो हरिरित्युवाच ॥१॥

अ०—अथ गुणज्ञः रामाभिधानः हरिः शब्दगुणम् आत्मनः पदम् विमानेन विगाहमानः (सन्) रत्नाकरम् वीक्ष्य मिथः जायाम् इति उवाच।

व्याक०—राम इत्यभिधानं यस्य स रामाभिधानः। अभिधानमिति, अभिधीयतेऽनेनेति विग्रहे धाधातोर्ल्युट्। आकरमिति-आङ्पूर्वात् किरतेः "पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण" इत्यधिकरणे घञ्। गुणज्ञः-इति ज्ञाधातोः "इगुपधज्ञाप्रीकिरःकः" इति क प्रत्ययान्तस्य ज्ञशब्दस्य गुणशब्देन षष्ठ्यन्तेन समासः। अथवा गुणान् जानातीति विग्रहे-"आतोऽनुपसर्गे कः"। विगाहमानः-विपूर्वाद्गाहतेर्लक्षणे शानच्। पदमिति विगाहने कर्म, रत्नाकर-

१—मिथोऽन्योऽन्यं रहस्यपि—इत्यमरः।

मिति वीक्षणे। जायामिति, इतिशब्दसूचितवक्ष्यमाणवाक्यार्थसमूहश्चेति वचने कर्मद्वयम्।

व्याख्या—अथ-अयोध्यां प्रति प्रस्थानानन्तरम्, गुणानाम्-वर्णनीयसमुद्रसम्बन्धिमहत्त्वादीनाम्, ज्ञः-अभिज्ञः, सः-पूर्वोक्तः, रामाभिधानः-रामनाम्ना प्रसिद्धः, हरिः-विष्णुः, शब्दो गुणो यस्य तथाभूतम्, शब्दाश्रयमिति यावद्, आत्मनः-स्वस्य, विष्णोरितियावद्, पदम्-चरणम, विष्णुपदमिति प्रसिद्धमाकाशमिति यावद्, विमानेन-पुष्पकाख्येनाकाशचारिणा यानेन, विगाहमानः-अतिक्राम्यन् सन्, रत्नाकरम्-समुद्रम्, वीक्ष्य-विलोक्य, जायाम्-पत्नीम्, सीतामितियावद्, मिथः-रहसि, इति वक्ष्यमाणम्, उवाच।

भा०—अथ भगवान् रामचन्द्रो वियति पुष्पकेण गच्छन् समुद्रोपरि प्राप्तः प्रियया सीतया विश्रम्भगोष्ठीविनोदमिच्छन्, तां समुद्रं प्रदर्शयन्नेवमाह।

अलं०—गुणशब्दावृत्त्या लाटानुप्रासः। आकाशमिति वक्तव्ये शब्दगुणमात्मनः पदमिति कथनेन 'पदार्थे वाक्यरचनमिति' लक्षित ओजोगुणः। रामस्य हरिपदेनाभिधानं तस्य सर्वातिशायिमहिमस्मारणेन तद्वचस्यादरातिशयाय, आकाशेन पदत्वरूपसम्बन्धख्यापनाय च। पदस्य चावगाहनकरणतया प्रथितस्यावगाहनकर्मत्वोक्त्या विरोधालंकृतिः। किं च-शब्दगुणं स्थानं योऽधितिष्ठति, तच्चाप्यात्मीयम्, अधिष्ठाता चापि गुणज्ञ इति तस्य शब्दप्रवृत्तेरौचित्यमावेदयन्ति विशेषणानि साभिप्रायाणीति परिकरः। गुणज्ञ एव गुणान् वर्णयितुं समर्थः इत्यपि साभिप्रायत्वं विभाव्यम्।

वैदेहि पश्यामलयाद् विभक्तं मत्सेतुना फेनिलमम्बुराशिम्।
छायापथेनेव शरत्प्रसन्नमाकाशमाविष्कृतचारुतारम्॥ २॥

अ०—(हे) वैदेहि ! आ मलयाद् मत्सेतुना विभक्तम् फेनिलम् अम्बुराशिम् छायापथेन (विभक्तम्) शरत्प्रसन्नम् आविष्कृतचारुताराम् आकाशमिव पश्य।

व्याक०—आ मलयाद्-"आङ् मर्यादावचने" इत्यनेन आङः कर्मप्रवचनीयत्वम्, "पञ्चम्यपाङ्परिभिः" इत्यनेन पञ्चमी। छायायाः पन्थाः छायापथः, तेन छायापथेन "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे" इत्यप्समासान्तः। शरदा प्रसन्नं शरत्प्रसन्नम्। आविष्कृताः चारवः ताराः यस्मिन्, तदाविष्कृतचारुतारम्, "गोस्त्रियोः···"इति ताराशब्दस्य ह्रस्वः। वैदेहि-विदेहशब्दादपत्यार्थे "तस्यापत्यम्" इत्यण्, अणन्ताद् ङीप्, सम्बुद्धौ "अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः"। फेनिलः-"फेनादिलच्च" इति फेनशब्दान्मत्वर्थीय इलच्। प्रसन्नम्-सीदतेर्निष्ठा, "रदाभ्याम्" इति दतयोर्नत्वम्।

व्याख्या—हे वैदेहि—हे सीते ! आमलयाद्-मलयाचलपर्यन्तम्, मद्रचितेन सेतुना, (मध्यस्थितेन) विभक्तम्-द्विधाकृतम्, फेनिलम्-फेनयुक्तम्, अम्बुराशिम्-समुद्रम्, छायापथेन-छायापथो नाम गगने नक्षत्रसमूहमध्यवर्ती कश्चित्तिरश्चीनो मार्गः, तेन विभक्तम्, शरदा-शरदृतुना, प्रसन्नम्-स्वच्छम्, आविष्कृताः-प्रकटिताः, चारवः-शोभनाः, ताराः-ज्योतींषि यस्मिंस्तथाभूतम्, आकाशमिव-आकाशसदृशम् पश्य।

भा०—हे सीते ! इमं जलनिधिं पश्य, य एष मलयाचलपर्यन्तं मया निर्मापितेन महता सेतुना मध्यस्थितेन द्वयोर्भागयोर्विभक्त इव निरतिशयं फेनायमानश्च तथा शोभते, यथा मध्ये तिष्ठता छायापथेन विभक्तं शरदि निर्मलं तारकितं नभः।

अलं०—उपमा। स्वच्छनीलवर्णेनाकाशसमुद्रयोः सादृश्यम्, छायापथस्थानीयोऽत्र सेतुः, तारकाचक्रस्थानीयश्च फेनसमूह इति। समुद्रविभाजकत्वेन सेतोर्महत्त्वं व्यज्यते। तेन च "त्वदर्थमियान् प्रयासः" इति प्रेमनिवेदने तात्पर्यम्।

गुरोर्यियक्षोः कपिलेन मेध्ये रसातलं संक्रमिते तुरङ्गे।
तदर्थमुर्वीमवदारयद्भिः पूर्वैः किलायं परिवर्धितो नः॥ ३॥

अ०—यियक्षोः गुरोः मेध्ये तुरङ्गे कपिलेन रसातलम् संक्रमिते (सति) तदर्थम् उर्वीम् अवदारयद्भिः नः पूर्वैः अयम् परिवर्धितः, किल।

व्याक०—तस्मै इति तदर्थम्। यियक्षोः-यष्टुमिच्छतीति विग्रहे यजतेः "धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा" इति सन्, सन्नन्तात् "सनाशंस..." इति उप्रत्ययः। मेध्ये-इति मेधशब्दादर्हार्थे यत् प्रत्ययः। संक्रमिते-सम्पूर्वाण्णिजन्तात् क्रमुधातोः कर्मणि क्तः, णिचि मित्वाद्ध्रस्वः। तुरङ्गः प्रयोज्यकर्ता "गतिबुद्धि..." इति कर्मत्वं गतः सामानाधिकरण्येन निर्दिष्टः। कपिलः प्रयोजककर्ता। अवदारयद्भिः-णिजन्ताद् "दृ विदारणे" धातोः शतृप्रत्ययः। उर्वी प्रयोज्यकर्त्री कर्मतां गता। परिवर्धितः-णिजन्ताद् "वृधु वर्धने" धातोः क्तः, समुद्रः प्रयोज्यकर्ता, प्रयोजकाः पूर्वे।

व्याख्या—यियक्षोः-अश्वमेधेन यष्टुकामस्य, गुरोः-पूज्यस्य पितुः सगरस्य, मेधं-यज्ञमर्हतीति मेध्यस्तस्मिन् मेध्ये-यज्ञिये, तुरङ्गे-अश्वे, कपिलेन-कपिलमहर्षिणा, रसातलम्-पातालम्, संक्रमिते-प्रापिते सति, तदर्थम्-तत्प्राप्तये, उर्वीम्-पृथ्वीम्, अवदारयद्भिः-खनद्भिः, नः-अस्माकम्, पूर्वैः-पूर्वजैः, सगरसुतैः, अयम्-समुद्रः, परिवर्धितः-वृद्धिं प्रापितः किल। यद्यपीन्द्रस्तुरङ्गं जहार, तथापि तं तुरगं कपिलाश्रमस्थं विज्ञाय "कपिल एव तुरगं हृतवान्" इति सगरसुतानां भ्रान्तिरुद्भूता, कपिलाश्रमे गन्तुमेव च भूस्तैः खाता-इति तज्ज्ञानमनुकुर्वतैव कविना 'कपिलेन' इति प्रयुक्तं द्रष्टव्यम्।

भा०—हे सीते! एवं खल्वैतिहासिका आहुः, यदेकदास्मत्पूर्वजो महाराजः सगरोऽश्वमेधेन यजते स्म। भगवान् कपिलो भ्राम्यन्तं यज्ञियमश्वं रसातलमनयत्। अतस्तदन्वेषणाय यतमानाः महाराजसगरसुता रसातलमखनन्... एवं ...ैवायं

जलनिधिरियन्तं महान्तमाकारं दधौ।

अलं०—उक्तार्थसमर्थने हेतूपन्यासात्काव्यलिङ्गम्। सगरचरितेन समुद्रमहत्त्वोक्त्या-'उदात्तम्'। स्वस्य समुद्रेण सम्बन्धः, स्वकुलस्य महत्त्वख्यापनं च व्यङ्ग्यम्।

गर्भं दधत्यर्कमरीचयोऽस्माद् विवृद्धिमत्राश्नुवते वसूनि।
अबिन्धनं वह्निमसौ बिभर्ति प्रह्लादनं ज्योतिरजन्यनेन॥ ४॥

अ०—अर्कमरीचयः अस्माद् गर्भम् दधति, अत्र वसूनि विवृद्धिम् अश्नुवते, असौ अबिन्धनम् वह्निम् बिभर्ति, अनेन प्रह्लादनम् ज्योतिः अजनि।

व्याक०—अस्माद्-"ध्रुवमपायेऽपादानम्" इति अपादानत्वेन पञ्चमी, गम्यमानादानक्रियाया विभागनियतत्वात्। आप एवेन्धनं यस्य तदबिन्धनम्, इन्धनम् 'ञिइन्धी दीप्तौ' धातोः करणे ल्युट्। अश्नुवते-अश्नोतेर्लटि प्रथमपुरुषबहुवचनम्। प्रह्लादनम्-प्रपूर्वाद् ह्लादयतेः "नन्दिग्रहि..." इत्यादिना कर्तरि ल्युः। अजनि-जनयतेर्णिजन्तात् कर्मणि लुङ्। ज्योतिः प्रयोज्यकर्तृ, समुद्रः प्रयोजककर्ता, 'गतिबुद्धि...' इति प्रयोज्यस्य कर्मत्वम्, जनेरकर्मकत्वात्।

व्याख्या—अर्कस्य-सूर्यस्य, मरीचयः-रश्मयः, अस्मात्-सागराद्, गर्भम्-सूक्ष्मजलरूपम्, दधति-धारयन्ति, वृष्ट्यर्थमिति भावः। अत्र-सागरे, वसूनि-धनानि-रत्नानि, विवृद्धिम्, अश्नुवते-प्राप्नुवन्ति। असौ-सागरः, आपः-जलान्येव, इन्धनम्-प्रदीपनं यस्य तथाभूतम्, वह्निम्-वडवानलम्, विद्युदाख्यं वा तेजो, बिभर्ति-धारयति। अनेन-सागरेण (कर्त्रा) प्रह्लादनम्-आह्लादकरम्, ज्योतिः-चन्द्राख्यं तेजः, अजनि-उत्पादितम्।

भा०—इतः समुद्रादेवापं आकृष्य सूर्यरश्मयोऽम्मयं गर्भं दधति। तेनैव काले वृष्टिर्जायते। एष एव महान्तं रत्नराशिं स्वान्तरे पोषयति। एतस्यैवोदरे विद्युदिति प्रसिद्धोऽग्निस्तिष्ठति

विद्युतो जलादेवोत्पद्यमानत्वात्, समुद्रस्य च जलराशिरूपत्वात्। लोकलोचनरञ्जनश्चन्द्रोऽपीत एव जन्म लेभे, समुद्रादेव चन्द्रस्योत्पत्तेः पुराणे प्रसिद्धत्वात्।

अलं०—चतुर्भिरपि पादैः सागरस्य लोकातिशायि महत्त्वं लोकोपकारित्वं च व्यज्यते। वृष्ट्या, रत्नैः, विद्युता, चन्द्रेण च लोकस्य परमोपकारदर्शनात्। स्वात्मभूतं जलं दहन्तमपि वह्निं बिभर्तीति शरणागतरक्षणप्रवणतापि व्यज्यते, चन्द्रोत्पत्तिकथनेन च सन्ततिरप्यस्य लोकोत्तरेति। चन्द्रोत्पत्त्यादिभिः समुद्रमहत्त्वख्यापनादुदात्तालङ्कारः।

तां तामवस्थां प्रतिपद्यमानं स्थितं दश व्याप्य दिशो महिम्ना।
विष्णोरिवास्यानवधारणीयमीदृक्तया रूपमियत्तया वा ॥ ५ ॥

अ०—ताम् ताम् अवस्थाम् प्रतिपद्यमानम् महिम्ना दश दिशः व्याप्य स्थितम् विष्णोरिव अस्य रूपम् ईदृक्तया इयत्तया वा अनवधारणीयम्।

व्याक०—प्रतिपद्यमानम्-प्रतिपूर्वात्पद्यतेः शानच्। व्याप्य-'वि' 'आङ्' एतत्पूर्वादाप्नोतेर्ल्यप्। महिम्ना-महच्छब्दाद् भावे "पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा" इत्यनेनेमनिच् प्रत्ययः। ईदृक्तया-इदं शब्दोपपदाद् दृश्धातोः "त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च" इत्यनेन क्विप्। "इदंकिमोरीश्की" इतीदंशब्दस्येशादेशः, ततश्च भावे तल्, इदमिव दृश्यते-इतीदृक्, तस्य भाव ईदृक्ता इति। इयत्ता-इदं शब्दाद् 'किमिदंभ्यां वो घः' इति वतुप्, वस्य च घः, घस्येयादेशः, "इदम इश्" इति इदम इशादेशः। ततो भावे तल्, इदमस्य परिमाणमितीयत्, तस्य भाव इयत्तेति। उभयत्र "अवधारण" करणत्वात्तृतीया। अवधारणीयमिति धारयतेः "शाकि लिङ् च" इत्यनीयर्।

व्याख्या—तां ताम्-क्षुब्धत्वाक्षुब्धत्वादिरूपेण, विभिन्नैः वर्णादिभिः, वाष्पमेघादिरूपेण चानेकाम्, विष्णुपक्षे-मत्स्यकूर्मवराहादिरूपेणानेकाम्, अथवा सत्त्वादिभेदेन त्र्यवस्थामने-

काम्, अथवा भूतभौतिकरूपेणानेकशो विवर्तमानाम्, अवस्थाम्-दशाम्, प्रतिपद्यमानम्-प्राप्नुवद्, महिम्ना-महत्त्वेन, दश, दिशः पूर्वपश्चिमाद्याः, व्याप्य-आक्रम्य, स्थितम्-वर्तमानम्, विष्णोः-वेवेष्टीति विष्णुस्तस्य व्यापकस्य भगवत इव, अस्य-समुद्रस्य रूपम्-स्वरूपम्, ईदृक्तया-इदमित्थंभूतमित्येवंरूपेण, इयत्तया-इदमस्य परिमाणमित्येवंरूपेण च, अनवधारणीयम्-निश्चेतुम-शक्यम् ।

भा०—यथैकोपि विष्णुः मत्स्यकूर्मादिनानावताररूपेण, ब्रह्म-विष्णु-शिव-रूपेण, स्वकार्यभूतभौतिकरूपेण चानेकधा विवर्तमानः, सर्वत्र व्यापकश्च 'इत्थं भूतोऽयम्' 'इयदस्य परिमाणम्' इति च न शक्योऽवधारयितुम्, तथैवैकोऽपि विभिन्नाकारेण विपरिणममानो दशसु दिक्षु व्याप्तोऽयं महानम्बुराशिः परिमाणेन स्वरूपेण च सर्वथा दुष्परिच्छेदः । समुद्रो हि कदाचित्तरङ्गमालासंकुलः, कदाचिच्च प्रशान्त इवावलोक्यते, वर्णाश्चास्य विविधाः काले कालेऽनुभूयन्ते, वाष्पमेघादिरूपाश्चावस्था अयमेव धत्ते-इतीदृक्तयावधारणं न शक्यम् । दशसु दिक्षु व्याप्त्या चेयत्तावधारणं न शक्यमिति द्वेधानवधारणे क्रमेण द्वयं हेतुत्वेनान्वेति ।

अलङ्का०—उपमा । हेतुद्वयस्य क्रमेण कार्यद्वयेऽन्वयाद्यथासंख्यम्, हेतुनाऽनवधारणीयतायाः समर्थनात् काव्यलिङ्गं च । अतिशयितं महत्त्वं समुद्रस्य व्यङ्ग्यम् ।

नाभिप्ररूढाम्बुरुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा ।
अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान् पुरुषोऽधिशेते ॥६॥

अ०—युगान्तोचितयोगनिद्रः पुरुषः लोकान् संहृत्य नाभिप्ररूढाम्बुरुहासनेन प्रथमेन धात्रा संस्तूयमानः अमुम् अधिशेते ।

व्याक०—युगस्यान्ते (तत्पु०) उचिता (तत्पु०) योगरूपा

निद्रा (कर्म०) यस्य (बहु०) स युगान्तोचितयोगनिद्रः, उचित- इति "उच समवाये" धातोः क्तः, योग इति समाध्यर्थाद्युज्यते- र्घञ् । निद्रेति द्रातेः "आतश्चोपसर्गे" इत्यङ् । नाभ्यां प्ररूढम् (तत्पु०) अम्बुरुहम् (कर्म०) आसनं यस्य (बहु०) तेन, ना- भिप्ररूढाम्बुरुहासनेन, प्ररूढमिति प्रपूर्वाद्रोहतेः क्तः,अम्बुरुहम्- अम्बुनि रोहतीति विग्रहे, अम्बुपूर्वाद्रुहधातोः मूलविभुजादि- त्वात् कः । आसनम्-आस्तेरधिकरणे ल्युट् । संस्तूयमानः-सं- पूर्वात् स्तौतेः कर्मणि शानच् । धात्रा इति स्तौतेःकर्तरि तृतीया । अमुमधिशेते-"अधिशीङ्स्थासां कर्म" इति कर्मत्वाद् द्वितीया ।

व्याख्या—युगस्य-कल्पस्य, अन्ते-अवसाने, उचिता-परि- चिता-अभ्यस्ता, योगः-आत्मनिष्ठैव निद्रा यस्य, तथाभूतः, पु- रुषः-विष्णुः, लोकान्-चतुर्दश भुवनानि, संहृत्य-स्वात्मनि प्र- विलाप्य, नाभ्याम् (स्वस्यैव नाभिप्रदेशे) प्ररूढम्-प्रादुर्भूतं यद- म्बुरुहम्-कमलम्, तदेवासनम्-स्थितिस्थानं यस्य, तथाभू- तेन, प्रथमेन-सृष्टौ सर्वतो ज्येष्ठेन, धात्रा-हिरण्यगर्भेण, ब्रह्मणा संस्तूयमानः, अमुम्-सागरम्, अधिशेते-अस्मिन् स्वपिति । यद्यपि नाभावम्बुजप्ररोहः, तत्र ब्रह्मणः स्थितिः, तत्कर्तृका स्तु- तिश्चेति सर्वं न प्रलयकाले स्मर्यते, तदा ब्रह्मादीनामपि प्रली- नताख्यानात्, तथापि समुद्रे शयान एव यदा पुनः सृष्टिमभि- लष्यति, तदा सर्वमिदं जायते-इति सैवावस्थात्र निरूपिता द्रष्टव्या ।

भा०—कल्पान्ते लोकान्संहृत्य योगनिद्रामास्थितो भगवान् विष्णुरस्मिन्नेव जलनिधौ शेते । अत्र शयानं चेमं नाभिकमल- स्थितो ब्रह्मा स्तौति । यद्यपि कल्पान्ते विष्णोः शयनमन्तरिक्ष- रूपे समुद्र एवोपपद्यते, भूतस्य जलस्य पूर्वमेव विनाशे तदा जलरूपसमुद्रासम्भवात्, तथाप्युभयोः समुद्रयोरभेदाध्यव- सायेनेदं निरूपितमिति न विरोधः ।

अलं०—अत्र समुद्रवर्णनाङ्गतया विष्णुचरितवर्णनेनोदात्तालङ्कारः । प्रलयेऽपि न समुद्रस्य नाश इति तन्महत्त्वं व्यङ्ग्यम् । "अमुमधिशयितो नाभिप्ररूढाम्बुरुहासनेन धात्रा स्तूयते" इति वक्तव्ये व्युत्क्रमेणोक्त्या "विध्ययुक्तत्वम्" "दुष्क्रमत्वम्" वार्थदोषः ।

पक्षच्छिदा गोत्रभिदात्तगन्धाः शरण्यमेनं शतशो महीध्राः ।
नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यो धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते ॥ ७ ॥

अ०—पक्षच्छिदा गोत्रभिदा आत्तगन्धाः शतशः महीध्राः शरण्यम् एनम् परेभ्यः उपप्लविनः नृपाः धर्मोत्तरम् मध्यमम् इव आश्रयन्ते ।

व्याक०—पक्षांश्छिनत्तीति तेन पक्षच्छिदा (उपपद स०) । 'सत्सुद्विष....'इत्यादिना क्विप् । गोत्रान् भिनत्तीति तेन गोत्रभिदा, पूर्ववत् । आत्तो गन्धो येषां त आत्तगन्धाः । आत्त इति आङ्पूर्वाद् ददातेः क्तः, "अच उपसर्गात्तः" इत्याकारस्य तकारादेशः । धर्म एवोत्तरो यस्य तं धर्मोत्तरम्, उत्तर इति उदित्यव्ययात् "तरप्" । परेभ्यः-"भीत्रार्थानां भयहेतुः, इत्युपप्लवयोगेऽपादानत्वात्पञ्चमी । शतशः-शतशब्दात् 'संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' इत्यनेन शस् । महीध्राः-धृधातोः "मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्" इति क प्रत्ययः । उपप्लविनः-उपप्लवशब्दाद् "अत इनिठनौ" इति मत्वर्थीय इनिः । मध्यमः-"मध्यान्मः" इति मध्यशब्दान्मः ।

व्याख्या—पक्षच्छिदा-पक्षच्छेदनकर्त्रा, गोत्रभिदा-इन्द्रेण, आत्तगन्धाः-आत्तः-परिहृतः, गन्धः-गर्वो येषां तथाभूताः, अभिभूता इति यावत्, शतशः-शतं शतं शतशः, अनेके, महीध्राः-पर्वताः, शरण्यम्-शरणागतरक्षकम्, एनम्-समुद्रम्, परेभ्यः-

१—सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री—इत्यमरः । २—गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्वयोः इति, आत्तगन्धोऽभिभूतः स्यात्—इति च अमरः ।

शत्रुभ्यः, उपप्लविनः-उपप्लवो भयम्, स येषामस्तीत्युपप्लविनः-भीताः, नृपा इव-राजानो यथा, धर्मोत्तरम्-धर्मैकपक्षपातिनम् मध्यमम्-अरिविजिगीषुभ्यामतिरिक्तं मध्यवर्तिनं भूपालम्, तथा आश्रयन्ते-अवलम्बन्ते।

भा०—यथा शत्रुपीडिता राजानः स्वरक्षानिमित्तं मध्यस्थं धर्मप्रधानं राजानं शरणमुपयान्ति, तथैवेन्द्रेण स्वशत्रुणा पक्षच्छेदादिभिरभिभूताः पर्वता इममम्बुराशिमात्मरक्षार्थं प्रपद्यन्ते। इन्द्रो हि पर्वतानां पक्षांश्छिनत्ति, तद्भयेनोड्डीय अत्रान्तःप्रविष्टानां तेषां पक्षच्छेदभयं निवर्तत इति भावः।

अलं०—उपमा। इन्द्रादपि पर्वतान् रक्षतीति महाप्रभावता, शरणागतवात्सल्यं च समुद्रस्य व्यज्यते।

रसातलादादिभवेन पुंसा भुवः प्रयुक्तोद्वहनक्रियायाः।
अस्याच्छमम्भः प्रलयप्रवृद्धं मुहूर्तवक्त्राभरणं बभूव ॥ ८ ॥

अ०—प्रलयप्रवृद्धम् अस्य अच्छम् अम्भः आदिभवेन पुंसा रसातलात् प्रयुक्तोद्वहनक्रियायाः भुवः मुहूर्तवक्त्राभरणम् बभूव।

व्याक०—आदौ भवेनादिभवेन, भवतीति भव इति पचाद्यच्। रसायास्तलाद् रसातलात्, अपादाने पञ्चमी। प्रयुक्ता उद्वहनमेव क्रिया यस्याः (बहु०) तस्याः प्रयुक्तोद्वहनक्रियायाः, उद्वहनमिति वहतेर्ल्युट्, क्रियेति "कृञः श च" इति करोतेर्भावे शः। मुहूर्तं वक्त्राभरणं मुहूर्तवक्त्राभरणम् (केवलसमासः), आभरणमिति भरतेः करणे ल्युट्। प्रलय इति प्रपूर्वकाल्लीयतेरच्। पुंसेति प्रयुक्तेत्यस्य कर्तरि तृतीया।

व्याख्या—प्रलये-कल्पान्तकाले, प्रवृद्धम्-वृद्धिं गतम्, अस्य सागरस्य, अच्छम्-निर्मलम्, अम्भः-जलम्, आदिभवेन, पुंसा-पुरुषेण-वराहावतारधारिणा विष्णुना, रसातलात्-पातालात्, प्रयुक्ता-विहिता उद्वहनरूपा-उद्धरणरूपा, (पक्षे विवाहरूपा च) क्रिया यस्यास्तथाभूतायाः, भुवः-पृथिव्याः, मुहूर्तम्-मुहूर्तमात्र-

कालं यावत्, वक्त्रस्य अग्रभागस्य (पक्षे आननस्य) आभरणम्-शोभाजनकम्, (पक्षे मुखावगुण्ठनम्) बभूव-जातम् ।

भा०—वराहावतारे भगवान् विष्णुर्यदेमां भुवं रसातलादुज्जहार, तदानीं प्रलयहेतुना समेधितमस्य सागरस्य निर्मलं जलं पृथिव्या अग्रभागमावृण्वत्तथा शोभमानं लक्ष्यते स्म, यथा वराहेण कृतोद्वाहयाऽनया पृथिव्या लज्जारक्षार्थं मुखावगुण्ठनं धृतं भवेत् । अन्यापि नवपरिणीता लज्जया मुखमवगुण्ठयति इति प्रसिद्धम् । मुहूर्तमात्रमियं शोभासीत्, तदुत्तरं तु भगवता वराहेण पृथिवीय मुपरि स्थापितैव ।

अलं०—आदिवराहेणोद्ध्रियमाणायां भुवि परिणीयमाननायिकाव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः । यदि तु मुहूर्तवक्त्राभरणमित्युक्तिसामर्थ्याद् "उद्वहनमेवोद्वहनम्" "सागरजलं वक्त्राभरणरूपमवगुण्ठनम्" इति प्रत्येकं शाब्द एवारोप आश्रीयते, तदैकदेशविवर्ति रूपकम् । भुवि नायिकात्वारोपो वराहे नायकत्वारोपश्च व्यङ्ग्यः । सर्वादिभूतत्वकथनात्सागरमहत्त्वं व्यङ्ग्यम् ।

मुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः स्वयं तरङ्गाधरदानदक्षः ।
अनन्यसामान्यकलत्रवृत्तिः पिबत्यसौ पाययते च सिन्धूः ॥ ९ ॥

अ०—अनन्यसामान्यकलत्र[1]वृत्तिः स्वयम् तरङ्गाधरदानदक्षः असौ मुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः सिन्धूः[2] पिबति पाययते च ।

व्याक०—न अन्येषां सामान्या कलत्रेषु वृत्तिः यस्य सोऽनन्यसामान्यकलत्रवृत्तिः, नञ्समासादिगर्भितो बहुव्रीहिः । तरङ्ग एवाधरः, (मयूर०तत्पु०) तस्य दाने दक्षः तरङ्गाधरदानदक्षः । सिन्धूः-"गतिबुद्धि···" इत्यनेन कर्मत्वम्, पिबतेः प्रत्यवसानार्थत्वात् । प्रगल्भन्त इति प्रगल्भाः । प्रपूर्वाद् गल्भतेः पचाद्यच् । पाययते-णिजन्तात् "पापाने" धातोर्लट्, "निगरण-

१ कलत्रं श्रोणिभार्ययोः इत्यमरः । २ सिन्धुः समुद्रे नद्यां च—इत्यमरः ।

चलनार्थेभ्यश्च'' इति नित्यं प्राप्तस्य परस्मैपदस्य ''नपादम्याङ्-यमाङ्'' इत्यनेन निषेधः।

व्याख्या—अनन्यसामान्या-पुरुषान्तरे न दृश्यमाना, कलत्रेषु दारेषु, वृत्तिः-भोगरूपो व्यवहारो यस्य तथाभूतः, स्वयमेव, तरङ्गः-वीचिरेव, अधरः-अधरोष्ठः, तस्य दाने-चुम्बनार्थं समर्पणे दक्षः-चतुरः, असौ-सागरः, मुखानाम्-आननानाम्, अर्पणेषु-वितरणेषु-स्वाधरं चुम्बयितुमिति शेषः, प्रकृत्या-स्वभावेन, प्रार्थनादिमन्तरेणैवेति यावत्, प्रगल्भाः-धृष्टाः, सिन्धूः-नदीः, पिबति-तदधररसं गृह्णाति, पाययते-स्वाधररसं ताभिर्ग्राहयति च।

भा०—वेगाद् द्रवन्तीनां नदीनां मुखरूपाग्रभागजलं झटिति सागरे प्रविशति, तरङ्गचालितं च सागरजलं तासु नदीष्वपि किञ्चित्प्रविशति, तत्रेत्थं कविरुत्प्रेक्षते-यथा इमा नद्यः स्वाधररसं पिपासव स्वपतयेऽसौ समुद्राय स्वयमेव स्वमुखमर्पयन्ति, अयमपि च समुद्रः स्वाधरं पातुकामाभ्यः स्वपत्नीभ्यो नदीभ्यः स्वयमेव तरङ्गरूपमधरं निवेदयति, एवमेतषामसाधारणं दाम्पत्यमाभाति। अन्यत्र पुरुषा एव प्रियाणामधररसं पिबन्ति, इह तु परस्परं पानमित्यनन्यसाधारणत्वं मल्लिनाथ आह। परस्परं स्वयं समर्पणमनन्यसाधारणमिति तु युक्तमाभाति।

अलं०—परस्परं जलप्रवेशे परस्पराधररसपानोत्प्रेक्षणादनुक्तास्पदा स्वरूपोत्प्रेक्षा। अनन्यसामान्यकलत्रवृत्तिरिति सागरे नायकान्तरापेक्षो व्यतिरेकः।

ससत्त्वमादाय नदीमुखाम्भः सम्मीलयन्तो विवृताननत्वात्।
अमी शिरोभिस्तिमयः सरन्ध्रैरूर्ध्वं वितन्वति जलप्रवाहान्॥१०॥

अ०—अमी तिमयः विवृताननत्वात् ससत्त्वम् नदीमुखाम्भः आदाय सम्मीलयन्तः सरन्ध्रैः शिरोभिः जलप्रवाहान् ऊर्ध्वम् वितन्वति।

१—अस्ति मत्स्यास्तिमिर्नाम शतयोजनमायतः।

व्याक०—विवृतमाननं येषां, तेषां भावो विवृताननत्वम् । विवृतमिति वृणोतेः क्तः । सत्त्वैः सह वर्त्तत इतिससत्त्वम्, "तेन सहेति तुल्ययोगे" इत्यनेन समासः । तथैव 'सरन्ध्रैः' इत्यपि । नदतीति नदी, पचाद्यच्, "नदट्" इति टित्त्वनिपातनाद् ङीप् । सम्मीलयन्तः-संपूर्वान्मील्धातोर्णिच्, तदन्ताद् हेतौ शतृप्रत्ययः । प्रवाहः-प्रपूर्वाद् वहतेर्घञ् । शिरोभिरिति करणे तृतीया ।

व्याख्या—अमी-पुरस्ताद् दूरे दृश्यमानाः, तिमयः-मत्स्यजातिविशेषाः, विवृताननत्वाद्-उन्मुद्रितमुखतया, मुखं व्यादायेति यावत्, सत्त्वैः-प्राणिभिः सहितम्, नदीनाम्-सागरे निपतन्तीनां नर्मदादिमहानदीनाम्, मुखम्-अग्रभागः, तस्याम्भः-जलम्, आदाय-गृहीत्वा, तदनु, सम्मीलयन्तः-स्वमुखानि मुद्रयन्तः सन्तः, सरन्ध्रैः-छिद्रसहितैः, शिरोभिः, जलप्रवाहान्-जलस्य निर्गमान्, ऊर्ध्वम्-उपरि वितन्वन्ति-विस्तारयन्ति ।

भा०—अमी तिमिनामानो महामत्स्याः स्वमुखानि व्यादाय, तेषु क्षुद्रमत्स्यादिसहितं जलमापूर्य यदा स्वोष्ठपुटं मेलयन्ति, तदानीं मुखावरोधेन तेषां मुखस्थमुदकं शिरश्छिद्रैर्वेगेनोर्ध्वगामि भूत्वा जलयन्त्रशोभां दर्शयति-इति ।

अलं०—स्वभावोक्तिरलङ्कारः । विवृताननत्वादिति सम्मीलनपूर्वकालिकं पश्चात्पठितमिति "अस्थानस्थपदत्वम्" वाक्यदोषः ।

मातङ्गनक्रैः सहसोत्पतद्भिर्भिन्नान् द्विधा पश्य समुद्रफेनान् ।
कपोलसंसर्पितया य एषां व्रजन्ति कर्णक्षणचामरत्वम् ॥ ११ ॥

अ०—सहसा उत्पतद्भिः मातङ्गनक्रैः द्विधा भिन्नान् समुद्रफेनान् पश्य, ये एषाम् कपोलसंसर्पितया कर्णक्षणचामरत्वम् व्रजन्ति ।

व्याक०—मातङ्गाकारैर्नक्रैर्मातङ्गनक्रैः । कपोलयोः संसर्पन्तीति कपोलसंसर्पिणः; तेषां भावः कपोलसंसर्पिता, तया । संसर्पिणि

सर्पतेः "सुप्यजातौ..." इति णिनिः, ततो भावे तल्। कर्णयोः क्षणचामरत्वं कर्णक्षणचामरत्वम्, (केवलसमासगर्भस्तत्पुरुषः) चामरत्वमिति चामरशब्दाद्भावे त्वप्रत्ययः। उत्पतद्भिः-उत्पूर्वात् पततेः शतृप्रत्ययः। भिन्नान्-"भिदिर्" धातोः क्तः। रदाभ्यामिति नत्वम्। द्विधा-द्विशब्दाद् "अधिकरणविचाले च" इत्यनेन धा प्रत्ययः।

व्याख्या—(हे सीते! त्वम्) सहसा-बलेन, उत्पतद्भिः-उच्छलद्भिः, मातङ्गः-हस्ती, तदाकारैर्नक्रैः-ग्राहैः, कर्तृभूतैः,द्विधा भिन्नान्-मध्ये विच्छिद्य द्वेधा विभक्तान, समुद्रस्य-सागरस्य, फेनान्-डिण्डीरपिण्डान् पश्य-अवलोकय। ये फेनाः, एषाम्-मातङ्गनक्राणाम्, कपोलयोः-गण्डस्थलयोः, संसर्पितया-प्रसरणशीलतया, क्षणम्-क्षणमात्रम्, कर्णयोः चामरत्वम्, व्रजन्ति-प्राप्नुवन्ति।

भा०—सीते! पश्य वेगेनोच्छलद्भिर्महद्भिर्मकरैर्द्विधा विभक्ताः समुद्रफेना एतेषाम् (मकराणाम्) उभयोः कपोलयोः संसर्पन्तः श्वेतवर्णसाम्यात् कर्णचामरवद् भान्ति। मकरा महत्त्वेन गजसदृशाः, गजानां च प्रशस्तानामलङ्करणार्थं कर्णयोरुपरि चामरे बध्येते इति तत्सादृश्यमत्रापि फेनैः सम्पादितम्।

अलं०—चामरत्वस्य समुद्रफेनेष्वसम्भवात् फेनचामरयोः सादृश्ये पर्यवसानम्-इति निदर्शनालङ्कारः। मातङ्गनक्रैरिति लुप्तोपमा।

वेलानिलाय प्रसृता भुजङ्गा महोर्मिविस्फूर्जथुनिर्विशेषाः।
सूर्यांशुसंपर्कसमृद्धरागैर्व्यज्यन्त एते मणिभिः फणस्थैः॥ १२॥

अ०—वेलानिलाय प्रसृताः महोर्मिविस्फूर्जथुनिर्विशेषाः एते भुजङ्गाः सूर्यांशुसंपर्कसमृद्धरागैः फणस्थैः मणिभिः व्यज्यन्ते।

व्याक०—वेलानिलायेति "वेलानिलं पातुम्" इत्यर्थे "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" इति चतुर्थी। प्रसृता-इति

चात्र क्रियार्था क्रिया। महताम् ऊर्मीणाम् (कर्म०) विस्फूर्जथोः (तत्पु०) निर्विशेषाः-(निर्गतो विशेषो येषाम्) महोर्मीविस्फूर्जथुनिर्विशेषाः, विस्फूर्जथुरिति स्फूर्जतेः "ट्वितोऽथुच्"। सूर्यस्यांशूनाम् (तत्पु०) संपर्केण समृद्धो रागो येषां तैः सूर्यांशुसंपर्कसमृद्धरागैः, संपर्क इति पृचीधातोर्घञ्, रागैरिति रञ्जधातोः "अकर्तरि च कारके" इत्यादिना घञ्, "घञि च भावकरणयोः" इति नलोपः। व्यज्यन्ते-विपूर्वाद् अनक्तेः कर्मणि लट्, प्रथमपुरुषबहुवचनम्।

व्याख्या—वेला-समुद्रतटम्, तत्रत्योऽनिलः-वायुः, तस्मै-तं-पातुम्, प्रसृताः-चलिताः महोर्मीणाम्-महतां तरङ्गाणां विस्फूर्जथुः-उद्रेकः, तस्मान्निर्विशेषाः-भिन्नतया ज्ञातुमशक्याः, एते-पुरो दृश्यमानाः, भुजङ्गाः-सर्पाः, सूर्यस्य, अंशूनाम्-किरणानाम्, संपर्केण-संबन्धेन, समृद्धः-प्रवृद्धः, रागः-कान्तिः, येषां तथाभूतैः, फणस्थैः-फणोपरि स्थितैः, मणिभिः-सर्परत्नैः, व्यज्यन्ते-पृथग् ज्ञायन्ते।

भा०—वायुमासेवितुं तटमुपेता इमे समुद्रस्था महान्तो भुजगा वर्णाकारसाम्यात् पूर्वं तरङ्गा एवेति प्रतीता अपि सूर्यकिरणसम्बन्धात् सुस्पष्टं प्रकाशमानैः फणामणिभिस्तरङ्गेभ्यो भेदे सिद्धे भुजगा इति ज्ञायन्ते।

अलं०—सामान्यमत्रालङ्कारः। तदुक्तं दर्पणे-"सामान्यं प्रकृतस्यान्यतादात्म्यं सदृशैर्गुणैः" इति। कुवलयानन्दमते तु विशेषतायाः प्रतिभासस्योक्त्या विशेषोऽलङ्कारः।

तवाधरस्पर्धिषु विद्रुमेषु पर्यस्तमेतत्सहसोर्मिवेगात्।
ऊर्ध्वाङ्कुरप्रोतमुखं कथंचित् क्लेशादपक्रामति शङ्खयूथम्॥ १३॥

अ०—तव अधरस्पर्धिषु विद्रुमेषु सहसा ऊर्मिवेगात् पर्यस्तम् ऊर्ध्वाङ्कुरप्रोतमुखम् एतत् शङ्खयूथम् कथंचित् क्लेशाद् (इव) अपक्रामति।

व्याक०—अधरं स्पर्धन्त इत्यधरस्पर्धिनः तेषु। ऊर्मिवेगादिति

हेतौ पञ्चमी । ऊर्ध्वैः अङ्कुरैः (कर्म०) प्रोतं (तत्पु०) मुखं यस्य तद्, ऊर्ध्वाङ्कुरप्रोतमुखम्, प्रोतमिति प्रपूर्वाद् वेञ्धातोः क्तः, "वचिस्वपियजादीनां किति," इति सम्प्रसारणम्, क्लेशः- क्लिश्यतेर्घञ् । अपक्रामति-अपपूर्वात् क्रमुधातोर्लट् । "वा भ्राशभ्लाश..." इति पाक्षिकः श्यनोभावः ।

व्याख्या—तव-भवत्याः, अधरस्पर्धिषु-अधरोष्ठसदृशेषु, विद्रुमेषु-प्रवालेषु, सहसा-बलेन, ऊर्मीणाम्-तरङ्गाणाम्, वेगाद्-जवात्, पर्यस्तम्-क्षिप्तम्, ऊर्ध्वाः-उच्चैः, ये अङ्कुराः, तैः प्रोतम्-स्यूतम्, मुखम्-अग्रभागो यस्य तथाभूतम्, एतत्-पुरोवर्ति, शङ्खयूथम्-शङ्खानां, यूथम्-समूहः, कथंचित्-केनापि प्रकारेण, शनैः शनैस्तरङ्गपरिचालितम्, क्लेशात्-कष्टादिव, अपक्रामति-अपसरति, पृथग् भवतीत्यर्थः ।

भा०—प्रिये ! पश्यसि पुरः-तरङ्गवेगात् क्षिप्त एष शङ्खसमूहः प्रवालेषु पतन्, तेषामङ्कुरेषु प्रोतत्वाच्चिरं तत्रैव तिष्ठति, भूयो भूयस्तु तरङ्गपरिचालितः कथंचिच्छनैरपक्रामिति । तत्रेत्थं संभावये-विद्रुमेषु तवाधरसादृश्येन, ततोऽपगमने जडस्य शङ्खसमूहस्यापि क्लेश इति । अधरस्पर्धिषु इत्युक्त्या 'कामोऽभिवेगात् तवाधरे क्षिप्तस्तत्रैव च रागाच्चिरममृतमास्वादयन् स्थितः प्रोत इव, श्वेततया शङ्खसदृशो मदीयो दन्तसमूहस्ततः क्लेशादिवापसरतीति' विनोदार्थं रहोवृत्तं स्मर्यते ।

अलं०—शङ्खयूथस्य शनैः शनैरपसरणे क्लेशहेतुकत्वोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालङ्कारः । सा चेवादिव्यञ्जकाप्रयोगाद् गम्या । भावार्थोक्तरीत्या अप्रस्तुतवृत्तान्तान्तरप्रतीत्या समासोक्तिश्च ।

प्रवृत्तमात्रेण पयांसि पातुमावर्तवेगाद्भ्रमता घनेन ।
आभाति भूयिष्ठमयं समुद्रः प्रमथ्यमानो गिरिणेव भूयः ॥ १४ ॥

अ०—पयांसि पातुम् प्रवृत्तमात्रेण आवर्तवेगाद् भ्रमता घनेन अयम्

१—स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः—इत्यमरः ।

समुद्रः भूयः गिरिणा प्रमथ्यमानइव भूयिष्ठम् आभाति।

व्याक०—प्रवृत्त एव प्रवृत्तमात्रस्तेन, मयूरव्यंसकादित्वात्समासः, प्रवृत्तशब्दे वर्ततेः क्तः। पातुम्-पिबतेस्तुमुन्। भूयिष्ठम्-बहुशब्दाद् "अतिशायने तमबिष्ठनौ" इतीष्ठन् प्रत्ययः," बहोर्लोपो भू च बहोः" इति बहोर्भूरादेशः, 'इष्ठस्य यिट् च' इति यिडागमः। प्रमथ्यमानः-प्रपूर्वाद् मथ्नातेः कर्मणि लट्। घनेनेत्याभानहेतौ तृतीया। गिरिणेति प्रमथनकर्तरि तृतीया। वेगादिति भ्रमणहेतौ पञ्चमी।

व्याख्या—पयांसि-जलानि, पातुम्-ग्रहीतुमिति यावत्, प्रवृत्तमात्रेण, जलग्रहणारम्भं कृतवता, न तु गृहीतवता, आवर्तस्य-अम्भसां भ्रमस्य, वेगाद्-जवाद्, भ्रमता-घूर्णमानेन, घनेन-मेघेन, अयम्-समुद्रः, भूयः-पुनरपि, गिरिणा-पर्वतेन-मन्दरेणेति यावत्, प्रमथ्यमानः-विलोड्यमानइव, भूयिष्ठम्-अत्यन्तम्, आभाति-शोभते।

भा०—जलपात्राणीव मेघाः समुद्रं गत्वा जलं गृह्णन्तीति लोकप्रसिद्धिः; तामास्थायोच्यते-समुद्राद् जलमादातुं प्रवृत्त एष घनः, आवर्तवेगाद् भ्राम्यति ? भ्राम्यतैतेन एष समुद्रः तथा प्रतीयते यथायं मन्दरेण गिरिणा पुनरपि प्रमथ्यते। देवासुरैरेकदा मन्दरपर्वतेन समुद्रं प्रमथ्य चतुर्दश रत्नानि लब्धानि इति पुराणप्रसिद्धिः। मेघगिर्योः सादृश्यं चापि कविसंप्रदाये प्रसिद्धम्। तन्मूलकं पुनः प्रमथनमत्रोत्प्रेक्षितम्। देवासुरकर्तृकप्रमथनादिकं यद्यपि क्षीरसमुद्रस्य, तथापि कविसंप्रदाये सर्वेषां समुद्राणामैक्यमेवेत्यविरोधः।

अलं०—उत्प्रेक्षालङ्कारः। मेघस्य वस्तुतोऽभ्रमणेपि भ्रमणसंबन्धोक्त्यातिशयोक्तिरपि।

दूरादयश्चक्रनिभस्य तन्वी तमालतालीवनराजिनीला।
आभाति वेला लवणाम्बुराशेर्धारानिबद्धेव कलङ्करेखा॥ १५॥

अ०—अयश्चक्रनिभस्य लवणाम्बुराशेः तन्वी तमालतालीवनराजिनीला वेला धारानिबद्धा कलङ्करेखेव दूराद् आभाति।

व्याक०—अयश्चक्रस्येव, अयश्चक्रनिभस्य। निभादिशब्दैरस्व-पदविग्रहो नित्यः षष्ठीसमासः, निभादिशब्दानां स्वभावेन समासोत्तरपद एवार्थबोधकत्वनियमात्। तमालानां तालीनां च (द्वन्द्व०) वनानि तमालतालीवनानि, तेषां राज्या नीला तमालतालीवनराजिनीला। धारया निबद्धा धारानिबद्धा। निबद्धा इति बध्नातेः क्तः। दूराद्-"दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च" इत्यनेन पञ्चमी। तन्वी-तनुशब्दाद् "वोतो गुणवचनात्" इत्यनेन ङीप्।

व्याख्या—अयसः-लोहस्य चक्रम्, तन्निभस्य-तत्सदृशस्य, नैल्यगुणसाम्याद्गोलरूपेण च दृश्यमानत्वाल्लोहचक्राकारस्य, लवणाम्बुराशेः-लवणसमुद्रस्य, तन्वी-कृशा, तमालाः-तमालवृक्षाः, ताल्यः-तालीवृक्षाः, तेषां वनानाम्, राज्या-पङ्क्त्या, नीला-नीलवर्णा, वेला-तीरभूमिः, धारया-धारारूपेण, निबद्धा-संलग्ना, कलङ्करेखा-कलङ्कस्य-मालिन्यस्य, रेखा-लेखेव, दूराद्, आभाति-प्रतीयते।

भा०—एष समुद्रो नीलवर्णसाम्याद्वर्तुलरूपेण दृश्यमानत्वाच्च लोहचक्रवदाभाति। किं चास्य तटमुपाश्रिता सन्ततैषा तमाल-तालीवनपङ्क्तिर्दूरात्कृशतरा चक्रप्रान्ते सन्ततमालिन्यरेखावत् प्रतीयते।

अलं०—अयश्चक्रनिभस्येत्यत्र निभशब्दस्य तुल्यार्थत्वादार्थी उपमा। वेलया तमालराजिगुणग्रहणात्तद्गुणः, नीलवर्णायाश्च तीरभूमेर्मालिन्यरेखात्वसम्भावनयोत्प्रेक्षा। सा च पूर्वाभ्यामङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्यते। लकारस्यासकृदावृत्त्या वृत्त्यनुप्रासश्च शब्दालङ्कारः।

वेलानिलः केतकरेणुभिस्ते सम्भावयत्याननमायताक्षि ! ।
मामक्षमं मण्डनकालहानेर्वेत्तीव बिम्बाधरबद्धतृष्णम् ॥ २५ ॥

अ०—(हे) आयताक्षि ! वेलानिलः केतकरेणुभिः ते आननम् सम्भावयति, बिम्बाधरबद्धतृष्णम् माम् मण्डनकालहानेः अक्षमम् वेत्ति इव ।

व्याक०—आयते अक्षिणी यस्याः सा आयताक्षी, सम्बोधने आयताक्षि ! "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्" इति षच्, षित्त्वान्ङीष् । केतकस्य पुष्पं केतकम्, "तस्य विकारः" इत्यनेन विहितस्याणः 'पुष्पमूलेषु बहुलम्" इत्यनेन लुप्, वृद्ध्यभावः । बिम्बसदृशे अधरे (तत्पु०) बद्धा तृष्णा यस्य येन वा तम् (बहु०) विम्बाधरबद्धतृष्णम् । मण्डनस्य कालः, तस्य हानेः मण्डनकालहानेः, "कर्तृकर्मणोः कृति" इति कर्मणि षष्ठी । मण्डनम्-"मडि भूषायाम्" धातोर्भावे ल्युट् ।

व्याख्या—हे आयताक्षि ! आयते-विस्तृते, अक्षिणी-नेत्रे, यस्यास्तथाभूते, सीते ! वेलायाः-तीरस्य, अनिलः-वायुः, केतकस्य-केतककुसुमस्य, रेणुभिः-परागैः, ते-तव, आननम्-वदनम्, सम्भावयति-अलङ्करोति । बिम्बाधरे-बिम्बसदृशे त्वदोष्ठे, बद्धा तृष्णा-लालसा, येन तथाभूतम्, माम्-रामम्, मण्डनस्य-भूषणक्रियायाः, कालः-समयः तस्य हानेः, बिलम्बस्येति यावद्, अक्षमम्-असहिष्णुम्, वेत्तीव-जानातीव, तत एव स्वयं मण्डनकार्यं संपादयतीति ।

भा०-समुद्रतटे वायुनोड्डीय जानकीमुखे संलग्नं केतकीपुष्पपरागं विलोक्य रामः कथयति—हे आयताक्षि ! वेलानिलः केतकपरागैस्ते मुखमलंकरोति । यद्यपि मुखालङ्करणमिदं मदीयं कर्तव्यम्, परमेष वेलानिलो वेत्ति, यद्दीर्घेण वियोगेनाहं तवाधरपाने निरतिशयं सतृष्णः अत एव स्वहस्तेनालङ्करणे कालक्षेपं सोढुमसमर्थः, तत एव मदीयं कर्तव्यमेष स्वयं संपादयतीव ।

अलं०—पूर्वार्धे मुखे रेणुस्पर्शस्यानिलकर्तृकालङ्करणत्वसम्भावनादुत्प्रेक्षा। सा च व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या। उत्तरार्धे तत्रैव हेतुसम्भावनाद् हेतूत्प्रेक्षा, सा चेवशब्दप्रयोगाद्वाच्या। आभ्यां चोत्प्रेक्षाभ्यां वायोर्नर्मसाचिव्यं वस्तु व्यज्यते।

एते वयं सैकतभिन्नशुक्तिपर्यस्तमुक्तापटलं पयोधेः।
प्राप्ता मुहूर्तेन विमानवेगात् कूलं फलावर्जितपूगमालम्॥ १७॥

अ०—एते वयम् सैकतभिन्नशुक्तिपर्यस्तमुक्तापटलं फलावर्जितपूगमालम् पयोधेः कूलं विमानवेगाद् मुहूर्तेन प्राप्ताः।

व्याक०—सैकते भिन्नाभ्यः (तत्पु०) शुक्तिभ्यः (कर्म०) पर्यस्तानिम् (तत्पु०) मुक्तानां (कर्म०) पटलानि (तत्पु०) यस्मिन् (बहु०), तत् सैकतभिन्नशुक्तिपर्यस्तमुक्तापटलम्, सैकतमिति सिकताशब्दाद् वैकारिको ऽण्, पर्यस्तम्-परिपूर्वादस्यतेः क्तः। फलैरावर्जिता (तत्पु०) पूगानां माला (तत्पु०) यस्मिन् (बहु०) तत् फलावर्जिपूगमालम्, "गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य" इति मालाशब्दस्य ह्रस्वः। आवर्जितेति-वर्जयतेः क्तः। पयोधिः-"कर्मण्यधिकरणे च" इत्यनेन धा धातोः किः।

व्याख्या—एते-विमानस्थाः, वयम्, सैकते-बालुकामयप्रदेशे पुलिने, भिन्नाभ्यः-स्फुटिताभ्यः, शुक्तिभ्यः, पर्यस्तानि-परितः क्षिप्तानि, मुक्तानाम्-मौक्तिकानाम्, पटलानि-समूहाः यस्मिंस्तथाभूतम्, फलैः, आवर्जिता-आनमिता, पूगानाम्-क्रमुकवृक्षाणाम्, माला-राजिः, यस्मिंस्तथाभूतम्, पयोधेः-समुद्रस्य, कूलम्-तटम्, विमानवेगाद्-विमानस्य, वेगाद्-जवात्, मुहूर्तेन-मुहूर्तमात्रकालेन, स्वल्पसमयेनेति यावत्, प्राप्ताः-आगताः।

भा०—वयं विमानवेगान्मुहूर्तमात्रकालेनैव विस्तीर्णस्य समुद्रस्य तटं प्राप्ताः स्मः, यत्र भिन्नाभ्यः शुक्तिभ्यो मौक्तिकपटलं विकीर्णमस्ति, फलनम्राश्च पूगवृक्षाः शोभन्ते

कुरुष्व तावत् करभोरु ! पश्चान्मार्गे मृगप्रेक्षिणि दृष्टिपातम् ।
एषा विदूरीभवतः समुद्रात् सकानना निष्पततीव भूमिः ॥१८॥

अ०—(हे) करभोरु ! मृगप्रेक्षिणि ! तावत् पश्चाद् मार्गे दृष्टिपातम् कुरुष्व, सकानना एषा भूमिः विदूरीभवतः समुद्राद् निष्पतति इव ।

व्याकृ०—करभ इव ऊरुर्यस्याः सा करभोरूः, सम्बुद्धौ-करभोरु, "ऊरूत्तरपदादौपम्ये" इति ऊरुशब्दान्तादूङ् । मृग इव प्रेक्षत इति मृगप्रेक्षिणी, सम्बुद्धौ मृगप्रेक्षिणि ! "कर्तर्युपमाने" इति णिनिः । कुरुष्व-"डुकृञ्"धातोर्लोटि मध्यमपुरुषैकवचनम्, ञित्वात् कर्तृगे फले आत्मनेपदम् । दृष्टिः-पश्यतेः क्तिन् । विदूरीभवतः-विदूरशब्दात् च्विः । निष्पतति-"इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य" इति विसर्गस्य षत्वम् ।

व्याख्या—हे करभोरु ! करभ इव ऊरुः-जानूपरिभागो यस्यास्तथाभूते, मृगप्रेक्षिणि ! हरिणालोकिनि ! तावत्, पश्चात् स्वपृष्ठदिशि, मार्गे-अतीतेऽध्वनि, दृष्टिपातम्, कुरुष्व । सकानना-काननैः-वनैः सहिता, एषा भूमिः, विदूरीभवतः-क्रमेण दूरतां-प्राप्नुवतः, समुद्रात्-सागराद्, निष्पतति-निष्क्रामतीव ।

भा०—हे मृगनयने ! मनाक् स्वपृष्ठदिशि दृष्टिपातं विधेहि, पूर्वं समुद्रोपरि गच्छद्भिरस्माभिर्जलमेव परितो दृश्यते स्म, इदानीं तु समुद्रोऽस्माभिर्यथा यथा दूरे त्यज्यते, तथा समुद्रे दृष्टिं निपातयद्भिरित्थं प्रतीयते-यद् वनसहिता भूमिः मन्ये समुद्रमध्याद् बहिर्निस्सरति । वेगवद्यानमारूढेन भूमिवृक्षादिषु गतिः प्रतीयते-इति स्वाभाविकम् ।

अलं०—जलादनन्तरमकस्माद् दृश्यमानायां भुवो व्याप्तौ समुद्रान्निःसरणमुत्प्रेक्ष्यते-इत्यनुक्तास्पदा स्वरूपोत्प्रेक्षा ।

क्वचित्पथा संचरते सुराणां क्वचिद्घनानां पतताम् क्वचिच्च ।
यथाविधो मे मनसोऽभिलाषः प्रवर्तते पश्य तथा विमानम् ॥१९॥

१—[illegible] कामचारी ...[illegible]

अ०—हे प्रिये! पश्य, मे मनसः अभिलाषः यथाविधः, तथा विमानम् प्रवर्तते, क्वचित् सुराणाम् पथा संचरते, क्वचिद् घनानाम्, क्वचित् च पतताम् (पथा) (संचरते)

व्याक०—यथा विधा यस्य स यथाविधः। "पथा" इति "संचरतेः" करणे तृतीया। क्वचित्-किंशब्दात् "किमोऽत्" इत्यनेनात्-प्रत्ययः। "क्वाति" इत्यनेन क्वादेशः। चिदित्यव्ययान्तरम्। संचरते-संपूर्वाच्चरतेर्लट् "समस्तृतीयायुक्तात्" इत्यात्मनेपदम्। पतताम्-पतधातोः शतृप्रत्ययः। अभिलाषः-अभिपूर्वाल्लष्यतेर्घञ्।

व्याख्या—हे प्रिये! पश्य-आलोकय, मे-मम, मनसः-चेतसः, अभिलाषः-इच्छा, यथाविधः-यादृशः, भवतीति शेषः। तथा-तेन प्रकारेण, विमानम्-पुष्पकम्, प्रवर्तते-चलतीत्यर्थः; तथाहि, क्वचित्-कुत्रचित्, सुराणाम्-देवानाम्, पथा-मार्गेण, संचरते-चलति, क्वचिद् घनानाम्-मेघानाम्, क्वचिच्च, पतताम्-पक्षिणाम्; 'पथा संचरते' इत्युभयत्र षष्ठ्यन्ताभ्यां सम्बध्यते।

भा०—सीते पश्य! एतद् विमानं यथाहमिच्छामि तथैव चलति। कदाचिद्भूमेरत्यूर्ध्वं व्रजति, कदाचित्ततोऽधो भवति, कदाचिच्च ततोऽप्यधो भूमेः समीपमिवागच्छति। भूमेरुपर्यन्तरिक्षे पक्षिणां मार्गः, तत ऊर्ध्वं मेघानाम्, ततोऽप्युपरि देवविमानानाम्। इदं तु सर्वेष्वपि मार्गेषु यथेच्छं गच्छति।

असौ महेन्द्रद्विपदानगन्धिस्त्रिमार्गगावीचिविमर्दशीतः।
आकाशवायुर्दिनयौवनोत्थानाचामति स्वेदलवान्मुखे ते ॥२०॥

अ०—महेन्द्रद्विपदानगन्धिः त्रिमार्गगावीचिविमर्दशीतः असौ आकाशवायुः ते मुखे दिनयौवनोत्थान् स्वेदलवान् आचामति।

व्याक०—महेन्द्रस्य द्विपः, (तत्पु०) तस्य दानम्, (तत्पु०) तदिव गन्धो यस्य (बहु०) स महेन्द्रद्विपदानगन्धिः। "उप-

१—"दानगन्धी" इति दीर्घपाठो युक्तः प्रतिभाति, दानस्य गन्धः सोऽ-

मानाच्च" इति समासान्त इकारः । त्रिभिर्मार्गैर्गच्छतीति त्रिमार्गगा, "अन्यत्रापि दृश्यते" इति डः, तस्या वीचीनां (तत्पु०) विमर्देन (तत्पु०) शीतः, विमर्द इति मृद्नातेर्घञ्, शीतः-श्यैङ् धातोः क्तः "द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः" इति सम्प्रसारणम्, "श्योऽस्पर्शे" इति स्पर्शपर्युदासान्नत्वं न । दिनस्य यौवनादुत्तिष्ठन्तीति दिनयौवनोत्थाः, तान्, यौवनम्-युवन्शब्दाद्भावे "हायनान्तयुवादिभ्योऽण्" "अन्" इत्यनेन प्रकृतिभावः, उत्थशब्दे "सुपि" इति योगविभागात्कः । आचामति-आङ्पूर्वाच्चमुधातोर्लट्, "ष्ठिवुक्लमुचमां शिति" इत्यनेन दीर्घः । स्वेदः-"ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे" धातोर्भावे घञ् । लवः-"लूञ् छेदने" धातोः "ऋदोरप्" इत्यनेनाप् ।

व्याख्या—महेन्द्रस्य-इन्द्रस्य, द्विपः-हस्ती, ऐरावत इति यावत्, तस्य दानम्-मदजलम्, तत्संपर्कात् तद्वद् गन्धः-सौरभम् यस्य तथाभूतः, त्रिमार्गगायाः-गङ्गायाः, वीचीनाम्-तरङ्गाणाम्, विमर्देन-सम्पर्केण, शीतः-शीतलः, असौ-अनुभूयमानः, आकाशवायुः-अन्तरिक्षगतः पवनः, ते-मुखे, दिनस्य, यौवनम्-युवावस्था, मध्याह्न इति यावत्, तदुत्थान्-तदुत्पन्नान्, स्वेदलवान्-स्वेदस्य-घर्मोदकस्य, लवान्-विन्दून्, आचामति-पिवति, शोषयतीति यावत् । अनेन सुरपथसंचारो दर्शितः, सुरतरङ्गिण्यास्तत्रैव सम्भवात् ।

भा०—त्रिपथगातरङ्गसम्पर्केण शीतलः, ऐरावतगण्डसंपर्कात्तन्मदवारिवत् सुगन्धिश्चैष मन्दं मन्दं प्रवहन् समीरस्ते मुखे मध्याह्नजनितं घर्मोदकं शोषयति ।

अलं०—वायोः शैत्ये सौरभे चोपयुक्तकारणाभिधानात्काव्यलिङ्गम् । वायुपदप्रयोगेणाश्लीलत्वशङ्का न कार्या, केवलस्यैव तस्य जुगुप्सितार्थस्मारकत्वेन तथात्वाभ्युपगमात् । आकाशपदस्यापुष्टार्थत्वमपि न शङ्क्यम्-सुरमार्गसंचारबोधनाय तस्य

युक्तत्वात्। सुरमार्गसंचारो व्यङ्ग्यः।

करेण वातायनलम्बितेन स्पृष्टस्त्वया चण्डि! कुतूहलिन्या।
आमुञ्चतीवाभरणं द्वितीयमुद्भिन्नविद्युद्वलयो घनस्ते॥ २१॥

अ०—(हे) चण्डि! कुतूहलिन्या त्वया वातायनलम्बितेन करेण स्पृष्टः उद्भिन्नविद्युद्वलयः घनः ते द्वितीयम् आभरणम् आमुञ्चति इव॥

व्याक०—उद्भिन्नं विद्युतो वलयं (तत्पु०) यस्मिन् (बहु०) स उद्भिन्नविद्युद्वलयः, विद्युदिति-विद्योतते-इति द्युत् धातोः 'भ्राजभासधुर्वीद्युतोर्जि" इत्यादिना कर्तरि क्विप्। कुतूहलिनी-कुतूहलशब्दाद् "अत इनिठनौ" इत्यनेन इनिः, नान्तत्वाद् "ऋन्नेभ्यो ङीप्," इति ङीप्। आभरणम्-भरतेर्ल्युट्। द्वितियम्-द्वयोः पूरणमिति 'द्वेस्तीयः'।

व्याख्या—हे चण्डि! क्रोधशीले! सीते! कुतूहलिन्या-कुतूहलमस्या अस्तीति कुतूहलिनी, तया, कौतुकिन्या, त्वया-भवत्या, वातायने-गवाक्षे, लम्बितेन, करेण-हस्तेन, स्पृष्टः-घट्टितः, अत एव-उद्भिन्नम्-प्रादुर्भूतम्, विद्युताम्-तडिताम्, वलयम्-समूह एव विद्युद्वलयम्-दीप्तिमत् कङ्कणं यस्मिंस्ताभूतः, घनः-मेघः, ते तव, द्वितीयम्-अपरम्, आभरणम्-भूषणम्, कङ्कणम्, आमुञ्चतीव-परिधापयतीव।

भा०—हे सीते! यदा त्वया कौतुकेन गवाक्षमार्गाद् हस्तं निस्सार्य मेघः स्पृष्टः, तदानीं तस्माद्विद्युन्मण्डलं प्रकाशते स्म, तेन त्वत्करे द्वितीयं वलयरूपमाभरणं न्यस्तमिव।

अलं०—विद्युद्वलयमित्यत्र श्लेषमूलं रूपकम्। तच्चाभरणमामुञ्चतीवेत्युत्प्रेक्षया संकीर्यते। विमानस्य मेघमार्गसञ्चारश्चैतेन पद्येन व्यञ्जितः। चण्डीत्यनेन कोपनशीलत्वाद्भीतः क्षिप्रं त्वां मुञ्चति मेघ इति व्यज्यत-इति मल्लिनाथ आह। ईदृशमेघस्पर्शादिसाहसादपि कोपभयान्न निवार्यसे-इति व्यज्यत इति तु वयम्।

अमी जनस्थानमपोढविघ्नं मत्वा समारब्धनवोटजानि ।
अध्यासते चीरभृतो यथास्वं चिरोज्झितान्याश्रममण्डलानि ॥२२॥

अ०—अमी चीरभृतः जनस्थानम् अपोढविघ्नम् मत्वा समारब्धनवोटजानि चिरोज्झितानि आश्रममण्डलानि यथास्वम् अध्यासते ॥

व्याक०—चीरं बिभ्रतीति चीरभृतः, बिभर्तेः क्विप् । अपोढा विघ्ना यस्मात् तदपोढविघ्नम्, अपोढशब्दे अपपूर्वाद् वहतेः क्तः। विघ्न इति विपूर्वाद् हन्तेः "घञर्थे कविधानम्"। समारब्धा नवा उटजा येषु तानि समारब्धनवोटजानि, समारब्धा इति 'सम्' 'आङ्' पूर्वाद् रभ्धातोः क्तः। आश्रममण्डलानि, इति "अधिशीङ्स्थासां कर्म" इत्यनेन कर्मत्वम्। स्वमनतिक्रम्य यथास्वम्, यथार्थेऽव्ययीभावः ।

व्याख्या—अमी-पुरोदृश्यमानाः, चीरभृतः-चीरम्-जीर्णवल्कलादिवस्त्रम्, बिभ्रति-धारयन्ति, तथाभूताः, तपस्विन इति यावद्, जनस्थानम्-दण्डकारण्यम्, अपोढाः-अपास्ताः,विघ्नाः-अन्तरायाः यस्मात्तथाभूतम्, मत्वा-बुद्ध्वा, समारब्धाः-सम्यङ् निर्मातुमुपक्रान्ताः, नवाः-नूतनाः, उटजाः-पर्णशालाः, येषु तथाभूतानि, चिराद्-बहोः कालाद्, उज्झितानि-राक्षसभयात्त्यक्तानि, आश्रमाणाम् मण्डलानि-विभागान्,यथास्वम्-स्व-स्व-स्थानेषु, अध्यासते-अधितिष्ठन्ति ।

भा०—अमी तपस्विनः राक्षसभयादाश्रमस्थानानि परित्यज्य पुरा इतस्ततः प्रयाताः, इदानीं तु राक्षसविनाशाद् दण्डकारण्यं भयरहितं मत्वा स्वस्थानेषु पुनर्नवनवाः पर्णशाला निर्माय तेषु निवसन्ति । राक्षसविनाशादेवमेतेषां सुखं जातमिति ।

सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।
अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम् ॥ २३ ॥

अ०—एषा सा स्थली (अस्ति) यत्र त्वाम् विचिन्वता मया त्वच्चरणा-

१—पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम्—इत्यमरः ॥

रविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम् उर्व्याम् भ्रष्टम् एकम् नूपुरम् अदृश्यत ॥

व्याक०—तव चरणम् (तत्पु०) अरविन्दमिव, (उपमितसमासः) तस्य विश्लेषः, तस्य (ष० तत्पु०) दुःखात् (तत्पु०) त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखात् । विश्लेष इति श्लिषधातोर्घञ् । बद्धं मौनं येन (बहु०) तद्बद्धमौनम् । स्थली-स्थलशब्दाद् "जानपदकुण्डगोणस्थल" इत्यादिना ङीष् । विचिन्वता विपूर्वाच्चिनोतेः शतृप्रत्ययः । भ्रष्टम्-भ्रश्यतेः क्तः, व्रश्चेति षत्वम् । उर्वी-उरुशब्दाद् "वोतो गुणवचनात्" इत्यनेन ङीप् । "मया नूपुरम् अदृश्यत" इति कर्मणि प्रयोगोऽत्र । "अहं नूपुरमपश्यम्" इति कर्तरि वाच्यान्तरम् ।

व्याख्या—एषा-पुरोवर्तिनी, सा-पूर्वदृष्टा, स्थली-अकृत्रिमा समतला भूमिरस्ति । यत्र-यस्यां भूमौ, त्वाम्-भवतीम् (सीताम्) विचिन्वता-अन्विष्यता, मया, (रामेण) तव-भवत्याः चरणारविन्दस्य-कमलसदृशस्य पदस्य, विश्लेषाद्-वियोगाद्, यद् दुःखम्-क्लेशः, ततो हेतोरिव, बद्धम्-कृतम्, मौनम्-वाक्संयमो येन तथाभूतम्, नीरवमिति यावद्, उर्व्याम्-पृथिव्याम्, भ्रष्टम्-पतितम्, एकम्, नूपुरम्-मञ्जीरः, (पादभूषणम्) अदृश्यत-दृष्टम् ।

भा०—अयि प्रिये ! अत्र भूम्यां त्वामन्विष्यता मया तव चरणात्पतितं नीरवमेकं नूपुरं प्राप्तमासीत् । तस्य नीरवत्वे कारणं च त्वच्चरणारविन्दावियोगदुःखमेव मया सम्भावितम् । नूपुरं हि पादस्थं पादसञ्चालने शब्दायते, पादाद् भ्रष्टस्य तु नीरवता सिद्धैव, तत्र हेतुरुत्प्रेक्षितः ।

अलं०—हेतूत्प्रेक्षा । पादेऽरविन्दसादृश्योक्त्या नूपुरेपि भ्रमरसादृश्यं व्यञ्जितम् । तेन कमलविश्लेषमात्रस्य भ्रमरस्य मौनं युक्तमेवेत्युत्प्रेक्षा परिष्क्रियते । अस्मिन् पद्ये महाकविना निगूढं वाग्बीजं निहितमिति सामग्रद्गिरा मातुः । वियोग-

दुःखस्मरणमितः प्रभृति प्रक्रान्तम्। तत्र सर्वत्र स्मृतिर्भावः प्रधानम्, विप्रलम्भस्तु तदङ्गमिति रसवदलङ्कारः।

त्वं रक्षसा भीरु यतोऽपनीता तं मार्गमेताः कृपया लता मे।
अदर्शयन् वक्तुमशक्नुवत्यः शाखाभिरावर्जितपल्लवाभिः॥ २४॥

अ०—भीरु! त्वम् रक्षसा यतः अपनीता, तम् मार्गम् वक्तुम् अशक्नुवत्यः एताः लताः आवर्जितपल्लवाभिः शाखाभिः कृपया मे अदर्शयन्॥

व्याक०—आवर्जिताः पल्लवा याभिस्ताभिरावर्जितपल्लवाभिः। भीरु! भीरुशब्दाद् "ऊङुतः" इत्यनेनोङ्, सम्बुद्धौ नदीत्वाद्ध्रस्वः। यतः-यच्छब्दात् सार्वविभक्तिकस्तसिल् तृतीयार्थे। कृपा-"कृप" धातोः "षिद्भिदादिभ्योऽङ्" इत्यनेनाङ्, "कृपः सम्प्रसारणं च" इत्यनेन सम्प्रसारणम्। अदर्शयन्-णिजन्ताद् दृश-धातोर्लङि प्रथमपुरुषबहुवचनम्। अहमिति प्रयोज्यकर्ता, तत्र यद्यपि "दृशेश्च" इति कर्मत्वं प्राप्तम्, तथापि तदविवक्षया 'मे' इति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी कृता। वक्तुमिति-शक्नोतावुपपदे तुमुन्। शक्नुवत्यः-शक्लृधातोः शतृप्रत्ययः, उगित्वान्ङीप्।

व्याख्या—हे भीरु! भयशीले! त्वम्, रक्षसा-राक्षसेन-रावणेन, यतः-येन मार्गेण, अपनीता-प्रपहृता, तं मार्गम्-पन्थानम्, वक्तुम्-वादितुम्, अशक्नुवत्यः-असमर्थाः, एताः-पुरोवर्तिन्यः, लताः, आवर्जिताः-नमिताः, पल्लवाः, पाणिसदृशानि पत्राणि याभिस्तथाभूताभिः, यद्वा-आ-समन्ताद् वर्जिताः त्यक्ताः, पल्लवाः-पत्राणि, याभिस्तथाभूताभिः, शाखाभिः-भुजस्थानीयैर्विटपैः, कृपया-दयया, मे-मम, अदर्शयन्-अबोधयन्।

भा०—हे भीरु! रावणो येन पथा त्वामपजहार, तं पन्थानं जिज्ञासमानं मां दयालव इमा लता अबोधयन्। यद्यपि वागासां नास्ति, तथापि यथा कश्चिन्मूकोऽपि हस्तचेष्टया बोधयति तथा शाखानां पल्लवांस्तस्यां दिशि नमयन्त्यो ऽबोधयन्नेव, त्व-

१ वल्ली तु व्रततिर्लता—इत्यमरः॥

दृग्मनदिश्येवासां पत्राणि नतान्यासन्निति । यद्वा-यस्मिन् मार्गे त्वं गता, तत्र लता वियोगदुःखाच्छुष्का आसन्, तास्तथाविधा दृष्ट्वा मे त्वन्मार्गबोधः समजनि ।

अलं०—वचनं विनापि बोधनाद्विभावना । द्वितीयव्याख्यायां तूत्प्रेक्षापि । वृक्षलतादीनां ज्ञानमत्र मल्लिनाथेन समर्थितम् ।

मृग्यश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षास्तवागतिज्ञं समबोधयन्माम् ।
व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्यामुत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि ॥२५॥

अ०—(किं) च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षाः मृग्यः उत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि दक्षिणस्यां दिशि व्यापारयन्त्यः (सत्यः) तव अगतिज्ञम् माम् समबोधयन् ॥

व्याक०—दर्भाणामङ्कुरेषु (तत्पु०) निर्गता विशेषेण अपेक्षा यासां (बहु०) ता दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षाः, व्यपेक्षा "वि" "अप" एतत्पूर्वादीक्षतेः अकारप्रत्ययः । उद्गता पक्ष्मणां राजिः (ष०तत्पु०) येषां (बहु०) तान्युद्गतपक्ष्मराजीनि । गम्यतेऽनेनेति गतिर्मार्गः, तां जानातीति गतिज्ञः, "आतोनुपसर्गे कः । न गतिज्ञोऽगतिज्ञः । मृग्यः-मृगशब्दाद् " जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् " इत्यनेन ङीष् । व्यापारयन्त्यः-"वि" "आङ्" एतत्पूर्वात् " पृङ् व्यायामे " धातोर्णिच्, (विलोचनानि प्रयोज्यकर्तृणि) तदन्ताच्छतृप्रत्ययः, उगित्वान्ङीप् ।

व्याख्या—किं च दर्भाणाम्-कुशानाम्, अङ्कुरेषु-प्ररोहेषु, निर्व्यपेक्षाः-निःस्पृहाः, मृग्यः-हरिण्यः, उद्गता-ऊर्ध्वीभूता, पक्ष्मणाम्-नेत्रलोम्नाम्, राजिः-पङ्क्तिः, येषां तथाभूतानि, विलोचनानि-नेत्राणि, दक्षिणस्याम्, दिशि, व्यापारयन्त्यः-प्रेरयन्त्यः, तव-भवत्याः, अगतिज्ञम्-मार्गानभिज्ञम्, माम्, समबोधयन्-व्यज्ञापयन्, मार्गमितिशेषः ।

भा०—इतस्ततस्तवमार्गमन्विष्यन्तं मामवलोकय हरिण्यो दर्भाङ्कुरचरणमुपेक्ष्य दक्षिणदिशि स्वदृष्टिनिपातेन, "सीतां कश्चिद्दक्षिणस्यां दिशि नितवान्" इत्येवं मह्यं तव मार्गमसूचयन्' ।

त्यक्तकवला हरिण्योऽपि त्वद्गमनादिश्यैव बद्धदृष्टय आसन्निति सारः ।

अलं०—दर्भाङ्कुरेत्यादिविशेषणेन मृगीणामपि दुःखितत्वं व्यज्यते । तासां दृष्टिनिपातने बोधनफलकत्वसम्भावनाद्गम्या फलोत्प्रेक्षा । मृगीगतो विषादोऽत्र स्मृतेरङ्गमिति प्रेय ऊर्जस्विद् वालङ्कारः ।

एतद्गिरेर्माल्यवतः पुरस्तादाविर्भवत्यम्बरलेखि शृङ्गम् ।
नवं पयो यत्र घनैर्मया च त्वद्विप्रयोगाश्रु समं विसृष्टम् ॥२६॥

अ०—माल्यवतः गिरेः अम्बरलेखि शृङ्गम् एतत् पुरस्ताद् आविर्भवति, यत्र घनैः नवम् पयः मया च त्वद्विप्रयोगाश्रु समं विसृष्टम् ।

व्याक०—अम्बरं लिखतीत्यम्बरलेखि, "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये" । माल्यवतः-माल्यशब्दाद् मतुप् । पुरस्तात्-सप्तम्यन्तात् पूर्वशब्दाद् "दिक्शब्देभ्यः सप्तमी पञ्चमी" इत्यादिना सूत्रेण अस्ताति प्रत्ययः । "अस्ताति च" इत्यनेन पूर्वशब्दस्य "पुर्" इत्यादेशः । विसृष्टम्-विपूर्वात्सृजतेः क्तः । 'घनैः' 'मया' इत्युभयत्र विसर्जनकर्तरि तृतीया । सममिति क्रियाविशेषणं द्वितीयान्तम् ।

व्याख्या—माल्यवतः-एतन्नामकस्य, गिरेः पर्वतस्य, अम्बरलेखि-आकाशचुम्बि, शृङ्गम्-शिखरम्, एतत्-(अङ्गुल्यभिनयेन निर्देश एषः) पुरस्ताद्-अग्रे, आविर्भवति-प्रकाशते, यत्र-यस्मिन् शृङ्गे, घनैः-मेघैः, नवम्-नवीनं वर्षारम्भकालिकम्, पयः-जलम्, मया च, तव-भवत्याः, विप्रयोगेण-विरहेण, जातम्, अश्रु-नेत्रजलम्, समम्-युगपत्-तुल्यकालम्, विसृष्टम्-त्यक्तम् ।

भा०—एतत्पुरो माल्यवतः पर्वतस्य गगनचुम्बि शृङ्गमाभाति । यत्र वर्षारम्भे यदा मेघैर्नवं जलं वृष्टम्; तदानीमेव मेघदर्शनाद्दीपितं त्वद्विरहमसहमानेन मयाप्यश्रुजलं वृष्टम् अत्रैव । वर्षाः प्रारब्धा इति तात्पर्यम् ।

अलं०—अत्र कारणेन मेघानां नवजलत्यागेन सहैव कार्यस्याश्रुपातस्य वर्णनादक्रमातिशयोक्तिः । "अक्रमातिशयोक्तिस्तु पौर्वापर्यव्यतिक्रमे" इति कुवलयानन्दे तल्लक्षणात् । विप्रलम्भः स्मृतेरङ्गमिति रसवदलङ्कारः ।

गन्धश्च धाराहतपल्वलानां कादम्बमर्धोद्गतकेसरं च ।
स्निग्धाश्च केकाः शिखिनां बभूवुर्यस्मिन्नसह्यानि विना त्वया मे ॥२७

अ०—(किं च) यस्मिन् धाराहतपल्वलानाम् गन्धश्च अर्धोद्गतकेसरम् कादम्बं च शिखिनाम् स्निग्धाः केकाः च त्वया विना मे असह्यानि बभूवुः ॥

व्याक०—धाराभिराहतानां (तत्पु०) पल्वलानाम् (कर्म०) धाराहतपल्वलानाम् । अर्धमुद्गतं केसरं यस्य तदर्धोद्गतकेसरम् । कादम्बम्-कदम्बशब्दात् "तस्य विकारः" इत्यनेनाण्, तस्य "पुष्पमूलेषु बहुलम्" इति वार्तिकेन बाहुलकाल्लुबभावः । स्निग्धाः-स्निहधातोः क्तः, "वाद्रुहमुहष्णुहष्णिहाम्" इत्यनेन हस्य घत्वम् । शिखिनाम्-शिखाशब्दात् "व्रीह्यादिभ्यश्च" इत्यनेन इनिः । असह्यानि-सहधातोः "शकिसहोश्च" इति यत्प्रत्ययः । असह्य (गन्धः) श्च, असह्यम् (केसरम्) च असह्याः (केकाः) च इत्यसह्यानि । "नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्" इत्यनेन नपुंसकैकशेषौ । त्वयेति विनाशब्दयोगे "पृथग्विनानानाभिः…" इत्यनेन तृतीया ।

व्याख्या—यस्मिन्-माल्यवतः शिखरे, धाराभिः-वर्षधाराभिः, आहतानाम्-ताडितानाम्, पल्वलानाम्-अल्पसरसाम्, गन्धः-सौरभम्, अर्धम्-अपूर्णम्, उद्गतम्-आविर्भूतम्, केसरम्-किंजल्को यस्य तथाभूतम्, कादम्बम्-कदम्बपुष्पं च, शिखिनाम्-मयूराणाम्, स्निग्धाः-मधुराः, केकाः-वाण्यश्च, त्वया-भवत्या, विना, मे-मम, असह्यानि-सोढुमशक्यानि, बभूवुः-जातानि ।

भा०—ग्रीष्मे शुष्कप्रायेषु अल्पसरःसु नववर्षारम्भे किमपि

१—केका वाणी मयूरस्य-इत्यमरः । २—शिखिनौ वह्निबर्हिणौ—इत्यमरः ॥

सौरभं प्रादुर्भवति, कदम्बकुसुमानि च फुल्लन्ति, मयूराश्च नृत्यन्तः केकाः कुर्वन्ति, सर्वेन्द्रियाकर्षकमेतत्सर्वमुद्दीपनतया त्वद्वियोगार्तस्य पर्वतेऽस्मिन्निवसतो मेऽसह्यमभूत् ।

अलं०—एकमेवासह्यम्, तत्रान्यदन्यदपि सहकारितामायातीति समुच्चयः । उद्दीपनकीर्तनेन रसवदलङ्कारश्च पूर्ववत् ।

पूर्वानुभूतं स्मरता च यत्र कम्पोत्तरं भीरु ! तवोपगूढम् ।
गुहाविसारीण्यतिवाहितानि मया कथंचिद् घनगर्जितानि ॥२८॥

अ०—(हे) भीरु ! यत्र पूर्वानुभूतम् कम्पोत्तरम् तव उपगूढम् स्मरता मया गुहाविसारीणि घनगर्जितानि कथंचिद् अतिवाहितानि ।

व्याक०—पूर्वमनुभूतं पूर्वानुभूतम्, केवलसमासः । कम्प इति कम्पतेर्घञ् । गर्जितानीति उपगूढम् इति च गर्जतेः, गूहतेश्च "नपुंसके भावे क्तः" । "स्मरता" इति "धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः" इति लट् । तस्य शत्रादेशः । तवेति उपगूहतेः कर्तरि षष्ठी । भीरु-ऊङ् स्त्रीप्रत्ययः, सम्बुद्धौ ह्रस्वः । अतिवाहितानि-णिजन्ताद्वहतेः कर्मणि क्तः । गर्जितानीति प्रयोज्यकर्ता कर्मतां गतः ।

व्याख्या—हे भीरु ! भयशीले ! यत्र-माल्यवतः शृङ्गे, पूर्वम्-संयोगकाले, अनुभूतम्-अनुशीलितम्-आस्वादितम्, कम्पः-वेपथुः, उत्तरः-प्रधानं यत्र तथाभूतम्, कम्पादुत्तरं जायमानं वा, तव-भवत्या कृतम्, उपगूढम्-आश्लेषम्, स्मरता-अनुध्यायता, मया, गुहायाम्-गह्वरे, विसारीणि-प्रतिध्वनिवशान्महत्त्वमुपयान्ति, घनगर्जितानि-घनानाम्-मेघानाम्, गर्जितानि-निर्घोषाः, कथंचित्-केनापि प्रकारेण, अतिशयेन उद्दीपकत्वादतिक्लेशेनेति यावद्, अतिवाहितानि-नीतानि-व्यतिगमितानि ।

भा०—अयि भीरु ! पूर्वमावयोः सहस्थितौ यदा घनगर्जितमुदीर्णं भवति स्म, तदा त्वं तेन भीता सकम्पं मामाश्लिष्टवती, तत् पूर्वानुभूतं ... स्मरयन्ति घनगर्जितानि ...

तया वियोगकाले मयातिक्लेशेन सोढानि।

अलं० - पूर्वानुभूतालिङ्गनस्मरणस्य घनगर्जितासहने निमित्तत्वात् काव्यलिङ्गम्। भीरु-इति साभिप्रायविशेषणेन परिकरः। रसवदलङ्कारः पूर्ववत्।

आसारसिक्तक्षितिबाष्पयोगान्मामक्षिणोद्यत्र विभिन्नकोशैः।
विडम्ब्यमाना नवकन्दलैस्ते विवाहधूमारुणलोचनश्रीः ॥ २९ ॥

अ०—यत्र विभिन्नकोशैः नवकन्दलैः आसारसिक्तक्षितिबाष्पयोगाद् विडम्ब्यमाना ते विवाहधूमारुणलोचनश्रीः माम् अक्षिणोत्।

व्याक० -विभिन्नाः कोशा येषां तैर्विभिन्नकोशैः। कन्दल्याः पुष्पाणि कन्दलानि, नवैः कन्दलैर्नवकन्दलैः। आसारेण सिक्तायाः (तत्पु०) क्षितेः (कर्म०) बाष्पस्य (तत्पु०) योगाद् (तत्पु०) आसारसिक्तक्षितिबाष्पयोगात्। आसार इति सरतेर्घञ्। सिक्त इति सिञ्चतेः क्तः। विवाहस्य धूमेन (तत्पु०) अरुणयोः (तत्पु०) लोचनयोः (कर्म०) श्रीः (तत्पु०) विवाहधूमारुणलोचनश्रीः। विवाह इति वहतेर्घञ्। चुरादेराकृतिगणत्वात्, चौरादिकाद्विडम्बयतेः कर्मणि शानच्।

व्याख्या—यत्र-शृङ्गे, विभिन्नाः-विकसिताः, कोशाः-कुड्मलानि येषां तथाभूतैः, नवैः-नूतनोद्गतैः, कन्दलैः-कन्दलीपुष्पैः, आसारेण-धारासंपातेन, सिक्तायाः, क्षितेः-पृथिव्याः, बाष्पस्य-जलनिपातेन तप्ते स्थले जनितस्य धूमविशेषस्य, योगात्-सम्बन्धाद् (हेतोः) विडम्ब्यमाना-अनुक्रियमाणा, ते-तव, विवाहधूमेन-विवाहसंस्काराङ्गभूतहोमजनितेन धूमेन, अरुणयोः, लोचनयोः-नेत्रयोः, श्रीः-लक्ष्मीः, (सादृश्यात्स्मर्यमाणा सती) माम्, अक्षिणोद्-अपीडयत्।

भा०—ग्रीष्मे सौरतेजसा सन्तप्तायाः पृथिव्या वर्षासु धारासंपातसेकेन बाष्पमुद्गच्छतीति स्वाभाविकी वस्तुस्थितिः।

१—धारासंपात आसारः—इत्यमरः।

धूमाकारेण तेन वाष्पेण युक्तानि नवविकसितरक्तकन्दलीकुसुमानि दृष्ट्वाऽहं विवाहसमये होमधूमारुणयोः तव लोचनयोः शोभां स्मरन् विरहव्यथामन्वभवम् ।

अलं०—सादृश्यमूलकेन स्मरणेन स्मरणालङ्कारः । स्मरणस्य विरहव्यथानुभवे हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् ।

उपान्तवानीरवनोपगूढान्यालक्ष्यपारिप्लवसारसानि ।
दूरावतीर्णा पिबतीव खेदादमूनि पम्पासलिलानि दृष्टिः ॥ ३० ॥

अ०—उपान्तवानीरवनोपगूढानि आलक्ष्यपारिप्लवसारसानि अमूनि पम्पासलिलानि दूरावतीर्णा दृष्टिः खेदात् पिबति इव ।

व्याक०—उपान्ते-वानीराणाम् वनेन (तत्पु०) उपगूढानि-उपान्तवानीरवनोपगूढानि । उपगूढानि-उपगूहतेः क्तः । आलक्ष्याः पारिप्लवाः सारसा येषु तान्यालक्ष्यपारिप्लवसारसानि, लक्ष्या इति लक्षयतेश्चौरादिकाद् "अचो यत्", पारिप्लवा इति परिपूर्वात् प्लवतेः पचाद्यच्, स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण् । अवतीर्णेति तरतेः क्तः । "ॠत इद्धातोः" । "रदाभ्याम्……" इति निष्ठाया नत्वं च ।

व्याख्या—उपान्ते-समीपदेशे, वानीरवनेन-वञ्जुलविपिनेन, उपगूढानि-आच्छादितानि, आलक्ष्याः-ईषदुदृश्याः, पारिप्लवाः-चञ्चलाः, सारसाः-तदाख्यपक्षिविशेषा येषु तथाभूतानि, अमूनि-विप्रकर्षे दृश्यमानानि, पम्पायाः-पम्पाख्यसरसः, सलिलानि-जलानि, दूरावतीर्णा-दूराद् (अस्माद्विमानप्रदेशाद्) अवतीर्णा (अस्माकम्) दृष्टिः, खेदात्-श्रमाद् (हेतोः) पिबतीव-पानं करोतीति सम्भाव्यते ।

भा०—पुर एतत्पम्पासर आभाति । एतत्पार्श्वे वञ्जुलवनराजिः शोभते । अत्र क्रीडन्तस्तरलाः सारसा अपि दूरत्वहेतुना दृष्टिपथमीषदायान्ति । एतस्मिन् रम्ये दृश्ये दृष्टिश्चिराय निबद्धा

१—चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे—इत्यमरः ।

तिष्ठति। यथा कश्चित् पथिकोऽध्वखेदापनोदाय जलाशयमुपगम्य जलमापिबति, तथैव दूरादस्मात्प्रदेशादत्र पम्पासरसि निपतिता मे दृष्टिः श्रमापनोदाय तज्जलं पिबतीति सम्भाव्यते।

अलं०—सोत्कण्ठं चिरदर्शने खेदहेतुकपानसम्भावनादुत्प्रेक्षा। पम्पासरसः सुषमातिशयो व्यङ्ग्यः। छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासौ शब्दालङ्कारौ।

अत्रावियुक्तानि रथाङ्गनाम्नामन्योऽन्यदत्तोत्पलकेसराणि।
द्वन्द्वानि दूरान्तरवर्तिना ते मया प्रिये! सस्पृहमीक्षितानि ॥३१॥

अ०—(हे प्रिये) अत्र अवियुक्तानि अन्योऽन्यदत्तोत्पलकेसराणि रथाङ्गनाम्नाम् द्वन्द्वानि ते दूरान्तरवर्तिना मया सस्पृहम् ईक्षितानि।

व्याक०—अन्योन्यस्मै दत्तानि (तत्पु०) उत्पलस्य केसराणि (तत्पु०) यैः (बहु०) तान्यन्योऽन्यदत्तोत्पलकेसराणि। दत्तानि इति ददातेः क्तः, "दो दद्घोः"। अन्योऽन्यस्मै-"कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये, समासवच्च बहुलम्" इत्यनेनान्यशब्दस्य द्वित्वम्, बहुलग्रहणात् समासवद्भावो न। "असमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य सुपः सुर्वक्तव्यः" इत्यनेन पूर्वपदस्थस्य सुपः स्थाने सुरादेशः, रुत्वोत्वे। रथाङ्गस्य नामेव नाम येषां तेषां रथाङ्गनाम्नाम्। दूरे-अन्तरे (कर्म०) वर्तते (उपप०) तथाभूतेन दूरान्तरवर्तिना, णिनिः। स्पृहया सहेति सस्पृहम्, सहार्थेऽव्ययीभावः। "अव्ययीभावे चाकाले" इति सहस्य सादेशः। क्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वाद् द्वितीया। द्वन्द्वानि-द्वन्द्वं रहस्यमर्यादा…"इत्यनेन द्विशब्दस्य द्विर्भावः, पूर्वपदस्यामभावः, उत्तरपदस्यात्वम्, समुदितस्य नपुंसकत्वं च निपात्यते।

व्याख्या—अत्र-पम्पासरसि, अवियुक्तानि-नित्यं संयुक्तानि, अन्योऽन्यस्मै-परस्परस्मै, दत्तानि-अर्पितानि, उत्पलस्य-कमलस्य, केसराणि-किंजल्काः, यैस्तथाभूतानि, रथाङ्गनाम्नाम्-

चक्रवाकाणाम्, द्वन्द्वानि-मिथुनानि, ते-तव, दूरान्तरवर्तिना-दूरान्तरे-दूरदेशे, वर्तते-तिष्ठति, तथाभूतेन-त्वद्वियुक्तेनेत्यर्थः, मया-सस्पृहम्-साभिलाषम्, ईक्षितानि-अवलोकितानि।

भा०—हे सीते! अत्र पम्पासरसि क्रीडन्ति, प्रेम्णा परस्परमुत्पलपरागमर्पयन्ति चक्रवाकमिथुनान्यवलोक्य त्वद्विरहव्यथितोऽहम् "अहो एतेषां सौभाग्यम्, यद्यहमपि प्रियया न व्ययोक्ष्ये, तर्ह्येवमेव सानन्दं व्यहरिष्यम्" इति सोत्कण्ठं साभ्यसूयमिवाचिन्तयम्।

अलं०—प्रिये-इति सम्बुद्ध्यन्तविशेष्यस्य विरहासहिष्णुतायां साभिप्रायत्वात् परिकराङ्कुरालङ्कारः। दूरान्तरवर्तिनेति सस्पृहतायां हेतुत्वात्परिकरः। उद्दीपनविभावादिनोपस्थापितो विप्रलम्भः स्मृतेरङ्गमिति रसवदलङ्कारः।

इमां तटाशोकलतां च तन्वीं स्तनाभिरामस्तबकाभिनम्राम्।
त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या परिरब्धुकामः सौमित्रिणा साश्रुरहं निषिद्धः॥३२॥

अ०—च स्तनाभिरामस्तबकाभिनम्राम् तन्वीम् इमाम् तटाशोकलताम् त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या परिरब्धुकामः साश्रुः अहम् सौमित्रिणा निषिद्धः।

व्याक०—स्तनाभ्यामिवाभिरामाभ्याम् (उपमितिसमासः) स्तवकाभ्याम् (कर्म०) अभिनम्राम् (तत्पु०) स्तनाभिरामस्तबकाभिनम्राम्। अभिनम्रा-नमतेः "नमिकम्पि···" इति रः। तटेऽशोकः, (तत्पु०) तस्य लताम् (तत्पु-) तटाशोकलताम्। तव प्राप्तिः (तत्पु०) बुद्ध्या (तत्पु०) त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या। परिरब्धुम् कामो यस्य स परिरब्धुकामः, परिरब्धुमिति रभतेस्तुमुन् "तुं काममनसोरपि" इति तुमुनो मलोपः। अश्रुणा सह वर्तत इति साश्रुः। तन्वीम्-तनुशब्दाद् "वोतो गुणवचनात्" इति ङीप्। सौमित्रिः-सुमित्राया अपत्यमिति सुमित्राशब्दाद् ढकं बाधित्वा "बाह्वादिभ्यश्च" इति इञ्। निषिद्धः-निपूर्वात्

" षिध् " धातोः कर्मणि क्तः, अहमिति कर्म, सौमित्रिः कर्ता । इमामिति परिरम्भणे कर्म ।

व्याख्या—किं च स्तनौ-कुचाविव, अभिरामौ-मनोहरौ, यौ स्तबकौ-गुच्छकौ, ताभ्यामभिनम्राम्-अवनताम्, तन्वीम्-कृशाम्, इमाम्-पुरोवर्तिनीम्, तटे-तीरे, स्थितस्याशोकस्य लताम्-शाखाम्, तव-भवत्याः, प्राप्तेः बुद्ध्या-भ्रान्त्या "इयं त्वमेवासि" इति भ्रमेणेति यावत्, परिरब्धुकामः-आलिङ्गितुमिच्छुः, साश्रुः-आनन्दबाष्पजलमुद्गिरन्, अहम्, सौमित्रिणा-लक्ष्मणेन, निषिद्धः, "इयं सीता न" इति परिरम्भान्निवारितः । यद्वा-साश्रुरिति विधेयं विशेषणम् । सौमित्रिणा निषिद्धोऽहम्, साश्रुः-शोकेनाश्रुसहितः अभवमिति शेषः । सास्रमहं निषिद्धः-इति तु क्वचित्कः पाठः सम्यक् । सास्रमिति क्रियाविशेषणम्, सौमित्रिस्तथाविधं मां दृष्ट्वाऽश्रूणि मुञ्चन्निवारयामासेति ।

भा०—त्वद्विरहव्याकुलोऽहं त्वामान्विष्यन् यदा स्तनसदृशाभ्यां कुसुमगुच्छकाभ्यां विनतामिमां पम्पातटस्थितामशोकलतामपश्यम्, तदा सादृश्यात् सीता प्राप्तेति बुद्धिर्मे जाता । तया च प्रेरित आलिङ्गितुं यावदहं कामये, तावल्लक्ष्मणो मां "नेयं जानकी" इति सखेदं निवारयामास ।

अलं०—स्तनाभिरामेत्यत्रोपमा । तन्मूलया लतायां सीताभ्रान्त्या भ्रान्तिमानलङ्कारश्च । रसवदलङ्कारः पूर्ववत् ।

अमूर्विमानान्तरलम्बिनीनां श्रुत्वा स्वनं काञ्चनकिङ्किणीनाम् ।
प्रत्युद्व्रजन्तीव खमुत्पतन्त्यो गोदावरीसारसपङ्क्तयस्त्वाम् ॥३३॥

अ० — विमानान्तरलम्बिनीनाम् काञ्चनकिङ्किणीनाम् स्वनम् श्रुत्वा खम् उत्पतन्त्यः अमूः गोदावरीसारसपङ्क्तयः त्वाम् प्रत्युद्व्रजन्ति इव ।

व्याक०—विमानस्यान्तरेषु (तत्पु०) लम्बन्ते (उपप०) इति तासां विमानान्तरलम्बिनीनाम्, लम्बिनीशब्दे लम्बतेः

१—किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका ।

"सुप्यजातौ ···" इति णिनिः। स्वनः-स्वन्धातोः "स्वनहसोर्वा" इत्यनेन विकल्पेनाप् प्रत्ययः।

व्याख्या—विमानस्य-पुष्पकस्य, अन्तरेषु-अन्तरालेषु, लम्बन्ते-अवस्रंसन्ते इति तथाभूतानाम्, काञ्चनस्य-स्वर्णस्य, किङ्किणीनाम्-क्षुद्रघण्टिकानाम्, स्वनम्-शब्दम्, श्रुत्वा-आकर्ण्य, (स्वयूथशब्दभ्रमात्) खम्-आकाशम्, उत्पतन्त्यः-उड्डीयमानाः, अमूः-दृश्यमानाः, गोदावर्याः-गोदावरीनद्याः, सारसानाम्, पङ्क्तयः, त्वाम्, प्रत्युद्व्रजन्तीव-स्वागतार्थं तव संमुखमागच्छन्तीति सम्भाव्यते।

भा०—विमानचलने विमानलम्बिनीनां क्षुद्रघण्टिकानां स्वनं श्रुत्वा सादृश्यात् स्वयूथशब्दभ्रान्त्याकाशमुत्पतन्त्य इमा गोदावरीस्थाः सारसपङ्क्तयस्तथा ज्ञायन्ते, यथा मन्ये तव स्वागतं कर्तुं सम्मुखमायान्ति।

अलं०—सारसानां वियदुत्पतने प्रत्युद्गमनसम्भावनादुत्प्रेक्षा। वियदुत्पतनञ्च किङ्किणीस्वने स्वयूथस्वनभ्रान्तिमूलमिति भ्रान्तिमानलङ्कारो व्यङ्ग्यः, स चोत्प्रेक्षोपपादकत्वाद् गुणीभूतः।

एषा त्वया पेशलमध्ययापि घटाम्बुसंवर्धितबालचूता।
आनन्दयत्युन्मुखकृष्णसारा दृष्टा चिरात् पञ्चवटी मनो मे ॥३४॥

अ०—पेशलमध्यया अपि त्वया घटाम्बुसंवर्धितबालचूता उन्मुखकृष्णसारा चिराद् दृष्टा एषा पञ्चवटी मे मनः आनन्दयति।

व्याक०—पेशलो मध्यो यस्यास्तया पेशलमध्यया। घटस्याम्बुना (तत्पु०) संवर्धिताः (तत्पु०) बालाः चूताः (कर्म०) यस्यां (बहु०) सा घटाम्बुसंवर्धितबालचूता। उन्मुखाः कृष्णसारा यस्यां सा उन्मुखकृष्णसारा। पञ्चानां वटानां समाहारः पञ्चवटी, तदाश्रयत्वात् तत् स्थानमपि लक्षणया पञ्चवटी, "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इत्यनेन समासः। "अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः", "द्विगोः" इति ङीप्। आनन्दय-

ति-"टुनदि समृद्धौ" धातोर्हेतुमण्णिच् । दृष्टा-पश्यतेः क्तः, व्रश्चेति षत्वम् ।

व्याख्या—पेशलः-कृशः, मध्यः-कटिप्रदेशो यस्यास्तथाभूतया अपि-भारं सोढुमशक्तयापीति यावत्, त्वया-भवत्या, घटाम्बुना-कलसजलेन, संवर्धिताः-पोषिताः, बालाः-अल्पवयसः, चूताः-रसालाः, यस्यां तथाभूता, उन्मुखाः-ऊर्ध्वमुखाः-औत्सुक्यादस्मदभिमुखाः, कृष्णसाराः-त्वत्पालिताः कृष्णमृगाः, यस्यां तथाभूता, चिराद्-बहोः कालाद्, दृष्टा-अवलोकिता, एषा-पञ्चवटी, मे-मम, मनः, आनन्दयति-आह्लादयति ।

भा०—यत्र वयं पुरा स्थिताः, यत्र त्वयातिपरिश्रमं स्वस्यानुपयुक्तं सोढ्वापि द्रुमाः सिक्ताः, सेयं पञ्चवटी प्राप्ता । चिरादिमां दृष्ट्वा मे मानसं मोदते । अत्रत्या मृगाश्चाप्यस्मान् द्रष्टुमद्याप्युत्सुकाः ।

अलं०—पेशलमध्ययापि घटाम्बुना सेकः कृत इति विरोधः । पञ्चवट्यां प्रेम व्यज्यते ।

अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्तस्तरङ्गवातेन विनीतखेदः ।
रहस्त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तः ॥३५॥

अ०—अत्र अनुगोदम् मृगयानिवृत्तः तरङ्गवातेन विनीतखेदः (अहम्) रहः त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा (सन्) वानीरगृहेषु सुप्तः (इति) स्मरामि ।

व्याक०—गोदामनु-इति अनुगोदम्, "अनुर्यत्समया..." इत्यनेनाव्ययीभावः । मृगयाया निवृत्तो मृगयानिवृत्तः, "पञ्चमी" इति योगविभगात्समासः । निवृत्तः-इति वर्ततेः कर्तरि क्तः । विनीतः खेदो यस्य स विनीतखेदः, विनीत इति नयतेः क्तः । खेद इति खिद्यतेर्घञ् । तवोत्सङ्गे (तत्पु०) निषण्णो मूर्धा यस्य (बहु०) स त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा । उत्सङ्ग इति उत्सजन्त्यस्मिन्निति विग्रहे "हलश्च" इति घञ् । निषण्णः-सीदतेः कर्तरि क्तः । सुप्तः-"ञिष्वप् शये" इत्यतः कर्तरि क्तः । "वचिस्वपि..."

इत्यनेन सम्प्रसारणम्। तरङ्गवातेनेति विनयनकर्तरि तृतीया। रह इति "देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञकः" इति कर्मत्वम्। सुप्त इत्यन्तस्य वाक्यस्यार्थः स्मरणे कर्म।

व्याख्या—अत्र-पञ्चवट्याम्, अनुगोदम्-गोदावरीतीरे, मृगयायाः-आखेटकाद्, निवृत्तः-विरतः, तरङ्गाणाम्-वीचीनाम्, वातेन-वायुना, तरङ्गसीकरसिक्तेन शीतलेन समीरेण, विनीतः-दूरीकृतः, खेदः-श्रमः यस्य तथाभूतः, अहम्, रहः-एकान्ते, तव-भवत्याः, उत्सङ्गे-क्रोडे, निषण्णः-स्थितः, मूर्धा-शिरः यस्य तथाभूतः सन्, वानीरगृहेषु-वञ्जुललतामण्डपेषु, सुप्तः-शयितः इति स्मरामि।

भा०—हे प्रिये! यदत्र गोदावरीतीरे शीतलः पवनो मृगयाजनितां मे श्रान्तिमपनिनाय, किंचैकान्ते त्वदङ्के शिरो निधाय बहुधा सुखमस्वाप्सम् इति सर्वं पूर्ववृत्तं मया पञ्चवटीं दृष्ट्वा स्मर्यते।

अलं०—स्मर्यमाणाः सम्भोगशृङ्गारस्य विभावानुभावाः स्मृतेरङ्गतां यान्ति, स्मृतिस्तु शब्दवाच्येति न भावध्वनिः। स्मृतिरिदानीं रतिं पुष्णातीति विभावरूपतायां पर्यवसानम्।

भ्रूभेदमात्रेण पदान्मघोनः प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार।
तस्याविलाम्भःपरिशुद्धिहेतोर्भौमो मुनेः स्थानपरिग्रहोऽयम् ॥३६॥

अ०—यः भ्रूभेदमात्रेण नहुषम् मघोनः पदात् प्रभ्रंशयांचकार, तस्य आविलाम्भःपरिशुद्धिहेतोः मुनेः अयम् भौमः स्थानपरिग्रहः (अस्ति)।

व्याक०—भ्रुवो भेदेन (तत्पु०) एव (मयूरव्यंसकादि तत्पु०) भ्रूभेदमात्रेण। आविलस्य अम्भसः (कर्म०) परिशुद्धेः, हेतोः आविलाम्भःपरिशुद्धिहेतोः, परिशुद्धिः "शुध्" धातोः क्तिन्। स्थानमेव परिग्रहः स्थानपरिग्रहः, परिग्रह इति गृह्णातेरप्प्रत्ययः। प्रभ्रंशयांचकार इति प्रपूर्वाद्भ्रंशधातोर्णिजन्ताल्लिटि कृञोऽनुप्रयोगः, यद्यपि कृञादीनामनुप्रयोगोऽव्यवधानेनैव वि-

हित इति मध्ये यच्छब्दप्रयोगो न समञ्जसः, तथापि निरङ्कुशाः कवयः, यद्वा-प्रभ्रंशं यातीति प्रभ्रंशयाः, विश्वपावत्, तं प्रभ्रंशयामिति द्वितीयान्तं चकारेत्यस्य कर्मतया व्याख्येयम्।

व्याख्या – यः-मुनिः, भ्रूभेदमात्रेण-भ्रूभङ्गेनैव, नहुषं राजानम्, मघोनः-इन्द्रस्य, पदात्-स्थानाद्-अधिकारात्, प्रभ्रंशयाञ्चकार-प्रच्यावयति स्म, तस्य, आविलस्य-वर्षर्तुना पङ्किलस्य, अम्भसः-जलस्य, परिशुद्धेः-प्रसादस्य, हेतोः-निदानस्य, मुनेः-अगस्त्यस्य, अयम्-पुरोदृश्यमानः, भौमः-भूमिष्ठः, स्थानपरिग्रहः-आश्रमपदम्, अस्ति-इति शेषः। तेन दिवि तस्य परं स्थानमिति सूचितम्। वर्षाकालादनन्तरमगस्त्यस्य (तन्नाम्न्यास्तारायाः) उदये जलं स्वच्छं भवतीति प्रकृतिनियमः।

भा०—यः खलु भ्रुकुटिक्षेपमात्रेण नहुषमिन्द्रपदात् प्रच्यावयति स्म, यस्य चोदये सरित्कासारादयः सर्वे जलाशयाः स्वच्छा जायन्ते, तस्यागस्त्यमुनेस्तारारूपेण दिवि स्थितस्यापि भूम्यामयमाश्रमो विद्यते।

अलं०—अत्र वर्ण्यमानाश्रमाङ्गतयागस्त्यमुनिवर्णनेनोदात्तालङ्कारः।

त्रेताग्निधूमाग्रमनिन्द्यकीर्तेस्तस्येदमाक्रान्तविमानमार्गम्।
घ्रात्वा हविर्गन्धि रजोविमुक्तः समश्नुते मे लघिमानमात्मा ॥३७॥

अ०—अनिन्द्यकीर्तेः तस्य आक्रान्तविमानमार्गम् हविर्गन्धि इदम् त्रेताग्निधूमाग्रम् घ्रात्वा रजोविमुक्तः मे आत्मा लघिमानम् अश्नुते।

व्याक०—न निन्द्या कीर्तिर्यस्य तस्यानिन्द्यकीर्तेः, निन्द्या-निन्दतेर्ण्यत्। आक्रान्तो विमानस्य मार्गो (तत्पु०) येन (बहु०) तदाक्रान्तविमानमार्गम्, आक्रान्तः-क्रमुधातोः क्तः। हविषो गन्धः हविर्गन्धः, सोऽस्मिन्नस्तीति हविर्गन्धि "अत इनि ठनौ" नान्तस्य द्वितीयैकवचनम्। रजसा विमुक्तः-रजोवि-

१—अग्नित्रयमिदं त्रेता—इत्यमरः।

मुक्तः । "कर्तृकरणे कृता बहुलम्" इति तृतीयातत्पुरुषः । लघिमानम्-लघुशब्दात् "पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा" इत्यनेन इमनिच् प्रत्ययः । त्रेताग्नेः, धूमस्य (ष०तत्पु०) अग्रम्, त्रेताग्निधूमाग्रम्, त्रेता-त्रयाणां भावस्त्रेता, पृषोदरादित्वादेत्वम्, तदाश्रयत्वादग्नयोऽपि "त्रेता" इति व्यपदिश्यन्ते ।

व्याख्या—अनिन्द्या-निन्दितुमयोग्या, महनीयेति यावत्, कीर्तिः-यशो यस्य तथाभूतस्य, तस्य-अगस्त्यमुनेः, आक्रान्तः-व्याप्तः, विमानस्य-पुष्पकस्य, मार्गः-पन्था येन, तथाभूतम्, हविषः-हुतद्रव्यस्य, गन्धः-सौरभं यस्मिन्नस्तीति तथाभूतम्, इदम्, त्रेताग्नेः-गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निनामभिः ख्यातस्य श्रौताग्नित्रितयस्य यो धूमः, तस्याग्रम्-अग्रभागम्, घ्रात्वा-आघ्राय, रजोविमुक्तः-रजोगुणरहितः, मे-मम, आत्मा-अन्तःकरणम्, लघिमानम्-लघुत्वगुणम्, सत्त्वोत्कर्षम् (लघुत्वस्य सत्त्वकार्यत्वात्) समश्नुते-प्राप्नोति ।

भा०—हे प्रिये! आहिताग्नेस्तस्यागस्त्यस्याश्रमतो निर्गतं विमानमार्गे सञ्चरन्तम् हविर्गन्धेन सुगन्धिमिमं धूममाघ्राय मे मनसि सत्त्वगुणोद्रेको जायते ।

अलं०—"आश्रमेऽग्नयो हूयन्ते" इति कारणे प्रस्तुते कार्याभिधानादप्रस्तुतप्रशंसा । आश्रमस्य पावनत्वातिशयो व्यङ्ग्यः ।

एतन्मुनेर्मानिनि ! शातकर्णेः पञ्चाप्सरोनाम विहारवारि ।
आभाति पर्यन्तवनं विदूरान्मेघान्तरालक्ष्यमिवेन्दुबिम्बम् ॥३८॥

अ०—मानिनि ! शातकर्णेः मुनेः पञ्चाप्सरोनाम पर्यन्तवनम् एतद् विहारवारि विदूराद् मेघान्तरालक्ष्यम् इन्दुबिम्बमिव आभाति ।

व्याक०—पञ्चाप्सरसो यत्र तत् पञ्चाप्सरः, पञ्चाप्सर इति नाम यस्य तत् पञ्चाप्सरोनाम । नाम इति पृथक् पदं वा प्रसिद्धार्थकम् । विहारार्थं वारि विहारवारि, विहार इति हरते-

१—सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः—इति सांख्यतत्त्वकौमुदी ।

घञ्। पर्यन्तेषु वनानि यस्य तत् पर्यन्तवनम्। मेघानामन्तरे (तत्पु०) आलक्ष्यम्, (तत्पु०) मेघान्तरालक्ष्यम्। मानिनि-मानशब्दाद् इनिर्मत्वर्थीयः, तदन्ताद् "ऋन्नेभ्यो ङीप्", तत्सम्बुद्धौ मानिनि। शातकर्णिः-शतकर्ण शब्दाद् "अत इञ्" इत्यपत्यार्थ इञ्।

व्याख्या - हे मानिनि! मानशीले! शातकर्णेः-शतकर्णस्यापत्यं पुमान् शातकर्णिः, तस्य, मुनेः, पञ्चाप्सरोनाम-पञ्चाप्सरइति नाम्ना प्रसिद्धम्, पर्यन्तेषु-प्रान्तभागेषु, वनानि-अरण्यानि यस्य तथोक्तम्, एतत्-पुरोवर्ति, विहारवारि-विहारार्थम्-क्रीडार्थम्, वारि-जलम्, क्रीडासर इति यावद्, विदूराद्-दूरदेशाद्, मेघानाम्-घनानाम्, अन्तरे-मध्ये, आलक्ष्यम्-ईषद्दृश्यम्, इन्दोः-चन्द्रमसः, बिम्बम्-मण्डलमिव, आभाति-शोभते।

भा० - शातकर्णेर्मुनेरेतत् क्रीडासरो वृक्षमध्यगतं दूरात् तथा दृश्यते-यथा मेघान्तराले चन्द्रमा दृश्येत।

अलं०--उपमा।

पुरा स दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिश्चरन्मृगैः सार्धमृषिर्मघोना।
समाधिभीतेन किलोपनीतः पञ्चाप्सरोयौवनकूटबन्धम् ॥३९॥

अ०—पुरा दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिः मृगैः सार्धम् चरन् सः ऋषिः समाधिभीतेन मघोना पञ्चाप्सरोयौवनकूटबन्धम् उपनीतः किल।

व्याक०—दर्भाणाम् अङ्कुरा (तत्पु०) एव (मयूर०) वृत्तिर्यस्य (बहु०) स दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिः। समाधेर्भीतेन समाधिभीतेन, "भयभीतभीतिभीभिरिति वाच्यम्" इति पञ्चमीतत्पुरुषः। समाधिः-"करणाधिकरणयोश्च" इति धा धातोः किः। पञ्चानामप्सरसां यौवनम् पञ्चाप्सरोयौवनम्, "तद्धितार्थोत्तरपदे..." इत्यनेनोत्तरपदे द्विगुसमासः, यौवनम् 'यूनो भावः' इत्यर्थे "हायनान्तयुवादिभ्योऽण्"। तदेव कूटबन्धं पञ्चाप्सरोयौवन-

१—आ ईषदर्थेऽभिव्याप्तौ—इत्यमरः।

कूटबन्धम्। मृगैःसार्धम्-"सहयुक्तेऽप्रधाने" इत्यनेन तृतीया।

व्याख्या—पुरा-पूर्वस्मिन् काले, दर्भाणाम्-कुशानाम्, अङ्कुराः-प्ररोहा एव वृत्तिः-जीवनोपायः, यस्य तथाभूतः, मृगैः, सार्धम्-सह, चरन्-इतस्ततो विहरन्, सः-पूर्ववर्णितः, ऋषिः-शातकर्णिः, समाधेः-योगात्-तपस इति यावद्, भीतेन-भयवता, मघोना-इन्द्रेण पञ्चानामप्सरसाम्-स्ववेश्यानाम्, यौवनम् एव कूटबन्धः-कूटयन्त्रम्, तद् उपनीतः-प्रापितः, किलेत्यैतिह्ये।

भा०—अत्रेदमैतिह्यमाचक्षते लोकाः-यत् पुरा किल स शातकर्णिर्ऋषिर्मृगैः सह चरन् दर्भाङ्कुरैश्च प्राणयात्रां निर्वहन् महत्तपस्तेपे। तत्तपोभीतश्चेन्द्रो वागुरासदृशीभिर्युवतिभिः पञ्चभिरप्सरोभिस्तं प्रलोभ्य तपोमार्गाद् भ्रंशयति स्म।

अलं०—यौवने कूटबन्धत्वारोपाद्रूपकम्। मृगवद्वृत्त्या मृगसहचारेण च तस्मिन्नृषौ मृगत्वारोपो व्यङ्ग्यः, तत एव च मृगवदेव तस्य बन्ध उपपादित इति।

तस्यायमन्तर्हितसौधभाजः प्रसक्तसङ्गीतमृदङ्गघोषः।
वियद्गतः पुष्पकचन्द्रशालाः क्षणं प्रतिश्रुन्मुखराः करोति॥ ४०॥

अ०—अन्तर्हितसौधभाजः तस्य अयम् प्रसक्तसंगीतमृदङ्गघोषः वियद्गतः (सन्) पुष्पकचन्द्रशालाः[1] क्षणम् प्रतिश्रुन्मुखराः[2] करोति।

व्याक०—अन्तर्हितं सौधं भजतीति तस्य-अन्तर्हितसौधभाजः, अन्तर्हितशब्दे दधातेर्निष्ठायाम् "दधातेर्हिः"। सौधभागित्यत्र भजतेः "भजो ण्विः"। सङ्गीते मृदङ्गस्य घोषः (तत्पु०) सङ्गीतमृदङ्गघोषः। प्रसक्तश्चासौ सङ्गीतमृदङ्गघोषः (कर्म०) इति। प्रसक्तः-प्रसजतेः क्तः। सङ्गीतम्-संपूर्वाद् "गै शब्दे" धातोः क्तः, "आदेच उपदेशे…" इत्यात्वम्, "घुमास्थागापा…" इतीत्वम्। प्रतिश्रवणं प्रतिश्रुत्, तया मुखराः प्रतिश्रुन्मुखराः, प्रति-

---

१—चन्द्रशाला शिरोगृहम्—इति हलायुधः।

२—स्त्री प्रतिश्रुत् प्रतिध्वाने—इति, अमरः।

श्रुत्-प्रतिपूर्वाच्छ्रुधातोर्भावे "सम्पदादिभ्यः क्विप्", मुखराः-मुखशब्दाद् "रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम्" इत्यनेन रः।

व्याख्या—अन्तर्हितम्-दृष्टिविषयं जलान्तर्गतम्, सौधम्-प्रासादम्, भजति यः, तथाभूतस्य तस्य-शातकर्णेः, अयम्-श्रूयमाणः, प्रसक्तः-सन्ततः, सङ्गीते-गानादौ, मृदङ्गस्य-वाद्यविशेषस्य घोषः-शब्दः, वियद्-आकाशम्, गतः-प्राप्तः सन्, पुष्पकस्य-अस्मद्विमानस्य, चन्द्रशालाः-शिरोगृहाणि, क्षणम्, प्रतिश्रुता-प्रतिध्वनिना, मुखराः-शब्दवतीः, करोति-विदधाति।

भा०—पूर्वोक्तः स शातकर्णिर्मुनिर्जलान्तर्गते प्रासादे तपसा कल्पिते सर्वैरदृष्टो निवसति। तत्राप्सरोभिः सङ्गीतेन रममाणस्य तस्य मृदङ्गघोषो वियति प्रसरन्नस्मद्विमानेऽपि प्राप्तः, विमानस्योच्चभागस्तेन शब्दायमानो जातः, परं विमानवेगात् क्षणमात्रमेवैषा घटना समपद्यत।

अलं०—कार्यमुखेन निरन्तरं जायमानस्य सङ्गीतादेः प्रत्यायनादप्रस्तुतप्रशंसा। ऋषेरत्यन्तं भोगप्रसङ्गो व्यङ्ग्यः।

हविर्भुजामेधवतां चतुर्णां मध्ये ललाटन्तपसप्तसप्तिः।
असौ तपस्यत्यपरस्तपस्वी नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः ॥४१॥

अ०—नाम्ना सुतीक्ष्णः चरितेन दान्तः असौ अपरः तपस्वी एधवताम्[1] चतुर्णाम् हविर्भुजाम् मध्ये ललाटन्तपसप्तसप्तिः[2] (सन्) तपस्यति।

व्याक०—हविः भुञ्जत इति तेषां हविर्भुजाम्, भुनक्तेः कर्तरि क्विप्। ललाटं तपतीति ललाटन्तपः, "असूर्यललाटयोर्दृशितपोः" इति खश्, खित्वान्मुमागमः। सप्त सप्तयो यस्य स सप्तसप्तिः, ललाटन्तपः सप्तसप्तिर्यस्य स ललाटन्तपसप्तसप्तिः। एधवताम्-एधशब्दात् "तदस्यास्त्यस्मिन्…" इत्यनेन मतुप्। तपस्यति-तपश्शब्दात् "कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः"

१—काष्ठं दार्विन्धनं त्वेधः—इत्यमरः।
२—वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः—इत्यमरः।

इत्यनेन क्यङ्, "तपसः परस्मैपदं च" इति परस्मैपदम्। तपस्वी-तपश्शब्दात् "अस्मायामेधा..." इत्यादिना विनिः। दान्तः "दमु" धातोः क्तः। नाम्ना, चरितेन, उभयत्र "प्रकृत्यादिभ्य-उपसंख्यानम्" इत्यनेन तृतीया।

व्याख्या—नाम्ना-अभिधानेन, सुतीक्ष्णः, सुतीक्ष्णाभिध इति यावत्, चरितेन-आचारेण, दान्तः-सौम्यः, असौ, अपरः, तपस्वी-तापसः, एधवताम्-एधः-इन्धनम्, तद्वताम्, इन्धनैः प्रज्वलताम्, चतुर्णाम्, चतुर्दिगवस्थितानाम्, हविर्भुजाम्-अग्नीनाम्, मध्ये-अन्तराले, ललाटन्तपः-शिरस्तापकः, पञ्चमाग्निस्थानीयः, सप्तसप्तिः-सूर्यो यस्य तथाभूतः सन्, तपस्यति-तपश्चरति।

भा०—असौ सुतीक्ष्णाभिधस्तपस्वी चतसृषु दिक्षु प्रज्वलतश्चतुरोऽग्नीन् प्रतिष्ठाप्य, वियद्गतं चण्डरश्मिं सूर्यं पञ्चममग्निं मत्वा तन्मध्ये स्थितः पञ्चाग्नितपस्यामाचरति। नाममात्रमस्य सुतीक्ष्ण इति कर्माणि तु परं सौम्यानि, न हि कदाप्यस्य क्रोध इति।

अलं०—अभिधानक्रिययोर्विरोधप्रदर्शनाद्विरोधालंकृतिः।

अमुं सहासप्रहितेक्षणानि व्याजार्धसंदर्शितमेखलानि।
नालं विकर्तुं जनितेन्द्रशङ्कं सुराङ्गनाविभ्रमचेष्टितानि ॥४२॥

अ०—जनितेन्द्रशङ्कम् अमुम् सहासप्रहितेक्षणानि व्याजार्धसंदर्शितमेखलानि सुराङ्गनाविभ्रमचेष्टितानि विकर्तुम् अलम् न (बभूवुः)

व्याक०—जनिता-इन्द्रस्य शङ्का (तत्पु०) येन (बहु०) तं जनितेन्द्रशङ्कम्। जनितेति णिजन्ताज्जनयतेः क्तः। हासेन सह (अव्य०) प्रहितानि (केव०) ईक्षणानि येषु (बहु०) तानि सहासप्रहितेक्षणानि। अर्धं संदर्शिता, अर्धसंदर्शिता, केवलसमासः, व्याजेनार्धसंदर्शिता (तत्पु०) मेखला येषु (बहु०)

C—नेयालंकारे आन्तौ च विषमः—समयाः।

तानि व्याजार्धसंदर्शितमेखलानि, संदर्शिता-णिजन्ताद्दर्शयतेः क्तः । विभ्रम इति भ्रमतेर्घञ्, उदात्तोपदेशत्वाद् वृद्धिनिषेधः । अङ्गना-अङ्गशब्दाद् "अङ्गात् कल्याणे" इति मत्वर्थीयो नकारः, "अजाद्यतष्टाप्" । चेष्टितम्-"नपुंसके भावे क्तः" । विकर्तुम्-पर्याप्तिवचनेऽलमुपपदे करोतेः-" पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु " इति तुमुन्, अमुमिति तुमुन्नन्ते कर्म ।

व्याख्या—जनिता-उत्पादिता, (तपसेति शेषः) इन्द्रस्य-सुरपतेः, शङ्का-भयं येन, तथाभूतम्, अमुम्-सुतीक्ष्णम्, सहासम्-सस्मितम्, प्रहितानि-निक्षिप्तानि, ईक्षणानि-दृष्टयः, (कटाक्षाः) येषु तथाभूतानि, कटाक्षविशिष्टानि, व्याजेन-केनचिन्मिषेण, अर्धम्-ईषत्, संदर्शिता मेखला-रशना येषु तथाभूतानि, सुराङ्गनानाम्-दिव्यस्त्रीणाम् विभ्रमचेष्टितानि-विभ्रमेण-विलासेन सहितानि, सविलासानि, विलासरूपाणि वा, चेष्टितानि-व्यापाराः, विकर्तुम्-स्खलयितुम्, अलम्-समर्थानि न, बभूवुरिति शेषः ।

भा०—एतत्तपोभीतः सुरराज एनं तपोमार्गाद् भ्रंशयितुकामः, एतत्सविधे सुरसुन्दरीः प्रेषयामास, परं तासां सस्मयकटाक्षपातादयो मिषेण सुन्दराङ्गदर्शनादयश्च विलासा नास्य मनसि मनागपि विकारमुत्पादयितुमशक्नुवन् ।

अलं०—उद्दीपनहेतौ सत्यपि तत्कार्याभावाद्विशेषोक्तिः । जनितेन्द्रशङ्कमिति सुराङ्गनानां सहासप्रहितेक्षणादौ साभिप्रायमिति परिकरः । मुनिगता धृतिः प्राधान्येन व्यज्यत इति भावध्वनिः । सुराङ्गनानां शृङ्गाराभासस्तदङ्गमिति ऊर्जस्विदलङ्कारः

एषोऽक्षमालावलयं मृगाणां कण्डूयितारं कुशसूचिलावम् ।
सभाजने मे भुजमूर्ध्वबाहुः सव्येतरं प्राध्वमितः प्रयुङ्क्ते ॥ ४३ ॥

अ०—ऊर्ध्वबाहुः एषः अक्षमालावलयम् मृगाणाम् कण्डूयितारम् कुशसूचिलावम् सव्येतरम् भुजम् मे सभाजने इतः प्राध्वम्[1] प्रयुङ्क्ते ।

१—आनुकूल्यार्थकं प्राध्वम्—इत्यमरः ।

व्याक०—ऊर्ध्वौ बाहू यस्य स ऊर्ध्वबाहुः। अक्षाणां मालैव वलयं यस्य तमक्षमालावलयम्। कुशा एव सूचयः, ता लुनाति तं कुशसूचिलावम्, लुनातेः कर्मण्यण्। सव्येतरम्-सव्यादितरम्। कण्डूयितारम् "कण्डूञ् गात्रविघर्षणे" अस्मात्कर्तरि तृच्, कण्ड्वादित्वाद्यक्। सभाजने-सभाजधातोश्चौरादिकाल्ल्युट्, "निमित्तात्कर्मयोगे" इत्यनेन सप्तमी। प्राध्वमित्यव्ययम्। प्रयुङ्क्ते-"युजिर् योगे" इति रौधादिकाल्लट्, "प्रोपाभ्यां..." इत्यात्मनेपदम्। इतः-इदम् शब्दात्सप्तम्यर्थे सार्वविभक्तिकस्तसिः। मृगाणामिति कण्डूयनकर्मणि षष्ठी "कर्तृकर्मणोः कृति"।

व्याख्या—ऊर्ध्वौ-उच्चैःस्थितौ, ऊर्ध्वमुत्थापितौ, बाहू-भुजौ यस्य तथाभूतः, एषः-सुतीक्ष्णः, अक्षाणाम्-रुद्राक्षाणाम्, मालैव-जपमालैव, वलयम्-कङ्कणं यस्य तथाभूतम्, मृगाणाम्, कण्डूयितारम्-खर्जूं अपनोदयितारम्, कुशाः-दर्भा एव सूचयः, ताः, तीक्ष्णान् कुशान्, लुनाति-छिनत्ति यस्तम्, सव्याद्-वामाद्-इतरम्-अन्यम्, दक्षिणमिति यावद्, भुजम्, मे-मम, सभाजने-सभाजननिमित्तम्, अभिनन्दनाय, इतः-अस्यां दिशि, प्राध्वम्-आनुकूल्येन बन्धः-संनिवेशो यथास्यात्तथा, प्रयुङ्क्ते-व्यापारयति।

भा०—बाहू ऊर्ध्वौ कृत्वा तपश्चरन्नेष सुतीक्ष्णो मुनिर्मां सभाजयितुं दक्षिणभुजमस्मदभिमुखं सभाजनानुकूलया मुद्रया व्यापारयति। यत्र भुजे जपार्थमक्षमाला शोभते, येन भुजेन दयापरवशो मृगान् काले कण्डूयति, वैदिककर्मानुष्ठानार्थं कुशांश्च येन लुनाति। बाहोः पवित्रकर्मनिष्ठता विशेषणैरुक्ता। तेन च तादृशेन भुजेन सभाजनप्राप्त्या स्वस्य सौभाग्यं द्योत्यते।

अलं०—भुजस्य पवित्रकर्मपरतायाः विशेषमुखेनाख्यानाद-प्रस्तुतप्रशंसा। मुनिगतं प्राणिविषयकं वात्सल्यं ...

वाचंयमत्वात् प्रणतिं ममैष कम्पेन किंचित् प्रतिगृह्य मूर्ध्नः।
दृष्टिं विमानव्यवधानमुक्तां पुनः सहस्रार्चिषि संनिधत्ते॥ ४४॥

अ०—एषः वाचंयमत्वाद् मम प्रणतिम् मूर्ध्नः किञ्चित् कम्पेन प्रतिगृह्य विमानव्यवधानमुक्ताम् दृष्टिम् पुनः सहस्रार्चिषि संनिधत्ते।

व्याक०—व्रतेन वाचं यच्छतीति वाचंयमः, तस्यभावस्तत्वम्, तस्माद् वाचंयमत्वात्। "वाचि यमो व्रते" इति "यम्" धातोः खच्, "वाचंयमपुरन्दरौ च" इति पूर्वपदस्यामन्तत्वं निपात्यते। विमानेन व्यवधानाद् (तत्पु०) मुक्तां विमानव्यवधानमुक्ताम् "अपेतापोढमुक्त..." इत्यादिना पञ्चमीतत्पुरुषः। व्यवधानमिति व्यवाभ्यां परस्य दधातेर्ल्युट्। मुक्ताशब्दे मुञ्चतेः क्तः। सहस्रमर्चींषि यस्य तस्मिन् सहस्रार्चिषि। प्रणतिः-प्रपूर्वान्नमतेः क्तिन्। कम्पः-कम्पतेर्घञ्। संनिधत्ते-धाधातोर्लडात्मनेपदं च, दृष्टिमित्यस्य कर्म। यद्यपि संनिधानार्थे धाधातुरकर्मकः, तथाप्यत्र व्याख्योक्तं स्थापनमर्थमभ्युपगम्य सकर्मकत्वमस्य समाधेयम्।

व्याख्या—एषः-सुतीक्ष्णः, वाचंयमत्वाद्-मौनव्रतित्वाद्, मम-प्रणतिम्-प्रणामम्, मूर्ध्नः-शिरसः, किञ्चित्-ईषत्, कम्पेन-चालनेन, प्रतिगृह्य-स्वीकृत्य, विमानेन-पुष्पकेण, व्यवधानम्-विच्छेदः, तस्मान्मुक्ताम्-च्युताम्, दृष्टिम्-दृशम्, पुनः-भूयः, सहस्रम्-सहस्रसंख्याकानि, अर्चींषि-रश्मयो यस्य तथाभूते, सूर्ये, संनिधत्ते-सम्यक् स्थापयति, बध्नातीत्यर्थः।

भा०—यतोऽयं सुतीक्ष्णो मौनव्रती, अतो मम प्रणामं शिरःकम्पेनैव प्रत्यग्रहीत्, न तु वाचाशिषं प्रायुङ्क्त। अस्मद्विमानेन च मध्यगतेनास्य सूर्यसंलग्ना दृष्टिर्व्यवहिताभूत्, तच्चलिते विमाने पुनरेष दृष्टिं यथापूर्वं सूर्ये सङ्गमयति।

अलं०—मूर्धकम्पेन प्रणतिग्रहणे समुचितस्य, हेतोरुपनिबन्धात्काव्यलिङ्गम्।

अदः शरण्यं शरभङ्गनाम्नस्तपोवनं पावनमाहिताग्नेः ।
चिराय संतर्प्य समिद्भिरग्निं यो मन्त्रपूतां तनुमप्यहौषीत् ॥४५॥

अ०—शरण्यम् पावनम् अदः शरभङ्गनाम्नः आहिताग्नेः (मुनेः) तपोवनम् (अस्ति) यः चिराय अग्निम् समिद्भिः संतर्प्य मन्त्रपूताम् तनुम् अपि अहौषीत् ।

व्याक०—शरभङ्ग इति नाम यस्य, तस्य शरभङ्गनाम्नः । आहितोऽग्निर्येन तस्याहिताग्नेः, शरण्यम्-शरणशब्दात् "तत्र साधुः" इति यत् । पावनम्-णिजन्तात् "पूङ् पवने" धातोर्नन्द्यादित्वाल्ल्युः । संतर्प्य-संपूर्वात्तर्पयतेर्ल्यप् । अहौषीत् "हु दानादानयोः" इत्यस्माद्धातोर्लुङ्, "सिचि वृद्धिः" इति वृद्धिः ।

व्याख्या—शरण्यम्-शरणे-प्राणिनां रक्षणे, साधु, पावनम्-पावयतीति पावनम्-पवित्रकरम्, अदः-दूरे दृश्यमानम्, शरभङ्गनाम्नः-शरभङ्ग इति नाम्ना प्रसिद्धस्य, आहिताग्नेः-आहितः, विधिपूर्वकं स्थापितः, अग्निः, येन तथाभूतस्य, अहरहरग्निहोत्रं जुह्वतः, मुनेः, तपोवनम्-तपश्चर्यारण्यम्, अस्तीति शेषः । यः-शरभङ्गः, चिराय-चिरकालं यावद्, अग्निम्-वह्निम्, समिद्भिः-काष्ठैः, संतर्प्य-प्रीणयित्वा, मन्त्रैः-ऋगादिभिः, पूताम्-पवित्राम्, तनुम्-स्वशरीरमपि, अहौषीत्-हुतवान् ।

भा०—यथा पूताः समिधो ऽग्नौ हूयन्ते, तथा मन्त्रपूतं शरीरमपि शरभङ्गेनाहुतीकृतमिति रामायणे प्रसिद्धा कथा, तस्य शरभङ्गस्येदं तपोवनम् ।

अलं०—शरभङ्गमहत्त्वस्याश्रमवर्णनाङ्गत्वादुदात्तालङ्कारः ।

छायाविनीताध्वपरिश्रमेषु भूयिष्ठसम्भाव्यफलेष्वमीषु ।
तस्यातिथीनामधुना सपर्या स्थिता सुपुत्रेष्विव पादपेषु ॥४६॥

अ०—अधुना अतिथीनाम् सपर्या छायाविनीताध्वपरिश्रमेषु भूयिष्ठसंभाव्यफलेषु अमीषु तस्य सुपुत्रेष्विव पादपेषु स्थिता ।

व्याक०—छायया विनीतः (तत्पु०) अध्वनः परिश्रमः (तत्पु०) यैः (बहु०) तेषु छायाविनीताध्वपरिश्रमेषु । भूयिष्ठानि स-

भाव्यानि फलानि येषां तेषु भूयिष्ठसंभाव्यफलेषु, भूयिष्ठम्-चतुर्दशे पद्ये गतम्,संभाव्यम्-संपूर्वकाण्णिजन्ताद्भूधातोः' अचो यत्'' इति यत्। अधुना-''इदम्'' शब्दाद् '' अधुना '' इति सूत्रेणाधुना प्रत्ययः, ''इदम् इश्, ''यस्येति च'' इति इलोपः। सपर्या-'' सपर् पूजायाम् '' धातोः कण्ड्वादित्वाद् यक्। ''अ प्रत्ययात्'' इत्यनेनाकारप्रत्ययः। पादपाः-पादैः पिबन्तीति पादपाः ''सुपि'' इति योगविभागात्कः।

व्याख्या—अधुना-इदानीम्, अतिथीनाम्-शरभङ्गस्याश्रमं प्राप्तानाम्, सपर्या-पूजासत्कारः, छायया, विनीतः-दूरीकृतः, अध्वपरिश्रमः-मार्गश्रान्तिः, यैस्तथाभूतेषु, भूयिष्ठानि-बहुतमानि, संभाव्यानि-श्लाघ्यानि, फलानि येषां तथाभूतेषु, अमीषु, दृश्यमानेषु, तस्य-शरभङ्गस्य, सुपुत्रेष्विव-सुपुत्रसदृशेषु, पादपेषु-आश्रमवृक्षेषु, स्थिता-आयत्तास्ति।

भा०—यद्यपि शरभङ्गस्याश्रमे इदानीं कोऽपि न निवसति, तथापि तत्पुत्रकल्पा इमे पादपा अस्मिन्नाश्रमे समागतान् अतिथीन् घनच्छायया मधुरैः फलैश्च सत्कुर्वन्ति। सद्गृहेषु अतिथिपरिचरणं कदाचिदपि नोच्छिद्यते-इत्यभिसंधिः।

अलं०—पादपेषु पुत्रसादृश्यबोधनादुपमा। छायेत्यादि विशेषणद्वयस्य साभिप्रायत्वात्परिकरः। सपर्याकर्तुरभावेपि ससपर्यावर्णनाद्विभावना च। पूर्वरूपं वा कुवलयानन्दमते, तदुक्तम् ''पूर्वावस्थानुवृत्तिश्च विकृते सति वस्तुनि'' इति।

धारास्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौ शृङ्गाग्रलग्नाम्बुदवप्रपङ्कः।
बध्नाति मे बन्धुरगात्रि! चक्षुर्दृप्तः ककुद्मानिव चित्रकूटः॥४७॥

अ०—हे बन्धुरगात्रि! धारास्वनोद्गारिदरीमुखः शृङ्गाग्रलग्नाम्बुदवप्रपङ्कः असौ चित्रकूटः दृप्तः ककुद्मानिव मे चक्षुः बध्नाति।

व्याक०—बन्धुरं गात्रं यस्याः सा बन्धुरगात्री, '' अङ्गगात्र-

१—बन्धुरं सुन्दरं नतोन्नतम्—स्यमरः।

कण्ठेभ्यो वक्तव्यम्" इति गात्रशब्दात् ङीष् । दरी मुखमिवेति दरीमुखम्, (उपमित समा०) धाराणां स्वनमुद्गिरतीति धारास्वनोद्गारि, धारास्वनोद्गारि (उपपद०) दरीमुखं यस्य (बहु०) स धारास्वनोद्गारिदरीमुखः । स्वनशब्दे स्वनतेः "स्वनहसोर्वा" इत्यप् । उद्गारि इति गृणातेर्णिनिः । वप्रस्य पङ्को वप्रपङ्कः, अम्बुदो वप्रपङ्क इव इति अम्बुदवप्रपङ्कः (उपमित स०) शृङ्गस्याग्रे (तत्पु०) लग्नः (तत्पु०) अम्बुदवप्रपङ्को यस्य (बहु०) स-शृङ्गाग्रलग्नाम्बुदवप्रपङ्कः । लग्नशब्दे लगतेर्निष्ठा, "क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्न······" इत्यनेन इडभावो निष्ठानत्वं च निपात्यते । अम्बुदः-अम्बु ददातीति ददातेः "आतोऽनुपसर्गे कः" । चित्राणि कूटानि यस्य स चित्रकूटः । योगरूढोऽयं शब्दः । दृप्त-इति दृप्यतेः क्तः । ककुद्मानिति ककुदशब्दान्मतुप् "ककुदं विद्यते यस्य स ककुद्मान्" इति । ककुदम्-वृषभस्य स्कन्धमूले स्थित उन्नतः मांसास्थिपिण्डः ।

व्याख्या—हे बन्धुरगात्रि ! बन्धुरम्-यथायथमुन्नतानतम्, गात्रं-शरीरम्, यस्यास्तथाभूते-शोभनाङ्गि!, धाराणाम्-निर्झरधाराणाम्, स्वनम्-ध्वनिम्, उद्गिरन्ती-उद्वमन्ती-प्रकटयन्ती, दरी-गुहा,मुखमिव-मुखसदृशी यस्य तथाभूतः । (शृङ्गसदृशस्य) शृङ्गस्य-शिखरस्य, अग्रे-शिरोभागे, लग्नः-संसक्तः, अम्बुदः-मेघः वप्रपङ्क्व-वप्रक्रीडा प्रसङ्गे लग्नेन कर्दमेन सदृशो यस्य तथाभूतः, असौ दृश्यमानः, चित्रकूटः-चित्रकूटाख्यो गिरिः, दृप्तः-गर्वितः, ककुद्मान् वृषभइव, मे-मम, चक्षुः-नेत्रम्, बध्नाति-अनन्यासक्तं करोतीत्यर्थः ।

भा०—हे सीते ! दृप्त वृषभ इव शोभमान एष चित्रकूटो गिरिर्मदीयं चक्षुः स्वसन्निधावाकृषति । यथा दृप्तो वृषभः स्वमुखेन बलवद् गर्जति, आर्द्रं मृन्निचयमपस्किरमाणश्च विषाणयोः (शृङ्गयोः) पङ्कं धत्ते । तथैवायं चित्रकूटोऽपि मुखसदृशीभिर्गुहा-

भिर्निर्झरशब्दमुद्भावयन् गर्जति, शृङ्गेषु (शिखरेषु) च कर्दमसदृशान् मेघान् धारयति।

अलं०—वृषभपर्वतयोः पूर्णोपमा प्रधानम्, शृङ्गमित्यत्रश्लेषः धारास्वनस्य वृषभस्वनेन, दर्याः मुखेन, अम्बुदस्य पङ्केन चोपमाश्च तदङ्गम्। इह चित्रकूटे प्रधाने विशेषणान्वयः, तत्र च दर्याः, अम्बुदस्य च सम्बन्धः सम्यगुपपद्यते, न तु मुखस्य पङ्कस्य वा। तस्मादेव विनिगमकादुपमितसमासो विशेषणयोर्व्याख्यातः। "दरी एव मुखम्" "अम्बुद एव वप्रपङ्कः" इति तत्रभवतो मल्लिनाथस्य व्याख्यात्वनवधानादेवेति प्रतीमः।

एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा सरिद् विदूरान्तरभावतन्वी।
मन्दाकिनी भाति नगोपकण्ठे मुक्तावली कण्ठगतेव भूमेः ॥४८॥

अ०—प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा विदूरान्तरभावतन्वी एषा मन्दाकिनी सरिद् नगोपकण्ठे भूमेः कण्ठगता मुक्तावलीव भाति।

व्याक०—प्रसन्नः स्तिमितः प्रवाहो यस्याः सा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा। प्रसन्नः-इति सीदतेः क्तः। स्तिमितः-स्तिमधातोः क्तः। विदूरं च तदन्तरम्, तस्य भावः, तेन तन्वी विदूरान्तरभावतन्वी। तन्वी-तनुशब्दाद् "वोतो गुणवचनात्" इति ङीष्। न गच्छतीति नगः, नञुपपदाद् गच्छतेः "अन्यत्रापि दृश्यते" इति डः, "नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम्" इति नञो नलोपाभावः।

व्याख्या—प्रसन्नः-निर्मलः, स्तिमितः-निश्चल इव, धीरः, प्रवाहः-यस्यास्तथाभूता, विदूरस्य-अन्तरस्य-अवकाशस्य, भावेन-सत्तया, तन्वी-कृशत्वेनावभासमाना, एषा-दृश्यमाना, मन्दाकिनी-मन्दाकिनीनाम्ना प्रसिद्धा, सरित्-नदी, नगस्य-पर्वतस्य, चित्रकूटस्य, उपकण्ठे-समीपे, भूमेः, कण्ठगता-कण्ठे धृता, मुक्तावलीव-मौक्तिकहारसदृशी, भाति-शोभते।

भा०—हे प्रिये! चित्रकूटगिरेः पार्श्वे धीरं प्रवहन्ती दूरत्व-

हेतुना कृशा प्रतीयमाना निर्मलजलैषा मन्दाकिनी नदी भूमिकण्ठधृता मुक्तावलीव शोभते। पर्वतः शिर इव, तत्समीपभागः कण्ठसदृशः, तत्र मन्दाकिनी हारसदृशीति।

अलं०—नगोपकण्ठे प्रवहन्त्यां मन्दाकिन्यां भूमिकण्ठगतमुक्तावल्युत्प्रेक्षेयम्, न तूपमा, भूमेः कण्ठसम्बन्धासम्भवात्तद्गतमुक्तावल्या अप्यप्रसिद्धत्वात्। नगस्य तदुपकण्ठस्य च भूमेः शिरस्त्वेन कण्ठत्वेन च सम्भावनं व्यङ्ग्यम्।

अयं सुजातोऽनुगिरं तमालः प्रवालमादाय सुगन्धि यस्य।
यवाङ्कुरापाण्डुकपोलशोभी मयावतंसः परिकल्पितस्ते ॥ ४९ ॥

अ०—अनुगिरम् सुजातः अयम् तमालः (दृश्यते) यस्य सुगन्धि प्रवालम् आदाय मया ते यवाङ्कुरापाण्डुकपोलशोभी अवतंसः कल्पितः।

व्याक०—गिरेः समीपे अनुगिरम्, विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः, "गिरेश्च सेनकस्य" इति समासान्तष्टच्। शोभनो गन्धो यस्य तत्सुगन्धि, "गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः" इतीकारः समासान्तः। यवाङ्कुर इव (तत्पु०) आपाण्डौ (उपमित०) कपोले (कर्म०) शोभते इति यवाङ्कुरापाण्डुकपोलशोभी। जातः-जनी प्रादुर्भावे धातोः क्तः। "श्वीदितो निष्ठायाम्" इतीण्निषेधः। "जनसनखनां सञ्झलोः" इत्यात्वम्। अवतंसः-'तसि भूषणे' धातोः "अकर्तरि च कारके···" इति घञ्। परिकल्पितः-कल्पयतेः क्तः।

व्याख्या—अनुगिरम्-गिरेः-पर्वतस्य समीपे, सुजातः-शोभनः, अयं तमालः-तमालवृक्षः, दृश्यते इति शेषः। यस्य-तमालस्य, सुगन्धि-सुरभि, प्रवालम्-पल्लवम्, आदाय-गृहीत्वा, मया, ते-तव, यवस्याङ्कुरेण सदृशे आपाण्डौ-ईषच्छुक्लवर्णे गौरे इति यावत्, कपोले-गण्डस्थले, शोभते-भाति इति तथाभूतः, अवतंसः-कर्णाभूषणम्, कल्पितः-रचितः।

सुरभिणा नूतनपल्लवेनाहं त्वदर्थं कर्णाभरणमरचयम्।

अलं०—स्मर्यमाणस्य संभोगशृङ्गारस्य स्मृतेरङ्गत्वाद्रसवदङ्कारः। स्मृतिस्तु व्यज्यत इति भावध्वनिः। यवाङ्कुरकपोलयोरुपमालङ्कारः।

अनिग्रहत्रासविनीतसत्त्वमपुष्पलिङ्गात् फलबन्धिवृक्षम्।
वनं तपःसाधनमेतदत्रेराविष्कृतोदग्रतरप्रभावम्॥ ५०॥

अ०—एतद् अनिग्रहत्रासविनीतसत्त्वम् अपुष्पलिङ्गाद् फलबन्धिवृक्षम् आविष्कृतोदग्रतरप्रभावम् अत्रेः तपःसाधनम् वनम् (अस्ति)।

व्याकृ०—न-निग्रहात् त्रासः (तत्पु०) येषां तथाभूताः (अपि) विनीताः सत्त्वाः यस्मिन् तदनिग्रहत्रासविनीतसत्त्वम् निग्रह इति गृह्णातेः "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च" इत्यनेनाप्। त्रासः-त्रस्यतेर्घञ्। तत्पुरुषगर्भबहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः। न पुष्पाद् लिङ्गाद् अपुष्पलिङ्गात्। फलानां बन्धः येषामस्तीति फलबन्धिनः, "अत इनिठनौ" तथाभूता वृक्षा यत्र तत् फलबन्धिवृक्षम्। आविष्कृतः उदग्रतरः प्रभावो येन तदाविष्कृतोदग्रतरप्रभावम्। आविष्कृतः इति पूर्वसर्गे सप्तमं पद्यं द्रष्टव्यम्। उदग्रतरप्रभावः-पूर्वसर्गे-एकसप्ततितमं पद्यं द्रष्टव्यम्। अपुष्पलिङ्गाद्-इति सम्भाव्यमाने फलस्य ज्ञापके हेतौ पञ्चमी, "देवदत्तस्य गुरुकुलम्" इति न्यायेन फले एकदेशान्वयः। यद्वा-"पुष्पलिङ्गम् अप्राप्य" इति "ल्यब्लोपे" पञ्चमी।

व्याख्या—एतद्-पुरोवर्ति, न वर्तते निग्रहाद्-दण्डाद्, त्रासः-भयम् येषाम्, तथाभूता अपि, विनीताः-नम्राः, सत्त्वाः-जन्तवः, यस्मिंस्तथाभूतम्, पुष्परूपम् लिङ्गम्-निमित्तम्, विनैव, फलबन्धिनः-फलवन्तः, वृक्षाः यत्र तथाभूतम्, अत एव, आविष्कृतः-प्रकटितः, उदग्रतरः-उत्कृष्टतरः, प्रभावः-ऋषेस्तपश्चमत्कारो येन तथाभूतम्, अत्रेः-अत्रिनाम्नः ऋषेः, तपसः, साधनम्-कारणम्, तपःसाधनम्-इतीति ज्ञेयम्।

भा०—हे सीते! इदमत्रिमहर्षेस्तपोवनमस्ति। अत्र महर्षेरलौकिकप्रभावं दर्शयन्त इव दण्डभयरहिता अपि जन्तवो विनयं पालयन्ति, न हि प्रबला निर्बलान् त्रासयन्ति, वृक्षाश्च पुष्पोद्गममन्तरेणापि फलानि प्रसुवते।

अलं०—पशूनां ताडनभयमन्तरेणापि विनयबोधनात्, पुष्परूपनिमित्तं विना फलोत्पत्तिकथनाच्च उभयत्रापि विभावनालङ्कारः। ऋषेर्योगसंपत्तिर्व्यज्यते, विस्मयस्तदङ्गमिति रसवदलङ्कारोऽपि।

अत्राभिषेकाय तपोधनानां सप्तर्षिहस्तोद्धृतहेमपद्माम्।
प्रवर्तयामास किलानुसूया[1] त्रिस्रोतसं त्र्यम्बकमौलिमालाम् ॥५१॥

अ०—अत्र अनुसूया तपोधनानाम् अभिषेकाय सप्तर्षिहस्तोद्धृतहेमपद्माम् त्र्यम्बकमौलिमालाम् त्रिस्रोतसम् प्रवर्तयामास किल।

व्याक०—तप एव धनं येषां तेषां तपोधनानाम्। सप्त ऋषयः, सप्तर्षयः "दिक् संख्ये संज्ञायाम्" इति कर्मधारयः, तेषां हस्तैरुद्धृतानि हेम्नः पद्मानि यस्याः तां सप्तर्षिहस्तोद्धृतहेमपद्माम्। उद्धृतशब्दे उत्पूर्वाद् हरतेः क्तः "झयो होऽन्यतरस्याम्" इति हस्य धत्वम्। त्रीण्यम्बकानि यस्य, तस्य मौलेः मालाम्-त्र्यम्बकमौलिमालाम्, त्रीणि स्रोतांसि यस्यास्तां त्रिस्रोतसम्। अभिषेकः-सिञ्चतेर्घञ्, "उपसर्गात् सुनोतीति" षत्वम्। प्रवर्तयामास-"वृतुधातोर्णिच्, लिट्, अस्तेरनुप्रयोगः।

व्याख्या—अत्र-वने, अनुसूया-अत्रेः पत्नी, (पतिव्रताशिरोमणिः) तपोधनानाम्-तपस्विनाम्, अभिषेकाय-स्नानाय, सप्तर्षीणाम्-मरीच्यादीनाम्, हस्तैः-करैः, उद्धृतानि-अवचितानि, हेम्नः-स्वर्णस्य, पद्मानि-कमलानि, यस्याः तथाभूताम्, त्र्यम्बकस्य-महादेवस्य, मौलेः-शिरसः, मालाम्-अलङ्काररूपां स्रजम्,

१—अस्या नाम्नि "अनसूया" इति पाठोऽप्युपलभ्यते ग्रन्थान्तरे। युक्तश्च सः, "..." ...

त्रिस्रोतसम्-त्रिपथगाम्, प्रवर्तयामास-प्रवाहयामास किल ।

भा०—हे सीते ! एवं खल्वैतिहासिका आहुः, यदत्राश्रमे भगवती अत्रिपत्नी अनुसूया स्वस्यालौकिकेन माहात्म्येन ऋषीणां स्नानाय नूनं गङ्गां प्रकटयाञ्चकार ।

अलं०—अत्रिपत्नीमाहात्म्यवर्णनस्य तपोवनवर्णनाङ्गत्वादुदात्तालङ्कारः । मौलिमालामिति रूपकम् ।

वीरासनैर्ध्यानजुषामृषीणाममी समध्यासितवेदिमध्याः ।
निवातनिष्कम्पतया विभान्ति योगाधिरूढा इव शाखिनोऽपि ॥५२॥

अ०—वीरासनैः ध्यानजुषाम् ऋषीणाम् समध्यासितवेदिमध्याः अमी शाखिनः अपि निवातनिष्कम्पतया योगाधिरूढा इव विभान्ति ।

व्याक०—वीराणाम् आसनैः-वीरासनैः[1] । वीरा अत्र धर्मवीरा जापकादयो द्रष्टव्याः, संज्ञेयमासनविशेषस्य, "जात्याख्यायाम्" इति बहुवचनम् । ध्यानं जुषन्त इति ध्यानजुषस्तेषाम्, जुषतेः कर्तरि क्विप् । समध्यासितं वेदेर्मध्यं यैस्ते समध्यासितवेदिमध्याः । अध्यसितमिति आस्तेः क्तः । आसनक्रियायाः कर्तारः शाखिनः । निर्गतो वातो यस्मात्स निवातः प्रदेशः । निर्गतः कम्पो येभ्यस्ते निष्कम्पाः, निवाते (प्रदेशे) निष्कम्पाः निवातनिष्कम्पाः, यद्वा-वातस्याभावो निवातम्, अर्थाभावेऽव्ययीभावः, तेन निष्कम्पाः । तेषां भावस्तत्ता, तया । योगमधिरूढाः, योगाधिरूढाः । "द्वितीया" इति योगविभागात्समासः । अधिरूढशब्दे रोहतेः क्तः "यस्य विभाषा" इतीण्निषेधः । शाखिनः-"व्रीह्यादिभ्यश्च" इति शाखाशब्दादिनिः । ऋषीणाम् इति षष्ठ्याः शाखिभिरन्वयो मल्लिनाथेन व्याख्यातः । वेदिमध्येनान्वयस्तु स्वारसिकः प्रतिभाति, तत्र चैकदेशान्व-

१—एकपादमथैकस्मिन् विन्यस्योरुणि संस्थितम् ।
इतरस्मिंस्तथा चान्यं वीरासनमुदाहृतम् ॥ इति
वीरासनलक्षणं वसिष्ठ आह ।

यद्वारेण समुदायान्वयमङ्गीकृत्य सामर्थ्यं कथंचिदुपपाद्यम् । वीरासनैरिति ध्याने साधकतमत्वात्तत्करणे तृतीया ।

व्याख्या—वीरासनैः-जपसाधनेन वीरासनसंज्ञकेन आसनेन, (उपविश्य) ध्यानजुषाम्-चित्तैकतानता ध्यानम्, तज्जुषन्ते-सेवन्ते ये, तेषाम्, ऋषीणाम् (मध्यभागेन सम्बन्धः), समध्यासितम्-अधिष्ठितम्, वेदेः-उन्नतस्य चतुरस्रस्थानस्य-परिष्कृतभूमेः, मध्यम्-मध्यभागो यैस्तथाभूताः, अमी-पुरोवर्तिनः, शाखिनः-वृक्षा अपि, निवातेन-वाताभावेन, निष्कम्पतया-निःस्पन्दतया, योगम्-समाधिम्, अधिरूढाः-अधिष्ठिता इव, समाधिनिष्ठा इवेति यावद्, विभान्ति-शोभन्ते । मल्लिनाथरीत्या तु 'ऋषीणां वृक्षाः (तैः पालिताः परिगृहीता वा) अधिष्ठितस्ववेदिमध्याः (वृक्षवृद्धये कल्पितस्योन्नतप्रदेशस्य मध्ये स्थिताः) अत एवासनबन्धेनोपविष्टाइव······विभान्तीत्यादि व्याख्येयम् ।

भा०—अत्राश्रमे स्थितये कल्पितासु वेदिकासु वीरासनेनोपविश्य समाधिमभ्यस्यतामृषीणां मध्ये स्थिता अमी वृक्षा अपि समाधिस्था इव लक्ष्यन्ते । योगिनो निश्चलाङ्गा भवन्ति, इमे वृक्षा अपि वाताभावेन निश्चला वर्तन्ते इति ।

अलं०—शाखिनां योगाधिरूढत्वसम्भावनादुत्प्रेक्षा । ऋषीणां मध्ये स्थितिः, निश्चलत्वेन साम्यं च तत्र हेतुः । समध्या मध्या इति छेकानुप्रासः ।

त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः ॥
राशिर्मणीनामिव गारुडानां सपद्मरागः फलितो विभाति ॥५३॥

अ०—त्वया यः पुरस्ताद् उपयाचितः सः श्यामः इति प्रतीतः अयम् वटः फलितः (सन्) सपद्मरागः गारुडानाम् मणीनाम् राशिरिव विभाति ।

व्याक०—पद्मरागेण सह वर्तत इति सपद्मरागः । पुरस्ताद् व्याख्यातम् । प्रतीतः-प्रतिपूर्वादिणधातोः क्तः । गारुडानाम्-

गरुडशब्दाच्छैषिकोऽण् । फलितः-फलानि संजातान्यस्येति "तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्" । यद्वा-फलतेः क्तः ।

व्याख्या—हे सीते! त्वया, यः-वटः, पुरस्ताद्-पूर्वम्, उपयाचितः-व्रतपूर्तये प्रार्थितः, सः, श्याम इति प्रतीतः-'श्यामः' इत्यभिधया प्रसिद्धः, अयम्-पुरो दृश्यमानः, वटः-वटवृक्षः, (इदानीम्) फलितः-फलयुक्तः सन्, सपद्मरागः-पद्मरागै रक्तमणिभिः सहितः, गारुडानाम्-(हरितानाम्) मरकतमणीनाम्, राशिः-समुदाय-इव, विभाति-विशेषेण राजते ।

भा०—हे सीते! नाम्ना रूपेण च श्यामो यो वटतरुस्त्वया पूर्वं वनगमनकाले प्रार्थितः, स एष पुरस्तिष्ठति । रक्तरक्तैः फलैर्युक्तोऽयं वृक्षः पद्मरागमणिसहितानां मरकतमणीनां समूह इव शोभते । (पद्मरागसदृशानि फलानि, वटस्तु मरकतसमूहसदृश इति) इदानीं सिद्धमनोरथैः (सफलैः) प्रत्यावृत्तैरस्माभिरयं वन्दनीय इति तात्पर्यम् ।

अलं०—पूर्णोपमा । प्रयागस्थस्य वटस्याभिलषितपूरकत्वं व्यङ्ग्यम् ।

अथ पद्यचतुष्टयात्मकेन कलापकेन प्रयागे गङ्गायमुनयोः संगमं वर्णयति—

क्वचित्प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैर्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ।
अन्यत्र माला सितपङ्कजानामिन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव ॥५४॥

क्वचित्खगानां प्रियमानसानां कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः ।
अन्यत्र कालागुरुदत्तपत्रा भक्तिर्भुवश्चन्दनकल्पितेव ॥५५॥

क्वचित्प्रभा चान्द्रमसी तमोभिश्छायाविलीनैः शबलीकृतेव ।
अन्यत्र शुभ्रा शरदभ्रलेखा रन्ध्रेष्विवालक्ष्यनभःप्रदेशा ॥५६॥

क्वचिच्च कृष्णोरगभूषणेव भस्माङ्गरागा तनुरीश्वरस्य ।
पश्यानवद्याङ्गि! विभाति गङ्गा भिन्नप्रवाहा यमुनातरङ्गैः ॥५७॥

१—न्यग्रोधं तमुपस्थाय वैदेही वाक्यमब्रवीत् ।
नमस्तेऽस्तु महावृक्ष पालयन्मे व्रतं पतिः । इति रामायणे

अ०—(हे) अनवद्याङ्गि ! पश्य, यमुनातरङ्गैः भिन्नप्रवाहा गङ्गा क्वचिद् प्रभालेपिभिः इन्द्रनीलैः अनुविद्धा मुक्तामयी यष्टिरिव, अन्यत्र इन्दीवरैः उत्खचितान्तरा सितपङ्कजानाम् मालेव, क्वचिद् कादम्बसंसर्गवती प्रियमानसानाम् खगानाम् पङ्क्तिरिव, अन्यत्र कालागुरुदत्तपत्रा चन्दनकल्पिता भुवः भक्तिरिव, क्वचिद् छायाविलीनैः तमोभिः शबलीकृता चान्द्रमसी प्रभेव, अन्यत्र रन्ध्रेषु आलक्ष्यनभःप्रदेशा शुभ्रा शरदभ्रलेखेव, क्वचिच्च कृष्णोरगभूषणा भस्माङ्गरागा ईश्वरस्य तनुरिव विभाति ॥ (पृथक् पृथगेकैकं पद्यं व्याख्यातुं प्रवृत्तैरपि 'हे अनवद्याङ्गि पश्य यमुनातरङ्गैः भिन्नप्रवाहा गङ्गा' इति आदौ 'विभाति' इति अन्ते च सर्वत्र योजनीयम्)

व्याक०—न अवद्यम् अङ्गं यस्याः सा अनवद्याङ्गी, सम्बुद्धावनवद्याङ्गि। अवद्यमिति नञुपपदाद् वद्धातोः "अवद्यपण्यवर्याः…" इति यत्प्रत्ययः। "अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्" इति ङीष् "अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः"। भिन्नः प्रवाहो यस्याः सा भिन्नप्रवाहा। प्रभया लिम्पन्तीति प्रभालेपिनः तैः, लिम्पतेर्णिनिः। उत्खचितमन्तरं यस्याः सा उत्खचितान्तरा, उत्खचितम्-"खच भूतप्रादुर्भावे" इति धातोः क्तः। कादम्बानां संसर्गोऽस्या अस्तीति कादम्बसंसर्गवती, संपूर्वात्सृजतेर्घञ्, तदन्तान्मतुप्, उगित्वान्ङीप्। कालागुरुणा दत्तं पत्रं यस्यां सा कालागुरुदत्तपत्रा। चन्दनेन कल्पिता चन्दनकल्पिता। चन्दनमिति चन्दतेः करणे ल्युट्। छायासु विलीनैः छायाविलीनैः, विलीनशब्दे लीयतेः क्तः, "स्वादय ओदितः" इत्योदित्वाद् "ओदितश्च" इति निष्ठानत्वम्। अशबला शबला यथा सम्पद्यते तथा कृता शबलीकृता, अभूततद्भावे च्विः। आलक्ष्याः नभसः प्रदेशा यस्यां सा आलक्ष्यनभःप्रदेशा। कृष्णोरगो भूषणं यस्याः सा कृष्णोरगभूषणा, भूषणशब्दे भूषयतेः करणे ल्युट्। भस्मैव अङ्गस्य रागो यस्याः सा भस्माङ्गरागा। राग इति रञ्ज धातोः "अकर्तरि च…" इति घञ्। "घञि च भावकरणयोः" इति नलोपः, मुक्तामयी-मुक्ता-

शब्दात् "तत्प्रकृतवचने मयट्" इत्यनेन मयट्, टित्त्वान्ङीप्। अनुविद्धा-अनुपूर्वाद् "व्यध ताडने" धातोः क्तः। ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम्। खगानाम्-खोपपदाद् गमेः "अन्यत्रापि दृश्यते" इति डः। पङ्क्तिः-"पचि विस्तारवचने" धातोः क्तिन्। अन्यत्र अन्यशब्दात् "सप्तम्यास्त्रल्"। प्रभा-"आतश्चोपसर्गे" इत्यनेन "भा दीप्तौ" धातोरङ्। चान्द्रमसी-चन्द्रमश्शब्दाच्छैषिकोऽण्। अस्मिन् कलापके "पश्य" इति प्रधानक्रिया, अन्ये वाक्यार्थास्तत्र कर्मभूताः।

व्याख्या—हे अनवद्याङ्गि! अनवद्यम्-अनिन्द्यम्, अङ्गम्-शरीरं यस्यास्तथाभूते सीते! पश्य-प्रेक्षस्व, यमुनायाः-कालिन्द्याः, तरङ्गैः-वीचिभिः, भिन्नः-विच्छुरितः-व्यामिश्रः, प्रवाहो यस्यास्तथाभूता, गङ्गा, क्वचिद्-कस्मिंश्चित्प्रदेशे, प्रभया लिम्पन्ति-नीरन्ध्रं प्रसृतया कान्त्या समीपस्थं व्याप्नुवन्ति, तथाभूतैः, इन्द्रनीलैः-इन्द्रनीलमणिभिः, अनुविद्धा-सह गुम्फिता, मुक्तामयी-मौक्तिकप्रचुरा, यष्टिरिव-हारलतेव, विभाति (इदं सर्वत्र संबध्यते) अन्यत्र-अपरत्र, इन्दीवरैः-नीलकमलैः, उत्खचितम्-भृतम्, अन्तरम्-मध्यभागो यस्यास्तथाभूता, सितानाम्-श्वेतानाम्, पङ्कजानाम्, माला-स्रगिव। क्वचिद्, कादम्बानाम्-नीलवर्णानां हंसानाम्, संसर्गः-सम्बन्धो विद्यते, यस्यास्तथाभूता, प्रियमानसानाम्, प्रियं मानसं सरो येषां तथाभूतानां खगानाम्-हंसानाम्, पङ्क्तिरिव। अन्यत्र, कालागुरुणा-कृष्णागुरुपङ्केन, दत्तम्-रचितम्, पत्रम्-मकरिकापत्ररचना यस्यां तथाभूता, चन्दनेन-मलयजेन, कल्पिता-संपादिता, भुवः-पृथिव्याः, (नायिकारूपायाः) भक्तिरिव-अङ्गे रचनाविशेषइव। क्वचिद्, छायासु-वृक्षादिच्छायासु, विलीनैः-आत्मानं गोपायित्वा स्थितैः, तमोभिः-अन्धकारैः, शबलीकृता-कर्बुरिता, चान्द्रमसी-चन्द्रसम्बन्धिनी, प्रभा-चन्द्रिकेव। अन्यत्र, इतरस्मिन् प्रदेशे, शरदभ्रलेखा-

विवरेषु, आलक्ष्याः-ईषद्दृश्याः, नभसः-आकाशस्य प्रदेशाः-भागाः यस्यां तथाभूता, शुभ्रा-श्वेता, शरदि-शरत्काले, अभ्रलेखा-घनराजिरिव। क्वचिद्-कस्मिंश्चित् प्रदेशे च, कृष्णोरगाः-कृष्णसर्पाः, भूषणानि-आभरणानि यस्यास्तथाभूता, भस्मैव अङ्गरागः-विलेपनम्, यस्यास्तथाभूता, ईश्वरस्य-महादेवस्य, तनुः-शरीरमिव, विभाति-विशेषेण शोभते।

भा०—प्रयागे गङ्गायमुनाप्रवाहयोः सङ्गमे कृष्णवर्णेन यमुनाजलेन संमिश्रितं शुभ्रं गङ्गाजलं विविधसंनिवेशवशाद् विविधां सुषमां धत्ते। यत्र वेगवशादावर्तमानं मण्डलाकारतामापद्य प्रवहति, तत्र क्वचित्सुस्निग्धप्रभं प्रतिबिम्बितसूर्यकान्ति नीलमणिभिरनुविद्धानां मौक्तिकानां हारइव प्रतीयते, क्वचित्तु नीलकमलानुविद्धविकसितशुक्लकमलमालाकारं विभाति। यत्र च परस्परं मिलत्सरलां रेखामाश्रित्य प्रवहति, तत्र कृष्णवर्णकादम्बसंपृक्तहंसपङ्क्तिसदृशं शोभते। यत्र तु गङ्गाप्रवाहस्य मध्ये मध्ये यमुनाजलं प्रविष्टम्, तटप्रान्ते गाम्भीर्यस्याल्पतया च भूमिरप्यालोक्यते तत्रेत्थं विभाति-यथा भुवो नायिकाया अङ्गेषु चन्दनेन रचना कृता भवेत्, तन्मध्ये च कृष्णागुरुणा मकरिकापत्राणि रचितानि स्युः। अथ यत्र प्रवाहप्रान्तभागगतं मन्दप्रवाहं प्रशान्तमिव प्रतिबिम्बितसूर्यकान्ति च गङ्गाजलम्, यमुनाजलं तु न प्रतिबिम्बेनाभिज्वालितम्, तत्र तरुच्छायागतेन तमसा विच्छुरिता प्रसृता चन्द्रिकेवाभाति, यत्र च यमुनाजलं सूर्यप्रतिबिम्बेनाभिज्वालितम्, गङ्गाजलन्तु नाभिज्वालितम्, किन्तु घनतामिवापन्नं दृश्यते, तत्र तथा प्रतीयते-यथा शुक्लाः शरन्मेघा अभिव्याप्ताः स्युः, तेषामन्तराले च स्थाने स्थानेऽन्तरिक्षं कृष्णवर्णं दृश्यते। अथ यत्र प्रशान्तप्रायस्य गङ्गाजलस्योपरि कृष्णा यमुनातरङ्गाः खेलन्तस्तदावृण्वत इव, तत्र कृष्णोरगवेष्टितं भगवतः शङ्करस्य भस्मसितं शरीरमिव तद्विभाति। एतत्सर्वं भगवान् रामः सीतायै प्रदर्शयति।

अलं०—एकस्या गङ्गाया अनेकोपमानप्रदर्शनाद् मालोपमालङ्कारः। प्रत्येकं प्रदेशस्य भिन्नत्वेन दर्शने तूपमैव। अत्रोपमानेषु अन्यानि सर्वाणि प्रसिद्धान्येव, भुवश्चन्दनभक्तिस्तु न प्रसिद्धा, किन्तु कविकल्पितैव। तत्र कल्पितनाप्युपमानेन सम्भावितोपमा स्वीकार्या, उपमामालामध्ये उत्प्रेक्षा वा निवेशयितव्येत्यत्र सहृदया एव प्रमाणम्। प्रभालेपिभिरित्यत्र लेपनं लक्षणया प्रभायाः संनिहिते पदार्थे संबन्धं बोधयति, कृत्स्नावयवव्याप्तिश्च व्यङ्ग्या।

समुद्रपत्न्योर्जलसन्निपाते पूतात्मनामत्र किलाभिषेकात्।
तत्त्वावबोधेन विनापि भूयस्तनुत्यजां नास्ति शरीरबन्धः ॥५८॥

अ०—अत्र समुद्रपत्न्योः जलसन्निपाते अभिषेकात् पूतात्मनाम् तनुत्यजाम् तत्त्वाववोधेन विना अपि भूयः शरीरबन्धः नास्ति।

व्याक०—समुद्रस्य पत्न्योः समुद्रपत्न्योः। पत्नीशब्दे 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' इति पतिशब्दस्य नकारोऽन्तादेशः, नान्तत्वाद् ङीप्। सन्निपतन्त्यस्मिन्निति सन्निपातः। अधिकरणे घञ्। जलानां सन्निपाते जलसन्निपाते। पूत आत्मा येषां तेषां पूतात्मनाम्। तनुं त्यजन्तीति तनुत्यजः, तेषाम्, कर्तरि क्विप्। अभिषेकः-सिञ्चतेर्घञ्। "उपसर्गात् सुनोति…" इति षत्वम्। अवबोधः-बुध्यतेर्घञ्।

व्याख्या—अत्र-अस्मिन्, समुद्रपत्न्योः-समुद्रस्य भार्ययोः, गङ्गायमुनयोर्नद्योः, जलानां सन्निपाते-सङ्गमप्रदेशे, अभिषेकात्-स्नानात्, पूतः-पवित्रः, आत्मा-अन्तःकरणम्, येषां तथाभूतानाम्, तनुत्यजाम्-शरीरत्यागिनाम्, पुंसाम्, तत्त्वावबोधेन-तत्त्वस्य-" एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म " इत्यादिश्रुतिप्रतिपादिताद्वैतपरमात्मतत्त्वस्य, अवबोधः-याथात्म्येन ज्ञानम्, तेन विनाऽपि भूयः-पुनः, शरीरबन्धः-शरीरसम्बन्धः, जन्मेतियावत्, नास्ति न भवति, किल।

भा०—तत्त्वज्ञानमेव मुक्तिहेतुरिति श्रुतिभिर्निर्णीतम्, परमत्र प्रयागे कृतस्नानानां पुरुषाणां तत्त्वज्ञानं विनापि मोक्षलाभो-भवति। अत्र प्रमाणं "सितासिते सरिते यत्र सङ्गते" इत्यादि-श्रुतौ स्पष्टम्।

अलं०—तत्त्वावबोधरूपकारणमन्तरेणापि मोक्षरूपकार्यप्र-तिपादनाद् विभावना, तया च संगमस्य तीर्थान्तरेभ्यो व्यति-रेको व्यज्यते। पूतात्मनामिति साभिप्रायं विशेषणम्। यथा ज्ञानेनात्मा पूतो भवति तथात्र स्नानेनापीति। तेन मोक्षलाभः समर्थ्यते, तस्मात् परिकरः।

पुरं निषादाधिपतेरिदं तद्यस्मिन्मया मौलिमणिं विहाय।
जटासु बद्धास्वरुदत् सुमन्त्रः कैकेयि कामाः फलितास्तवेति ॥५९॥

अ०—इदम् निषादाधिपतेः तत् पुरम् यस्मिन् मया मौलिमणिम् विहाय जटासु बद्धासु (सतीषु) सुमन्त्रः (हे) कैकेयि! तव कामाः फलिता इति अरुदत्।

व्याक०—निषादशब्दे सीदतेः कर्तरि "ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः" "उपसर्गात्सुनोति…" इति षत्वम्। विहाय-विपूर्वाज्जहातेः क्त्वा, ल्यबादेशश्च। कैकेयि-केकयशब्दात् "जनपदश-ब्दात् क्षत्रियादञ्" इत्यनेनाञ् प्रत्ययः। "अतश्च" इत्यनेनाञो-ऽकारलोपे प्राप्ते "नप्राच्य…" इत्यनेन निषेधः। "केकयमित्र-युप्रलयानां यादेरियः" इत्यनेन यकारस्य "इय्" आदेशः। अञ-न्तत्वाद् "टिड्ढाणञ्…" इति ङीप्। सम्बुद्धौ ह्रस्वः, फलिताः-फलधातोः क्तः। फलशब्दात् तारकादित्वादितज् वा। अरुदत्-रोदितेर्लुङ्, "इरितो वा" इति च्लेरङ्। जटासु-"यस्य च भावेन भावलक्षणम्" इत्यनेन सप्तमी।

व्याख्या—इदम्-पुरोवर्ति, निषादाधिपतेः-निषादराजस्य, गुहस्य, तत्-पूर्वदृष्टम्, पुरम्-नगरम्, अस्तीति शेषः, यस्मिन्-पुरे, मया-रामेण, मौलिमणिम्-शिरोरत्नम्, मणिजटितं शिरोमु-

कुटम्, विहाय-त्यक्त्वा, जटासु, बद्धासु-रचितासु सतीषु, सुमन्त्रः-दशरथामात्यः, हे कैकेयि! तव-भवत्याः, कामाः-मनोरथाः, रामप्रवासभरतराज्यप्राप्तिरूपाः, फलिताः-सफला जाताः, इति अरुदत्-अश्रूण्यमुचत्।

भा०—एतद् गुहस्य पुरं प्राप्तम्, यत्रास्माभी राजवेषं विहाय आरण्यकवेषो धृतः। सुमन्त्रश्च रुदन् रथमादाय निवर्तितः।

अलं०—स्मर्यमाणः सुमन्त्रगतः करुणरसः स्मृतेरङ्गम् इति रसवदलङ्कारः।

अथ चतुर्भिः सरयूं वर्णयति—

पयोधरैः पुण्यजनाङ्गनानां निर्विष्टहेमाम्बुजरेणु यस्याः।
ब्राह्मं सरः कारणमाप्तवाचो बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति ॥६०॥

अ०—आप्तवाचः पुण्यजनाङ्गनानाम् पयोधरैः निर्विष्टहेमाम्बुजरेणु ब्राह्मम् सरः बुद्धेः अव्यक्तमिव यस्याः कारणम् उदाहरन्ति।

व्याक०—आप्ता वाग् येषां ते, आप्तानां वाचः, आप्ताश्च ता वाचः, इति वा आप्तवाचः। पुण्यजनानामङ्गनाः पुण्यजनाङ्गनास्तासाम्, निर्विष्टो हेम्नोऽम्बुजानां रेणुर्यस्य तन्निर्विष्टहेमाम्बुजरेणु। निर्विष्ट इति विशतेः क्तः। अम्बुजशब्दः पङ्कजशब्दवत्। ब्राह्मम्-ब्रह्मन्शब्दाच्छैषिकोऽण्, "नस्तद्धिते" इति टिलोपः। व्यक्तम्-अञ्जूधातोः क्तः।

व्याख्या—आप्ता-तथ्या, वाग्-वाणी, येषां तथाभूता ऋषयः, अथवा, आप्तानाम्-साक्षात्कृतधर्माणाम्, वाचः-वेदरूपा वाण्यः। कर्मधारयपक्षे तु, आप्ताः-अबाधितार्था इत्यर्थो बोध्यः। पुण्यजनानाम्-यक्षाणाम्, अङ्गनाः-स्त्रियः, तासाम्, पयोधरैः-स्तनैः, निर्विष्टः-उपभुक्तः, हेमाम्बुजानाम्-स्वर्णकमलानाम्, रेणुः-परागो यस्य तथाभूतम्, ब्राह्मम्-ब्रह्मण इदं ब्राह्मं ब्रह्मनिर्मितम्,

१—भवेत् पुण्यजनो यक्षे राक्षसे सज्जनेऽपि च—इति विश्वः।

२—निर्वेशो भृतिभोगयोः—इति।

सरः-मानसाख्यं तडाकम्, बुद्धेः-महत्तत्त्वस्य, अव्यक्तम्-प्रधान-मिव, यस्याः-सरयूनद्याः, कारणम्-उत्पत्तिस्थानम्, उदाहरन्ति-कथयन्ति ।

भा०—हे सीते ! एषा सरयूः प्रवहति । ऋषयः कथयन्ति यद् यथा अव्यक्ताद् बुद्धिरुत्पद्येत, तथैवैषा सरिद् ब्रह्मनिर्मिताद् मानसात् सरसः प्रभवति, यस्मिन् सरसि क्लान्तीनां यक्षसुन्दरीणां पयोधरा हेमाम्बुजपरागैरलंक्रियन्ते ।

अलं०—उपमा । विशिष्टस्य हेतुत्वमेवात्र साधारणो धर्मः । धर्मान्तरस्याप्रसिद्धत्वात् । विशिष्टस्थानप्रभवत्त्वात् सरय्वा महत्त्वं व्यज्यते ।

जलानि या तीरनिखातयूपा वहत्ययोध्यामनु राजधानीम् ।
तुरङ्गमेधावभृथावतीर्णैरिक्ष्वाकुभिः पुण्यतरीकृतानि ॥६१॥

अ०—तीरनिखातयूपा या तुरङ्गमेधावभृथावतीर्णैः इक्ष्वाकुभिः पुण्यतरीकृतानि जलानि अयोध्याम् राजधानीम् अनुवहति ।

व्याक०—तीरे निखाता यूपा यस्याः सा तीरनिखातयूपा, निखात इति खनतेः क्तः । "जनसनखन···" इत्यात्वम् । तुरङ्गमेधेष्वभृथायावतीर्णास्तुरङ्गमेधावभृथावतीर्णाः । अवतीर्ण-शब्दे तरतेः क्तः । अतिशयेन पुण्यानि पुण्यतराणि, अपुण्यतराणि पुण्यतराणि कृतानि पुण्यतरीकृतानि, पुण्यशब्दात्तरप्, तदन्ताच्च्विः । अयोध्यामनु " लक्षणेत्थम्··· " इत्यनेन अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । "कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया" । राजधानी-धा धातोरधिकरणे ल्युट्, टित्त्वान्ङीप् । राजन्शब्देन षष्ठी-समासः । इक्ष्वाकवः-इक्ष्वाकुशब्दात् " जनपदशब्दात् क्षत्रियाद् ···" इत्यनेनाञ् प्रत्ययः । बहुत्वविवक्षायां तद्राजत्वाद् "तद्राजस्य बहुषु···" इत्यनेनाञो लुक् ।

व्याख्या—तीरे निखाताः, यूपाः-पशुबन्धनार्हा यज्ञियस्तम्भा-यस्यास्तथाभूता, या-सरयूः, तुरङ्गमेधेषु-अश्वमेधेषु, अव-

भृथः-दीक्षान्तस्नानम्, तदर्थमवतीर्णैः-अवरूढैः, सरयूजले-प्रविष्टैः, इक्ष्वाकुभिः-इक्ष्वाकुकुलोत्पन्नैरस्माकं पूर्वजैः, पुण्यतरी-कृतानि-अतिशयेन पवित्रतां नीतानि, जलानि, अयोध्याम्-अयोध्यानाम्ना प्रसिद्धाम्, राजधानीम्-नृपतिनिवासनगरीम्, अनु, अयोध्याराजधान्याः समीप इति यावत्, वहति-प्रापयति।

भा०—अस्यास्तीरेऽस्मत्पूर्वजैर्भूयांसोऽश्वमेधाद्या महाक्रतवोऽनुष्ठिताः, यत्प्रमाणभूता यज्ञयूपा अद्याप्येतत्तीरे निखाता-दृष्टिपथमायान्ति, एषा चायोध्यामनुप्रवहति।

अलं०—पूर्वजकृतयज्ञानुष्ठानस्य भङ्ग्यन्तरेणाख्यानात् पर्यायोक्तम्। पूर्वजचरितैः सरय्वा महत्त्वबोधनाच्चोदात्तम्।

यां सैकतोत्सङ्गसुखोचितानां प्राज्यैः पयोभिः परिवर्धितानाम्।
सामान्यधात्रीमिव मानसं मे संभावयत्युत्तरकोसलानाम् ॥६२॥

अ०—याम् मे मानसम् सैकतोत्सङ्गसुखोचितानाम् प्राज्यैः पयोभिः परिवर्धितानाम् उत्तरकोसलानाम् सामान्यधात्रीमिव संभावयति।

व्याक०—सैकत एवोत्सङ्गे (स० तत्पु०) सुखस्य (तत्पु०) उचितानाम् सैकतोत्सङ्गसुखोचितानाम्। सैकतशब्दे सिकताशब्दाद् "सिकताशर्कराभ्यां च" इति मत्वर्थीयोऽण्। सामान्यां च तां धात्रीं सामान्यधात्रीम्। धात्री-दधातेस्तृच्। "ऋन्नेभ्यो ङीप्"। मानसम्-मन एव मानसम्, मनःशब्दात् प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण्।

व्याख्या—याम्-सरयूम्, मे-मम, मानसम्-मनः, सैकतम्-पुलिनमेव, उत्सङ्गः-क्रोडः, तत्र सुखम्, तस्योचितानाम्-परिचितानाम्, प्राज्यैः-प्रभूतैः, पयोभिः-जलैः, (पक्षे क्षीरैः) परिवर्धितानाम्-परिपोषितानाम्, उत्तरकोसलानाम्-उत्तरकोसलदेशवासिनाम्, सामान्याम्-साधारणीम्, धात्रीम्-मातरमिव, संभावयति-मन्यते।

भा०—अहमिमां सरयूमुत्तरकोसलदेशवासिनां साधारणीं

मातरं मन्ये । या नः सर्वान् स्वपुलिनोत्सङ्गे क्रीडयति, स्वपयोभिश्च पोषयति ।

अलं०—सरय्वां साधारणधात्रीत्वसम्भावनादुत्प्रेक्षा । सा च सैकतोत्सङ्ग इति रूपकेण, पयोभिरिति श्लेषेण च संकीर्यते।

सेयं मदीया जननीव तेन मान्येन राज्ञा सरयूर्वियुक्ता ।
दूरे वसन्तं शिशिरानिलैर्मां तरङ्गहस्तैरुपगूहतीव ॥ ६३ ॥

अ०—मदीया जननीव मान्येन तेन राज्ञा वियुक्ता सा इयम् सरयूः दूरे वसन्तम् माम् शिशिरानिलैः तरङ्गहस्तैः उपगूहतीव ।

व्याक०—शिशिरोऽनिलो येषां तैः शिशिरानिलैः । तरङ्गैरेव हस्तैस्तरङ्गहस्तैः, मदीया-अस्मच्छब्दाद् "वृद्धाच्छः" इतिच्छः । "त्यदादीनि च..." इति वृद्धत्वम् । जननी-जनयतेर्ल्युट्, टित्वान्ङीप् । मान्येन-मानयतेश्चौरादिकाद् "अचो यत्" ।

व्याख्या – मदीया, जननीव-माता कौसल्येव, मान्येन-पूज्येन, तेन-प्रसिद्धेन, राज्ञा-दशरथेन, वियुक्ता-विरहिता, सा-प्रक्रान्ता, इयम्-पुरःप्रवहन्ती, सरयूः, दूरे-दूरदेशे, वसन्तम्-तिष्ठन्तमपि, माम्-पुत्रकल्पं रामचन्द्रम्, शिशिरः-वारिसीकरसम्पर्केण शीतलः, अनिलः-वायुः येभ्यः प्रादुर्भवति तथाभूतैः, तरङ्गैः-वीचिभिरेव, हस्तैः-करैः, उपगूहति-आलिङ्गतीव ।

भा०—जननीव पित्रा दशरथेन वियुक्तैषा सरयूः प्रवासादागच्छन्तं पुत्रकल्पं मां वारिसीकरैः पवनं शिशिरयद्भिस्तरङ्गरूपैर्हस्तैरालिङ्गितुं यतत इव । अन्याऽपि जननी प्रोष्यागतं श्रान्तं पुत्रं कराभ्यां व्यजनपवनं सृजन्ती प्रेम्णा समालिङ्गति इति प्रकृतिसिद्धम् । पतिवियुक्तायाश्च जनन्या विशेषेण पुत्र एवाधारो भवतीति तत्रैव प्रेमातिशयप्रकटनं युक्ततरम् ।

अलं०—उपमा । तरङ्गाणामूर्ध्वप्रसरण उपगूहनसंभावनादुत्प्रेक्षा च । साभिप्रायैर्विशेषणैः परिकरोऽपि ।

विरक्तसंध्याकपिशं पुरस्ताद् यतो रजः पार्थिवमुज्जिहीते ।
शङ्के हनूमत्कथितप्रवृत्तिः प्रत्युद्गतो मां भरतः ससैन्यः ॥ ६४ ॥

अ०—यतः पुरस्ताद् विरक्तसंध्याकपिशम् पार्थिवम् रजः उज्जिहीते (ततः) हनूमत्कथितप्रवृत्तिः भरतः ससैन्यः (सन्) माम् प्रत्युद्गतः इति शङ्के ।

व्याकृ०—विशेषेण रक्ता (तत्पु०) संध्येव (कर्म०) कपिशं (तत्पु०) विरक्तसंध्याकपिशम् । सन्ध्याशब्दे ध्यायतेः "आतश्चोपसर्गे" इत्यङ् । हनुर्विद्यते यस्य स हनूमान् "शरादीनां च" इति हनुशब्दस्य दीर्घः, तेन कथिता प्रवृत्तिर्यस्मै स हनूमत्कथितप्रवृत्तिः । इनेन सह वर्तत इति सेना, सेनैव सैन्यम्, स्वार्थे ष्यञ्, तेन सह वर्तत इति ससैन्यः, तुल्ययोगे बहुव्रीहिः, "वोपसर्जनस्य" इति सहस्य सादेशः । पार्थिवम्-पृथिवीशब्दाच्छैषिकोऽण् । उज्जिहीते-उत्पूर्वाद् "ओहाङ् गतौ" इति धातोर्लट् । शङ्के-शकि धातोर्लडुत्तमपुरुषैकवचनम् ।

व्याख्या—यतः-यस्मात्कारणात्, पुरस्ताद्-अग्रे, विरक्ता-अतिरक्ता, या सन्ध्या-सन्ध्याकालिकी प्रभा, तद्वत् कपिशम्-ताम्रवर्णम्, पार्थिवम्-पृथिव्याः, रजः-धूलिः, उज्जिहीते-उद्गच्छति, ततः, हनूमता, कथिता-निवेदिता, प्रवृत्तिः-अस्मदागमनवृत्तान्तो यस्मै, तथाभूतः, भरतः, ससैन्यः-सैन्यसहितः सन्, माम्-रामम्, प्रत्युद्गतः-स्वागतार्थं समागतः, इति शङ्के-तर्कयामि ।

भा०—अयि प्रिये पुरस्ताद् वियति प्रसरन्तं धूलिनिकरमवलोक्य तर्कयामि यद्धनूमता मदागमनविषये सूचितो भरतः सैन्यपुरस्सरं मत्स्वागतं कर्तुमायाति ।

अलं०—साधनेन साध्यज्ञानादनुमानालङ्कारः ।

अद्धा श्रियं पालितसङ्गराय प्रत्यर्पयिष्यत्यनघां स साधुः ।
हत्वा निवृत्ताय मृधे खरादीन् संरक्षितां त्वामिव लक्ष्मणो मे ॥६५॥

१—वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः—इत्यमरः ।

अ०—साधुः[1] सः पालितसङ्गराय मे अनघाम् संरक्षिताम् श्रियम्, मृधे खरादीन् हत्वा निवृत्ताय (मे) लक्ष्मणः (अनघाम् संरक्षिताम्) त्वामिव, प्रत्यर्पयिष्यति अद्धा[2] ।

व्याक०—पालितः सङ्गरो येन तस्मै पालितसङ्गराय। सङ्गर-शब्दे गृणातेः "ॠदोरप्" । अविद्यमानोऽघो यस्यां तामनघाम्। खर आदिर्येषां तान् खरादीन् । खरशब्दे खशब्दाद् "रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम्" इति रः ।

व्याख्या—साधुः-सज्जनः, सः-भरतः, पालितः-निर्व्यूढः, संगरः-पितृप्रतिज्ञा, येन तथाभूताय,मे-मह्यम्, अनघाम्-अदोषाम्, भोगाभावादनुच्छिष्टाम्, संरक्षिताम्-न्यासरूपेण गोपायिताम्, श्रियम्-राजलक्ष्मीम्, मृधे-संग्रामे, खरादीन्-खरप्रभृतीन् राक्षसान्, हत्वा, निवृत्ताय-प्रत्यागताय, मे, लक्ष्मणः, अनघाम्-निष्पापाम्, संरक्षिताम्, त्वामिव-सीतामिव, प्रत्यर्पयिष्यति-प्रतिदास्यति, अद्धा-सत्यम् ।

भा०—ससैन्यमागच्छन्तं भरतमुपश्रुत्य 'किमसौ भरतः स्वाधिगतं राज्यं निष्कण्टकं विधातुमस्माभिः सह योद्धुमायाति' 'किमद्याप्यस्माकं दुर्दैवं नावसितम्' इति संभाविता सीतायाः शङ्कामपनोदयितुकामो रामः कथयति-हे प्रिये ! त्वयैतद् विश्वसनीयम्-यत् साधुमतिः स भरतश्चतुर्दशवर्षवनवासरूपां पितुः प्रतिज्ञां परिपाल्य प्रतिनिवृत्ताय मे न्यासरूपेण रक्षितां स्वयमनुपभुक्तां राजलक्ष्मीमवश्यं प्रत्यर्पयिष्यति । यथा वने खरादीन् राक्षसान् हत्वा प्रत्यागताय मे लक्ष्मणः स्वरक्षितां निष्पापां त्वां प्रत्यार्पिपत् । अत्र शङ्कितहृदयया सीतयैव राजलक्ष्मीमुपमिमानस्य रामस्येदं हृदयम्-यद् हे सीते ! मदनुपस्थितौ लक्ष्मणपार्श्ववर्तिन्यास्तव यथा स्वस्मिन् निष्पापत्वस्य लक्ष्मणे च साधु-

१—साधुर्वार्धुषिके चारौ सज्जने चापि वाच्यवत्—इति विश्वः ।

२—सत्ये त्वद्धाञ्जसा द्वयम्—इत्यमरः ।

त्वस्य द्रढीयान् विश्वासस्तथैव भरतस्य राजलक्ष्म्यामनुरागक-थापि नेति त्वया विश्वसनीयम्।

अलं०—उपमा। अत्र भरतः प्रत्यर्पयिष्यति, लक्ष्मणस्तु प्रत्यार्पिपत्-इति भग्नप्रक्रमत्वमलङ्कारदोषस्तु न शङ्कयः, प्रत्यर्पणस्योपमाप्रयोजकत्वाऽविवक्षणात्। संरक्षितत्वानघत्वयोरेवोपमाप्रयोजकत्वात्। 'पालितसङ्गराय' 'साधुः' इति विशेषणे प्रत्यर्पणस्य निश्चितत्वमभिव्यङ्क्त इति परिकरोऽपि। भावार्थोक्तरीत्या अलङ्कारेण वस्तुध्वनिः।

असौ पुरस्कृत्य गुरुं पदातिः पश्चादवस्थापितवाहिनीकः।
वृद्धैरमात्यैः सह चीरवासा मामर्घ्यपाणिर्भरतोऽभ्युपैति ॥६६॥

अ०—पदातिः पश्चादवस्थापितवाहिनीकः चीरवासाः अर्घ्यपाणिः असौ भरतः गुरुम् पुरस्कृत्य वृद्धैः अमात्यैः सह माम् अभ्युपैति।

व्याकृ०—पादाभ्यामततीति पदातिः, पादोपपदादततेः "अज्यतिभ्यां पादे च" इतीण् प्रत्ययः। "पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु" इति पादस्य पदादेशः। पश्चादवस्थापिता वाहिनी येन स पश्चादवस्थापितवाहिनीकः, "नद्यृतश्च" इति कः। चीराण्येव वासांसि यस्य स चीरवासाः। अर्घ्यं पाणौ यस्य सोऽर्घ्यपाणिः। अर्घ्यशब्दे "पादार्घाभ्यां च" इति अर्घशब्दाद्यत्। पुरस्कृत्य-पुरःपूर्वकात् कृ धातोः क्त्वा। "पुरोऽव्ययम्" इत्यनेन गतिसंज्ञा। "कुगतिप्रादयः" इत्यनेन समासः। "समासे नञ्..." इत्यनेन क्त्वो ल्यप्। "नमस्पुरसोः..." इति सत्वम्। अमात्यः-"अमा" इत्यव्ययाद् "अव्ययात् त्यप्"।

व्याख्या—पदातिः-पादाभ्यां चलन्, पश्चात्-पृष्ठदेशे, अवस्थापिता, वाहिनी-सेना, येन तथाभूतः, चीराणि-वल्कलान्येव, वासांसि-वसनानि यस्य तथाभूतः, अर्घ्यम्-पूजोपचारार्थं वारि, पाणौ-हस्ते यस्य तथाभूतः, असौ भरतः, गुरुम्-वसिष्ठम्, पुरस्कृत्य-अग्रे कृत्वा, वृद्धैः-विद्यावयोवृद्धैः, अमात्यैः-

मन्त्रिभिः, सह, माम्, अभ्युपैति-मत्समीपमागच्छति।

भा०—सेनां पश्चात्कृत्वा गुरुं वसिष्ठमग्रगामिनं विधाय मन्त्रिभिः सह वल्कलवसनो हस्तेऽर्घोदकं दधानोऽसौ भरतः पद्भ्यामेव मत्समीप आगच्छति। पदात्यादिविशेषणैः पूर्वपद्योक्तं भरतस्य साधुत्वं समर्थितम्।

पित्रा विसृष्टां मदपेक्षया यः श्रियं युवाप्यङ्कगतामभोक्ता।
इयन्ति वर्षाणि तया सहोग्रमभ्यस्यतीव व्रतमासिधारम्॥ ६७॥

अ०—युवा अपि यः पित्रा विसृष्टाम् अङ्कगताम् (अपि) श्रियम् मदपेक्षया अभोक्ता (सन्) इयन्ति वर्षाणि तया सह उग्रम् आसिधारम् व्रतम् अभ्यस्यति इव।

व्याक०—अङ्कमङ्के वा गताम् अङ्कगताम्। ममापेक्षया मदपेक्षया, अपेक्षा-ईक्षतेः "गुरोश्चहलः" इत्यप्रत्ययः। असेः-धारायाः (तत्पु०) इदम् आसिधारम्, "तस्येदम्" इति शैषिकोऽण्। न भोक्ता अभोक्ता। भुनक्तेः "तृन्" इति सूत्रेण तद्धर्माऽर्थे तृन्। श्रियमिति तत्कर्मणि द्वितीया। षष्ठी तु न, "न लोकाव्यय…" इत्यनेन निषेधात्। वर्षाणि-"कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इत्यनेन द्वितीया। विसृष्टाम्-सृजतेः कर्मणि क्तः।

व्याख्या—युवा-प्राप्तयौवनोऽपि, यः-भरतः, पित्रा-जनकेन दशरथेन, विसृष्टाम्-दत्ताम्, अङ्कम्-उत्सङ्गम्, गताम्-प्राप्ताम्-सर्वथा स्वाधीनामपि, श्रियम्-राजलक्ष्मीम्, मदपेक्षया-मद्भक्त्या, अभोक्ता-अनुपभुञ्जानः सन्, इयन्ति वर्षाणि-चतुर्दश वत्सरान् यावत्, तया श्रिया (युवत्या इति च गम्यते) सह, उग्रम्-अतिकठिनम्, आसिधारम्-असिधाराचङ्क्रमणतुल्यत्वादासिधारपदव्यपदेश्यम्, व्रतम्-नियमम्, अभ्यस्यति-वर्तयतीव।

भा०—यत्प्राप्तयौवनोऽप्येष भरतः केवलं मद्भक्त्या सर्वथा

१—युवा युवत्या सार्धं यन्मुग्धभर्तृवदाचरेत्।

स्वाधीनामपि राजलक्ष्मीं न बुभुजे, तन्मन्येऽयं चतुर्दश वर्षाणि यावत् तया राजलक्ष्म्या सह उग्रमसिधाराचङ्क्रमणतुल्यं व्रतमनुष्ठितवान्। यथा असिधारायां चङ्क्रमणं दुष्करम्, तथैव युवावस्थायां प्राप्तायाः युवत्या इव श्रियस्त्यागोऽपि दुष्कर इति भावः।

अलं०—उपभोगहेतौ सत्यप्यनुपभोग इति विशेषोक्तिः, सा च "मदपेक्षया" इति निमित्तवचनात् सनिमित्ता। अभोक्ता इति "आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु" इत्यधिकारे विहितेन तद्धर्मार्थकेन तृना भरतेन श्रियोऽनुपभोगस्य धर्म्यत्वं बोध्यते। असिधाराव्रतचरणोत्प्रेक्षा प्रधानम्। श्रियां युवतित्वारोपस्तत्प्रयोजकः। भरतस्य धैर्यातिशयश्च व्यङ्ग्यः।

एतावदुक्तवति दाशरथौ तदीया-
मिच्छां विमानमधिदेवतया विदित्वा।
ज्योतिष्पथादवततार सविस्मयाभि-
रुद्वीक्षितं प्रकृतिभिर्भरतानुगाभिः॥ ६८॥

अ०—दाशरथौ एतावद् उक्तवति विमानम् तदीयाम् इच्छाम् अधिदेवतया विदित्वा सविस्मयाभिः भरतानुगाभिः प्रकृतिभिः उद्वीक्षितम् (सत्) ज्योतिष्पथाद् अवततार।

व्याक०—अधिष्ठात्र्या देवतयाधिदेवतया, "कुगतिप्रादयः" इत्यनेन समासः। देवताशब्दे देवशब्दात् स्वार्थे "देवात्तल्"। विस्मयेन सह वर्तमानाभिः सविस्मयाभिः, विस्मय इति स्मयतेः "एरच्"। भरतस्यानुगाभिर्भरतानुगाभिः, अनुगशब्दे अनुगच्छतेर्डः। ज्योतिषां पथः-ज्योतिष्पथात्। "ऋक्पूरब्धूः ..." इति समासान्तोऽप्। विमानमिति-अवतरणक्रियायाः कर्तृपदम्, अधिदेवतयेति वेदनकरणत्वेन विवक्षायां तृतीया, यद्वा वेदनकर्तरि तृतीया, प्रेरितमित्यध्याहारः, अधिदेवतया रामेच्छां ज्ञात्वा प्रेरितं विमानमवततारेत्यन्वयः।

व्याख्या—दशरथस्यापत्यं पुमान् दाशरथिः, तस्मिन्दाशरथौ-रामे, एतावद्-पूर्वोक्तम्, उक्तवति-कथितवति सति, विमानम्-पुष्पकम्, तदीयाम्-तस्येयं तदीया ताम्-रामसम्बन्धिनीम्, इच्छाम्-अभिलाषम्, अधिदेवतया-अधिष्ठातृदेवतया, द्वारभूतया, विदित्वा-ज्ञात्वा, तया प्रेर्यमाणमित्यर्थः, सविस्मयाभिः-अद्भुतविमानदर्शनेन चकिताभिः, भरतानुगाभिः-भरतमनुगच्छन्तीभिः, प्रकृतिभिः-प्रजाजनैः, उद्वीक्षितम्-ऊर्ध्वदिश्युत्कण्ठया दृष्टम्, (सत्) ज्योतिष्पथाद्, ज्योतिषाम्-नक्षत्राणाम्, पन्थाः-मार्गः-आकाशम्, तस्माद्, अवततार-भूम्यामवरुरोह ।

भा०—एतावदुक्त्वा भगवान् रामचन्द्रो विरराम । अथ तस्य भूमाववरोहणेच्छां विज्ञातवत्या विमानाधिष्ठातृदेवतया प्रेरितं पुष्पकमाकाशाद् भूमाववततार । तदानीं भूमाववतरत्तद्विमानं भरतेन सह समायाताः प्रजाजनाः साश्चर्यमुदपश्यन् ।

अलं०—अवतरणे इच्छावेदनस्य हेतुत्वेनोपन्यासात् काव्यलिङ्गम्, जडस्य विमानस्यानुपपद्यमानं वेदनमधिदेवतयेत्यनेन समर्थितमिति तत्रापि काव्यलिङ्गम्, विस्मयस्य स्वशब्दोपात्ततयाऽद्भुतरसो विहतः । इतः प्रभृति 'वसन्ततिलका' छन्दः ।

तस्मात्पुरःसरविभीषणदर्शितेन
सेवाविचक्षणहरीश्वरदत्तहस्तः ।
यानादवातरददूरमहीतलेन
मार्गेण भङ्गिरचितस्फटिकेन रामः ॥६९॥

अ०—रामः सेवाविचक्षणहरीश्वरदत्तहस्तः (सन्) पुरःसरविभीषणदर्शितेन अदूरमहीतलेन भङ्गिरचितस्फटिकेन मार्गेण तस्माद् यानाद् अवातरत्

व्याक०—सेवायां विचक्षणेन (तत्पु०) हरीणामीश्वरेण (तत्पु०, कर्म०) दत्तो हस्तो यस्मै स सेवाविचक्षणहरीश्वरदत्तहस्तः । सेवा-सेवतेः " गुरोश्च हलः " इत्यप्रत्ययः । विच-

इति ईष्टेर्वरच् । पुरस्सरतीति पुरस्सरः । "पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः" इति पुरउपपदात् सरतेष्टः । तेन विभीषणेन (कर्म०) दर्शितः (तत्पु०) पुरस्सरविभीषणदर्शितः, तेन । विभीषणशब्दे णिजन्ताद्भीधातोर्नन्द्यादित्वात् कर्तरि ल्युः । "भियो हेतुभये षुक्" । न दूरं महीतलं यस्मात्तेनादूरमहीतलेन । भङ्ग्या रचितानि स्फटिकानि यस्मिंस्तेन भङ्गिरचितस्फटिकेन । रचितशब्दे रचयतेर्निष्ठा । अवातरत्-इति तरतेर्लङ् ।

व्याख्या—रामः, सेवायाम्-परिचर्यायाम्, विचक्षणेन-निपुणेन, हरीणाम्-वानराणाम्, ईश्वरेण-स्वामिना-सुग्रीवेण, दत्तः-समर्पितः, हस्तः-हस्तावलम्बो यस्मै तथाभूतः सन्, पुरस्सरेण-अग्रगामिना विभीषणेन, दर्शितेन-निर्दिष्टेन, अदूरम्-आसन्नम्, महीतलम्-भूतलं यस्मात्तथाभूतेन, भङ्ग्या-विच्छित्या रचितानि-बद्धानि, स्फटिकानि-यस्मिंस्तथाभूतेन, मार्गेण-सोपानपथेन, तस्माद्-यानाद्-पुष्पकाद्, अवातरत्-अवारोहत्

भा०—विमाने भूमिष्ठे जाते भगवान् रामचन्द्रः सेवाकर्मकुशलेन सुग्रीवेण समर्पितं हस्तसाहाय्यमवलम्ब्य मनोहारिणा स्फटिकरचितेन सोपानपथेन तस्मादवरोहति स्म । विभीषणश्चाग्रेसरो भूत्वा तस्मै मार्गमादिदेश ।

अलं०—सेवाविचक्षणेत्यादिविशेषणानां साभिप्रायत्वात् परिकरः ।

इक्ष्वाकुवंशगुरवे प्रयतः प्रणम्य
स भ्रातरं भरतमर्घ्यपरिग्रहान्ते ।
पर्यश्रुरस्वजत मूर्धनि चोपजघ्रौ
तद्भक्त्यपोढपितृराज्यमहाभिषेके ॥ ७० ॥

अ०—प्रयतः सः इक्ष्वाकुवंशगुरवे प्रणम्य अर्घ्यपरिग्रहान्ते पर्यश्रुः (सन्) भ्रातरम् भरतम् अस्वजत, तद्भक्त्यपोढपितृराज्यमहाभिषेके मूर्धनि उपजघ्रौ च ।

व्याक०—इक्ष्वाकोर्वंशस्य गुरवे इक्ष्वाकुवंशगुरवे । "क्रियार्थो-

पपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" इत्यनेन चतुर्थी। अर्घ्यशब्दे अर्घशब्दात् "पादार्घाभ्यां च" इति यत्। अर्घ्यस्य परिग्रहः, तस्यान्ते-अर्घ्यपरिग्रहान्ते। अश्रुभिः परिगतः पर्यश्रुः-"अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया" इत्यनेन समासः। परिगतान्यश्रूणि यस्येति बहुव्रीहिर्वा। तस्य तस्मिन्वा भक्त्या (तत्पु०) अपोढः (तत्पु०) पितृ राज्ये (तत्पु०) महान् अभिषेकः (कर्म०,तत्पु०) येन (बहु०) तस्मिन् तद्भक्त्यपोढपितृराज्यमहाभिषेके। अपोढ इति वहतेः क्तः। राज्ञः कर्म भावो वा राज्यम्-इति राजन् शब्दात् "पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्" । प्रयतः-"प्रपूर्वकाद् यम् धातोः क्तः। प्रणम्य-नमतेः क्त्वा, ल्यप्। "उपसर्गादसमासेऽपि..."इति णत्वम्। अस्वजत-"स्वञ्ज परिष्वङ्गे"धातोर्लङ्, "दंशसञ्जस्वञ्जां शपि" इति नलोपः। मूर्धनि-"विभाषा ङिश्योः" इति पाक्षिकोऽल्लोपो न। उपजघ्रौ-"घ्रा गन्धोपादाने" धातोर्लिट्।

व्याख्या—प्रयतः-जितेन्द्रियः, सः-रामः, इक्ष्वाकुवंशस्य-इक्ष्वाकुकुलोत्पन्नानां राज्ञाम्, गुरवे-वसिष्ठाय, प्रणम्य-नमस्कृत्य, अर्घ्यस्य-अर्घोदकस्य, परिग्रहः-स्वीकारः, तदन्ते-तदवसाने, पर्यश्रुः-अश्रुभिः-आनन्दवाष्पैः, परिगतः-व्याप्तः, आनन्दाश्रूणि मुञ्चन्, सन्, भ्रातरम्-भरतम्, अस्वजत-आलिङ्गत्। सभ्रातरम्-शत्रुघ्नसहितं भरतमालिङ्गदिति वा। तस्मिन्-रामे, भक्त्या-अनुरागेण, अपोढः-त्यक्तः, पितृराज्ये-पितृसमर्पितराज्यपदे, महाभिषेकः-राजसिंहासनारोहणोत्सवाङ्गभूतं स्नानं यस्मिंस्तथाभूते, मूर्धनि-शिरसि, उपजघ्रौ-आघ्रातवांश्च।

भा०—रामेण पूर्वं गुरवे वसिष्ठाय प्रणामः कृतः, तदनु भरतदत्तमर्घ्यं गृहीत्वा भरतः प्रणमन् प्रेम्णा समाश्लिष्टः, वात्सल्येन शिरस्याघ्रातश्च, यस्मिन् भरतस्य शिरसि प्राप्तोऽपि राज्याभिषेको रामस्य भक्त्यैव प्रतिबद्धः, तस्मिन् शिरसि

रामस्याघ्राणम्, पर्यश्रुतयाश्रुजलेन तदभिषेकश्च युक्त एवेत्य-भिसन्धिः।

अलं०—रामनिष्ठं भरतविषयं वात्सल्यं व्यज्यते। तत्र भरत आलम्बनम्। अर्घोदकदानाद्युद्दीपनम्, आनन्दवाष्पालिङ्गना-दयोऽनुभावाः, अश्रुपातादिव्यङ्ग्यो हर्षश्च व्यभिचारी। तदङ्कस्थपोढति-उपघ्राणयोग्यता दर्शिता, तेन परिकरः।

श्मश्रुप्रवृद्धिजनिताननविक्रियांश्च
प्लक्षान् प्ररोहजटिलानिव मन्त्रिवृद्धान्।
अन्वग्रहीत् प्रणमतः शुभदृष्टिपातै-
र्वार्तानुयोगमधुराक्षरया च वाचा॥ ७१॥

अ०—श्मश्रुप्रवृद्धिजनिताननविक्रियान् (अत एव) प्ररोहजटिलान् प्लक्षानिव (स्थितान्) प्रणमतः मन्त्रिवृद्धांश्च शुभदृष्टिपातैः वार्तानुयोगमधुराक्षरया वाचा च अन्वग्रहीत्।

व्याकृ०—श्मश्रूणां प्रवृद्ध्या (ष० तत्पु०) जनिता (तत्पु०) आननानां विक्रिया येषां तान् श्मश्रुप्रवृद्धिजनिताननविक्रियान्, विक्रियाशब्दे करोतेः "कृञः श च" इति भावे शः। प्ररोहैर्जटिलान् प्ररोहजटिलान्। प्ररोहशब्दे रोहतेर्घञ्, जटिलान्-जटाशब्दात् "सिध्मादिभ्यश्च" इति "इलच्" तद्धितः। मन्त्रिणश्च ते वृद्धाश्च मन्त्रिवृद्धास्तान्। मन्त्री-चौरादिकान्मन्त्रयतेः "नन्दिग्रहि..." इत्यादिना णिनिः। वार्तस्य[1] वार्तया[2] वानुयोगे (तत्पु०) मधुराणि (तत्पु०) अक्षराणि (कर्म०) यस्यां (बहु०) तया वार्तानुयोगमधुराक्षरया। अनुयोग इति युनक्तेर्घञ्। मधुरशब्दे मधुशब्दात् "ऊषसुषिमुष्कमधो रः"। न क्षरन्तीत्यक्षराणि। क्षरतेः पचाद्यच्। क्लीबत्वं लोकात्। अन्वग्रहीत्-अनुपूर्वाद् "ग्रह उपादाने" धातोर्लङ्। "ग्रहोऽलिटि दीर्घः"। हान्तत्वाद् वृद्धिर्न। प्रणमतः-प्रपूर्वकनमतेः, अप्रथमासमाना-

१—वार्तं फल्गुन्यरोगे च। २—वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः-इत्यमरः।

धिकरणे शतृप्रत्ययः । शुभदृष्टिपातैः, वाचा, इति च तृतीया प्रकृत्यादित्वाद् बोद्धव्या, दृष्टिपातादिरूपमनुग्रहमकरोदिति । यद्वा ज्ञापके हेतौ तृतीया द्रष्टव्या, एभिरनुग्रहं-कृपां प्राकाशयदिति ।

व्याख्या—श्मश्रूणाम्-मुखरोम्णाम्, प्रवृद्धया-क्षौराभावाद्वर्धनेन, जनिता-उत्पादिता, आननानाम्-मुखानाम्, विक्रिया-वैवर्ण्यं येषां तथाभूतान्, अत एव प्ररोहैः-शाखावलम्बिभिरधोमुखैर्मूलैः, जटिलान्-जटावतः, सैन्नान्-प्लक्षवृक्षानिव स्थितान्, प्रणमतः-प्रणामं कुर्वतः, मन्त्रिवृद्धान्-वयोवृद्धानमात्यांश्च, शुभैः-शोभनैः, कृपापूर्णैः, दृष्टिपातैः-अवलोकनैः, वार्तस्य-कुशलस्य, वार्तायाः-वृत्तान्तस्य वा, अनुयोगे-प्रश्ने, मधुराणि-श्रुतिसुखकराणि, अक्षराणि-वर्णाः यस्यां तथाभूतया, वाचा-वाण्या च, अन्वग्रहीत्-अन्वकम्पत ।

भा०—अथ चिराद् रामप्रवासेन विमनायमानः, निर्वेदादकृतक्षौरसंस्कारतया प्रवृद्धकेशकलापः, विकृताकृतिर्जटिलप्लक्षपादप इव प्रतीयमानः, विद्यया वयसा च वृद्धः, मन्त्रिवर्गो भगवन्तं रामचन्द्रं प्रणनाम । स च प्रणतान् तान् कृपार्द्रया दृशा सम्भाव्य तैः सह कुशलप्रश्नपुरस्सरं मधुरं संललाप ।

दुर्जातबन्धुरयमृक्षहरीश्वरो मे
　　पौलस्त्य एष समरेषु पुरःप्रहर्ता ।
इत्यादृतेन कथितौ रघुनन्दनेन
　　व्युत्क्रम्य लक्ष्मणमुभौ भरतो ववन्दे ॥ ७२ ॥

अ०—अयम् मे दुर्जातबन्धुः[2] ऋक्षहरीश्वरः (अस्ति) एषः समरेषु पुरःप्रहर्ता पौलस्त्यः (अस्ति) इति आदृतेन रघुनन्दनेन कथितौ उभौ लक्ष्मणम् व्युत्क्रम्य भरतः ववन्दे ।

१—'पिलखन' इति भाषायां प्रसिद्धः ।

२—दुर्जातं व्यसनं प्रोक्तम् इति विश्वः ।

व्याक०—दुर्जाते बन्धुर्दुर्जातबन्धुः । दुर्जात इति जायतेरकर्मकत्वाद् "गत्यर्थाकर्मक ··" इत्यादिना कर्तरि क्तः । "जनसनखनाम् ····" इत्यात्वम् । ऋक्षाणां हरीणां च (द्वन्द्व०) ईश्वर ऋक्षहरीश्वरः । "घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन" इति ऋक्षस्य पूर्वनिपातः । प्रहर्तेति हरतेस्तृच्, तृन् वा । रघूणां नन्दनेन रघुनन्दनेन । ननु रघुशब्दस्य जनपदवाचित्वाभावेन ततः परस्यापत्यप्रत्ययस्य तद्राजत्वाभावेन "तद्राजस्यबहुषु" इति लुकोऽप्राप्त्या राघवाणामिति रूपेण भाव्यम्, इति चेदत्र रघुशब्दस्य तद्वंश्ये लक्षणा बोध्या, अत एव अपत्यार्थस्योक्तत्वाद् "उक्तार्थानामप्रयोगः" इति न्यायेन ततोऽपत्यप्रत्यय एव न जायते इति कथंचित्समाधेयम् । नन्दन इति नन्दयतेर्नन्द्यादित्वाल्ल्युः । पौलस्त्यः-पुलस्तिशब्दाद् गर्गादित्वाद्यञ् । आदृतेन-"दृङ्" धातोरकर्मकत्वविवक्षायां कर्तरि क्तः । अथवा भावनिष्ठान्तं विधाय अर्शआद्यचा समाधेयम् । व्युत्क्रम्य "वि" "उत्" एतदुपसर्गद्वयपूर्वात् क्रमु धातोः क्त्वा, ल्यबादेशश्च । ववन्दे-वन्दतेर्लिट् ।

व्याख्या—अयम्-पुरःस्थितः, मे-मम, दुर्जाते-विपदि, बन्धुः-सहायः, ऋक्षाणाम्-भल्लूकानाम्, हरीणाम्-वानराणां च, ईश्वरः-प्रभुः सुग्रीवः, अस्ति । एषः, समरेषु-संग्रामेषु, पुरःप्रहर्ता-सर्वाग्रगामी सञ्छत्रुषु प्रहारकर्ता, पौलस्त्यः-पुलस्तिऋषेर्गोत्रापत्यं विभीषणः, अस्ति । इति-एवम्, आदृतेन-आदरवता, ससम्मानम्, रघुनन्दनेन-रामेण, कथितौ-परिचायितौ, उभौ-सुग्रीवविभीषणौ, लक्ष्मणम्-सुमित्रानन्दनम्, भ्रातरमपि, व्युत्क्रम्य-उल्लङ्घ्य-अनभिवन्द्य, भरतः, ववन्दे-अभिवादयांचक्रे ।

भा०—रामः "अयमस्माकं विपद्बन्धुर्वानरराजः सुग्रीवः" "अयं च संग्रामवीरः पुलस्तिऋषेः पौत्रो (मदर्थे गोत्रजैरपि कृतवैरो) विभीषणः" इत्येवं सबहुमानं भरतेन सुग्रीवविभी-

षणयोः परिचयमकारयत् । अथ भरतो भ्रातरमपि लक्ष्मणमतिक्रम्य पूर्वं विपत्सहायत्वादिना माननीयौ तावेव ववन्दे । मल्लिनाथस्तु " लक्ष्मणं व्युत्क्रम्य आलिङ्गनशिरोघ्राणादिभिरसंभाव्य" इति लक्ष्मणस्य कनिष्ठत्वमेवाभिसंधाय व्याख्यातवान्। वस्तुतस्तु नात्रार्थे पद्यस्वरसः प्रतीयते, अकृतप्रणामस्य कनिष्ठस्यालिङ्गनादिना असंभावनं स्वतःसिद्धमिति तत्प्रतिपादनार्थं व्युत्क्रम्य लक्ष्मणमिति वचनमपुष्टार्थमेव स्यात् । लक्ष्मणस्य ज्येष्ठत्वे तु तदतिक्रमणस्य सुग्रीवविभीषणयोर्गौरवप्रदर्शनार्थत्वाद् नापुष्टार्थता ।

अलं०—व्युत्क्रमणे हेतूपन्यासात् काव्यलिङ्गम्, रामस्य कृतज्ञत्वं भरतस्य तदुक्तौ श्रद्धातिशयश्च व्यज्यते ।

सौमित्रिणा तदनु संससृजे स चैन-
मुत्थाप्य नम्रशिरसं भृशमालिलिङ्ग ।
रूढेन्द्रजित्प्रहरणव्रणकर्कशेन
क्लिश्नन्निवास्य भुजमध्यमुरःस्थलेन ॥ ७३ ॥

अ०—तदनु सौमित्रिणा संससृजे, स च नम्रशिरसम् एनम् उत्थाप्य रूढेन्द्रजित्प्रहरणव्रणकर्कशेन उरःस्थलेन अस्य भुजमध्यम् क्लिश्नन्निव भृशम् आलिलिङ्ग ।

व्याक०—नम्रं शिरो यस्य स नम्रशिराः, तम् । नम्रमिति "नमिकम्पि···" इति नमतेः कर्तरि रप्रत्ययः । रूढः, इन्द्रजितः प्रहरणेन (तत्पु०) व्रणः, (कर्म०) तेन कर्कशः (तत्पु०) रूढेन्द्रजित्प्रहरणव्रणकर्कशः, तेन । रूढ इति रोहतेः क्तः, अनिट्त्वादिडभावः । इन्द्रं जितवानितीन्द्रजित्, इन्द्रोपपदाद् जयतेः क्विप्, तुगागमश्च । प्रहरणशब्दे हरतेः करणे ल्युट् । सौमित्रिःसुमित्राशब्दाद् 'बाह्वादिभ्यश्च' इतीञ् । संससृजे 'सृज विसर्गे, इति धातोः कर्तरि लिट्, पूर्वपद्योक्तो भरतश्चात्र संसर्जन क्रियायां कर्ता । एनम्-अन्वादेशे इदम् शब्दस्यैनादेशः । उत्थाप्य-

उत्पूर्वकणिजन्तात् तिष्ठतेः क्त्वा, ल्यप्। "उदः स्थास्तम्भोः" इति पूर्वसवर्णः। क्लिश्नन्निति क्लिश्नातेः हेतौ शतृप्रत्ययः।

व्याख्या—तदनु-सुग्रीवविभीषणाभिवादनानन्तरम्, सौमित्रिणा-सुमित्राया अपत्येन लक्ष्मणेन, संससृजे-संगतः, स च-लक्ष्मणश्च नम्रम्-सम्मानप्रदर्शनाय विनतम्, शिरः-मूर्धा यस्य तथाभूतम्, शिरो विनमय्य प्रणमन्तम्, एनम्-भरतम्, उत्थाप्य, रूढः-किणतां प्राप्तः, इन्द्रजितः-मेघनादस्य, प्रहरणेन-अस्त्रेण, जनितोव्रणः-क्षतम्, तेन कर्कशेन-कठिनेन, उरःस्थलेन-स्ववक्षःस्थलेन, अस्य-भरतस्य, भुजमध्यम्-भुजयोः-बाह्वोः, मध्यम्-मध्यभागम्, उरस्थलम्, क्लिश्नन्-पीडयन्निव, भृशम्-अत्यर्थम्, आलिलिङ्ग-आशिश्लेष। व्याख्यानेऽस्मिन् भरतस्य प्रणामकरणाल्लक्ष्मणस्य तदपेक्षया ज्येष्ठत्वं प्रतीयते, प्रसिद्धन्तु रामायणादौ भरतस्य ज्येष्ठत्वम्, तदेतन्मतान्तरपरतया नेयम्, भवन्ति हि ज्येष्ठत्व-कनिष्ठत्वादौ बहुत्रैतिहासिकानां विसंवादाः, तथैवायं भरतलक्ष्मणयोर्ज्यैष्ठत्वकनिष्ठत्वविषयेऽपि पुराणेतिहासानां विसंवाद एव। तत्र लक्ष्मणस्य ज्येष्ठत्वमतेनेदं द्रष्टव्यम्। यद्वा-कनिष्ठोऽपि लक्ष्मणश्चिरं रामानुवृत्त्या तत्सेवया च भरतस्य पूज्यतया मत इति तत एव भरतस्य प्रणामौचित्यं समर्थनीयम्। मल्लिनाथस्तु भरतस्यैव ज्येष्ठत्वं सिद्धान्तरूपेण मन्यमानः पद्यमिदमित्थं व्याचष्टे-स भरतः तदनु सौमित्रिणा संससृजे-संगतः। च नम्रशिरसम् एनम्-सौमित्रिम् उत्थाप्य कर्कशेन अस्य-सौमित्रेः उरस्थलेन, स्वीयं भुजमध्यं क्लिश्नन्निव, भृशमालिलिङ्ग, इति, तदेतत् क्लिष्टम्।

भा०—पूर्वार्धं स्पष्टम्। उत्तरार्द्धस्य त्वयं भावः-यदिन्द्रजित्प्रहरणैर्ये व्रणा लक्ष्मणस्योरसि जाताः, कालक्रमेण प्ररूढाश्च, तैस्तस्योरसि कठोरता जाता। प्ररूढव्रणेऽङ्गे कठोरता स्फुटं सर्वैः प्रतीयते। तयाऽनया ऽभिनवया कठोरतया लक्ष्मणो भ-

रतहृदयं पीडयति स्मेति सम्भाव्यते । यथा कश्चिन्मल्लः स्वाङ्गे सविशेषां कठोरतामभिमन्यमानः परस्य मल्लस्याङ्गं पीडयितुं दृढमाश्लिष्येत्-तथैवायमाश्लेष इति तत्र क्लेशार्थत्वं कविनोत्प्रेक्षितम् । तादृशव्रणस्पर्शेन प्रहारमनुमाय प्रेम्णा भरतस्य हृदये क्लेश इत्ययमप्यभिसन्धिः ।

अलं०—भावार्थोक्तरीत्या हेतूत्प्रेक्षालङ्कारः । फलोत्प्रेक्षा वा ।

रामाज्ञया हरिचमूपतयस्तदानीं
　　कृत्वा मनुष्यवपुरारुरुहुर्गजेन्द्रान् ।
तेषु क्षरत्सु बहुधा मदवारिधाराः
　　शैलाधिरोहणसुखान्युपलेभिरे ते ॥ ७४ ॥

अ०—तदानीम् हरिचमूपतयः रामाज्ञया मनुष्यवपुः कृत्वा गजेन्द्रान् आरुरुहुः, बहुधा मदवारिधाराः क्षरत्सु तेषु ते शैलाधिरोहणसुखानि उपलेभिरे

व्याक०—हरीणाम् चमूनाम् (ष० तत्पु०) पतयः (ष० तत्पु०) हरिचमूपतयः । गजेष्विन्द्रान्, इन्द्रशब्दोऽत्र पुङ्गवादिशब्दवत् प्रशस्तवाची । शैलेष्वधिरोहणेन सुखानि शैलाधिरोहणसुखानि । अधिरोहणमिति रोहतेर्भावे ल्युट् । "आज्ञा" आङ्पूर्वकज्ञाधातोः "आतश्चोपसर्गे" इत्यङ् । तदानीम् तच्छब्दाद् "दानीं च" इत्यनेन दानींप्रत्ययः । "प्राग्दिशो विभक्तिः" इति विभक्तित्वात्त्यदाद्यत्वम् । क्षरत्सु-क्षर्धातोः लक्षणे हेतौ वा शतृप्रत्ययः । बहुधा-बहुशब्दात् "संख्याया विधार्थे धा" इत्यनेन धा प्रत्ययः । उपलेभिरे-उपपूर्वाल्लभतेर्लिटि प्रथमपुरुषबहुवचनम् । एत्वाभ्यासलोपौ ।

व्याख्या—तदानीम्-तस्मिन्काले, हरीणाम्-कपीनाम्, चम्वः-सेनाः, तासां पतयः-नायकाः, रामाज्ञया-रामस्य, आज्ञया-अनुशासनेन, मनुष्यवपुः-मानवोचितवेषभूषाविशिष्टं शरीरम्, कृत्वा, गजेन्द्रान्, आरुरुहुः-अधिरूढाः। बहुधा-बाहुल्येन, मदवारीणाम्-दानजलानाम्, धाराः, क्षरत्सु-वर्षत्सु, तेषु-गजेन्द्रेषु, ते-हरि-

चमूपतयः, शैलेषु-पर्वतेषु, अधिरोहणम्, तेन यानि सुखानि, तद्वत्सुखानि उपलेभिरे-प्राप्तवन्तः ।

भा०—रामेण वानरचमूपतीनां सभ्यमनुष्योचिता वेषभूषाः कारिताः, विशालेषु मत्तेषु च गजेन्द्रेषु त आरोहिताः । तेन पर्वतारूढा इव ते ऽनुभूयन्ते स्म । पर्वते यथा वारिधाराः, तथा गजेष्वपि मदजलधारा इति ।

अलं०—शैलेन्द्रारोहणजन्यसुखस्य गजेन्द्रारोहणेऽसम्भवात् सादृश्ये पर्यवसानम्, अतो निदर्शना ।

सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणदाचराणां
भेजे रथान् दशरथप्रभवानुशिष्टः ।
मायाविकल्परचितैरपि ये तदीयै-
र्न स्यन्दनैस्तुलितकृत्रिमभक्तिशोभाः ॥७५॥

अ०—सानुप्लवः क्षणदाचराणाम् प्रभुः अपि दशरथप्रभवानुशिष्टः (सन्) रथान् भेजे, ये मायाविकल्परचितैः अपि तदीयैः स्यन्दनैः तुलितकृत्रिमभक्तिशोभाः न (आसन्)।

व्याक०—अनुप्लवन्त इत्यनुप्लवाः[1], प्लवतेः पचाद्यच्, तैः सह वर्तते सानुप्लवः । क्षणं ददातीति क्षणदा[2], ददातेः "आतोऽनुपसर्गे कः" । तस्यां चरन्तीति क्षणदाचराः, तेषाम्, "चरेष्टः" । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः, भवतेः "ऋदोरप्" । दशरथः प्रभवो यस्य, (बहु०) तेनानुशिष्टः (तत्पु०) दशरथप्रभवानुशिष्टः । अनुशिष्ट इति शास्तेः क्तः, "शास इदङ्हलोः" इत्युपधाया इत्वम् "शासिवसि···" इति षत्वम् । मायाया विकल्पै रचितानि मायाविकल्परचितानि, तैः । विकल्पशब्दे "कृपू सामर्थ्ये" धातोर्घञ् । क्रियया निर्वृत्ता कृत्रिमा, करोतेः "ड्वितः क्त्रिः" "क्त्रेर्मम् नित्यम्" । तुलिता कृत्रिमा भक्तिः शोभा येषां ते तुलितकृत्रिम-

१—अभिसारस्त्वनुसरः सहायोऽनुप्लवोऽनुगः—इति यादवः ।

भङ्गिशोभाः। तुलिता "अतुलोपमाभ्याम्" इति निपातनात् सिद्धादङन्ततुलाशब्दात्णिच्, ततो निष्ठा। स्यन्दनम्-"स्यन्दू-प्रस्रवणे" धातोर्ल्युट्।

व्याख्या—सानुप्लवः-सानुचरः, क्षणदाचराणाम्-रात्रिचरा-णाम्,राक्षसानाम्, प्रभुः-राजा, विभीषणोऽपि,दशरथः प्रभवः-जनको यस्य तथाभूतेन-रामेण,अनुशिष्टः-आज्ञप्तः सन्, रथान्-स्यन्दनानि, भेजे-आरुरोह, ये-रथाः, मायाविकल्पैः-विविधे-न्द्रजालैः, रचितैः-निर्मितैरपि, तदीयैः-विभीषणस्य, स्यन्दनैः-रथैः, तुलिता-उपमिता, कृत्रिमा-संस्कारोत्पादिता, भक्तेः-रच-नाविशेषस्य, शोभा-सौन्दर्यं येषां तथाभूताः, न आसन्।

भा०—रामाज्ञया विभीषणोऽपि सुसज्जिते रथे समुपविष्टः। तदनुगाश्चापि तथाविधेष्वन्येषु रथेषु। यद्यपि विभीषणादीनां राक्षसानां मायानिर्मिता उत्कृष्टा रथा भवन्ति, तथापि कृ-त्रिमप्रसाधना अपि रामरथास्तदपेक्षया अत्युत्कृष्टा आसन्।

अलं०—व्यतिरेकः।

भूयस्ततो रघुपतिर्विलसत्पताक-
　　मध्यास्त कामगति सावरजो विमानम्।
दोषातनं बुधबृहस्पतियोगदृश्य-
　　स्तारापतिस्तरलविद्युदिवाभ्रवृन्दम्॥ ७६॥

अ०—ततः सावरजः रघुपतिः विलसत्पताकम् कामगति विमानम् बुध-बृहस्पतियोगदृश्यः तारापतिः दोषातनम् तरलविद्युद् अभ्रवृन्दमिव भूयः अध्यास्त।

व्याक०—अवरं जातौ-अवरजौ, "अन्येष्वपि दृश्यते" इत्य-वरोपपदाज्जनेर्डः। ताभ्यां सह वर्तत इति सावरजः। "तेन सहेति तुल्ययोगे" बहुव्रीहिः। विशेषेण लसन्ती पताका यस्मिं-स्तद्विलसत्पताकम्। कामं यथा स्यात्तथा गतिर्यस्य तत्काम-गति। बुधश्च बृहस्पतिश्च बुधबृहस्पती, ताभ्यां योगेन (तत्पु०) दृश्यः बुधबृहस्पतियोगदृश्यः। बुध इति बुध्यतेः "इगुपध-

ग्राग्नीकिरः कः" बृहतां पतिर्बृहस्पतिः-"तद्बृहतोः करपत्योश्चौरदेवतयोः सुट्तलोपश्च"। दृश्य इति पश्यतेः "ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः" इति क्यप्। तरला विद्युद् यस्मिंस्तत्तरलविद्युत्। अभ्राणां वृन्दमभ्रवृन्दम् "अधिशीङ्स्थासां कर्म" इति अध्यास्तेः कर्मणि द्वितीया। दोषातनम्-दोषेत्यव्ययात् "सायं चिरं प्राह्णे प्रगे..." इति सूत्रेण ट्युप्रत्ययस्तुडागमश्च, "युवोरनाकौ"। अध्यास्त-अधिपूर्वात्-'आस उपवेशने' इति धातोर्लङ्।

व्याख्या—ततः-तदनन्तरम्, अवरजाभ्याम्-भरतलक्ष्मणाभ्याम् सहितः, रघुपतिः-रामः, विलसन्ती-विशेषेण शोभमाना, पताका-वैजयन्ती, यस्मिंस्तथाभूतम्, कामम्-यथेच्छम्, गतिः-गमनं यस्य तथोक्तम्, विमानम्-पुष्पकम्, बुधबृहस्पतिभ्याम्-तन्नामकाभ्यां नक्षत्राभ्याम्, योगेन-सम्बन्धेन, दृश्यः-दर्शनीयः, प्रियदर्शन इति यावत्, तारापतिः-चन्द्रमाः, दोषातनम्-दोषा-रात्रिः, तत्र भवम्, तरला-स्फुरन्ती, विद्युद्-तडिद्, यस्मिंस्तथाभूतम्, अभ्राणाम्-मेघानाम्, वृन्दम्-समूहमिव, भूयः-पुनरपि, अध्यास्त-अधितष्ठौ।

भा०—प्रणामादिसम्भावनानन्तरं भरतलक्ष्मणाभ्यां सह रामः पुनः पुष्पकविमानमारूढः। तत्र च तस्य बुधबृहस्पतियुक्तस्य सायंतनाभ्रमध्यगतस्य चन्द्रस्येव शोभाऽभूत्। अभ्रे यथा विद्युद्, विमाने तथैव पताका राजते।

अलं०—उपमा।

तत्रेश्वरेण जगतां प्रलयादिवोर्वीं
वर्षात्ययेन रुचमभ्रघनादिवेन्दोः।
रामेण मैथिलसुतां दशकण्ठकृच्छ्रात्
प्रत्युद्धृतां धृतिमतीं भरतो ववन्दे ॥७७॥

भा०—तत्र भरतः जगताम् ईश्वरेण प्रलयात् ... वर्षा-

त्ययेन अभ्रघनाद् (उद्धृताम्) इन्दोः रुचमिव रामेण दशकण्ठकृच्छ्रात् प्रत्युद्धृताम् धृतिमतीम् मैथिलसुताम् ववन्दे।

व्याक०—वर्षाणामत्ययो वर्षात्ययस्तेन। अत्यय इत्यतिपूर्वाद् एतेः "एरच्"। अभ्राणां घनोऽभ्रघनस्तस्माद्, घनशब्दे "मूर्तौ घनः" इति हन्तेः अप्, घनादेशश्च। दश कण्ठा यस्य स दशकण्ठः, स एव कृच्छ्रम्, तस्माद् दशकण्ठकृच्छ्रात्। मिथिलाया ईश्वरो मैथिलः, "तस्येश्वरः" इति मिथिलाशब्दादण्। तस्य सुताम् मैथिलसुताम्। जगताम् "वर्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च" इत्यनेनौणादिकसूत्रेण शतृप्रत्ययान्तो जगच्छब्दो निपात्यते। प्रलयः-प्रोपसर्गाद् लीङ्धातोः "एरच्"। उर्वीम्-उरुशब्दाद् "वोतो गुणवचनात्" इति ङीप्। रुचम्-भावे क्विप्। प्रत्युद्धृता-'प्रति' 'उत्' इत्युपसर्गद्वयपूर्वाद् 'हृ' धातोः क्तः।

व्याख्या—तत्र-विमाने, भरतः, जगतामीश्वरेण-जगत्प्रभुणा आदिवराहेण, प्रलयात्-प्रतिसर्गाद् (उद्धृताम्) उर्वीमिव-पृथ्वीमिव, वर्षात्ययेन-शरदागमेन, अभ्रघनाद्-मेघसंघाताद् (उद्धृताम्) इन्दोः-चन्द्रमसः, रुचमिव-चन्द्रिकामिव, रामेण, दशकण्ठः-रावण एव कृच्छ्रम्-कष्टम्, तस्मात्, प्रत्युद्धृताम्-निष्कासिताम्, धृतिमतीम्-धैर्यवतीम्, मैथिलस्य-जनकस्य सुताम्-पुत्रीम्, सीताम्, ववन्दे-प्रणनाम।

भा०—सीता विमान एवारूढाभूत्, विमाने प्राप्तो भरतस्तां ववन्दे। इयं सीता कृच्छ्रगता रामेणोद्धृतास्ति। तत्रोपमाद्वयं स्पष्टम्।

अलं०—मालोपमा।

लङ्केश्वरप्रणतिभङ्गदृढव्रतं तद्
वन्द्यं युगं चरणयोर्जनकात्मजायाः।
ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलं च शिरोऽस्य साधो-
रन्योन्यपावनमभूदुभयं समेत्य॥१८॥

अ०—लङ्केश्वरप्रणतिभङ्गदृढव्रतम् वन्द्यम् तद् जनकात्मजायाः चरणयोः युगम् च ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलम् साधोः अस्य शिरः (इति) उभयम् समेत्य अन्योऽन्यपावनम् अभूत् ।

व्याक०—लङ्काया ईश्वरस्य (ष०तत्पु०) प्रणतीनां (ष०त०) भङ्गेन भङ्गे वा (तत्पु०) दृढं (तत्पु०) व्रतं यस्य (बहु०) तल्लङ्केश्वरप्रणतिभङ्गदृढव्रतम्। भङ्गः-भनक्तेर्घञ् । दृढम्-दृह धातोर्निष्ठायाम् "दृढः स्थूलबलयोः" इत्यनेन निपात्यते। अतिशयेन वृद्धो ज्येष्ठः। वृद्धशब्दाद् 'इष्ठन्' प्रत्ययः, "वृद्धस्य च" इति ज्यादेशः। तस्यानुवृत्त्या जटिलं ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलम् । जटिलशब्दे-जटाशब्दात् सिध्मादित्वादिलच्, साधुः-साध्नोतेः 'उः' । वन्द्यम्-वन्दतेः "ऋहलोर्ण्यत्" । आत्मनो जातेत्यात्मजा, "पञ्चम्यामजातौ" इति डः। अन्योऽन्यशब्दे "कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये" इत्यनेन वार्तिकेन द्वित्वम् । "असमासवद्भावे पूर्वपदस्य…" इत्यनेन सुपः सुरादेशः । पावनम्-णिजन्तपूङ्धातोर्ल्युप्रत्ययः। उभयम्-उभशब्दाद् "उभादुदात्तो नित्यम्" इत्ययच् । समेत्य 'सम्' 'आङ्' एतदुपसर्गद्वयपूर्वाद् 'इण्' धातोर्ल्यप्, तुगागमश्च ।

व्याख्या—लङ्केश्वरस्य-रावणस्य, प्रणतीनाम्-प्रणामानाम्, भङ्गेन-तिरस्कारेण, दृढम्-अस्खलितम्, व्रतम्-नियमो, यस्य तथाभूतम्, यद्वा-प्रणामानां भङ्गे-तिरस्कारे दृढं व्रतं यस्य तथाभूतम्, अत एव वन्द्यम्, नमस्कर्तुं योग्यम्, तत्-प्रसिद्धम्, जनकस्य-जनकवंशोत्पन्नस्य, सीरध्वजस्य, आत्मजायाः-पुत्र्याः, सीतायाः, चरणयोः,युगम्-युग्मम्, च-पुनः, ज्येष्ठस्य-ज्येष्ठभ्रातू रामचन्द्रस्य, अनुवृत्त्या-अनुसरणेन, जटिलम्-जटायुक्तम्, साधोः-सज्जनस्य, अस्य-भरतस्य, शिरः-मूर्धा, इति-एतद्, उभयम्-द्वयम्, समेत्य-मिलित्वा, अन्योऽन्यस्य-परस्परस्य, पावनम्-पवित्रतासम्पादकम्, अभूत् ।

भा०—सीताचरणाभ्यां भूयो भूयः प्रणमन् लङ्केश्वरोऽपि धर्मरक्षणाय तिरस्कृत इति तदतिपवित्रम्, भरतस्य शिरसा च ज्येष्ठं भ्रातरं धर्मानुकूल्येनानुवर्तमानेन राज्याभिषेकं परित्यज्य ज्येष्ठो भ्राता वने जटा बिभर्तीति, स्वयमपि जटा विधृताः-तेन तदपि पवित्रतमम्। अनयोः कस्य पवित्रतायां विशेष इति तारतम्यनिर्णयस्य कर्तुमशक्यत्वेन उभयोः परस्परं पावनत्वमभिहितम्।

अलं०—अत्र सीताचरणयुगभरतशिरसोः सदृशयोः सङ्घटनवर्णनात्समोऽलङ्कारः। अत्र रावणादिपदान्यनुक्त्वा तत्स्थाने लङ्केश्वरादिपदन्यसनमतिशयेन चमत्कारमावहति। 'लङ्कायाः सुवर्णमय्या ईश्वरः-इन्द्रादीनपि पराजित्य स्वातन्त्र्येण तस्या उपभोक्ता, न तु साधारणः स्वामी, तस्यापि नानुरोधमात्रम्, अपि तु प्रणतिः, सापि न यथाकथंचिन्नमनमात्रम्, अपि तु चरणयुगे विलुण्ठनम्, तस्या अपि न प्रत्याख्यानमात्रम्, अपि तु भङ्गः, सोऽपि नैकवारम्, किन्तु भूयोभूयस्तत्करणेन तद्व्रतत्वम्, तत्रापि च व्रते दृढत्वं यस्य प्रतीतम्-इति चरणयुगस्य लोकातिशायिनं महिमानभिमानि पदान्याविष्कुर्वन्ति, जनकात्मजायाः इति च तथा व्रते योग्यतां व्यनक्ति, यतो विज्ञातपरावरस्य साक्षाद्ब्रह्मविदो जनकस्येयमात्मजा, ततो युक्तमेव तथा धर्मे दृढव्रतत्वमिति। तथैव ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलमित्यत्रापि-रामस्य नेश्वरबुद्ध्या, न वा भयेनानुवृत्तिः, अपि तु ज्येष्ठो भ्रातेति धर्मबुद्ध्यैव, साप्यनुवृत्तिर्न वाङ्मात्रेण, अपि त्वभिषेकं परित्यज्य वन इव ब्रह्मचर्येण जटाधारणम्, तेन भरतशिरसोऽपि लोकातिशायी महिमाविष्कृतः। तेनैतादृशसाभिप्रायविशेषणसंकुलत्वात्परिकरः। व्यङ्ग्यार्थचमत्कारातिशयाच्चोत्तमकाव्यमिदम्। परस्परं पावनत्वरूपोपकारकरणाच्चान्योन्यालङ्कारः।

क्रोशार्धं प्रकृतिपुरःसरेण गत्वा
काकुत्स्थः स्तिमितजवेन पुष्पकेण ।
शत्रुघ्नप्रतिविहितोपकार्यमार्यः
साकेतोपवनमुदारमध्युवास ॥ ७९ ॥

इति महाकविकालिदासकृते रघुवंशे महाकाव्ये दण्डकाप्रत्यागमनो नाम त्रयोदशः सर्गः ॥

अ०—आर्यः काकुत्स्थः प्रकृतिपुरःसरेण स्तिमितजवेन पुष्पकेण क्रोशार्धम् गत्वा शत्रुघ्नप्रतिविहितोपकार्यम् उदारम् साकेतोपवनम् अध्युवास ।

व्याक०—आर्यः-" ऋधातोः "ऋहलोर्ण्यत्" । सरन्तीति सराः, पचाद्यच्, पुरः सरा इति पुरस्सराः, अथवा सरणं सरः, "पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण", पुरः सरो यासां ताः पुरस्सराः । प्रकृतयः पुरस्सरा यस्य तत् प्रकृतिपुरस्सरम्, तेन । विशेष्यबोधकस्यापि प्रकृतिशब्दस्य पूर्वनिपात आहिताग्न्यादित्वं प्रकल्प्य पूर्वनिपातविधेरनित्यत्वाद्वा कथंचिदुपपाद्यः । यत्तु मल्लिनाथैः प्रकृतयः पुरस्सर्यो यस्य तदिति व्याख्यातम्, तत्तु न सङ्गतं भाति, यद्यपि-"पुरोऽग्रतोग्रेषु सर्तेः" इत्यनेन ट प्रत्यये टित्वान्ङीपि पुरस्सरीशब्दः सिध्यति, तथापि तेन बहुव्रीहौ नदीत्वाद्, "नद्यृतश्च" इति कपा प्रकृतिपुरस्सरीकम् इति स्यात् । वस्तुतस्तु प्रकृतीनां पुरःसरम्-इति षष्ठीतत्पुरुषोयुक्त आभाति । स्तिमितो जवो यस्य तेन स्तिमितजवेन । क्रोशस्यार्धं क्रोशार्धम् । "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इत्यनेन द्वितीया । शत्रून् हन्तीति शत्रुघ्नः, मूलविभुजादित्वाच्छत्रूपपदाद् हन्तेः कः, तेन प्रतिविहिता उपकार्या यत्र तच्छत्रुघ्नप्रतिविहितोपकार्यम् । उपक्रियत इत्युपकार्या, करोतेः "ऋहलोर्ण्यत्" । साकेतोपवनम् इति "उपान्वध्याङ्वसः" इत्यनेनाधिवसतेः कर्मणि द्वितीया ।

व्याख्या—आर्यः-पूज्यः, काकुत्स्थः-ककुत्स्थकुलोत्पन्नो रामः, प्रकृतयः-प्रजाः पुरस्सराः-अग्रगामिन्यो यस्य तेन तथाभूतेन, यद्वा

प्रजानां पुरःसरेण-अग्रगामिना, अत एव स्तिमितः-मन्दः, जवः-वेगो यस्य तथाभूतेन, पुष्पकेण, क्रोशार्धम्-क्रोशस्यार्ध-भागं यावद्, गत्वा, शत्रुघ्नेन प्रतिविहिताः-सज्जिताः, उपकार्याः-पटभवनानि यत्र तथाभूतम्, उदारम्-महत्, साकेतस्य-अयोध्यायाः, उपवनम्-आरामम्, अध्युवास-अधितष्ठौ ।

भा०—ततः प्रभृति प्रजाः पुष्पकस्याग्रे (व्याख्यान्तरानुसारेण तु पृष्ठतः) गन्तुं प्रवृत्ताः, तत एव पुष्पकस्य वेगो मन्दीकृतः, तेन च कियद्दूरं गत्वा रामेणायोध्याया बहिरेव पटमण्डपेषु शत्रुघ्नेन सज्जितेषु स्थितिः कृता ।

अलं०—प्रकृतिपुरःसरेणेति जवमन्दीकरणे साभिप्रायम्, तेन परिकरः । बहूनां वाक्यानामर्थस्यैकेन वाक्येन प्रतिपादनादोजोगुणः ।

इति छात्रोपकारिण्यां व्याख्यायां द्वितीयः सर्गः ।

संग्रहे द्वितीयः सर्गः समाप्तः ।

१—राजा अग्रे याति, प्रजास्तु तमनुवर्तन्ते—इत्येव समञ्जसमपि ।

महाकाव्य-संग्रहः।

(संग्रहे तृतीयः—कुमारसम्भवे प्रथमः सर्गः)

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः।
पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य स्थितः पृथिव्या इव मान दण्डः ॥१॥

अ०—उत्तरस्याम् दिशि देवतात्मा पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य स्थितः पृथिव्याः मानदण्डइव हिमालयः नाम नगाधिराजः अस्ति।

व्याक०—देवता आत्मा यस्य स देवतात्मा। तोयानां निधी तोयनिधी। निधिशब्दे दधातेरधिकरणे किः। अवगाहनक्रियाकर्मणि द्वितीया। मानस्य मानार्थो वा दण्डो मानदण्डः, यद्वा मीयतेऽनेनेति मानम्, तच्चासौ दण्डश्चेति कर्मधारयः। माधातोर्भावे करणे वा ल्युट्। हिमानामालयो हिमालयः। आलय इति लीयतेः "एरच्"। अधिको राजाधिराजः, प्रादिसमासः। "राजाहःसखिभ्यष्टच्"। न गच्छन्तीति नगाः, नञुपपदाद् गच्छतेर्डः। "नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम्" इति नञो नलोपो न। तेषामधिराजो नगाधिराजः। वगाह्य-अवपूर्वाद् गाहतेः क्त्वा, ल्यप्। भागुरिमते अवोपसर्गस्याकारलोपः, पिधेहीत्यादिवत्।

व्याख्या—उत्तरस्याम्-उदीच्याम्, दिशि, देवता, आत्मास्वरूपम्, (अधिष्ठाता) यस्य तथाभूतः, पूर्वापरौ-पूर्वपश्चिमौ, तोयनिधी-समुद्रौ, वगाह्य-आक्रम्य, स्थितः, पृथिव्याः, मानदण्डइव-आयामपरिच्छेदकदण्डइव, हिमालयो नाम-हिमाच्छादितत्वाद् हिमालयनाम्ना प्रसिद्धः, नगानाम्-पर्वतानाम्, अधिराजः-सर्वश्रेष्ठो गिरिः, अस्ति।

१—"वारिनिधी विगाह्य"—इति पाठान्तरम्।

भा०—देवभूम्याम् उत्तरस्यां दिशि देवरूपः सर्वगिरिश्रेष्ठ एको महान् गिरिरस्ति । यः सर्वदा हिमाच्छादितत्वाद् हिमालयनाम्ना लोके प्रसिद्धः । किंच यः पूर्वपश्चिमसमुद्रमध्यवर्तिनीं सर्वां भुवं व्याप्य तिष्ठति, अत एव भुव आयामपरिच्छेदाय प्रसारितो मानदण्डइव लक्ष्यते । देवतात्मेत्यनेन केवलस्थावरात्मत्वं निराकृत्य वक्ष्यमाणचेतनोचितविवाहादिघटनायोग्यता सूच्यते ।

अलं०—हिमवतो मानदण्डत्वसम्भावनादुत्प्रेक्षा । हिमवतोऽतिमहत्त्वं व्यज्यते ।

अतः प्रभृति षोडशभिर्हिमाद्रेर्वर्णनम् ।

यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ।
भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च पृथूपदिष्टां दुदुहुर्धरित्रीम् ॥२॥

अ०—सर्वशैलाः यम् वत्सम् परिकल्प्य दोहदक्षे मेरौ दोग्धरि स्थिते (सति) पृथूपदिष्टाम् धरित्रीम् भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च दुदुहुः ।

व्याक०—पृथुनोपदिष्टां पृथूपदिष्टाम् । उपदिष्टामिति दिशेः क्तः । महत्य ओषध्यो महौषध्यस्ताः । "सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः" इत्यनेन समासः, पुंवद्भावः, "आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः" इति महच्छब्दस्यात्वम् । परिकल्प्य-कल्पयतेः क्त्वा, ल्यप् । दोहे, दोग्धरि-उभयत्र दोग्धेः क्रमेण भावे घञ्, कर्तरि तृच् च । भास्वन्ति, भास् शब्दात् प्राशस्त्ये मतुप् । दुदुहुः-दोग्धेः कर्तरि लिट् । 'धरित्रीम्' इति दोहनक्रियाया अकथितं कर्म । रत्नानि, महौषधीश्चेति-ईप्सिततमत्वात् प्रधानं कर्म । सर्वशैला इति च कर्तृपदम् । यद्यपि शैलानां दोहे प्रेरकत्वमेव, कर्तृत्वं तु मेरोः, तथापि 'पञ्चभिर्हलैः कर्षति ग्रामं ग्रामणीः' इतिवत् प्रयोजकस्यापि कर्तृत्वेन व्यपदेश इति श्रीमन्मल्लिनाथः । श्रीमन्नारायणस्तु दुहेरन्तर्भावितण्यर्थत्वमाश्रित्य समाधत्ते ।

व्याख्या—सर्वे, शैलाः-निषधविन्ध्यादयो गिरयः, यम्-हिमालयम्, (प्रस्तुतं) वत्सम्-परिकल्प्य-विधाय, दोहे-दोहनकर्मणि, दक्षे-चतुरे, मेरौ-मेरुनाम्ना प्रसिद्धे गिरौ, स्थिते सति, पृथुना-वेनसुतेन पृथुसंज्ञकेन राज्ञा, उपादिष्टाम्-'जनानामभीष्टदोहनार्थं त्वयानुकूलया भवितव्यम्' इत्येवं प्रकारेण शासिताम्, (गोरूपधराम्) धरित्रीम्-पृथ्वीम्, (तस्याः सकाशात्) भास्वन्ति-प्रशस्तकान्तियुतानि, रत्नानि-मरकतपद्मरागप्रभृतीन् मणीन्, महौषधीः-मृतसञ्जीविनीप्रभृतीनि भेषजयानि च, दुदुहुः-दुग्धवन्तः, मेरुणा दोहितवन्त इतियावत्।

भा०—पुरा किल पृथुः क्षुत्क्षामदेहानां प्रजानामन्नपानाद्यभीष्टसिद्ध्यर्थं गोरूपधरामुर्वीं प्रजाभिरात्माभीष्टमर्थं दोहयामास। तत्र तेषु तेषु वर्गेषु यथोक्तं दोग्धारो वत्साश्च परिकल्पिता इति भागवती कथाऽनेन पद्येन सूचिता। तदित्थं दोहनप्रसङ्गे यदा पर्वतैरेषा धरित्री दोग्धुमभिलषिता तदानीं मेरुर्दोग्धाऽभवत्, हिमालयश्च दोह्यप्रस्तुतये वत्सः पर्यकल्प्यत, रत्नानि महौषध्यश्च दुह्यन्ते स्म, अनेन हिमालयस्य वत्सत्वरूपं महत्त्वं सूचितम्। हिमवतो वत्सत्वनिर्देशाद् वत्सपीतशेषस्यैवान्यैरुपयोगाद् वसुन्धरासारभूतानां रत्नानां समृद्धिरत्रास्तीति सूचितम्। देवादीनामभीष्टदोहने स्वस्वजातिश्रेष्ठानां महेन्द्रादीनामेव वत्सत्वं परिकल्पितम्, अतोऽस्यापि वत्सत्वकथनात् पूर्वपद्योक्तं स्वजातिश्रेष्ठत्वं समर्थितं बोध्यम्।

अलं०—हिमवतो महत्त्वसमर्थनाय भूमिदोहनकथाया उपन्यासाद् उदात्तालङ्कारः। व्यङ्ग्योऽर्थो भावार्थे दर्शितः।

१—गौर्भूमिरचलाः सर्वे कर्तारोऽत्र पयांसि च।
ओषध्यश्चैव भास्वन्ति रत्नानि विविधानि च॥
वत्सश्च हिमवानासीद् दोग्धा मेरुर्महागिरिः॥ इति पुराणम्

अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।
एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥३॥

अ०—हिमम् अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य सौभाग्यविलोपि न जातम्, (तथा) हि एकः दोषः गुणसन्निपाते इन्दोः किरणेषु अङ्कइव निमज्जति ।

व्याक०—न अन्तो येषां तेषाम्, रत्नानां प्रभवस्यानन्तरत्नप्रभवस्य । सौभाग्यं विलुम्पतीति सौभाग्यविलोपि, लुम्पतेर्णिनिः। सौभाग्यम्-सुभगस्य भाव इति विग्रहे सुभगशब्दात् ष्यञ्, "हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च" इत्युभयपदवृद्धिः । जातम्-जायतेरकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः, हिममिति तत्कर्तरि प्रथमा । दोष इति दुष्यतेर्घञ् । अङ्क इति-'अकि लक्षणे' धातोर्घञ् । निमज्जति-"टुमस्जो शुद्धौ" धातोर्लट् ।

व्याख्या—हिमम्-तुषारः, अनन्तानाम्-असंख्यानाम्, रत्नानाम्[2]-श्रेष्ठवस्तूनाम्, प्रभवस्य-उत्पत्तिहेतोः, यस्य-हिमालयस्य, सौभाग्यस्य-रमणीयतायाः, विलोपि-विघातकम्, न जातम्-नाभूत् । यतो हि, एकः-दोषः, गुणसन्निपाते-बहूनां गुणानां समवाये, इन्दोः-चन्द्रमसः, किरणेषु-रश्मिषु, अङ्कइव-कलङ्कइव, निमज्जति-अन्तर्लीयते ।

भा०—सर्वदा हिमाच्छादितत्वेऽप्यस्य हिमालयस्य रमणीयतागुणो न मनागपि विनष्टः । यतोऽयमनन्तानामुत्तमवस्तूनामाकरः । दृश्यते लोके यद् एको दुर्गुणो गुणराशौ दुर्लक्ष्यो भवति, जनैरुपेक्ष्यते एवेति, यथा चन्द्रमस एकः कलङ्कस्तत्करसमूहे लीयमानो न मात्रयापि तद्रम्यतां विहन्ति इति ।

अलं०—सामान्येन विशेषस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासः, सचोपमया सङ्कीर्यते । कुवलयानन्दकारमते तु विकस्वरालङ्कारः। 'यस्मिन् विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः' इति तल्लक्षणम् ।

१—कलङ्काङ्कौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्—इत्यमरः ।

२—रत्नं श्रेष्ठे मणावपि—इतिविश्वः ।

यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां संपादयित्रीं शिखरैर्बिभर्ति।
बलाहकच्छेदविभक्तरागामकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥ ४ ॥

अ०—किं च यः अप्सरोविभ्रममण्डनानाम् सम्पादयित्रीम् धातुमत्ताम् बलाहकच्छेदविभक्तरागाम् अकालसन्ध्यामिव शिखरैः बिभर्ति।

व्याक०—अप्सरसां विभ्रमेण मण्डनानि, अप्सरोविभ्रममण्डनानि, तेषाम्, तृतीयाषष्ठीतत्पुरुषौ। वारीणां वाहको बलाहकः, पृषोदरादित्वात् साधुः, तेषां छेदेषु विभक्तो रागो यया ताम्। न काले सन्ध्याम्, अकालसन्ध्याम्। संपादयित्रीम्-णिजन्तात् पद्यतेस्तृच्, ङीप्। धातवोऽस्य सन्तीति धातुमान्, भूम्नि प्राशस्त्ये वा मतुप्। तस्य भावस्तत्ता, ताम्। बिभर्ति-'डुभृञ् धारणपोषणयोः' धातोर्लट्। शिखरैरिति बिभर्तेः करणे तृतीया।

व्याख्या- किं च, यः-हिमालयः, अप्सरसाम्-स्वर्गसुन्दरीणाम्, विभ्रमेण-विलासेन, यद्वा त्वरया विपरीतन्यासेन, (ध्रियमाणानाम्)मण्डनानाम्-अलङ्काराणाम्, संपादयित्रीम्-साधयित्रीम्, धातुमत्ताम्-प्रशस्तप्रचुरसिन्दूरगैरिकादिधातुसम्बन्धम्, बलाहकानाम्-मेघानाम्, छेदेषु-खण्डेषु, विभक्तः-संक्रमितः, रागः-रक्तिमा यया तथाभूताम्,अकालसन्ध्यामिव-सूर्यास्तमयात् प्रागेवोपस्थितां संध्यामिव, शिखरैः-शृङ्गैः, बिभर्ति-धारयति। मल्लिनाथस्तु 'बलाहकच्छेदविभक्तरागाम्' इति विशेषणं धातुमत्तायामपि योजयति, गिरेरुच्चतया तच्छिखरगतानां धातूनां रागस्यापि मेघखण्डेषु संक्रमणात्। तन्मतेनान्वये 'बलाहकच्छेदविभक्तरागाम् धातुमत्ताम् अकालसन्ध्यामिव' इत्येवं योज्यम्। धातुमत्ताया विशेषणद्वयं चेदमकालसन्ध्यायामपि संगमनीयम्। सन्ध्यायामप्सरोभिरलङ्कारधारणात्।

भा०—अस्य हिमालयस्य शिखरेषु गैरिकादिधातवः प्राचुर्येण वर्तन्ते, यान् अप्सरसः आत्मानं विलासाय प्रसाधयित-

मुपयुञ्जते। किं च धातूनां रक्तिम्ना शिखराण्यपि रक्ततामुपेतानि, अत एव सम्भाव्यते-यदेष पर्वतः सदातनीं सन्ध्यां धारयति। सन्ध्या हि रक्ता, स्वरक्तिम्ना मेघखण्डानि रञ्जयति च, अत्रापि सन्ध्यास्थानीया गैरिकादिधातवः, शिखराणि च मेघस्थानीयानि। धातवः शिखराणि स्वरक्तिम्ना रञ्जयन्ति-इतिशिखरवलाहकयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभाव उत्प्रेक्षाप्रयोजक इति प्रकाशिकाविवरणकारौ व्याचक्षाते। हिमालयस्योच्चैः शिखरेषु धृतानां गैरिकादिधातूनां रागो मेघखण्डेषु संक्राम्यति, तं च दृष्ट्वाऽप्सरसामकाल एव सन्ध्याभ्रम उदेति, तेन च तास्त्वरया रमणाय सज्जीभवन्त्यो मण्डनान्युपाददते-इत्यभिप्रायं मल्लिनाथ आह। उभयोः सारासारौ सुधीभिर्विवेच्यौ।

१-प्रकाशिकाकारमते-अप्सरसां भ्रमाभावे सन्ध्योत्प्रेक्षा निःसारा न कांचन चमत्कृतिमादधाति, रक्तिमसौन्दर्य्यबोधमात्राय तदुपपादनेऽपि अकालेति सन्ध्याविशेषणं व्यर्थप्रायमेव। अस्य सन्ध्यासौन्दर्य्यस्य स्थिरत्वबोधनाय तदुपयोगे 'सदातनीं संध्याम्' इत्येव चारु भवेन्न त्वकालसंध्यामिति। किं च-अकालसंध्यायां उत्प्रेक्ष्यमाणाया अवस्तुत्वेन तत्र बलाहकच्छेदेत्यादिविशेषणान्वयानुपपत्तिः,संध्यारागस्य संक्रमणदर्शनेऽपि अकालसन्ध्यारागस्याप्रसिद्धत्वेन संक्रमणायोगात्। विशेषणविशिष्टायाः संध्याया उत्प्रेक्षणे तु तदास्पदीभूतायां धातुमत्तायामपि शिखरसंक्रान्तरागत्वं शब्देनोपादातुमावश्यकम्, तद्विशेषणं विना बिम्बप्रतिबिम्बभावस्यानिर्वाहात्। शिखरैरिति तृतीयान्तेन तु बिम्बप्रतिबिम्बभावो न शाब्दो नापि शोभन इति। तस्माद्दक्षिणावर्त्तानुसारिणी मल्लिनाथव्याख्यैवात्र ज्यायसी प्रतिभाति। 'अप्सरसां भ्रमोऽत्र न केनकिच्छब्देन बोधितः, कविकृता अकालसंध्योत्प्रेक्षा तु नाप्सरस्सु भ्रमप्रतिपादने समर्था, व्यधिकरणत्वाद्' इति प्रकाशिकायां दक्षिणावर्तव्याख्यादूषणं मुधैव, "विभ्रममण्डनानां संपादयित्रीम्" "विभक्तरागाम्" इति विशेषणद्वयेन भ्रमस्य व्यञ्जितत्वात्, तेन भ्रान्तिमदलङ्कारस्यापि व्यङ्ग्यत्वमित्यपरमनुकूलम्। इदं तु सत्यम्-अकालसंध्याभ्रम[illegible] [illegible] कविना [illegible]

'अयुष्टार्थत्व' दोषोऽपि चोद्भावित इति॥

अलं०—धातुमत्तायां सन्ध्यात्वसम्भावनादुत्प्रेक्षा। शिखराणां बलाहकसादृश्यं व्यङ्ग्यम्। मल्लिनाथव्याख्योक्तरीत्या भ्रान्तिमानलङ्कारोऽपि व्यज्यते। इह मत्ताशब्दः क्षीबार्थे विशेषेण प्रसिद्ध इति पदैकदेशगतो निहतार्थतादोषो मम्मटाचार्यैरुक्तः।

आमेखलं संचरतां घनानां छायामधःसानुगतां निषेव्य।
उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः॥५॥

अ०—सिद्धाः आमेखलम् सञ्चरताम् घनानाम् अधःसानुगताम् छायाम् निषेव्य वृष्टिभिः उद्वेजिताः (सन्तः) आतपवन्ति यस्य शृङ्गाणि आश्रयन्ते।

व्याक०—मेखलाभ्य आ इत्यामेखलम्, अभिविधावाङ्, 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' इत्यव्ययीभावः। अधः स्थिताः सानवः अधःसानवः, तान् गताम्-अधःसानुगताम्, "द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः" इत्यनेन समासः। निषेव्य-सेवतेर्ल्यप्, "परिनिविभ्यः सेवसित···" इति षत्वम्। उद्वेजिताः-णिजन्ताद् विजतेर्निष्ठा। आतपवन्ति-आतपशब्दात् प्राशस्त्ये मतुप्, द्वितीयाबहुवचनं शृङ्गाणीत्यस्य विशेषणम्। छायामिति निषेवणे कर्म।

व्याख्या—सिद्धाः[१]-अणिमादिसिद्धिसहिता विश्वावसुप्रभृतयो देवयोनयः, आमेखलम्-नितम्बपर्यन्तम्, मध्यभागादप्यधस्तादेवेति यावत्, सञ्चरताम्-भ्रमताम्, घनानाम्-मेघानाम्, अधःसानुगताम्-नीचैः शिखरेषु स्थिताम्, छायाम्-अनातपम्, निषेव्य-नितरां सेवित्वा, वृष्टिभिः-वर्षाभिः, उद्वेजिताः-क्लेशिताः सन्तः, यस्य-हिमालयस्य, आतपवन्ति-प्रशस्तघर्मयुक्तानि, शृङ्गाणि-शिखराणि, आश्रयन्ते-निषेवन्ते।

भा०—एष हिमालयोऽतितरामुच्चतरो विद्यते। मेघमण्डलमस्य प्रत्यन्तपर्वतेष्वेव भ्रमति, न जात्वप्यस्य शृङ्गाण्यधिति-

१—पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः—इत्यमरः।

ष्ठति। अत एव अत्र निवासिनो गन्धर्वसिद्धादयः ग्रीष्मेषु घर्मबाधां परिहर्तुं मेघमण्डलाधोवर्तिषु सानुषु प्रसृतां छायां सेवन्ते। मेघव्यवधानात्तत्र घर्मस्य सर्वथाऽप्रवेशात्। यदा च वर्षाभिरुद्वेजिता भवन्ति, तदा मेघमण्डलोपरिवर्तीन्यातपयुक्तान्यस्य शिखराण्यधिवसन्ति। अत एव सर्वर्तुरमणीयोयं पर्वतः।

अलं०—'अत्युच्चोऽयं पर्वतः' इति प्रकृते तत्कार्याभिधानादप्रस्तुतप्रशंसा। हिमवतो मेघमार्गातिगामितयात्युन्नतत्वं सर्वर्तुरमणीयत्वं च व्यज्यते इति।

पदं तुषारस्रुतिधौतरक्तं यस्मिन्नदृष्ट्वापि हतद्विपानाम्।
विदन्ति मार्गं नखरन्ध्रमुक्तैर्मुक्ताफलैः केसरिणां किराताः ॥६॥

अ०—यस्मिन् किराताः हतद्विपानाम् केसरिणाम् तुषारस्रुतिधौतरक्तम् पदम् अदृष्ट्वा अपि नखरन्ध्रमुक्तैः मुक्ताफलैः मार्गम् विदन्ति।

व्याक०—हता द्विपा यैस्तेषां हतद्विपानाम्। तुषारस्य स्रुत्या धौतं रक्तं यस्य तत् तुषारस्रुतिधौतरक्तम्। स्रुतिरिति स्रवतेः क्तिन्, धौतमिति 'धावु गतिशुद्ध्योः' धातोः क्तः। नखानां रन्ध्रेभ्यो मुक्तैः नखरन्ध्रमुक्तैः। नखशब्दो व्याख्यातः। केसरिणाम्-केसराः सन्त्येषामिति केसरशब्दाद् 'अत इनिठनौ'। पदमिति दर्शने कर्मत्वाद् द्वितीया। अदृष्ट्वा-पश्यतेः क्त्वा, नञ्पूर्वत्वाल्ल्यब् न। विदन्ति-वेत्तेर्लट्। मुक्ताफलैरिति वेदनस्य करणे तृतीया।

व्याख्या—यस्मिन्-हिमालये, किराताः-वनेचराः, हताः-मारिताः, द्विपाः-हस्तिनः यैः, तथाभूतानाम्, केसरिणाम्-सिंहानाम्, तुषारस्य-हिमस्य, स्रुत्या-स्रवणेन-विलयनहेतुकेन स्यन्दनेन, धौतम्-क्षालितम्, रक्तम्-रुधिरम् यस्य तथाभूतम्, पदम्-पदन्यासचिह्नम्, अदृष्ट्वा-अनवलोक्यापि, नखानाम्-करजानाम्, रन्ध्रेभ्यः-छिद्रेभ्यः, मुक्तैः-भूमौ पतितैः, मुक्ताफलैः-गजमौक्तिकैः, मार्गम्-आखेटाय अन्विष्यमाणानां सिंहानां पन्थानम्, विदन्ति-जानन्ति।

भा०—अन्यत्र किराताः प्रायो हतगजानां सिंहानां शोणिताक्तानि पदचिह्नान्येव दर्शं दर्शंताननुगच्छन्ति, परमत्र हिमालयेऽनवरतहिमजलस्रवणेन शोणितस्य क्षालिततया पदचिह्नानि स्फुटं न प्रतिभासन्ते, तथापि सिंहानां सरन्ध्रेषु नखेषु गजमस्तकविदारणसमये यानि मौक्तिकानि संसृज्यन्ते, गमनसमये पदविन्यासवशात् तेषां गलनेन तान्येव दृष्ट्वा सिंहमार्गः किरातैरनुमीयते।

अलं०—प्रसिद्धं हेतुमन्तरेणापि मार्गज्ञानं कार्यं जातमिति विभावना, सा च हेत्वन्तरकथनात् सनिमित्ता, हिमवति मुक्ताबाहुल्यं व्यङ्ग्यम्। मुक्तासंपदो वर्णनादुदात्तमिति श्रीमन्नारायणः। हिमालये प्रकृता मुक्तासंपत् कार्यमुखेन वर्णितेत्यप्रस्तुतप्रशंसा मुख्या।

न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र भूर्जत्वचः कुञ्जरबिन्दुशोणाः।
व्रजन्ति विद्याधरसुन्दरीणामनङ्गलेखक्रिययोपयोगम्॥ ७॥

अ०—यत्र धातुरसेन न्यस्ताक्षराः (अत एव) कुञ्जरबिन्दुशोणाः भूर्जत्वचः अनङ्गलेखक्रियया विद्याधरसुन्दरीणाम् उपयोगम् व्रजन्ति।

व्याक०—न्यस्तानि अक्षराणि यासु ता न्यस्ताक्षराः। कुञ्जो नाम हस्तिहनुः, स विद्यते यस्य स कुञ्जरः, कुञ्जशब्दाद् "र प्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम्" इति रः, तस्य बिन्दव इव शोणाः कुञ्जरबिन्दुशोणाः। "उपमानानि सामान्यवचनैः" इति समासः, अनङ्गसूचको लेखोऽनङ्गलेखः, शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपः। तस्य क्रियया अनङ्गलेखक्रियया, प्रकृत्यादित्वात् तृतीया, अनङ्गलेखक्रियारूपमुपयोगं व्रजन्तीति। करणे वा तृतीया। लेख इति लिखतेर्घञ्।

व्याख्या—यत्र-हिमाद्रौ, धातूनाम्-सिन्दुरगैरिकादीनाम्, रसेन-द्रवेण, न्यस्तानि-लिखितानि, अक्षराणि-वर्णाः, यासु तथाभूताः, अत एव, कुञ्जरस्य-हस्तिनः, (मस्तकात् किञ्चि-

दधः शुण्डादण्डे) बिन्दवः-पद्मकाख्यो रक्तवर्णो बिन्दुसमूहः, तद्वत् शोणाः-(लिखितभागेष्वेव) रक्तवर्णाः, भूर्जत्वचः-भूर्जाख्यवृक्षस्य-वल्कलानि, अनङ्गलेखः-प्रियतमाय मन्मथव्यथामावेदयितुं कृतो वर्णविन्यासः, तस्य क्रियया-सम्पादनेन, विद्याधराः-देवयोनिविशेषाः, तेषाम्, सुन्दरीणाम्-रमणीनाम्, उपयोगं व्रजन्ति-प्रयोजनसंपादकतां प्राप्नुवन्ति।

भा०—अत्र हिमाद्रौ विद्याधरस्त्रियः स्वकामुकेभ्यः प्रेमसंदेशान् प्रेषयितुं भूर्जवृक्षवल्कलानि पत्रत्वेन, गैरिकादिद्रवं च मसीत्वेनोपयुञ्जते। भूर्जबाहुल्यम्, धातुबाहुल्यम्, विद्याधरस्त्रीणां विहाराश्चानेन हिमालये वर्णितानि।

अलं०—कुञ्जरबिन्दुशोणा इति लुप्तोपमा। पूर्ववदप्रस्तुतप्रशंसा। भूर्जबाहुल्यादिकं व्यङ्ग्यम्।

यः पूरयन् कीचकरन्ध्रभागान् दरीमुखोत्थेन समीरणेन।
उद्गास्यतामिच्छति किंनराणां तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥८॥

अ०—यः दरीमुखोत्थेन समीरणेन कीचकरन्ध्रभागान् पूरयन् उद्गास्यताम् किन्नराणाम् तानप्रदायित्वम् उपगन्तुम् इच्छति इव।

व्याक०—दरी एव मुखम्, तस्मादुत्तिष्ठतीति दरीमुखोत्थः, तेन। 'आतश्चोपसर्गे' इति कः। तानं प्रददातीति तानप्रदायी, तस्य भावस्तत्त्वम्, ताच्छील्ये णिनिः, 'आतो युक् चिण्कृतोः'। समीरणेन-ईरयतेः कर्तरि ल्युः, पूरणक्रियाकरणे तृतीया। पूरयन्-पूरयतेः-हेतौ शतृप्रत्ययः। उद्गास्यताम्-गायतेः 'लृटः सद् वा' इति लृटः स्थाने शतृप्रत्ययः। उपगन्तुम्-गच्छतेरिच्छतावुपपदे "समानकर्तृकेषु तुमुन्"।

व्याख्या—यः-हिमालयः, दरी-गुहा, सैव मुखम्-आननम्, तदुत्थेन-तदुत्पन्नेन, समीरणेन-वायुना, कीचकानाम्-वेणुविशेषाणाम्, रन्ध्रभागान्-छिद्राणि, पूरयन्-धमन्, उद्गास्यताम्-

१—पद्मकं बिन्दुजालकम्—इत्यमरः।

गानं करिष्यताम्, किन्नराणाम्-देवयोनिविशेषाणाम्, तानः[2]-अंशस्वरापरपर्य्यायः स्वरविशेषः, तत्प्रदानशीलत्वम्, उपगन्तुम्-प्राप्तुम्, इच्छतीव-कामयत इव।

भा०—अत्र हिमालये स्वभावतः कीचकवेणवो गुहानिःसृतेन वायुना पूर्य्यमाणाः स्वनन्ति। तत्र कविरुत्प्रेक्षते-यथा लोके कस्यचिद् गायकस्य गानारम्भात् पूर्वमपरस्तत्सहचरः 'गाता यं यं स्वरं गच्छेत्तं तं वंशेन तानयेत्' इति सङ्गीतशास्त्रमनुरुध्य तानं प्रदातुं वेणुवाद्यं स्वमुखवायुना पूरयति, तथैवायं हिमाद्रिरपि तत्र वसतां गायकानां किन्नराणां गानारम्भात् प्रागेव दरीरूपमुखनिर्गतेन वायुना वेणुवाद्यसदृशान् इमान् कीचकान् गायकस्वरताननेच्छया पूरयति इति।

अलं०—उत्प्रेक्षालङ्कारः, दरीमुखेत्येकदेशिविवर्ति रूपकं तदङ्गम्, हिमालये पुंस्त्वारोप आर्थः। दरीगाम्भीर्येण, कीचकबाहुल्येन, किन्नरनिवासभूमित्वेन च हिमालयस्य महत्त्वं व्यङ्ग्यम्

कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम्।
यत्र स्रुतक्षीरतया प्रसूतः सानूनि गन्धः सुरभीकरोति॥९॥

अ०—यत्र करिभिः कपोलकण्डूः विनेतुम् विघट्टितानाम् सरलद्रुमाणाम् स्रुतक्षीरतया प्रसूतः गन्धः सानूनि सुरभीकरोति।

व्याक०—स्रुतं क्षीरं येषाम्, तेषां भावस्तत्ता, तया स्रुतक्षीरतया। प्रसूयतेः कर्तरि तृतीया। स्रुतशब्दे स्रवतेः क्तः। असुरभीणि सुरभीणि करोति सुरभीकरोति। अभूततद्भावे च्विः, "च्वौ च" इति दीर्घः। करिभिः-करशब्दाद् इनिर्मत्वर्थीयः। विनेतुम्-नयतेस्तुमुन्। द्रुमशब्दे द्रुशब्दान्मस्तद्धितः। प्रसूतः-सूतेः सूयतेर्वा क्तः। गन्धोऽस्य कर्म। कपोलकण्डूर्विनयतेः कर्म, करिणो विनयने विघट्टने च कर्तारः।

१—कीचका वेणवस्तेस्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः—इत्यमरः।

२—तानस्त्वंशस्वरो मतः—इत्यभिनवगुप्तः।

व्याख्या—यत्र-हिमाचले, करिभिः-हस्तिभिः, कपोलयोः-गण्डस्थलयोः, कण्डूः-खर्जूः, विनेतुम्-दूरीकर्तुम्, विघट्टितानाम्-संघर्षणेनोन्मृदितानाम्, सरलद्रुमाणाम्-सरलसंज्ञकानां वृक्षाणाम्, स्रुतम्-क्षरितम्, क्षीरम्-दुग्धम्, येषां तथाभूततया-क्षरितेन क्षीरेण, प्रसूतः-उत्पादितः, गन्धः-सौरभम्, सानूनि-शिखरप्रदेशान्, सुरभीकरोति-सुगन्धीनि संपादयति।

भा०—अत्र हिमाद्रौ सरलाख्याः पादपाः प्रभूताः सन्ति। हस्तिनो यदा स्वगण्डकण्डूं विनोदयितुमिमान् स्वगण्डस्थलेन घर्षयन्ति, तदैतेभ्यः सुगन्धि क्षीरं निर्गच्छति, यस्य सुगन्धेनास्य हिमाद्रेः सानुप्रदेशा अपि सुवासिता भवन्ति।

अलं०—सरलवृक्षबाहुल्यस्य, तत्प्राशस्त्यस्य गजबाहुल्यस्य च पर्वतवर्णने प्रकृतस्य कार्यमुखेनाख्यानात्पूर्ववदप्रस्तुतप्रशंसा। सरलैः शिखराणां सुरभित्वोक्तेरुल्लासः 'एकस्य गुणदोषाभ्यामुल्लासोऽन्यस्य तौ यदि' इति तल्लक्षणात्।

वनेचराणां वनितासखानां दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः।
भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः॥ १०॥

अ०—यत्र रजन्याम् दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः ओषधयः वनितासखानाम् वनेचराणाम् अतैलपूराः सुरतप्रदीपाः भवन्ति॥

व्याक०—दर्य एव गृहाः, (मयूर० त०) तेषाम् उत्सङ्गेषु निषक्ता भासो यासां ताः दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः। गृहशब्दे गृह्णातेः कः, उत्सङ्गनिषक्तयोः सजतेः क्रमेण घञ्, निष्ठा च। भास्-शब्दे भासतेः भावे क्विप्। वनितानां सखायो वनितासखाः "राजाहःसखिभ्यष्टच्", तेषाम्, प्रदीपसम्बन्धे षष्ठी। वने चरन्तीति वनेचराः, तेषाम्। "चरेष्टः", उपपदसमासः। "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" इति सप्तम्या अलुक्। न तैलपूरो येषु ते अतैलपूराः। सुरते प्रदीपाः सुरतप्रदीपाः। सुरतशब्दे रमतेः "नपुंसके भावे क्तः"...

रश्चोर्नलोपो वाच्यः" इति नलोपः, टित्वाद् ङीप् ।

व्याख्या—यत्र-हिमाद्रौ, रजन्याम्-रात्रौ, दर्यः-कन्दरा एव, गृहाः, तेषाम् उत्सङ्गेषु-मध्यभागेषु, निषक्ताः-व्याप्ताः, भासः-दीप्तयो यासां तथाभूताः, ओषधयः-जाज्वल्यमाना वृत्तविशेषाः, वनितासखानाम्-स्त्रीसहितानाम्, रममाणानाम्, वनेचराणाम्-किरातानाम्, अतैलपूराः-तैलपूरणनिरपेक्षाः, सुरते-रमणकर्मणि, प्रदीपाः-प्रकाशसाधनानि, भवन्ति ।

भा०—एतस्य हिमाद्रेः गुहासु निवासिनः किराता रात्रौ नगरसुलभप्रकाशसाधनदीपाद्यभावेऽपि दीपफलमनुभवन्ति, यतोऽत्र पर्वते सन्त्येतादृश्यो भूयस्य ओषधयो या रात्रौ प्रज्वलन्ति, अस्य गुहासु रममाणानां किरातानां ता एव दीपकार्यं निर्वहन्ति । दीपे भूयो भूयस्तैलपूरणापेक्षा, अन्यथा विलोपशङ्का, एते तु विलक्षणा 'दीपाः' विनापि तैलं विलोपशङ्कारहिता एवेति ।

अलं०—ओषधीषु दीपत्वारोपाद् 'अतैलपूराः' इति विशेषकथनाच्चाधिकतादूप्यरूपकम् । विचित्रौषधिसत्तायाःकार्यमुखेन ख्यापितत्वाच्च पूर्ववदप्रस्तुतप्रशंसा ।

उद्वेजयत्यङ्गुलिपार्ष्णिभागान् मार्गे शिलीभूतहिमेऽपि यत्र ।
न दुर्वहश्रोणिपयोधरार्ता भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुख्यः ॥ ११ ॥

अ०—यत्र शिलीभूतहिमे अङ्गुलिपार्ष्णिभागान् उद्वेजयति अपि मार्गे दुर्वहश्रोणिपयोधरार्ताः अश्वमुख्यः मन्दाम् गतिम् न भिन्दन्ति ।

व्याक०—अशिला शिला यथा सम्पद्यते तथाभूतं हिमं यस्मिन् तस्मिन् शिलीभूतहिमे । शिलीभूतमित्यत्र च्विः, ईत्वम् । अङ्गुलयश्च पार्ष्णी च अङ्गुलिपार्ष्णि, "द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्" इति प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः, तस्य भागान् । श्रोणिश्च पयोधरौ च श्रोणिपयोधरम्, पूर्ववदेकवद्भावः, दुर्वहेण श्रोणिपयोधरेण आर्ताः, दुर्वहश्रोणिपयोधरार्ताः । दुर्वहपदे वहतेः

खलु, आर्ताः-आङ्पूर्वाद् ऋच्छतेः क्तः, "उपसर्गादृति धातौ" इत्यनेन वृद्धिः। अश्वस्येव मुखं यासां ता अश्वमुख्यः, लाक्षणिकपूर्वपदो बहुव्रीहिः, "स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्" इति ङीष्। उद्वेजयति-णिजन्ताद् विजतेर्लट्, तस्य 'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' इति परस्मैपदे शत्रादेशः । अश्वमुख्य उद्विजन्ति, ता मार्गः प्रेरयतीति ।

व्याख्या—यत्र-हिमाद्रौ, शिलीभूतम्-शिलावद् घनतां कठिनतां च प्राप्तम्, हिमम्-तुषारः, यस्मिन्, तथाभूते, अत एव अङ्गुलिभागान्-अङ्गुलिप्रदेशान्, पार्ष्णिभागान्-पादमूलानि, (गुल्फाधोवर्तिप्रदेशान्)च,उद्वेजयति-शैत्यातिशयेन पीडयत्यपि, मार्गे, दुर्वहेण-स्थूलतया दुर्धरेण, श्रोणिपयोधरेण-श्रोण्या-जघनस्थलेन, पयोधराभ्याम्-स्तनाभ्यां च, आर्ताः-खिन्नाः, अश्वमुख्यः-किन्नरस्त्रियः, मन्दाम्-मन्थराम्, गतिम्-गमनम्, न भिन्दन्ति-न त्यजन्ति, मन्दमेव गच्छन्तीति ।

भा०—अत्र हिमालये निवसन्त्योऽश्वमुख्यः किन्नरस्त्रियो यदाऽस्य प्रदेशेषु विचरन्ति, तदा घनीभूतेन शीततमेन हिमेन सुकुमारास्तासां पादाः पीड्यन्ते। शीतभयात्समग्रं पादतलं न ता मार्गेऽर्पयन्ति, कदाचिदग्रभागेन चलन्ति, अङ्गुलीषु च सुकुमारासु बाधितासु पश्चाद्भागेन पार्ष्णिना गन्तुं प्रक्रमन्ते, सोऽपि च शैत्येन बाध्यते, एवं खिन्ना अपि तु ता न शीघ्रं धावितुं प्रभवन्ति, स्थूलस्य श्रोणिभागस्य पयोधरयोश्च दुर्वहत्वेन शीघ्रं गन्तुमशक्तत्वात् । एतेन सर्वावयवसौन्दर्यं तासां व्यक्तं भवति

अलं०—मन्दगमनत्यागकारणोपस्थितावपि त्यागाभावाद्विशेषोक्तिः । दुर्वहेत्यादिविशेषणं मन्दगमने, शिलीभूतेत्यादिविशेषणं चोद्वेजने साभिप्रायमिति परिकरोऽपि । किन्नरीणां सौन्दर्याख्यानं पर्वतवर्णनाङ्गमित्युदात्तम् ।

दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम्।
क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैःशिरसामतीव ॥ १२ ॥

अ०—यः दिवाभीतमिव गुहासु लीनम् अन्धकारम् दिवाकराद् रक्षति, उच्चैःशिरसाम् शरणम् (आत्मानम्) प्रपन्ने क्षुद्रे अपि नूनम् अतीव ममत्वम् (भवति)।

व्याक०—उच्चैः शिरो येषां तेषामुच्चैःशिरसाम्। भीतमिति बिभेतेः क्तः। लीनम्-लीयतेः क्तः, "ओदितश्च" इति नत्वम्। अन्धं करोतीत्यन्धकारः, तम् "कर्मण्यण्"। दिवा करोतीति दिवाकरः, तस्माद् "दिवाविभानिशा…" इत्यादिना करोतेष्टः, "भीत्रार्थानां भयहेतुः" इत्यपादानत्वात् पञ्चमी। प्रपन्ने-पद्यतेः क्तः, "रदाभ्याम्…" इति दतयोर्नत्वम्। क्षुद्रे-इति सप्तमी वैषयिकाधारे। शरणमिति द्वितीयान्तस्य विशेष्यपदम् 'आत्मानम्' इत्यध्याहार्यम्। ममत्वम्-ममेति षष्ठ्यन्तादस्मच्छब्दप्रतिरूपकादव्ययात्त्वप्रत्ययः। ममेति षष्ठ्यन्तेन पदेन ममेति बुद्धिरभिधीयते, तद्बुद्धिमति लक्षणा, तस्मात्पदात्त्वप्रत्यय इत्यपि प्रकाशिकाविवरणयोः।

व्याख्या—यः-हिमालयः, दिवा-दिवसे, भीतमिव-भयाविष्टमिव, (श्लेषमाहात्म्याद् उलूकमिवेति च प्रतीयते) अत एव, गुहासु-कन्दरासु, लीनम्-अन्तर्हितम्, अन्धकारम्, दिवाकरात्-सूर्याद्, रक्षति। उच्चैःशिरसाम्-उन्नतमस्तकानाम्, शरणम् प्रपन्ने-'त्वमेव रक्षितासि' इति बुद्ध्या स्वसमीपं प्राप्ते, क्षुद्रे-तुच्छेऽपि जने, नूनम्-निश्चयेन, अतीव-विशेषेण, ममत्वम् ममायमित्यभिमानः, (तेन च रक्षणे प्रवृत्तिः) भवतीति शेषः। प्रकाशिकाविवरणयोस्तु (क्षुद्रेऽपि-अनार्येऽपि जने, सतीव-श्रेष्ठपुरुष इव ममत्वं भवतीति) पाठान्तरं व्याख्यातम्।

१—'शिरसां सतीव' इति प्रकाशिका-विवरणकृत्संमतः पाठः।

२—'शरणं गृहरक्षित्रोः'—इत्यमरः।

भा०—अत्र हिमालये गभीरासु गुहासु सूर्यांशुसम्पाकाभावाद् रात्राविव दिवाऽप्यन्धकारस्तिष्ठति । तत्र कविना अन्धकारस्य गुहास्थितौ सूर्याद् भयं हेतुमुत्प्रेक्ष्य भीतायान्धकाराय शरणप्रदानेन हिमालयस्य शरणागतरक्षकत्वं सम्भावितम्, तदेव चोत्तरार्धेन समर्थितम् । ये हि उन्नतशिरसः जगति लब्धप्रतिष्ठाः (हिमालयोऽप्युन्नतशिखरत्वादुन्नतशिराः) ते शरणागतं क्षुद्रमपि रक्षन्तीति । दिवाभीताः-उलूका अप्यनेन गुहासु रक्ष्यन्ते-इति च श्लेषमूलयोपमया द्योत्यते ।

अलं०—गुहास्वन्धकारसद्भावस्य भङ्ग्यन्तरेण कथनात्पर्यायोक्तं मुख्यम् । अचेतनस्यान्धकारस्य भीतत्वसम्भावनयोत्प्रेक्षा, तत्प्रयोजिता हिमालयकर्तृकान्धकाररक्षणोत्प्रेक्षा च तदङ्गम् । दिवाभीतपदस्योलूकवाचकत्वे उपमापि, सामान्येन विशेषस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासश्च । सतीवेत्यत्र पाठेऽप्युपमा । अत्रासम्भविन उत्प्रेक्षितस्यार्थस्य रक्षणस्य समर्थनादनुचितार्थतालङ्कारदोष इति काव्यप्रकाशकारः । अन्धकारस्य भीतत्वमात्रमुत्प्रेक्षितम्, रक्षणन्तु बाधकनिवर्तनरूपं सिद्धमेव, तदेवोत्तरार्धेन समर्थ्यते, तस्मान्न दोष इति प्रकाशिकाकृदरुणाचलनाथ आह । समर्थने प्रोक्ता रक्षणमूलः शरणागतिरचेतनेऽन्धकारे न सम्भवति, तस्माच्छरणागतबुद्ध्या परित्राणमुत्प्रेक्षितमेव । तथाप्युत्प्रेक्षितस्यापि समर्थने चमत्काराधिक्योदयाद्दोषमूलस्योद्वेगस्य कथञ्चिदप्यसंस्पर्शाद्दोषो नास्त्येवेति तु वयम् ।

लाङ्गूलविक्षेपविसर्पिशोभैरितस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरैः
यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं कुर्वन्ति बालव्यजनैश्चमर्यः ॥ १३ ॥

अ०—चमर्यः इतस्ततः लाङ्गूलविक्षेपविसर्पिशोभैः चन्द्रमरीचिगौरैः बालव्यजनैः यस्य गिरिराजशब्दम् अर्थयुक्तम् कुर्वन्ति ।

व्याक०—लाङ्गूलानां विक्षेपैः (तत्पु०) विसर्पिणी (तत्पु०)

शोभा येषां (बहु०) तैः लाङ्गूलविक्षेपविसर्पिशोभैः । विक्षेप इत्यत्र क्षिपतेर्घञ् । विसर्पिशब्दे ताच्छील्ये णिनिः । "स्त्रियाः पुंवद्..." इत्यनेन पुंवद्भावः । चन्द्रस्य मरीचिभिः (तत्पु०) इव गौरैः, चन्द्रमरीचिगौरैः, "उपमानानि सामान्यवचनैः" इत्यनेन समासः । बाला एव व्यजनानि, तैः करणे तृतीया। गिरिराजः (इति) शब्दः गिरिराजशब्दः, तम् । कर्मधारयः ।

व्याख्या—चमर्यः-वनचारिण्यश्चमरीत्याख्या गोशब्देनापि ख्याता मृगीविशेषाः, इतस्ततः, लाङ्गूलानाम्-पुच्छानाम्, विक्षेपैः-विधूननैः, विसर्पिणी-इतस्ततः प्रसरणशीला, शोभा-कान्तिः, येषां तथाभूतैः, चन्द्रस्य-इन्दोः, मरीचिभिः-किरणैरिव, गौरैः-शुभ्रैः, बालव्यजनैः-पुच्छचामरैः, यस्य-हिमालयस्य, (बोधकम्) गिरिराजशब्दम्-गिरिराज इत्यभिधानम्, अर्थ-युक्तम्-अन्वर्थम्, कुर्वन्ति-विदधति ।

भा०—अयं हि हिमालयो गिरिराज इति व्यवह्रियते । राज्ञश्च चामरादिसद्भावोऽप्यावश्यकः । तदत्र सततं विचरन्त्यो बह्व्यश्चमर्यो लाङ्गूलचालनेन तदग्रभागभूतानि चामराण्यान्दोलयन्त्योऽस्य गिरिराजशब्दं समर्थयन्ते । आन्दोलितानि चामराणि दृष्ट्वा राजत्वप्रतीतिः सर्वेषां जायत इति । लाङ्गूलानां व्यजनदण्डसाम्यं च द्योतितम् ।

अलं०—चमरीणां स्वाभाविके लाङ्गूलचालने राजसंमाननार्थत्वोन्नयनाद्गम्या हेतूत्प्रेक्षा । चामरचालनस्यात्र युक्तत्वसमर्थनात्समालङ्कारोऽपि ।

यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां यदृच्छया किंपुरुषाङ्गनानाम् ।
दरीगृहद्वारविलम्बिबिम्बास्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥१४॥

१—बिम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु—इत्यमरः ।

२—अतिसीरा जवनिका स्यात् तिरस्करिणी च सा—इत्यमरः ।

अ०—यत्र अंशुकाक्षेपविलज्जितानाम् किंपुरुषाङ्गनानाम् यदृच्छया दरीगृहद्वारविलम्बिबिम्बा जलदाः तिरस्करिण्यः भवन्ति।

व्याक०—अंशुकस्य आक्षेपेण विलज्जितानाम् अंशुकाक्षेपविलज्जितानाम्। विलज्जितानाम्-'ओलस्जी व्रीडायाम्' धातोः "गुरोश्च हलः" इत्यकारप्रत्ययः, तदन्ताच्च तारकादित्वाद् इतच्। दरीणामेव गृहाणां द्वारेषु विलम्बिनो बिम्बा येषां ते दरीगृहद्वारविलम्बिबिम्बाः। विलम्बिशब्दे लम्बतेर्णिनिः।

व्याख्या—यत्र-हिमालये, अंशुकस्य-वसनस्य, आक्षेपेण-हरणेन, विलज्जितानाम्-विशेषेण लज्जां प्राप्तानाम्, किंपुरुषाङ्गनानाम्-किन्नरस्त्रीणाम्, यदृच्छया-विनैव यत्नम्, दरीगृहाणाम्-गुहारूपापणां निधुवनभवनानाम्, द्वारेषु, विलम्बिनः-लम्बमानाः, बिम्बाः-मण्डलानि येषां तथाभूताः, जलदाः-मेघाः, तिरस्करिण्यः-जंवनिकाः, भवन्ति।

भा०—अस्य हिमालयस्य गुहाद्वारेषु सततं मेघमण्डलानि भ्रमन्ति, तानि च सुरतकाले अपनीतवस्त्राणां किन्नरस्त्रीणां लज्जानिवारणाय जवनिकाकार्यं कुर्वन्ति।

अलं०—जलदेषु तिरस्करिणीत्वारोपाद् रूपकम्। किन्नरस्त्रीणामिष्टस्य गोपनस्य सिद्ध्यभिधानात्प्रहर्षणालङ्कारः। व्यज्यमानस्य शृङ्गारस्य हिमाद्रिवर्णनाङ्गत्वाद् रसवदलङ्कारश्च।

भागीरथीनिर्झरसीकराणां वोढा मुहुःकम्पितदेवदारुः।
यद्वायुरन्विष्टमृगैः किरातैरासेव्यते भिन्नशिखण्डिबर्हः ॥१५॥

अ०—भागीरथीनिर्झरसीकराणाम् वोढा मुहुःकम्पितदेवदारुः भिन्नशिखण्डिबर्हः यद्वायुः अन्विष्टमृगैः किरातैः आसेव्यते।

व्याक०—भागीरथ्या निर्झरस्य सीकरा भागीरथीनिर्झर-

३—'भिन्नशिखण्डिबर्हैः' इति प्रकाशिकाकृत्संमतः पाठः। तत्र 'भिन्नानि-इतस्ततो विकीर्णानि शिरसोऽवतारितानीति यावत्, शिरोमण्डनभूतानि शिखण्डिबर्हाणि यैः ... किरातैरिति' ...

सीकराः, तेषाम्। "कर्तृकर्मणोः कृति" इति वोढेत्यस्य कर्मणि षष्ठी। भागीरथीशब्दे भगीरथशब्दादण् तद्धितः। मुहुः कम्पिता देवदारवो येन स मुहुःकम्पितदेवदारुः। भिन्नानि शिखण्डिनां बर्हाणि येन स भिन्नशिखण्डिबर्हः। अन्विष्टा मृगा यैस्तै रन्विष्टमृगैः, अन्विष्टशब्दे इषधातोः क्तः। वोढा-वहेस्तृच्। आसेव्यते-सेवतेः कर्मणि लट्। किरातैरिति तस्यानुक्ते कर्तरि तृतीया। यद्वायुरिति कर्म। किराता यद्वायुमासेवन्ते इति कर्तरि प्रयोगः।

व्याख्या—भागीरथ्याः-गङ्गायाः, निर्झरस्य-पततः प्रवाहस्य, सीकराणाम्-जलकणानाम्, वोढा-धारयिता, सुरसरिद्वारिसम्पर्केण शीतलः, मुहुः[1]-भूयो भूयः, सद्यो वा, कम्पिताः, देवदारवः-देवदारुवृक्षा येन तथाभूतः, भूयोभूयो देवदारुकम्पनेन तत्सौरभशाली, भिन्नानि-इतस्ततो विकीर्णानि, शिखण्डिनाम्-मयूराणाम्, बर्हाणि-पिच्छानि येन तथाभूतः, यद्वा भिन्नानि, किरातैर्मण्डनार्थं शिरस्सु धृतानि मयूरपिच्छानि येन तथाभूतः, मन्द[2] इति तात्पर्यम्, यस्य-हिमालयस्य, वायुः-पवनः, अन्विष्टाः-आखेटार्थं गवेषिताः, मृगाः-हरिणा यैस्तथाभूतैः, मृगान्वेषणजातपरिश्रमैः, किरातैः-व्याधैः, आसेव्यते।

भा०—अत्र पर्वते मृगान्वेषणेन परिश्रान्ताः किराताः श्रमापनोदनाय गङ्गातरङ्गसीकरशीतलं देवदारुगन्धसुरभि मन्दं च पवनमासेव्य सुखिनो जायन्ते।

अलं०—वायोः शैत्यमान्द्यसौरभाणां कारणमुखेन प्रतिपादनाद् अप्रस्तुतप्रशंसा। तादृशवायुप्रचारबोधनेन हिमालयस्य रमणीयत्वं व्यङ्ग्यम्। किरातगतः श्रमो भावो भावाभासो वा विभावानुभावव्यञ्जितः पर्वतवर्णनाङ्गमिति प्रेयः, ऊर्जस्विद् वा अलङ्कारः।

१—पौनःपुन्ये भृशार्थे च सद्योऽर्थे स्यान्मुहुः पदम् इत्यजयः।

२—[illegible]

सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाण्यधो विवस्वान् परिवर्तमानः।
पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि प्रबोधयत्यूर्ध्वमुखैर्मयूखैः ॥१६॥

अ०—अधः परिवर्तमानः विवस्वान् ऊर्ध्वमुखैः मयूखैः सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाणि यस्य अग्रसरोरुहाणि पद्मानि प्रबोधयति।

व्याक०—ऊर्ध्वं मुखं येषां तैः ऊर्ध्वमुखैः। सप्तर्षीणां हस्तैः अवचितेभ्यः अवशेषाणि सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाणि। सप्तर्षिशब्दे "दिक्संख्ये संज्ञायाम्" इति द्विगुः। अवशेषाणीत्यत्र शिष्धातोः कर्मणि घञ्। नित्यं पुंस्त्वं भावघञन्तानामेवेत्यत्र विशेष्यानुसारि नपुंसकत्वं बोध्यम्। अग्रे सरस्सु रुहाणि अग्रसरोरुहाणि। रुहशब्दे "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः"। विवस्वान्-विवस् इति शब्दाद् मतुप्, 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वाद् रुत्वाभावः। प्रबोधयति-बुध्यतेर्णिजन्ताल्लट्, "बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः" इति परस्मैपदम्। मयूखैरिति प्रबोधनकरणे तृतीया। पद्मानीति प्रयोज्यकर्तृ कर्मतां गतम्।

व्याख्या—अधः-शिखराणामधःप्रदेशे, परिवर्तमानः-भ्रमन्, विवस्वान्-सूर्यः, ऊर्ध्वमुखैः-ऊर्ध्वं गच्छद्भिः, मयूखैः-किरणैः, सप्तर्षीणाम्-मरीच्यादीनाम्, हस्तैः, अवचितेभ्यः-लूनेभ्यः, अवशेषाणि-अवशिष्टानि, यस्य-हिमाद्रेः, अग्रे-शिखरप्रदेशे, सरस्सु, रुहाणि-उत्पन्नानि, पद्मानि-कमलानि, प्रबोधयति-विकासयति।

भा०—अन्यत्राधःपातिभिः सूर्यकिरणैः कमलानि विकास्यन्ते, हिमालयस्योच्चशिखरेभ्यस्तु सूर्यभ्रमणमार्गोऽप्यधस्तादेवेति तत्र स्थितेषु सरस्सु जातानि कमलान्यूर्ध्वमुखैः सूर्यकिरणैर्विकास्यन्ते। सप्तर्षयश्च प्रातःसन्ध्याकाले मुकुलितान्येव तानि सूर्यार्घ्यदानाय प्रथमं हरन्ति इति। उत्तरस्या दिश उच्चत्वाभिमानाद्, दक्षिणस्याश्चाधस्त्वमननाद्धिमालयाद्दक्षिणस्यामेव भ्रमतः सूर्यस्याधः परिवर्तनं कथंचित् समर्थनीयम्, अत्युक्ति-

रूपं वा तदिति ।

अलं०—हिमालयस्य मार्तण्डमण्डलातिगामित्वं सूच्यते । तत्र सम्बन्धातिशयोक्तिः, अत्युक्तिर्वा मतान्तरे ।

यज्ञाङ्गयोनित्वमवेक्ष्य यस्य सारं धरित्रीधरणक्षमं च ।
प्रजापतिः कल्पितयज्ञभागं शैलाधिपत्यं स्वयमन्वतिष्ठत् ॥१७॥

अ०—प्रजापतिः यस्य यज्ञाङ्गयोनित्वम् धरित्रीधरणक्षमम् सारम् च अवेक्ष्य स्वयमेव कल्पितयज्ञभागम् शैलाधिपत्यम् अन्वतिष्ठत् ।

व्याक०—यज्ञस्य अङ्गानां योनिः, यज्ञाङ्गयोनिः, तस्य भावस्तत्त्वम् । यज्ञशब्दे यजधातोः "यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्" । कल्पितो यज्ञे भागो यस्मिन्, तत् कल्पितयज्ञभागम् । भागशब्दे भजतेर्घञ् । अधिकः पतिरधिपतिः, तस्य भावः कर्म वा आधिपत्यम्, "पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्" । शैलानामाधिपत्यं शैलाधिपत्यम् । अन्वतिष्ठत्-अनुपूर्वात् तिष्ठतेर्लङ् । अनुपूर्वकस्तिष्ठतिरत्र करोत्यर्थे, यज्ञमनुतिष्ठतीत्यादौ तथा दर्शनात् ।

व्याख्या—प्रजापतिः-ब्रह्मा, यस्य-हिमालयस्य, यज्ञस्य अङ्गानाम्-सोमलतादीनां साधनानाम्, योनिः-उत्पत्तिस्थानम्, तद्रूपताम्, धरित्र्याः-पृथिव्याः, धरणे, क्षमम्-योग्यम्, सारम्-दृढतां च, अवेक्ष्य-ज्ञात्वा, स्वयमेव कल्पितः-निर्धारितः, यज्ञे, भागः-अंशः, यस्मिन् (आधिपत्ये) तथाभूतम्, शैलाधिपत्यम्-गिरिराजत्वम्, अन्वतिष्ठत्-अकरोत् ।

भा०—ब्रह्मणाऽस्य हिमालयस्य पर्वतस्य यज्ञे भागः क्लृप्तः, सर्वेषां पर्वतानामधिराजत्वे चायं स्थापितः, यतोऽयं हिमालयो यज्ञाङ्गानां सोमलतादीनामुत्पत्तिस्थानम्, पृथिव्या धारणे (संस्तम्भने) च अस्यैव प्राधान्येन शक्तिरिति ।

अलं०—यज्ञाङ्गयोनित्वादेर्द्वयस्य क्रमेण द्वये कारणत्वाद्यथासंख्यमलङ्कारः । यज्ञभागकल्पने यज्ञाङ्गयोनित्वमिति विशेष्यस्य

साभिप्रायत्वात् परिकराङ्कुरः, धरित्रीधरणक्षममिति विशेषणस्य च आधिपत्यप्रदाने साभिप्रायत्वात् परिकरः। यज्ञांशभागित्वाद् हिमालयस्य देवत्वं व्यङ्ग्यम्।

स मानसीं मेरुसखः पितॄणां कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिज्ञः।
मेनां मुनीनामपि माननीयामात्मानुरूपां विधिनोपयेमे ॥१८॥

अ०—मेरुसखः स्थितिज्ञः सः कुलस्य स्थितये पितॄणाम् मानसीम् कन्याम् मुनीनाम् अपि माननीयाम् आत्मानुरूपाम् मेनाम् विधिना उपयेमे।

व्याक०—मेरोः सखा मेरुसखः, "राजाहः सखिभ्यष्टच्"। स्थितिं जानातीति स्थितिज्ञः, जानातेः "आतोनुपसर्गे कः"। अनुकूलं रूपं यस्याः सा अनुरूपा, आत्मनः अनुरूपामात्मानुरूपाम्। मानसीम्-मनश्शब्दाच्छैषिकोण्, ङीप्। माननीयाम्-मानयतेरनीयर्। उपयेमे-उपपूर्वाद् यम् धातोर्लिट्, "उपाद्यमः स्वकरणे" इत्यनेनात्मनेपदम्। विधिनेत्युपयमनकरणे तृतीया। स्थितये-तादर्थ्ये चतुर्थी।

व्याख्या—मेरोः-सुमेरुपर्वतस्य, सखा-मित्रम्, स्थितिज्ञः-मर्यादाभिज्ञः, सः-हिमालयः, कुलस्य-वंशस्य, स्थितये-रक्षणाय, पितॄणाम्-अग्निष्वात्तादीनाम्, मानसीम्-मनःसङ्कल्पजन्याम्, अयोनिजाम्, कन्याम्-सुताम्, मुनीनामपि, माननीयाम्-आदरणीयाम्, आत्मानुरूपाम्-कुलशीलसौन्दर्यादिभिः, स्वसदृशीम्, मेनाम्-मेनानाम्नीम्, विधिना-शास्त्रोक्तरीत्या, उपयेमे-परिणिनाय।

भा०—हिमालयेन (पर्वताभिमानिना देवेन) मेनाया विवाहः कृतः। यद्यपि कामार्थमस्य धर्मरतस्य न विवाहापेक्षा, तथापि कुलसन्ततिमर्यादारक्षणाय धर्मरूपेण विवाह इति। इत्थं मेना पितॄणां मानसी कन्या, धर्मभावेन च मुनिभिरप्यादृ-

१—तेभ्यः शुभास्पदं जज्ञे मेनका हरिणी तथा। ते उभे ब्रह्मवादिन्यौ योगिन्यौ चाप्युभे द्विज-इति विष्णुपुराणम्।

रणीया। विवाहेऽन्यसाहाय्यस्यापेक्षितत्वेन मेरोस्तत्र साहाय्यसूचनाय मेरुसखः-इत्युक्तम्।

अलं०—उत्तरार्धे वृत्त्यनुप्रासश्चमत्कारी। अनुरूपयोः सङ्घटनवर्णनात् समालङ्कारः, कुलस्य स्थितये इत्यनेनोपयमस्य विषयभोगार्थत्वव्यपोहनेन परिसंख्यालङ्कार इति विवरणम्। मुनीनामपि माननीयामित्युक्त्या तस्या ब्रह्मवादिनीत्वं च व्यञ्जितम्।

कालक्रमेणाथ तयोः प्रवृत्ते स्वरूपयोग्ये सुरतप्रसङ्गे।
मनोरमं यौवनमुद्वहन्त्या गर्भोऽभवद् भूधरराजपत्न्याः ॥१९॥

अ०—अथ कालक्रमेण तयोः स्वरूपयोग्ये सुरतप्रसङ्गे प्रवृत्ते (सति) मनोरमम् यौवनम् उद्वहन्त्याः भूधरराजपत्न्या गर्भः अभवत्।

व्याक०—रमयतीति रमम्, पचाद्यच्, मनसां रमं मनोरमम्। भूधराणां राज्ञः पत्न्या भूधरराजपत्न्याः। गर्भसम्बन्धे षष्ठी। यौवनम्-युवादित्वाद् भावेऽण् तद्धितः। सुरतप्रसङ्गे इति "यस्य च भावेन भावलक्षणम्" इति सप्तमी। घञन्तः प्रसङ्गशब्दो व्याख्यातपूर्वः।

व्याख्या—अथ-विवाहानन्तरम्, कालक्रमेण-वयस आनुकूल्येन, तयोः-मेनाहिमालययोः, स्वरूपयोग्ये-सौन्दर्य्यानुरूपे, सुरतप्रसङ्गे-रमणकर्मणि, प्रवृत्ते सति, मनोरमम्-मनोहारि, यौवनम्-तारुण्यम्, उद्वहन्त्याः-दधत्याः, भूधरराजस्य-गिरिराजस्य, हिमालयस्य, पत्न्याः-मेनायाः, गर्भः, अभवत्, मेना गर्भवती बभूवेत्यर्थः।

भा०—स्पष्टतरः।

अलं०—यौवनमुद्वहन्त्या इति गर्भधारणे हेतुगर्भ साभिप्रायं विशेषणमिति परिकरः। विभावादीनां चमत्कृतिजनकतयानुपस्थितेर्न शृङ्गाररसध्वनिर्वक्तुं शक्यः।

असूत सा नागवधूपभोग्यं मैनाकमम्भोनिधिबद्धसख्यम्।
क्रुद्धेऽपि पक्षच्छिदि वृत्रशत्रावबेदनाज्ञं कुलिशक्षतानाम्॥२०॥

अ०—सा नागवधूपभोग्यम् अम्भोनिधिबद्धसख्यम् पक्षच्छिदि वृत्रशत्रौ क्रुद्धेऽपि कुलिशक्षतानाम् अवेदनाज्ञम् मैनाकम् असूत।

व्याक०—नागवधूनाम् उपभोग्यं नागवधूपभोग्यम्, उपभोग्यमिति भुनक्तेरर्थेत्, नागवधूनामिति तत्सम्बन्धे "कर्तरि वा" इति विकल्पिता षष्ठी। अम्भसां निधिना बद्धं सख्यं येन तम्, अम्भोनिधिबद्धसख्यम्। सख्यमिति सखिशब्दात् "सख्युर्यः"। पक्षान् छिनत्ति तस्मिन् पक्षच्छिदि, "सत्सूद्विष..." इत्यादिना कर्तरि क्विप्। न वेदनां जानातीत्यवेदनाज्ञः, तम्, कप्रत्ययान्तस्य कृतोपपदसमासस्य नञा समासः, मैनाकम्-मेनैव मेनाका स्वार्थे कप्रत्ययः, "आदाचार्याणाम्" इति कात्पूर्वस्यात्वम्। तस्या अपत्यमिति शिवादित्वं मत्वा अण्प्रत्ययः। यद्वा-"मेनाकाया अयमिति" सम्बन्धसामान्यविवक्षायां शेषत्वमाश्रित्य शैषिकोऽण्, असूत-आदादिकात् सूतेर्लङ्।

व्याख्या—सा-मेनका-हिमाद्रिपत्नी, नागवधूनाम्-नागलोकसुन्दरीणाम्, उपभोग्यम्-उपभोगयोग्यम्, निरतिशयरमणीयम्, अम्भोनिधिना-समुद्रेण सह, बद्धम्-स्थिरीकृतम्, सख्यम्-मैत्री येन तथाभूतम्, तत एव पक्षच्छिदि-पर्वतानां पक्षच्छेदनकर्तरि, वृत्रस्य-वृत्रासुरस्य, शत्रौ-विनाशके, सुरेन्द्रे, क्रुद्धेऽपि-क्रोधयुक्ते सत्यपि, कुलिशक्षतानाम्-वज्राघातव्रणानाम्, अवेदनाज्ञम्-वेदनायाः पीडायाः, अनभिज्ञम्, मैनाकम्-मैनाकनामानं सुतम्, असूत-उत्पादितवती।

भा०—हिमालयस्य मेनायां प्रथमः पुत्रो मैनाको नाम पर्वतः (तत्पर्वताभिमानी देवः) जज्ञे। तस्य चाग्रे यत्प्रथितं महत्त्वम्, तद्भाविवृत्त्यास्मिन् पद्ये निर्दिष्टम्, यद्-यदा पर्वतानां पक्षच्छेदायेन्द्रः क्रोधेन प्रवृत्तः, तदायं मैनाको मित्रत्वात्समु-

द्रेण सपक्ष एव गोपायितः । नास्य वज्रजनितवेदनायाः कदाप्यनुभवोऽभूत् । समुद्रे निमग्नश्चायं पातालस्था नागकन्या रमयामासेति । यद्यपि काव्येऽस्मिन् मैनाकवर्णनस्य न कोऽप्युपयोगः, तथापि भ्रातृमत्याः कन्याया विवाहे प्राशस्त्याद् वर्ण्यमानाया गौर्या भ्रातृमतीत्वं स्फुटीकर्तुं मैनाकजन्मोपन्यास इति व्याख्यातारः । उक्तं हि मनुना "यस्यास्तु न भवेद् भ्राता न विज्ञायेत वा पिता । नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया" इति ।

अलं०—सत्यपि क्रुद्धे शत्रौ वेदनाभाववर्णनाद् विशेषोक्तिः। अम्भोनिधिबद्धसख्यमिति विशेषणस्य वेदनाननुभवे साभिप्रायत्वात् परिकरः । अत्र सूतेः कर्मभूते मैनाके विशेषणत्रयसंबन्धो न समञ्जसः, उत्पत्तिकाले समुद्रमित्रत्वादेरभावेन तस्यानुवाद्यत्वानुपपत्तेरिति 'अनुवादायुक्तत्वम्' दोषः । 'उपभोग्यम्' इति योग्यतार्थे कृत्यप्रत्ययस्य भाविन्यर्थे सम्भवेपि 'बद्धसख्यम्' इति भूतार्थकः क्तप्रत्ययो ऽनुवादे ऽनुपपन्न एवेति पर्यालोच्यम् ।

अथावमानेन पितुः प्रयुक्ता दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी ।
सती सती योगविसृष्टदेहा तां जन्मने शैलवधूं प्रपेदे ॥२१॥

अ०—अथ दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी सती पितुः अवमानेन प्रयुक्ता योगविसृष्टदेहा सती जन्मने ताम् शैलवधूम् प्रपेदे ।

व्याक०—भवस्य पूर्वा पत्नी, भवपूर्वपत्नी, "सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः" इति पूर्वशब्दस्य पुंवद्भावः । योगेन विसृष्टो देहो यया सा योगविसृष्टदेहा । योग इति युज्यतेर्घञ्, विसृष्टेति सृजतेः क्तः, देह इति देग्धेर्घञ् । सती-अस्तेः शतृप्रत्ययः, स्त्रीत्वाद् ङीप् । पितुः-"कर्तृकर्मणोः कृति" इति अवमानकर्तरि षष्ठी । अवमानेनेति प्रयोजनकर्तरि तृतीया । जन्मने इति तादर्थ्ये चतुर्थी ।

व्याख्या—अथ-मैनाकजननानन्तरम्, दक्षस्य-दक्षप्रजापतेः, कन्या-पुत्री, भवस्य-महादेवस्य, पूर्वपत्नी-स्वपूर्वजन्मनि भार्या, सती-सतीनाम्ना प्रसिद्धा, पितुः-स्वजनकस्य दक्षस्य, (दक्षकृतेन) अवमानेन-(स्वभर्तुर्हविर्भागाप्रदानादिरूपेण) तिरस्कारेण, प्रयुक्ता-(देहत्यागाय) प्रेरिता, योगेन-योगमार्गेण, विसृष्टः-त्यक्तः, देहो यया तथाभूता सती, जन्मने-पुनर्जन्मग्रहणाय, ताम्-पूर्ववर्णिताम्, शैलस्य-पर्वतराजहिमालयस्य, वधूम्-मेनाम्, प्रपेदे-प्राप, जन्मग्रहणाय मेनामुपयुक्तां मन्यते स्मेत्यर्थः।

भा०—कुमारमातुः पार्वत्याः प्रसङ्ग इत उपस्थापनीय इति तज्जन्मोपन्यासाय तत्पूर्वजन्मकथा स्मार्यते-पूर्वं हि दक्षस्य प्रजापतेः पुत्री सती भगवतः शङ्करस्य भार्याभूत्। दक्षेण च केनचिद्धेतुना शिवं प्रति कुपितेन स्वीये यज्ञे भगवान् शिवो न निमन्त्रितः-इति तेन पत्युरवमानेन कुपिता देवी सती पितरि प्रतीकारमनुचितं मत्वा योगेन स्वशरीरं तत्याज। सैव शङ्करेण नित्यसम्बद्धा वियोगमसहमाना तादृशातिप्रकृष्टतपस्विन्यां मेनायां पुनर्जन्मग्रहणायेच्छामकरोत्। वस्तुतः परा शक्तिः सा नित्यैव, देवानां कार्यसिद्ध्यर्थं समये समये स्वातन्त्र्येण तस्या आविर्भाव इति। एतच्च 'प्रपेदे' इति जन्मग्रहणे स्वातन्त्र्यमभिदधता सूचितं द्रष्टव्यम्।

अलं०—सती सतीति भिन्नार्थत्वेन यमकम्। भवपूर्वपत्नीति जन्मग्रहणे साभिप्रायत्वात्परिकरः।

सा भूधराणामधिपेन तस्यां समाधिमत्यामुदपादि भव्या।
सम्यक्प्रयोगादपरिक्षतायां नीताविवोत्साहगुणेन संपत् ॥२२॥

अ०—भूधराणाम् अधिपेन समाधिमत्याम् तस्याम् भव्या सा उत्साहगुणेन सम्यक्प्रयोगाद् अपरिक्षतायाम् नीतौ सम्पदिव उदपादि।

व्याक०—भुवो धराणां भूधराणाम्, धरशब्दः पचाद्यजन्तः। समाधिरस्त्यस्या इति समाधिमती, तस्याम्, समाधि-

शब्दान् मतुप्, समाधिशब्दे च दधातेः "उपसर्गे घोः किः"। भवतीति भव्या, "भव्यगेय…" इत्यादिना कर्तरि यत्। संपत्-संपूर्वकात्पद्यतेः "संपदादिभ्यः क्विप्" इति भावे क्विप्। उदपादि-उत्पादयतेः कर्मणि लुङ्, चिण्। "चिणो लुक्" इति तप्रत्ययस्य लुक्। सेति कर्मणि प्रथमा, कर्मणोभिहितत्वात्। अधिपेनेति अनुक्तकर्तरि तृतीया। प्रयोगाद्-इति हेतौ पञ्चमी।

व्याख्या—भूधराणाम् अधिपेन-गिरिराजेन हिमालयेन, समाधिमत्याम्-समाधिरत्र तपः, तद्वत्याम्, तपस्विन्याम्, तस्याम्-मेनायाम्, भव्या-कल्याणी, सा-सती, उत्साहगुणेन-उत्साहः-अध्यवसायः, तद्रूपेण गुणेन-यद् वा-उत्साहस्य गुणेन-उत्साहजनितेन असंमोहसावधानत्वादिना, सम्यक् प्रयोगाद्-यथोचितमुपयोगाद्, अपरिक्षतायाम्-अपरिहीणायाम्, नीतौ-सन्धिविग्रहादिषाड्गुण्यरूपायां राजनीतौ, भव्या सम्पदिव समृद्धिरिव, उदपादि-उत्पादिता।

भा०—सा पूर्वोक्ता शिवपूर्वपत्नी सती हिमालयेन मेनायां जनिता। जननमत्र प्रादुर्भाव एव, नित्यशक्तेस्तस्या मुख्यजन्मनोऽसम्भवात्। तत्रोपमा-यथा उत्साहगुणेन नीतौ संपदुत्पाद्यते-तथैवेति। संपत्सिद्धौ यथा नीतेरुत्साहस्य च कृतार्थता जायते, तथैवास्या भगवत्याः प्रादुर्भावेन मेनाहिमालयौ कृतार्थतां गताविति व्यज्यते।

अलं०—पूर्णोपमा। संपत्पार्वत्योरुपमानोपमेयभावः, नीतिमेनयोस्तु बिम्बप्रतिबिम्बभावः। तथैवोत्साहहिमालययोरपि। भव्यत्वम्, उत्पत्तिश्च साधारणो धर्मः। नीतेर्मेनायाश्चापरिक्षतत्वं समाधिमत्त्वं चेति विशेषणे अपि बिम्बप्रतिबिम्बभूते। व्यङ्ग्योऽर्थो भावे उक्तः।

प्रसन्नदिक् पांसुविविक्तवातं शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि।
शरीरिणां स्थावरजङ्गमानां सुखाय तज्जन्मदिनं बभूव॥२३॥

अ०—प्रसन्नदिक् पांसुविविक्तवातम् शंखस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि तज्जन्मदिनम् स्थावरजङ्गमानाम् शरीरिणाम् सुखाय बभूव ।

व्याक०—प्रसन्ना दिशो यस्मिन्, तत् प्रसन्नदिक् । प्रसन्नेति "षद्‌पद्यर्थे" इति चौरादिकान्निष्ठा । पांसुभिः विविक्ता वाता यस्मिन्, तत् पांसुविविक्तवातम् । विविक्तशब्दे 'विचिर् पृथग्भावे' धातोः क्तः । शङ्खस्य स्वनस्य (ष० तत्पु०) अनन्तरम् (ष० तत्पु०) पुष्पाणां वृष्टिः (ष० तत्पु०) यस्मिन् (बहु०) तत् शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि । तस्या जन्मनो दिनं तज्जन्मदिनम् । स्थावरशब्दे तिष्ठतेः "स्थेशभासपिसकसो वरच्" । जङ्गमशब्दे यङ्लुगन्ताद् गच्छतेः पचाद्यच् । सुखाय-तादर्थ्ये चतुर्थी । यद् वा "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" इत्यनेनाप्रयुज्यमानतुमुन्नन्तकर्मणि चतुर्थी, सुखमुत्पादयितुमिति ।

व्याख्या—प्रसन्नाः-क्रूरातपमेघावरणाद्युपद्रवरहिताः मनोहराः, दिशः, यस्मिन् तथाभूतम्, पांसुभिः-धूलिभिः, विविक्तः-रहितः, वातः-पवनः-यस्मिन् तथाभूतम्, शङ्खस्वनस्य-शङ्खनादस्य, अनन्तरम्, पुष्पाणां वृष्टिः यस्मिन् तथाभूतम्, तस्याः-सत्याः, जन्मनः-उत्पत्तेः, दिनम्, स्थावराणाम्-एकत्र स्थितिशीलानां शैलवृक्षादीनाम्, जङ्गमानाम्-गमनशीलानां सुरनरतिर्यगादीनाम्, सर्वेषां शरीरिणाम्-शरीरधारिणाम्, सुखाय-आनन्दाय, बभूव-जातम् ।

भा०—पार्वत्याः प्रादुर्भावदिवसे दिशः प्रसन्ना बभूवुः, (तेन शरीरिणां नेत्रसुखम्) पांसुरहितो मन्दशीतलः पवनो ववौ, (तेन त्वक्सुखम्), जन्मनः शङ्खध्वनिं हिमालयगृहे श्रुत्वा दिवि देवैः पुष्पवृष्टिः कृता, यद्वा देवैरेव शङ्खं विनद्य पुष्पवृष्टिः कृता, (तेन श्रोत्रघ्राणयोः सुखम्) सर्वे च स्थावरजङ्गमाः प्राणधारिणः सर्वेन्द्रियैर्निर्वृत्ताः सुखमापुः । सर्वेश्वर्याः प्रादुर्भावे सर्वमिदमुपपन्नमेवेति ।

अलं०—प्रसन्नदिगादिपदार्थानां जन्मदिनस्य सुखकरत्वे हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम्। देव्या निरतिशयं महत्त्वम्, तत्र च तद्विषयको भावो व्यङ्ग्यः।

तया दुहित्रा सुतरां सवित्री स्फुरत्प्रभामण्डलया चकासे।
विदूरभूमिर्नवमेघशब्दादुद्भिन्नया रत्नशलाकयेव ॥ २४ ॥

अ०—सवित्री स्फुरत्प्रभामण्डलया तया दुहित्रा नवमेघशब्दाद् उद्भिन्नया रत्नशलाकया विदूरभूमिरिव सुतराम् चकासे।

व्याक०—स्फुरत् प्रभाया मण्डलं यस्याः, तया स्फुरत्प्रभामण्डलया। प्रभा इति भावे "आतश्चोपसर्गे" इति स्त्रियामङ्। नवाद् मेघानां शब्दाद् नवमेघशब्दाद्। सवित्री-सूतेः सूयतेर्वा तृच्, "स्वरतिसूति···" इति वेट्, स्त्रीत्वाद् ङीप्। चकासे-कास्धातोर्लिट्, क्वचित्तु चकाशे इति पाठः। तत्र काश् धातुर्बोध्यः। दुहित्रा-इति कासतेः करणे तृतीया।

व्याख्या—सवित्री-जननी मेना, स्फुरत्-प्रकाशमानम्, प्रभामण्डलम्-मण्डलाकारा प्रभा-कान्तिर्यस्याः, तथाभूतया, तया, उत्पन्नया, दुहित्रा-कन्यया, नवाद्-वर्षादावुद्भूताद्, मेघशब्दाद्-घनगर्जिताद्, उद्भिन्नया-स्थलीं भित्त्वा बहिरुद्भूतया, रत्नशलाकया-रत्नाङ्कुरेण, विदूरस्य-विदूराख्यगिरेः भूमिरिव, सुतराम्-अत्यन्तम्, चकासे-शुशुभे।

भा०—प्रादुर्भूतायास्तस्या भगवत्याः स्फुरन्ती प्रभा विलक्षणैवासीत्, तेन प्रभाजालेन जनन्या अपि शोभाऽभवत्। तत्रोपमा-विदूराख्य एकः पर्वतः, यत्र वैदूर्याख्या मणयो जायन्ते, वर्षारम्भे प्रथमेन मेघध्वनिना तत्र रत्नाङ्कुराः शलाका-

---

१—अस्ति शैलो विदूराख्यः पर्यन्ते तत्र काचन
मही रत्नाकरीभूता वैदूर्यं तत्र जायते।
मेघशब्देन जायन्ते तत्र रत्ननवाङ्कुराः

काराः प्रादुर्भवन्ति । ताभी रत्नशलाकाभिर्यथा गिरिप्रान्तभूमेः शोभा भवति, तथैव कन्ययानया मातुः शोभाभूदिति ।

अलं०—उपमा । विदूरभूमिरुपमानम्, मेना चोपमेया, चकासे इति सामान्यधर्मः । रत्नशलाकाया दुहितुश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावः ।

दिने दिने सा परिवर्धमाना लब्धोदया चान्द्रमसीव लेखा ।
पुपोष लावण्यमयान् विशेषाञ्ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ॥२५॥

अ०—लब्धोदया दिने दिने परिवर्धमाना (अत एव) चान्द्रमसी लेखेव (स्थिता) सा ज्योत्स्नान्तराणि कलान्तराणीव लावण्यमयान् विशेषान् पुपोष ।

व्याक०—लब्ध उदयो यया सा लब्धोदया । लब्ध इति लभतेः क्तः । उदय इति-उत्पूर्वाद् एतेः "एरच्" । ज्योत्स्नायाम् अन्तरं येषां तानि ज्योत्स्नान्तराणि । व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः। अन्याः कलाः कलान्तराणि, अथवा अन्तराणि[१]-अवयवाः, कला एव अन्तराणि कलान्तराणि, द्वितीयाबहुवचनम्, 'विशेषान्' इत्यस्योपमानम् । दिने दिने-" नित्यं वीप्सयोः" इति वीप्सायां द्विरुक्तिः । परिवर्धमाना-हेतौ लक्षणे वा शानच् । चान्द्रमसी-चन्द्रमस इयमिति शैषिकोऽण्, ततो ङीप् । लवणस्य भावो लावण्यम्, ष्यञ्, तत्प्रचुरान् लावण्यमयान्, प्राचुर्ये मयट् । अत्र लावण्यशब्दो रूढिलक्षणया कान्तिविशेष[२]वाची ।

व्याख्या—लब्धः-प्राप्तः, उदयः-जन्म, चन्द्रलेखापक्षे उदयगिरिसम्बन्धः-यया तथाभूता, दिने दिने-प्रत्यहम्, परिवर्धमाना-वृद्धिं प्राप्नुवती, अत एव चान्द्रमसी-चन्द्रसम्बन्धिनी लेखेव-कलेव, स्थिता, सा-मेनकात्मजा, ज्योत्स्नायाम्-चन्द्रि-

१—मध्ये वस्त्रे तथा छिद्रे व्यवधाने ऽन्तरात्मनि ।
अवकाशे बहिर्योगे विशेषेऽन्यवेऽन्तरः-इति हलायुधः ।

२—अवयवसंस्थानविशेषाभिव्यङ्ग्ये निखिलावयवेभ्यो व्यतिरिक्तं यत् किञ्चित् ...

कायाम्, अन्तरम्-अन्तर्धानं येषां तथाभूतानि-ज्योत्स्नाबाहुल्येन ज्योत्स्नायामन्तर्निलीनानीव, यद्वा ज्योत्स्ना अन्तरे-अन्तरात्मनि (यद्वा मध्ये बहिश्च) येषां तथाभूतानि ज्योत्स्नामयानि, कलान्तराणीव-अन्याः कला इव, कलारूपान् अवयवानिव इति वा, लावण्यमयान्-कान्तिविशेषप्रचुरान्-विशेषान्-अवयवान्, पुपोष-उपचितवती, प्रापेत्यर्थः।

भा०—प्रादुर्भूता भगवती प्रत्यहं ववृधे। यथा चन्द्रकला प्रत्यहं वर्धमाना ज्योत्स्नामयीः कलाः प्रादुर्भावयति, तथेयमपि प्रत्यहं लावण्यमयान्यङ्गानि प्रादुश्चकार।

अलं०—उपमाद्वयम्। चन्द्रलेखापार्वत्योरुपमानोपमेयभावपकः, कलावयवयोरपर इति।

तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना बन्धुप्रियां बन्धुजनो जुहाव।
उ मेति मात्रा तपसो निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम ॥२६॥

अ०—बन्धुजनः बन्धुप्रियाम् ताम् पार्वती इति आभिजनेन नाम्ना जुहाव। (किंच) सुमुखी सा उ मा इति मात्रा तपसः निषिद्धा (सती) पश्चाद् उमाख्याम् जगाम।

व्याक०—शोभनं मुखं यस्याः सा सुमुखी, "स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्" इति ङीष्। पार्वती-पर्वतशब्दादपत्यार्थे भवार्थे वा अण्, ततो ङीप्। अभिजनादागतमाभिजनम्, तेन, अभिजनशब्दाद् "तत आगतः" इत्यण्। आख्याम्-आङ् पूर्वात् "चक्षिङ्" धातोः "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्ययः, "चक्षिङः ख्शाञ्" इति ख्शाञा देशः "शस्य यो वा" इति यकारः। जुहाव-ह्वेञ् धातोर्लिटि रूपम्। आह्वानार्थे केवलस्य प्रयोगः। नाम्नेति ह्वानकरणे तृतीया। तपसः-"वारणार्थानामीप्सितः" इत्यपादानत्वात् पञ्चमी।

व्याख्या—बन्धुजनः-कुटुम्बलोकः, बन्धूनाम्-पित्रादीनाम्,

प्रियाम्-इष्टाम्, ताम्-नवजातां सुताम्, " पार्वती " इति, आभिजनेन-अभिजनः-कुलं जन्मभूमिर्वा¹, तत आगतेन तन्निमित्तेन कुलसम्बन्धिना, जन्मभूमिसम्बन्धिना वा, "पार्वती" इति नाम्ना अभिधानेन, जुहाव-आकारयामास, व्यवजहारेत्यर्थः । किं च सुमुखी-शोभनवदना सा पार्वती, उ²-हे वत्से, मा-मा कृथाः, इत्येवं रूपेण,मात्रा-जनन्या-मेनया, तपसः-तपश्चर्यायाः, निषिद्धा-वारिता, सती, पश्चाद्, उमाख्याम्-उमेति नाम, जगाम-प्राप । अरुणगिरिनाथस्तु उ-शब्दं तपोऽर्थकं मत्वा "उ-तपः, मा कृथाः", इति व्याचख्यौ ।

भा०—सा पर्वताज्जाता, पर्वते जाता इति वा हेतोर्बान्धवास्तस्या देव्याः पार्वतीत्यन्वर्थं नाम चक्रुः । अग्रे च यदा सा तपः कर्तुं प्रवृत्ता, जनन्या च तपःक्लेशमनुमाय खिन्नया 'उ मा' इत्येवं निषिद्धा, ततः प्रभृति "उमा" इत्यपि तस्या नाम जातम् । इदमाख्यानमग्रे स्फुटं स्यात् ।

महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ।
अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा ॥ २७ ॥

अ०—पुत्रवतः अपि महीभृतः दृष्टिः तस्मिन् अपत्ये तृप्तिम् न जगाम । हि अनन्तपुष्पस्य मधोः द्विरेफमाला चूते सविशेषसङ्गा (भवति) ।

व्याक०—अनन्तानि पुष्पाणि यस्य (यज्जन्यानि) तस्य अनन्तपुष्पस्य । विशेषेण सह वर्तत इति सविशेषः, तादृशः सङ्गो यस्याः सा सविशेषसङ्गा । पुत्रवतः-पुत्रशब्दाद् भूम्नि मतुप्, पुत्रशब्दोऽत्रापत्यशब्दवत्कन्यापुत्रयोः सामान्येन वाचकः । महीं बिभर्तीति महीभृत्, तस्य । बिभर्तेः कर्तरि क्विप् । दृष्टिः-दृशेः क्तिन् ।

१—कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूम्यामपि ।

२—"उ इति वितर्कसम्बोधनपादपूरणेषु"—इति गणव्याख्याने । उ तापे-[illegible]—इति यादवः ।

व्याख्या—पुत्रवतः-मैनाकादिसंततियुतस्य अपि, महीभृतः-हिमालयस्य, दृष्टिः, तस्मिन्-उमारूपे, अपत्ये-संततौ, तृप्तिम्-संतोषं, न जगाम, स तस्यां निरतिशयं स्नेहमकरोदित्यर्थः। हि-यथा अनन्तपुष्पस्य-कमलाद्यनेकमनोहारिकुसुमसम्पदमुत्पादयतोपि मधोः-वसन्तस्य, (सम्बन्धिनी) द्विरेफाणाम्-भ्रमराणाम्, माला, चूते-रसालपादप एव सविशेषः-सातिशयः, सङ्ग-आसक्तिः, यस्यास्तथाभूता भवति ।

भा०—यद्यपि पूर्वं पुत्रादिसन्ततौ सत्यां पुनरुत्पन्नायां कन्यायां न विशेषेण लोकानामनुरागो दृश्यते, तथापि हिमालयस्य पार्वत्यामधिको ऽनुराग आसीत्, स तां पश्यन्न तृप्तिमलभत । तत्र च तस्या एव भगवत्या अनन्यदुर्लभा गुणाः कारणम्, यथा गुणातिशयादेव सत्स्वपि वसन्तजन्येषु बहुषु पुष्पेषु सहकारमञ्जरीष्वेव भ्रमरा नितान्तमुत्कण्ठिता भवन्तीति ।

अलं०—वाक्यद्वय एकस्यैव सामान्यस्य "तृप्तिं न जगाम" "सविशेषसङ्गा" इति विभिन्नाभ्यां शब्दाभ्यां प्रतिपादनात् प्रतिवस्तूपमा । हिमालयस्य मधुना, तद्दृष्टेर्भ्रमरमालया, अपत्यान्तरस्य पुष्पान्तरैः पार्वत्याश्च चूतमञ्जर्या बिम्बप्रतिबिम्बभावः। अत्र 'पुत्रवतः' इत्युपक्रस्य 'तस्मिन्नपत्ये' इत्यभिधानात्प्रक्रमभङ्गो दोषः काव्यप्रकाश उक्तः । " महीभृतो ऽपत्यवतो ऽपि " इति पाठश्च युक्त इत्युक्तम् । अत्र वादप्रतिवादौ काव्यप्रदीपे प्रकाशिकाख्यायामस्य व्याख्यायां च विस्तृताविति नेह तन्यते ।

प्रभामहत्या शिखयेव दीपस्त्रिमार्गयेव त्रिदिवस्य मार्गः ।
संस्कारवत्येव गिरा मनीषी तया स पूतश्च विभूषितश्च ॥ २८ ॥

अ० —स तया दीपइव प्रभामहत्या शिखया, त्रिदिवस्य मार्गइव त्रिमार्गया, मनीषीव संस्कारवत्या गिरा पूतश्च विभूषितश्च (बभूव) ।

व्याक०—प्रभया महत्या प्रभामहत्या । त्रयो मार्गा यस्याः

१—गङ्गाप्यस्यैव सन्ततिरिति रामायणादौ स्पष्टम् ।

तया त्रिमार्गया । मनस ईषा मनीषा, शकन्ध्वादित्वात् पररूपम्, सा अस्यास्तीति मनीषी । " व्रीह्यादिभ्यश्च " इतीनिस्तद्धितः । सर्वाणि तृतीयान्तानि पवनविभूषणयोः कर्तृणि, तयेत्यस्योपमानानि । सर्वाणि प्रथमान्तानि च पवनविभूषणयोः कर्माणि स इत्यस्योपमानानि । पूत-विभूषितशब्दौ क्रान्तौ ।

व्याख्या—सः-हिमवान्, तया-कन्यया, दीपः, प्रभया-आलोकेन, महत्या-अधिकया, शिखया-प्रतिक्षणं निर्गच्छन्त्या ज्वालया यथा, त्रिदिवस्य-स्वर्गस्य, मार्गः त्रिमार्गया-त्रिपथगया गङ्गया यथा, मनीषी-विद्वान्, संस्कारवत्या-व्याकरणलक्षणानुसारिण्या, गिरा-वाचा, यथा, तथा पूतः-पवित्रः च विभूषितः-अलंकृतश्च बभूव ।

भा०—उत्पन्नया भगवत्या पार्वत्या हिमालयः पूतश्चालंकृतश्च बभूव । तत्रोपमानानि त्रीणि स्पष्टानि । सर्वत्र विभूषितत्वं शोभाधिक्यप्राप्तिरेव । पूतत्वं तु दीपे तमःसंसर्गराहितता, स्वर्गमार्गे पुण्याधिक्यसम्बन्धः, मनीषिणि शुद्धशब्दप्रयोगात्पुण्यप्राप्तिः, हिमालये च भगवत्याः प्रसादाद्विशुद्धान्तःकरणतया मुक्तियोग्यता इति ।

अलं०—मालोपमालङ्कारः । उत्पादकस्य पावकत्वमलंकर्तृत्वं च साधारणो धर्मः । हिमवतः समीपवर्तिनामपि शुद्धिर्व्यञ्जितेति विवरणकारः ।

मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च ।
रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनां क्रीडारसान्निर्विशतीव बाल्यम् ॥२९॥

अ०—सा क्रीडारसाद् बाल्यं निर्विशतीसखीनाम् मध्यगता (सती) मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः कन्दुकैः च कृत्रिमपुत्रकैः मुहुः रेमे ।

व्याक०—क्रीडासु रसः क्रीडारसः, तस्मात् । क्रीडतेः "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्ययः । मन्दाकिन्याः सैकते वेदिकाभिः, म-

न्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः । सैकतशब्दे "सिकताशर्कराभ्यां च" इति मत्वर्थीयोऽण् । कृत्रिमशब्दे करोतेः "ड्वितः क्त्रिः" "क्त्रेर्मम् नित्यम्" । पुत्रकैरित्यत्र ह्रस्वार्थे कः । बाल्यम्-बालशब्दाद् भावे ष्यञ् । निर्विशती-विशतेर्हेतौ शतृप्रत्ययः । "आच्छीनद्योर्नुम्" इति विकल्पान्नुमभावः । सखीनाम्-सखिशब्दात् "सख्यशिश्वीति भाषायाम्" इत्यनेन ङीप् । तृतीयान्तानि रमणक्रियाकरणानि ।

व्याख्या—सा-पार्वती, क्रीडासु, रसात् अनुरागात्, बाल्यम्-बाल्यावस्थाम्, निर्विशतीव-भुञ्जानेव, अनुभवन्तीवेति यावत्, सखीनाम्-सहचरीणाम्, मध्ये गता-विद्यमाना, मन्दाकिन्याः-गङ्गायाः, सैकते-सिकतामये पुलिने, वेदिकाभिः-वेदिकानिर्माणैः, कन्दुकैः, च कृत्रिमपुत्रकैः-वस्त्रादिनिर्मिताभिः पाञ्चालिकाभिः मुहुः-भूयोभूयः, रेमे-चिक्रीड ।

भा०—सर्वलोकप्रकृतिभूताया भगवत्या यद्यपि न बाल्यं वास्तवम्, केवलं देवकार्यार्थं शरीरग्रहणात्, तथापि सा साधारणबालवत्तथा चिक्रीड, यथा क्रीडार्थमेव तद्बाल्यं संभाव्यते स्म ।

अलं०—अत्र सुरकार्यार्थमेव देव्या गृह्यमाणस्य बाल्यस्य क्रीडारसानुभवहेतुकत्वमुत्प्रेक्षितम् । मल्लिनाथस्तु "क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये" इत्येवं पाठमभ्युपगम्य व्याख्यातवान्, परमत्र पाठे उत्प्रेक्षाबोधकेवपदस्वारस्यं सम्यङ् न व्यवतिष्ठते । बाल्यस्य वास्तवत्वाभावात्तत्र हेतुताया अप्यवास्तवत्वात्तस्मिन् पुत्रिकादिक्रीडाहेतुत्वमप्युत्प्रेक्षितमेवेत्यरुणाचलनाथः प्राह ।

१—शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः—इत्यमरः ।

२—निर्वेशो भृतिभोगयेः—इति विश्वः

३—पाञ्चालिका पुत्रिका स्याद् वस्त्रदन्तादिभिर्मिता—इत्यमरः ।

तां हंसमालाः शरदीव गङ्गां महौषधिं नक्तमिवात्मभासः।
स्थिरोपदेशामुपदेशकाले प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः॥ ३०॥

अ०—प्राक्तनजन्मविद्याः उपदेशकाले स्थिरोपदेशाम् ताम् हंसमालाः शरदि गङ्गामिव आत्मभासः नक्तम् महौषधिमिव प्रपेदिरे।

व्याक०—प्राक्तने जन्मनि विद्याः प्राक्तनजन्मविद्याः। प्राक्तनशब्दे प्राच्शब्दात् ट्युप्रत्ययः, तुडागमश्च। प्राच्शब्दस्तु प्रपूर्वादञ्चतेः"ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च" इत्यनेन क्विनि सिध्यति। विद्या-विदन्त्यनया इति वेत्तेः "संज्ञायां समजनिषद…" इति क्यप्। स्थिर उपदेशो यस्यां तां स्थिरोपदेशाम्। प्रपेदिरे-पद्यतेर्लिटि बहुवचनम्।

व्याख्या—प्राक्तने-प्राचीने, जन्मनि, दक्षसुतावस्थायाम्, (अभ्यस्ताः) विद्याः, उपदेशकाले-अध्यापनसमये, स्थिरोपदेशाम्-स्थिरः-दृढानुभवजन्यसंस्काररूपेण स्थितः, (प्राग्भवीयः) उपदेशः, यस्यां तथाभूताम्, ताम्-पार्वतीम्, हंसानाम्, मालाः शरदि-शरदृतौ, गङ्गाम् यथा, आत्मभासः-स्वदीप्तयः नक्तम्-रात्रौ, महौषधिम्-सञ्जीवन्याद्योषधिविशेषम्, यथा, तथा, प्रपेदिरे-प्राप्ताः।

भा०—यथावसरमध्ययनाय नियुक्ता पार्वती आचार्याणां प्रयासेन विनैव सर्वा अपि विद्या गृहीतवती। तत्र हेतुः-पूर्वजन्मदृढाभ्याससिद्धाः सर्वा विद्याः स्वत एवास्या बुद्धौ प्रकाशमापुः, उपदेशस्तु निमित्तमात्रमिति। तत्रोपमाद्वयम्-यथा शरदृतुं निमित्तीकृत्य गङ्गायां हंसमालाः स्वत एवायान्ति, यथा वा रात्रिं निमित्तीकृत्य ओषधीनां स्वत एव भासः प्रस्फुरन्ति इति सर्वविद्य स्वरूपाया भगवत्या विद्याग्रहणे कः प्रयास इति हृदयम्। अध्यापनन्तु लोकमर्यादामात्रम्।

अलं०—मालोपमा। अनया च पार्वत्या वैनयिको नैसर्गिकश्चेत्युभयविधोऽपि बुद्ध्यतिशयो व्यञ्जितः, आगन्तुकहंसमाला-

पमया वैनयिकः, आत्मभासां प्रादुर्भावोपमया तु नैसर्गिक इति प्रकाशिकाकारः ।

असंभृतं मण्डनमङ्गयष्टेरनासवाख्यं करणं मदस्य ।
कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं बाल्यात् परं साथ वयः प्रपेदे ॥३१॥

अ०—अथ सा असंभृतम् अङ्गयष्टेः मण्डनम् अनासवाख्यम् मदस्य करणम् पुष्पव्यतिरिक्तम् कामस्य अस्त्रम् बाल्यात् परम् वयः प्रपेदे ।

व्याक०—अङ्गं यष्टिरिवाङ्गयष्टिः, तस्याः । न आसव इत्याख्या यस्य तद् अनासवाख्यम् । आसवशब्दे सुनोतेः "ऋदोरप्" । पुष्पेभ्यो व्यतिरिक्तं पुष्पव्यतिरिक्तम् । व्यतिरिक्तम्-'वि' 'अति' एतदुपसर्गद्वयपूर्वाद् 'रिचिर्' धातोः क्तः । मण्डनम् इति मण्डयतेर्ल्युट् । मदस्य-'मदी' धातोः "मदोऽनुपसर्गे" इत्यप् । बाल्यादिति परशब्दयोगे पञ्चमी । वय इति प्रपत्तौ कर्म । मण्डन-करणास्त्राणि तत्रारोप्यविशेषणानि ।

व्याख्या—अथ-क्रमेण, सा-पार्वती, असंभृतम्-(अन्यतः) असंगृहीतम्-नैसर्गिकम्, अङ्गयष्टेः-प्रशस्तस्य शरीरस्य, मण्डनम्-अलङ्कारम्, अनासवाख्यम्-आसव इति पदेना-व्यवहार्यम्, मदस्य-मत्ततायाः, करणम्-साधनम्, पुष्पव्यतिरिक्तम्-कुसुमभिन्नम्, कामस्य-मदनस्य, अस्त्रम्-आयुधम्, बाल्यात्-शैशवात्, परम्-अनन्तरभावि, वयः-अवस्थाम्, तारुण्यम्, प्रपेदे-प्राप ।

भा०—क्रमेण तया पार्वत्या यौवनं प्राप्तम् । तच्च यौवनं त्रिधा विशेषितं कविना-एतद्धि यौवनं शरीरस्यालङ्काररूपम् (तेन शरीरे शोभाविशेषः, द्रष्टृणामानन्दश्च व्यज्यते), परमलङ्कारान्तराणि यथा बाह्यैः सुवर्णरत्नादिभिः संपाद्यन्ते, तथा नेदम्, अपि तु स्वाभाविकम् । किं चेदं यौवनं नेत्रविलासाद्य-

१—"हस्तयष्टिलतादयः प्रशंसावचनाः" इत्युक्तत्वात् प्रशंसार्थको यष्टिशब्द इति विवरणकारः ।

भिव्यङ्ग्यस्य मदस्य जननम् (द्रष्टॄणां वा संमोहहेतुभूतमद-जननम्) परं मदजनकद्रव्यं यथासवशब्देन व्यवह्रियते, तथा नेदम्। किं चेदं कामस्यास्त्रम्-परं न पुष्परूपम्-इति (अनेनैव साधनेन कामो लोकान् जयति, यस्य यौवनं प्रादुर्भूतम्, तमेव वा जयति इति)।

अलं०—प्रथमतृतीयपादयोरधिकताद्रूप्यरूपकम्, श्रीमल्लिनाथस्तु परिणामालङ्कारमाह। द्वितीयपादे वयस आसवत्वाभावेऽपि मदजननकार्यकरणाद् विभावना। सर्वत्रापि विभावना भोजेनोक्ता। व्यङ्ग्यानि भावार्थे दर्शितानि।

उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं सूर्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दम्।
बभूव तस्याश्चतुरस्रशोभि वपुर्विभक्तं नवयौवनेन॥ ३२॥

अ०—नवयौवनेन विभक्तम् तस्याः वपुः तूलिकया उन्मीलितम् चित्रमिव सूर्यांशुभिः भिन्नम् अरविन्दमिव चतुरस्रशोभि बभूव।

व्याक०—चत्वारः अस्रा[2] यस्य तच्चतुरस्रम्, तद् यथा स्यात्, तथा शोभत इति चतुरस्रशोभि। चतुरस्रशब्दोऽयं लक्षणया समग्रार्थबोधकः। शोभतेः ताच्छील्ये णिनिः। उन्मीलितम्-मीलधातोः क्तः। तूलिकया, सूर्यांशुभिः, नवयौवनेन इति त्रीणि क्तान्तेषु कर्तृपदानि।

व्याख्या—नवेन-अचिरोदितेन, यौवनेन-तारुण्येन, विभक्तम्-कृतविभागम्-व्यक्तीकृतस्तनजघनाद्यवयवसंस्थानविशेषम् तस्याः-पार्वत्याः, वपुः-शरीरम्, तूलिकया[3]-आलेख्यकूर्चिकया, उन्मीलितम्-रञ्जनद्रव्येणोद्भासितम्, चित्रमिव, सूर्यस्य-अंशुभिः-किरणैः, भिन्नम्-विकासितम्, अरविन्दमिव-कमलमिव, चतुरस्रशोभि-साकल्येन शोभमानम्, बभूव-जातम्।

१—'चतुरस्रशोभम्' इति पाठान्तरम्।

२—'अस्रःकोणे शिरसिजे'—इति विश्वः।

३—[illegible] ...तूलिकायां तूलशय्यायां—इति विश्वः।

भा०—यौवनेन शरीरावयवेषु समुचितसंनिवेश-लावण्यादिजननात्तस्याः शरीरं सर्वतः शोभमानमासीत्। यथा तूलिकया कृतरञ्जनं चित्रं शोभते, यथा वा सूर्यांशुविकासितं पद्मं शोभते, तथैवेति।

अलं०—मालोपमा, चतुरस्रशोभित्वं समानो धर्मः, उन्मीलनभेदनविभजनानां बिम्बप्रतिबिम्बभावः, बभूवेति क्रिया तु वपुषैवान्वेति, मतूपमानाभ्याम्। तेन कालभेददोषो न शङ्कनीयः।

इतः प्रभृति पार्वत्याः प्रत्यवयवं वर्णयन् कविः 'मानवा मौलितो वर्ण्या देवाश्चरणतः पुनः' इति कविसंप्रदायमाश्रित्य पादादि भगवत्या वर्णनमुपक्रमते।

अभ्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभाभिर्निक्षेपणाद् रागमिवोद्गिरन्तौ।
आजह्रतुस्तच्चरणौ पृथिव्यां स्थलारविन्दश्रियमव्यवस्थाम् ॥३३॥

अ०—निक्षेपणाद् अभ्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभाभिः रागम् उद्गिरन्ताविव (स्थितौ) तच्चरणौ पृथिव्याम् अव्यवस्थाम् स्थलारविन्दश्रियम् आजह्रतुः।

व्याक०—अभ्युन्नतयोः अङ्गुष्ठयोः (ष०त०) नखयोः (ष० त०) प्रभाभिः, अभ्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभाभिः, करणे तृतीया। न व्यवस्था यस्यां तामव्यवस्थाम्। व्यवस्थाशब्दे तिष्ठतेः "व्यवस्थायामसंज्ञायाम्" इति ज्ञापकादङ्। निक्षेपणाद् निक्षिपतेर्ल्युट्। अङ्गुष्ठाभ्युन्नतौहेतूत्वात्, पञ्चमी रागम्-रञ्जेर्घञ्, "घञि च भावकरणयोः" इति नलोपः। उद्गिरन्तौ-उत्पूर्वाद् गिरतेः शतृप्रत्ययः। आजह्रतुः-हरतेर्लिटि प्रथमपुरुषद्विवचनम्।

व्याख्या०—निक्षेपणाद्-(पाद) विन्यासाद्, अभ्युन्नतयोः-भूतलस्पर्शनसमयेऽधिकमुन्नताग्रयोः, अङ्गुष्ठयोः, यौ नखौ, तयोः प्रभाभिः, रागम्-अन्तर्गतलौहित्यम्, उद्गिरन्तौ-बहिर्नि-

अव्यवस्थाम्-गत्यभावोऽत्र व्यवस्था, तया रहिताम्-सञ्चारिणीमिति यावत्, स्थलारविन्दयोः-स्थलकमलयोः, श्रियम्-शोभाम्, आजह्रतुः-सम्पादितवन्तौ। पृथिव्यां निक्षेपणात्, स्थलकमलशोभाम् आजह्रतुः-गृहीतवन्तौ इति वा।

भा०—भूम्यां चरणनिक्षेपकाले समुन्नतस्याङ्गुष्ठस्यारुणनखप्रभयैवं संभाव्यते स्म-यद्भगवत्याश्चरणौ परिश्रमादन्तःस्थं रागमुद्वमतः। तेन च रागेण स्थलकमलशोभा तत्र प्रतीयते स्म

अलं०—रागप्रसरणे रागोद्गिरणोत्प्रेक्षाऽनुक्तास्पदा वस्तूत्प्रेक्षा। अन्यस्य श्रियोऽन्येनाधारणात् सादृश्ये पर्यवसानमिति निदर्शना, सा च "अव्यवस्थाम्" इत्युक्त्या साविशेषरूपकवत् सविशेषा-इति प्रकाशिका। उन्नताङ्गुष्ठत्वाद्युक्त्या सामुद्रिकोक्तलक्षणवत्त्वं व्यङ्ग्यम्।

सा राजहंसैरिव संनताङ्गी गतेषु लीलाञ्चितविक्रमेषु।
व्यनीयत प्रत्युपदेशलुब्धैरादित्सुभिर्नूपुरशिञ्जितानि॥ ३४॥

अ०—संनताङ्गी सा प्रत्युपदेशलुब्धैः नूपुरशिञ्जितानि आदित्सुभिः राजहंसैः लीलाञ्चितविक्रमेषु गतेषु व्यनीयत इव।

व्याक०—संनतान्यङ्गानि यस्याः सा संनताङ्गी "अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्" इति वृत्तिकृन्मते ङीष्। हंसानां राजानः राजहंसाः, तैः, राजदन्तादित्वाद् हंसशब्दस्य परनिपातः। अनुक्ते विनयनकर्तरि तृतीया। लीलया अञ्चिता विक्रमा येषु तेषु लीलाञ्चितविक्रमेषु। अञ्चिताः-अञ्चतेर्निष्ठा, "अञ्चेः पूजायाम्" इतीडागमः, "नाञ्चेः पूजायाम्" इति नलोपाभावः। विक्रमशब्दे क्राम्यतेर्घञ्। शिञ्जितशब्दे-शिजिधातोर्भावे क्तः। शिञ्जितानि-इति आदानकर्मणि द्वितीया। षष्ठी तु न, नलोकेति निषेधात्। गतेषु-इत्यत्रापि भावे क्तः, वैषयिकाधारे सप्तमी। आदित्सुभिः-आङ्पूर्वाद् ददातेः सन्, तदन्ताच्च

१—कुप्प०। "संनतांसा" इति पाठः।

'उः'। "सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस्" "अत्र लोपोऽभ्यासस्य"। व्यनीयत-नयतेः कर्मणि लङ्, सेति विनयनक्रियाया अभिहिते कर्मणि प्रथमा।

व्याख्या—संनतानि-सम्यङ् नम्राणि, अङ्गानि-अंसादयोऽवयवाः, यस्यास्तथाभूता, सा-पार्वती, प्रत्युपदेशलुब्धैः-विद्यां दत्त्वा विद्यामादातुकामैः, नूपुराणाम्-मञ्जीराणाम्, शिञ्जितानि-रणितानि, आदित्सुभिः-आदातुमिच्छुभिः, शिक्षितुकामैः, राजहंसैः[1], लीलया-विलासेन, अञ्चिताः-पूजिताः-शोभिताः, विक्रमाः-पादविन्यासाः, येषु तथाभूतेषु, गतेषु-गमनेषु,(तद्विषये) व्यनीयत-अशिक्ष्यत इव।

भा०—पार्वत्या गतिर्हंससदृशी दृष्टा, मञ्जीरशिञ्जितानि च हंसरुतेभ्योऽप्युत्कृष्टानि समनुभूयन्ते। तत्रेदं कविरुत्प्रेक्षते-हंसैः पार्वत्यै गतिशिक्षा दत्ता, विद्यादानं च शुश्रूषाहेतुकम्, धनहेतुकम्, किंचिच्छिक्षित्वा किंचिच्छिक्षणरूपं वा भवतीति प्रत्युपकाररूपेण रुतेन मञ्जीरशिञ्जितानुकरणं तैः शिक्षितमिति।

अलं०—हंससदृशगत्यां हंसशिक्षणहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते, शिक्षणे च प्रत्युपदेशलोभो हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इति हेतूत्प्रेक्षाद्वयम्।

वृत्तानुपूर्वे च नचातिदीर्घे जङ्घे शुभे सृष्टवतस्तदीये।
शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातुर्लावण्य[2] उत्पाद्य इवास यत्नः॥३५॥

अ०—वृत्तानुपूर्वे च न[3] अतिदीर्घे च तदीये शुभे जङ्घे सृष्टवतः विधातुः शेषाङ्गनिर्माणविधौ उत्पाद्ये लावण्ये यत्नः आस इव।

१—हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः,
राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः।

२—लावण्यमुत्पाद्यमिवास यत्नः-इति प्रकाशिकासंमतः पाठः।

३—असमस्तोऽपि नञ्शब्दोऽत्रातिदीर्घविशेषणतावोधकचकारसामीप्यमहिम्ना पर्युदासरूप एव न तु प्रसज्यप्रतिषेधः। क्रियासम्बन्धाभावात्।

व्याक०—पूर्वमनुगते अनुपूर्वे, "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" इत्यनेन समासः। वृत्ते च ते अनुपूर्वे। वृत्तानुपूर्वे कर्मधारयः। शेषाणाम् अङ्गानां निर्माणस्य विधौ शेषाङ्गनिर्माणविधौ। निर्माण एव विधौ इति श्रीमन्नारायणः। अत्र चर्मणि द्वीपिनं हन्तीत्यादिवत् निमित्तार्थे सप्तमी प्रकाशिकाविवरणयोरुक्ता। "निमित्तात् कर्मयोगे" इत्यत्र योगशब्दः संयोगसमवाययोरेव बोधक इति सिद्धान्ते "निर्माणविधौ प्रस्तुते सति" इति भावलक्षणा सप्तमी व्याख्येया। परम्परया वैषयिकाधिकरणता वा विवक्षाधीना कल्पनीया। तदीये-त्यदादीनां वृद्धत्वात् तच्छब्दाच्छः। शुभे-शोभेते इति विग्रहे शोभतेः, इगुपधत्वात् कः। जङ्घे-जङ्घन्यते आभ्यामिति विग्रहे यङ्लुगन्ताद् हन्तेः "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" इति डः। सर्जनकर्मणि द्वितीया। विधातुः-इति यत्नसम्बन्धे षष्ठी। उत्पाद्य-णिजन्तात् पद्यतेः "अचो यत्"। लावण्ये इति यत्नस्य वैषयिकाधारे सप्तमी। आस-इति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययं केचिदाहुः। 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' इति धातोर्लिटि रूपमिति वामनः। तत्रापि गतिरर्थः, उत्पत्तुमिति तत्कर्मेति प्रकाशिका, दीप्तिरर्थः, अकर्मकोऽयमिति मल्लिनाथः।

व्याख्या—वृत्ते-वर्तुले, अनुपूर्वे-क्रमेण संकुचितस्थौल्ये, गोपुच्छाकारे, नातिदीर्घे, (अर्थान्नातिह्रस्वे) तदीये-पार्वत्याः, शुभे-मनोहारिण्यौ, जङ्घे-जान्वधोभागौ, सृष्टवतः-निर्मितवतः, विधातुः-ब्रह्मणः, शेषाणाम्-जङ्घाव्यतिरिक्तानाम्, अङ्गानाम्-अवयवानाम्, निर्माणविधौ-विरचनार्थम्, उत्पाद्य-उत्पादयितुमावश्यके, लावण्ये-कान्तिविशेषे (तद्विषये) यत्नः, आस इव-दिदीपे इव, अतिशयेन प्रावर्तत इत्यर्थः। लावण्यम्, उत्पत्तुम्-उत्पादयितुम्, यत्न आसेति अन्तर्भावितण्यर्थं पदधातुमाश्रित्य [illegible]

भा०—लावण्येनैवोपादानेन भगवता अङ्गानि निर्मातुं विधाता प्रवृत्तः, तच्च सर्वमपि लावण्यं (यावत्तत्सविधे आसीत्) जङ्घानिर्माण एव तेन व्ययीकृतम् । ततश्च शेषाणामुपरितनानामङ्गानां निर्माणाय लावण्यमपि विधात्रा पुनरुत्पाद्यमासीदिति तदर्थमपि तस्य प्रकृष्टो यत्नो जात एव भवेदिति सम्भाव्यते ।

अलं०—इवशब्दश्रवणाद्विधातुर्यत्न उत्प्रेक्ष्यते-इत्युत्प्रेक्षालङ्कारं श्रीमन्नारायणो मल्लिनाथश्चाहतुः । वस्तुतस्त्वापातप्रतीतैवात्रोत्प्रेक्षा, वस्तुहेतुफलात्मिकाया आलङ्कारिकसंमतायास्तस्या इहाप्रतीतेः । जङ्घासौन्दर्यं हि प्रकृतम्, न हि विधातुर्यत्नस्तत्र सादृश्यात्संभावयितुं कथमपि शक्यः, नापि स जङ्घासौन्दर्यहेतुः, न च यत्नस्य तत्फलत्वेन संभावनं चमत्कारि, तस्मात्सम्भावनामात्रेऽयमिवशब्दः । विधातुर्लावण्यान्तरोत्पादनप्रयत्नस्य कार्यरूपस्य संभावनया सर्वस्य पूर्वसंचितलावण्यस्य व्ययो निमित्तरूपः प्रत्याय्यते, तेन च जङ्घयोः सर्वलावण्यनिधानता फलरूपा प्रत्याय्यते-इत्यप्रस्तुतप्रशंसात्र मुख्योऽलङ्कारः । जङ्घयोरलौकिकं सौन्दर्यं व्यङ्ग्यम् ।

नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वादेकान्तशैत्यात् कदलीविशेषाः ।
लब्ध्वाऽपि लोके परिणाहि रूपं जातास्तदूर्वोरुपमानबाह्याः ॥३६॥

अ०—नागेन्द्रहस्ताः त्वचि कर्कशत्वात् कदलीविशेषाः एकान्तशैत्यात् लोके परिणाहि रूपम् लब्ध्वा अपि तदूर्वोः उपमानबाह्याः जाताः ।

व्याक०—कदलीषु कदलीनां वा विशेषाः कदलीविशेषाः । एकान्तात् शैत्याद् एकान्तशैत्याद् । शैत्यशब्दे शीतशब्दाद् भावे ष्यञ् । उपमाने उपमानाद्वा बाह्या उपमानबाह्याः, उपमानशब्दे माङ्धातोर्भावे करणे वा ल्युट्, बाह्याः-बहिष् शब्दाद् "बहिषष्टिलोपो यञ् च" । कर्कशत्वाद्-कर्कशशब्दाद् भावे त्वः ।
[illegible]

मस्तकात् स्वाङ्गादकामे" इति सप्तम्या अलुकमाह । परिणाहि-परिणाहोऽस्यास्तीति परिणाहि, परिपूर्वाद् णहधातोर्घञ्, तद्न्ताद् "अत इनिठनौ" । लब्ध्वा-लभतेः क्त्वा । रूपमिति तत्कर्म ।

व्याख्या—नागेन्द्राणाम्-ऐरावतादीनाम्, हस्ताः-शुण्डा-दण्डाः, त्वचि-चर्मणि, कर्कशत्वात्-कठोरत्वात्, कदलीविशेषाः-विशिष्टाः कदल्यः, एकान्तम्-नियतम्, शैत्यम्-जाड्यम्, तस्माद्, लोके-जगति, परिणाहि-विशालम्, रूपम्-आकारम्, लब्ध्वा-प्राप्यापि, तस्याः-पार्वत्याः, ऊर्वोः-जघनयोः, उपमाने उपमितौ, बाह्याः-बहिर्भूताः, अयोग्या इति यावत्, जाताः । उपमानाद्-संभावितोपमानभावाद् गणाद् बाह्या जाता इति वा । लोके-लोकदृष्टौ, उपमानबाह्या जाता इति विवरणम् ।

भा०—स्त्रीणामूरू हस्तिशुण्डादण्डैः कदलीभिर्वा कविभिरुपमीयेते, पार्वत्या ऊर्वोस्तु सादृश्यं सामान्येन तेषु नास्ति । नागेन्द्राणां शुण्डादण्डाः, नन्दनादिस्थिताः काश्चित्कदल्यश्च यद्यपि विशालेनाकारेण समा उपलभ्येरन्, परं शुण्डादण्डानां कर्कशत्वाद्, ऊर्वोस्तु कोमलत्वात्, कदलीनां सदा शैत्येन शीतकाले उद्वेजकत्वात्, ऊर्वोस्तु ग्रीष्मे शैत्येन शीतकाले चोष्णत्वेन सर्वर्तुसुखाकरत्वादुपमानता न युज्यत एवेति ।

अलं०—ऊर्वोरुपमानापेक्षयाधिक्यप्रतिपादनाद् व्यतिरेकोऽलङ्कारः, अपिशब्दादुपस्थितो विरोधश्च तदङ्गमिति प्रकाशिका । उपमानयोरप्रकृतयोर्बाह्यत्वरूपैकधर्मप्रतिपादनात्तुल्ययोगितायां पद्यमिदं कुवलयानन्द उदाहृतम् ।

एतावता नन्वनुमेयशोभं काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः ।
आरोपितं यद् गिरिशेन पश्चादनन्यनारीकमनीयमङ्कम् ॥ ३७ ॥

अ०—अनिन्दितायाः काञ्चीगुणस्थानम् एतावता ननु अनुमेयशोभम्

१—परिणाहो विशालता ।

(अस्ति) यत् (तत्) पश्चाद् गिरिशेन अनन्यनारीकमनीयम् अङ्कम् आरोपितम्।

व्याक०—काञ्च्या गुणस्य स्थानं काञ्चीगुणस्थानम्। अनुमेया शोभा यस्य तद् अनुमेयशोभम्, अनुमेया-मातेः मिमीतेर्वा शक्यार्थे "अचो यत्"। 'अनुमेयशोभि' इति पाठे तु शोभते इति शोभि, आवश्यकार्थे णिनिः, भावप्रधानो निर्देशः, शोभित्वमर्थः। अनुमेयं शोभि (शोभित्वम्) यस्येति विग्रहो मल्लिनाथेन दर्शितः। न अन्यासां नारीणां कमनीयम् अनन्यनारीकमनीयम्। कमनीयम्-कामयतेर्णिङभावपक्षे शक्यार्थे अनीयर्। एतावता-एतच्छब्दाद् वतुप्रत्ययः, आत्वम्, हेतावेषा तृतीया। उत्तरवाक्यार्थश्चैतच्छब्देन परामृश्यते। तस्यैव च तृतीयया हेतुत्वं प्रतिपाद्यते। आरोपितमिति णिजन्ताद्रोहतेः कर्मणि क्तः, "रुहः पोऽन्यतरस्याम्"। अङ्कमिति द्वितीयान्तमारोपणक्रियायाम् 'अकथितं' कर्म, नयतिना समानार्थकत्वाद् द्विकर्मकत्वम्। काञ्चीगुणस्थानमिति च प्रधानकर्म, कर्मण उक्तत्वात् प्रथमा।

व्याख्या—अनिन्दितायाः-अनवद्यायाः पार्वत्याः, काञ्चीगुणस्य-रशनासूत्रस्य, स्थानम्, नितम्ब इति यावत्, एतावता ननु-एतावन्मात्रेणैव (उत्तरवाक्यप्रतिपादितेन) हेतुना, अनुमेया-अनुमातुं शक्या, शोभा-सौन्दर्य्यम्, यस्य तथाभूतम् अस्ति, यत्, तत्, पश्चाद्-विवाहानन्तरम्, गिरिशेन-महादेवेन, अन्यासाम्, नारीणाम्, अकमनीयम्-कामयितुमशक्यम्, अत्यन्तदुरवापम्, अङ्कम्-(स्वस्य) उत्सङ्गम्, आरोपितम्-नीतम्-स्थापितमिति यावत्।

भा०—यो भगवतः शिवस्योत्सङ्गोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मनसापि कामयितुमशक्यः, अत्यन्तदुरवापतया तत्रेच्छाया अप्यनुदयात्,

तत्रैव पार्वत्या नितम्बः स्वयं भगवता शिवेनैवारोपितः-इत्यतोऽधिकं नितम्बस्य सौन्दर्यं गुणाकरत्वं गौरवं वा किमु वर्णनीयम् । अत्यन्तं जगतो विलक्षणमिति सर्वथा तेनैवानुमितिः सिद्ध्यतीति ।

अलं०—अनुमानमेवात्रालङ्कारः । गुणस्थानशब्देन नितम्बस्य प्रतिपादनं विच्छित्तिं पुष्णाति ।

तस्याः प्रविष्टा नतनाभिरन्ध्रं रराज तन्वी नवरोमराजिः ।
नीवीमतिक्रम्य सितेतरस्य तन्मेखलामध्यमणेरिवार्चिः ॥ ३८ ॥

अ०—नतनाभिरन्ध्रम् प्रविष्टा तन्वी तस्याः नवरोमराजिः नीवीम् अतिक्रम्य (स्थितम्) सितेतरस्य तन्मेखलामध्यमणेः अर्चिरिव रराज ।

व्याक०—नतं नाभिरेव रन्ध्रं नतनाभिरन्ध्रम्, कर्मधारयद्वयम् । नवा रोम्णां राजिः, नवरोमराजिः । सितादितरस्य सितेतरस्य । तस्या मेखलाया मध्ये मणिः तन्मेखलामध्यमणिः, तस्य । अतिक्रम्य-अतिपूर्वात् क्रामतेर्ल्यप् ।

व्याख्या—नतम्-निम्नम्, नाभिरेव, रन्ध्रम्-विवरम्, नाभिप्रदेशम्, प्रविष्टा-प्राप्ता, तन्वी-सूक्ष्मा, तस्याः-पार्वत्याः, नवा (यौवनप्रारम्भेण सह) अचिरोदिता, रोमराजिः-रोमावलिः, नीवीम्-कटिवसनग्रन्थिम्, अतिक्रम्य-अतीत्य, स्थितम्, सितेतरस्य-नीलस्य, तस्याः-पार्वत्याः, मेखलायाः-रशनायाः, (यद्वा तस्याः-नीव्या या मेखला, तत्रैव स्थितत्वात्, तस्याः) मध्यमणेः मध्यस्थितरत्नस्य, अर्चिरिव-प्रभेव, रराज-शुशुभे । मल्लिनाथस्तु "नीवीमतिक्रम्य नाभिरन्ध्रं प्रविशन्ती रोमराजिः" इति व्याचष्टे ।

भा०—यौवनारम्भे नाभिरन्ध्रपर्यन्तं प्रसृता पार्वत्या रोमराजिः श्लक्ष्णकृष्णवर्णा तथा शोभते स्म, यथा मेखलामध्यगतस्य नीलमणेः प्रभा नीवीमतिक्रम्य प्रसृता भवेदिति संभा-

च्यते स्म । उभयोर्वर्णसाम्यमुत्प्रेक्षाहेतुः ।

अलं०—उत्प्रेक्षा । यद्यपि मेखलामणेरर्चिः स्वरूपसत्यैवेति तेनोपमापि संभवति, परं नीवीमतिक्रम्य तस्यावस्थितिर्न सतीति विशिष्टस्योत्प्रेक्षैव प्रकाशिकाविवरणयोः समर्थिता । न-चात्र सादृश्ये तात्पर्यम्, अपि तु संभावनायामेवेति । भास्वरश्लक्ष्णकृष्णत्वं रोमराजेर्व्यङ्ग्यम् ।

मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या वलित्रयं चारु बभार बाला ।
आरोहणार्थं नवयौवनेन कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम् ॥ ३९ ॥

अ०—वेदिविलग्नमध्या सा बाला मध्येन चारु वलित्रयम् कामस्य आरोहणार्थम् नवयौवनेन प्रयुक्तम् सोपानमिव बभार ।

व्याक०—विलग्नं मध्यं यस्याः सा विलग्नमध्या, वेदिरिव विलग्नमध्येति "उपमानानि सामान्यवचनैः" इति समासः । विलग्नम्-विपूर्वकाद् ह्रासार्थकाल्लगतेः क्तः । वलीनां त्रयं वलित्रयम्, त्रयमिति त्रिशब्दात् "संख्याया अवयवे तयप्" तस्य च "द्वित्रिभ्यां तयस्यायज् वा" इत्ययजादेशः । आरोहणायेत्यारोहणार्थम् । मध्येनेति भरणकरणे तृतीया । नवयौवनेनेति प्रयोगे कर्तृ, कामस्येति आरोहणे कर्तृ ।

व्याख्या—वेदिः-यज्ञार्थनिर्मितभूमिरिव, विलग्नम्-कृशम्, मध्यं यस्यास्तथाभूता, सा-प्रकृता, बाला-पार्वती, मध्येन-स्वतनुमध्यभागेन, चारु-मनोहरम्, वलित्रयम्-त्रिवलीम्, कामस्य-मदनस्य, आरोहणार्थम्-(हृदयप्रदेशप्राप्त्यर्थम्) उपरिगमनाय, नवेन-अचिरप्रारब्धेन, यौवनेन-तारुण्येन, प्रयुक्तम्-रचितम्, सोपानमिव-निःश्रेणिकामिव, बभार-दधार । प्रकाशिकाविवरणयोस्तु 'कामेन यौवनस्यारोहणाय-स्तनवदनादिप्रदेशव्याप्तये रचितं सोपानमिवेति' व्याख्यातम् ।

१—"नवयौवनस्य कामेन" इति प्रकाशिका ।

भा०—पार्वत्या मध्ये बलित्रयं दृष्ट्वा तथा संभाव्यते, यथा पार्वतीतनौ प्राप्तं यौवनं स्वप्रभोः कामस्यागमनाय सर्वं सज्जीकुर्वत् तस्य हृदयपर्यन्तमारोहणाय सोपानपरम्परां न्यस्तवदिति। पाठान्तरे तु पूर्वमेव तनौ प्रविष्टः कामः स्वसुहृदो यौवनस्यागमनं प्रतीक्षमाणः, तस्य नवत्वाद् (बालत्वाद्) आरुह्य स्तनप्रदेशादावागमने क्लेशं विचार्य सोपानपरम्परां न्यस्तवानित्यनुसन्धेयम्। अत्र च कामनिर्मितत्वेन बलित्रयस्य सौन्दर्यातिशयो व्यज्यते-इति प्रकाशिका।

अलं०—बलित्रये सोपानपरम्परातादात्म्यसंभावनं स्वरूपोत्प्रेक्षा। तस्य चारोहणफलकत्वसंभावनं फलोत्प्रेक्षा। वलिमध्येति पुनरुक्तवदाभासः शब्दालङ्कारः।

अन्योऽन्यमुत्पीडयदुत्पलाक्ष्याः स्तनद्वयं पाण्डु तथा प्रवृद्धम्।
मध्ये यथा श्याममुखस्य तस्य मृणालसूत्रान्तरमप्यलभ्यम्॥४०॥

अ०—अन्योऽन्यम् उत्पीडयत् पाण्डु उत्पलाक्ष्याः स्तनद्वयम् तथा प्रवृद्धम् यथा श्याममुखस्य तस्य मध्ये मृणालसूत्रान्तरम् अपि अलभ्यम्।

व्याक०—उत्पले इव अक्षिणी यस्याः, तस्या उत्पलाक्ष्याः, "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्" षित्वान्ङीष्। स्तनयोर्द्वयं स्तनद्वयम्, द्विशब्दाद् अवयवे तयप्, तस्यायजादेशः। श्यामं मुखं यस्य तस्य श्याममुखस्य। मृणालसूत्रस्य अन्तरं मृणालसूत्रान्तरम्, न लभ्यमलभ्यम्, लभतेः "पोरदुपधात्" इति यत्। अन्योन्यशब्दो व्याख्यातः। उत्पीडयत्-पीडयतेः शतृप्रत्ययः। तथा यथा शब्दयोः "प्रकारवचने थाल्"। प्रवृद्धमित्यकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः। अलभ्यमिति क्रियायाः कर्तृपदम् 'परीक्षकजनेन' इत्यध्याहारलभ्यम्।

व्याख्या—अन्योऽन्यम्-परस्परम्, उत्पीडयत्-बाधमानम्, पाण्डु-गौरम्, उत्पलाक्ष्याः-कमलनयनायाः, स्तनयोः-कुचयोः, द्वयम् तथा-तेन प्रकारेण प्रवृद्धम्-वृद्धिं गतम्, यथा, श्या-

मम्-नीलवर्णम्, मुखम्-अग्रभागः, यस्य तथाभूतस्य, तस्य-स्तनद्वयस्य, मध्ये-अन्तराले, मृणालसूत्रस्य-विसतन्तोः, अन्तरम्-अवकाशोऽपि, अलभ्यम्-लब्धुमशक्यम्। परीक्षकजनेनेति शेषः। "अलब्धम्" इति वा पाठ इति विवरणम्।

भा०—स्तनद्वयं परस्परमप्यवकाशमददद्बाधमानं तथा वृद्धिं गतम्-यथा तदन्तरे मृणालसूत्रमपि नावकाशमासादयेत्, "पाण्डु" "श्याममुखम्" इति विशेषणद्वयं यौवनावस्थाव्यञ्जकमिति व्याख्यातारः। श्याममुखेति विशेषणेनावकाशदानाभावोऽपि समर्थ्यते, न हि कृष्णमुखः (कुटिलः) कस्याप्यवकाशं कथमपि ददातीति।

अलं०—अवकाशसंबन्धेऽपि, तदभावकथनादसंबन्धातिशयोक्तिरिति मल्लिनाथः। भावार्थोक्तिरीत्या परिकरोऽपि।

शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यौ[1] बाहू तदीयाविति मे वितर्कः[2]।
पराजितेनाऽपि कृतौ हरस्य यौ कण्ठपाशौ मकरध्वजेन ॥४१॥

अ०—तदीयौ बाहू शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यौ (स्तः) इति मे वितर्कः, (अस्ति), यौ पराजितेन अपि मकरध्वजेन हरस्य कण्ठपाशौ कृतौ।

व्याक०—शिरीषस्य पुष्पाद् (तत्पु०) अधिकं (तत्पु०) सौकुमार्यं ययोस्तौ शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यौ। सौकुमार्यशब्दे सुकुमारशब्दाद् भावे ष्यञ्। मकरो ध्वजे यस्य तेन मकरध्वजेन। तदीयौ-तस्या इमौ इति तच्छब्दात् छस्तद्धितः। अत्र वाक्यत्रयमन्वये प्रदर्शितम्, तत्र तत्र कर्तृकर्मणी चान्वय एव स्फुटे।

व्याख्या—तदीयौ-गिरिजायाः, बाहू-भुजौ, शिरीषपुष्पात्-[3]कपीतनकुसुमादपि, अधिकम्, सौकुमार्यम्-मार्दवम्, ययो-

१—'शिरीषमालाधिकसौकुमार्यौ'—इति पाठान्तरम्।

२—प्रतर्कः—इति पाठान्तरम्।

३—शिरीषस्तु कपीतनः [illegible]

स्तथाभूतौ,स्तः, इति, मे-मम, वितर्कः-ऊहः, अस्ति। यौ-बाहू, पराजितेन-पूर्वं पराभूतेनापि, मकरध्वजेन-कामेन, हरस्य-महादेवस्य, कण्ठपाशौ-कण्ठबन्धनरज्जू, कृतौ-विहितौ।

भा०—पुष्पाणि कामदेवस्यास्त्राणि, तानि च प्रयुञ्जानोऽपि कामः शिवेन पराजितः, उमायास्तु बाहू अस्त्रत्वेन प्रयुज्य कामेन सफलता लब्धा, यत्तौ बाहू तेन पाशरूपेण शिवकण्ठे समर्प्य शिवस्य बन्धनं कृतम्। तेन पुष्पेभ्यः प्रशस्तता बाह्वोः सिध्यति, प्रशस्तता च कामास्त्राणां सौकुमार्यादेवेति सर्वपुष्पसुकुमारात् शिरीषपुष्पादप्यधिकं सौकुमार्यं बाह्वोः सिद्धमिति व्याख्यातारः। कामस्यास्त्रभूतानि सुकुमाराणि पुष्पाणि शिवेन न सोढानि, (पराजितत्वात्कामस्य सिद्धमेतत्) उमाया बाहू तु पाशभूतावपि तेन कण्ठे सोढौ, तदेतत् सौकुमार्याधिक्ये लिङ्गमित्यपि युक्तं भाति।

अलं०—बाह्वोरुपमानात्पुष्पादाधिक्यवर्णनाद् व्यतिरेक इति विवरणकारः। बाह्वोः पाशत्वारोपाद्, बाहुरूपतयैव पाशस्य कण्ठबन्धनोपयोगित्वाच्च परिणाम इति मल्लिनाथः। अनुमानं तु स्फुटमेवेति।

कण्ठस्य तस्यास्तनुबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य।
अन्योन्यशोभाजननाद् बभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः॥४२॥

अ०—तनुबन्धुरस्य तस्याः कण्ठस्य निस्तलस्य मुक्ताकलापस्य च अन्योऽन्यशोभाजननाद् भूषणभूष्यभावः साधारणः बभूव।

व्याक०—तनुश्चासौ बन्धुरस्तनुबन्धुरः[1], तस्य। मल्लिनाथस्तु स्तनबन्धुरस्येति पाठं मत्वा स्तनाभ्यां बन्धुरस्येति[2] विजग्राह। निर्गतं तलं यस्मात्तस्य निस्तलस्य। मुक्तानां कलापस्य

१—बन्धुरौनम्रसुन्दरौ—इति वैजयन्ती।

२—बन्धुरं तून्नतानतम्—इत्यमरः।

मुक्ताकलापस्य । अन्योन्येन, अन्योन्यस्मिन् वा शोभाया जननाद् अन्योन्यशोभाजननाद् । भूषणं च भूष्यं च भूषणभूष्ये, तयोर्भावो भूषणभूष्यभावः,भूषणभूष्यशब्दयोः भूषयतेर्ल्युट्यतौ ।

व्याख्या—तनोः-कृशस्य, बन्धुरस्य-सुन्दरस्य च, (मल्लिनाथमते-स्तनाभ्यां पीवराभ्याम् बन्धुरस्य-उन्नतस्य) तस्याः-पार्वत्याः, कण्ठस्य-गलस्य, निस्तलस्य[2]-वर्तुलस्य (गोलस्य) मुक्ताकलापस्य-मौक्तिकभूषणस्य च, अन्योन्येन-परस्परेण (एकेनापरस्मिन्) जननात्-करणाद्, भूषणभूष्यभावः-अलङ्कारालङ्कार्यभावः, साधारणः-समानः, बभूव ।

भा०—अन्यत्र मुक्ताभूषणं कण्ठालङ्करणं भवति, कण्ठशोभाजनकत्वाद्-इति सुप्रसिद्धम् । पार्वत्याः कण्ठस्य तु शोभा मुक्ताकलापेन जनितेत्येव न, अपि तु कण्ठेनापि मुक्ताकलापस्य शोभा जनिता । मुक्ताकलापोऽपि तत्र कण्ठे नितरां शुशुभे, तस्मादिहोभावप्यलङ्कार्यौ, उभावपि चालङ्कारौ । उभयोः शोभाजनकत्वे हेतू तनुबन्धुरत्वं निस्तलत्वं चेति ।

अलं०—परस्परोपकारादन्योन्यालङ्कार इति मल्लिनाथः । उभयत्र प्रयुक्तयोर्विशेषणयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावात्साद्दश्ये पर्यवसानमिति व्यङ्ग्योपमां प्रकाशिकाकारो ध्वनयति । कण्ठसौन्दर्यातिशयो व्यङ्ग्यः ।

चन्द्रं गता पद्मगुणान् न भुङ्क्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम् ।
उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥४३॥

अ०—लोला लक्ष्मीः चन्द्रम् गता (सती) पद्मगुणान् न भुङ्क्ते, पद्माश्रिता (सती) चान्द्रमसीम् अभिख्याम्[3] (न भुङ्क्ते), उमामुखम् प्रतिपद्य तु (सा) द्विसंश्रयाम् प्रीतिम् अवाप ।

१—कलापो भूषणे बर्हे—इत्यमरः ।

२—वर्तुलं निस्तलं वृत्तम्—इत्यमरः ।

३—अभिख्या नामशोभयोः—इत्यमरः ।

व्याक०—द्वे संश्रयो यस्यां तां द्विसंश्रयाम्, संश्रयशब्दे श्रयतेः "एरच्" । भुङ्क्ते-"भुजोऽनवने" इत्यनेनात्मनेपदम्, चान्द्रमसीम्-चन्द्रमश्शब्दात् शैऽाषिकोऽण् । अभिख्याम्-अभि-पूर्वात् चक्षिङ्धातोः "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्ययः, चक्षिङः ख्या-आदेशः । प्रतिपद्य-पद्यतेः ल्यप् । अवाप-आप्नोतेर्लिट् । प्रीतिम्-प्रीणातेः क्तिन् । चन्द्रमिति गमनकर्मणि द्वितीया । तथैव वाक्या-न्तरकर्मसूह्या ।

व्याख्या०—लोला-चञ्चला, एकत्रानवस्थायिनी लक्ष्मीः-शोभाभिमानिनी श्रीर्देवता, चन्द्रम्, गता-प्राप्ता, सती, पद्मस्य-कमलस्य, गुणान्-सौरभसौकुमार्यादीन्, न भुङ्क्ते-नानुभवति, चन्द्रोदये कमलानां मुद्रितत्वात् । पद्मम्, आश्रिता-प्राप्ता,सती, चान्द्रमसीम्-चन्द्रस्य, अभिख्याम्-कान्तिम्, न भुङ्क्ते, पद्म-विकाससमये चन्द्रमसोऽदर्शनात् । उमायाः-पार्वत्याः, मुखम्-आननम्, प्रतिपद्य-प्राप्य तु, सा-श्रीः, द्वे-चन्द्रपद्मे, संश्रयः-आश्रयो यस्यां तथाभूताम्,चन्द्रपद्मोभयप्राप्तिजन्यामिति यावत्, प्रीतिम्-आनन्दम्, अवाप-लेभे, अत्रोभयोर्गुणानां सद्भावा-दिति ।

भा०—रात्रौ विकसितस्य कमलस्य, दिवा कान्तिमतश्च-न्द्रस्य चाभावो भवति, तेन सौन्दर्य्याभिमानिनी श्रीर्देवता यदा चन्द्रमाश्रयते, तदा कमलगुणाः सौरभसौकुमार्यादयस्तया ना-नुभूयन्ते-इति न्यूनतैव, यदा च पद्ममाश्रयते तदामृतनिस्य-न्दिनी चन्द्रकान्तिस्तया नानुभूयते । तत एवोभयत्रापि पूर्ण-प्रीतेरभावाल्लक्ष्म्या लोलत्वं जातम् । कदाचित्तत्र गच्छति, क दाचित्तत्र गच्छतीति । यदा तु देव्याः पार्वत्या यौवनं प्रादुर्भू-तम्, तदा तन्मुखे चन्द्रकान्तेः पद्मसौरभसौकुमार्यादीनां चैक त्रैव सद्भावात्तन्मुखाश्रिता लक्ष्मीः पूर्णां प्रीतिमवाप । तेन च लोलतां परित्यज्य तत्रैव सुस्थिरतयाभवदिति व्यङ्ग्यम् ।

अलं०—उपमानापेक्षया मुखस्याधिक्योक्तेर्व्यतिरेक इति मल्लिनाथः । अन्यप्रीतेरन्यत्रासंभवादुभयसादृश्ये पर्यवसानमिति निदर्शना । लोलेति साभिप्रायविशेषणोपन्यासात्परिकरोऽपि ।

पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम् ।
ततोऽनुकुर्याद् विशदस्य तस्यास्ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य ॥४४॥

अ०—यदि पुष्पम्, प्रवालोपहितम् स्यात् (यदि) वा मुक्ताफलम् स्फुटविद्रुमस्थम् (स्यात्) ततः विशदस्य ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचः तस्याः स्मितस्य अनुकुर्यात् ।

व्याक०—प्रवाले उपहितम् प्रवालोपहितम्, उपहितमिति दधातेः क्तः । स्फुटे विद्रुमे तिष्ठतीति स्फुटविद्रुमस्थम्, "सुपि स्थः" इति तिष्ठतेः कः । ताम्रे ओष्ठे पर्यस्ता रुचो यस्य तस्य ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचः । ताम्रोष्ठ-इत्यत्र "ओत्वोष्ठयोः समासे वा" इति विकल्पितं पररूपम् । तेन 'ताम्रोष्ठ' 'ताम्रौष्ठ' इति पाठद्वयमपि संगच्छते । पर्यस्ता-अस्यतेः क्तः । स्यात्-संभावनायां लिङ् । ततः-तच्छब्दात् तसिल् । अनुकुर्यात्-करोतेर्लिङ् । पुष्पं मुक्ताफलं च तत्र पृथक् पृथक् कर्तृभूते । स्मितस्येति कर्मणि सम्बन्धसामान्यविवक्षया षष्ठी । श्रीमन्नारायणस्तु अनुकरणस्य तुल्यार्थकत्वात् "तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम्" इति षष्ठीमाह, परमुपपदविभक्तेः तस्याः क्रियायोगे कारकविभक्तिबाधितायाः कथं प्रवृत्तिरिति स एव जानातु ।

व्याख्या—यदि-पुष्पम् धवलकुसुमम्, प्रवाले-बालपल्लवे, उपहितम्-न्यस्तम्, स्यात्, (प्रकृत्या विरच्येत) यदि वा, मुक्ताफलम्-मौक्तिकम्, स्फुटे-स्वच्छे, विद्रुमे-रक्तरत्नविशेषे, तिष्ठतीति तथाभूतम्, स्यात्, (प्राकृतं प्राप्येत) ततः-तर्हि, विश-

१—'ताम्रोष्ठ'—इति पुस्तकान्तरे ।

दस्य-शुभ्रस्य, ताम्रौष्ठे-रक्तवर्णेऽधरोष्ठे, पर्यस्ताः-परितः क्षिप्ताः, रुचः-कान्तयो यस्य तथाभूतस्य, तस्याः-पार्वत्याः, स्मितस्य-मन्दहासस्य, अनुकुर्यात्-तुल्यं भवेदित्यर्थः। न तु तथा प्राप्यते, तस्मान्नास्त्येतत्तुल्यमिति।

भा०—कवय ओष्ठं रक्तपल्लवेन विद्रुमेण वा, स्मितं च कुसुमेन मौक्तिकेन वोपमिमते। परं यथोपमेययोरोष्ठस्मितयोः परस्परसंबन्धात्सुषमा, न तथोपमानयोरुपलभ्यते। न हि प्रकृत्या कुसुमरक्तपल्लवयोराधाराधेयभावः क्लृप्तः, नापि मौक्तिकविद्रुमयोः। (कृत्रिमस्तु संबन्धो न स्वाभाविकीं सुषमां लब्धुं प्रभवति) यदि प्रकृतिस्तथा विरचयेत्, तदास्य सादृश्यं स्यात्, इदानीन्तु दुर्लभं जगति पार्वत्या ओष्ठे लक्ष्यमाणस्य स्मितस्य सादृश्यमिति।

अलं०—'स्मितस्य पुष्पं मुक्ताफलं वा अनुकुर्यात्' इति उपमानयोः पुष्पमुक्ताफलयोरुपमेयत्वकल्पनात्प्रतीपं मुख्यमिति मल्लिनाथः। परं विशिष्टस्य पुष्पस्य मुक्ताफलस्य चाप्रसिद्ध्या तत्र सादृश्यापर्यवसानान्न तद्युक्तं भाति। उपमा यथा प्रसिद्धेनैव वस्तुना, तथा तद्विपर्ययभूतं प्रतीपमपीति युक्तम्। तस्माद् "यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम्" इति लक्षिताऽतिशयोक्तिः काव्यप्रकाशादिमते, संभावना च कुवलयानन्दादिमते ऽत्र द्रष्टव्या।

स्वरेण तस्याममृतस्रुतेव प्रजल्पितायामभिजातवाचि।
अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताड्यमाना ॥४५॥

अ०—अभिजातवाचि तस्याम् अमृतस्रुतेव स्वरेण प्रजल्पितायाम् (सत्याम्) अन्यपुष्टा अपि ताड्यमाना वितन्त्रीरिव श्रोतुः प्रतिकूलशब्दा (भवति)।

व्याक०—अभिजाता वाग् यस्याः तस्याम् अभिजातवाचि,

१—उत्पाद्यानां स्वरादीनां विहितं ताडनक्रमम्, विना या ताड्यते मन्दैः सा वितन्त्रीरिहोच्यते।

अभिजाता-अभिपूर्वाज्जनेः क्तः । अमृतं स्रवतीत्यमृतस्रुत्, तेन अमृतस्रुता । स्रवतेः क्विप् । अन्यैः पुष्टा अन्यपुष्टा । विषमा तन्त्रीः, वितन्त्रीः "कुगतिप्रादयः" इत्यनेन समासः । प्रतिकूलः शब्दो यस्याः सा प्रतिकूलशब्दा । प्रजल्पितायाम्-जल्पतेः "आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च" । सति सप्तमी । ताड्यमाना-ताडयतेः कर्मणि लट् । श्रोतुः-शृणोतेस्तृच् ।

व्याख्या—अभिजाता-सम्यगुत्पन्ना, सुकुमारा, मधुरा, वा वाग्-वाणी, यस्यास्तथाभूतायाम्, तस्याम्-पार्वत्याम्, अमृतस्रुतेव-पीयूषवर्षिणेव, स्वरेण-नादेन, प्रजल्पितायाम्-वक्तुमुपक्रान्तायाम्, सत्याम्, अन्यपुष्टा-कोकिलापि, ताड्यमाना-(सङ्गीतशास्त्रानभिज्ञैः) वाद्यमाना, वितन्त्रीरिव-विषमा वीणेव, श्रोतुः-श्रोतृजनस्य, प्रतिकूलः-कर्णकटुः, शब्दः-नादो यस्यास्तथाभूता भवतीति शेषः ।

भा०—यदा पार्वती वक्तुमुपक्रमते, तदा श्रोतॄणां कर्णयोरमृतमिव निषिच्यते, सुप्रसिद्धमधुरशब्दा कोकिलापि च तदा सर्वैः श्रोतृभिः कर्णकठोरशब्दा प्रतीयते, यथा विस्वरं वाद्यमाना वीणा कर्णकटुः प्रतीयेत, तथेति । वक्तुमुपक्रान्तायामेव यदेयं दशा भवति, तदा निष्पन्नायां वाचि तु किं भवेदिति "प्रजल्पिता" घटकः प्रशब्दो व्यञ्जने चमत्कारी । श्रोतृमात्रमपि कोकिलां विरसां तदग्रे मन्यते-किं पुनर्विशेषज्ञाः श्रोतार इति श्रोतृपदं व्यनक्ति ।

अलं०—कोकिलातो व्यतिरेको व्यङ्ग्यः । अमृतस्रुतेवेत्युत्प्रेक्षा, वितन्त्रीरिवेति कोकिलाया उपमा च तदङ्गम् । अभिजातवाचीति साभिप्रायं विशेषणम्, 'यतोऽस्या वागभिजाता, सम्यक् स्थानप्रयत्नाभ्यां निष्पन्ना, कोकिलायास्तु न तथेति' तेन परिकरोऽप्यङ्गम् ।

प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेषमधीरविप्रेक्षितमायताक्ष्या ।
तया गृहीतं नु मृगाङ्गनाभ्यस्ततो गृहीतं नु मृगाङ्गनाभिः ॥४६॥

अ०—प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेषम् अधीरविप्रेक्षितम् नु आयताक्ष्या तया मृगाङ्गनाभ्यः गृहीतम्, नु मृगाङ्गनाभिः ततः गृहीतम् ।

व्याक०—प्रकृष्टः वातः यस्मिन् (बहु०) स प्रवातः । तत्र (स्थितेन) नीलेन उत्पलेन (कर्म०, तत्पु०) निर्विशेषम् (तत्पु०) प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेषम् । अधीरं विप्रेक्षितम् अधीरविप्रेक्षितम्, विप्रेक्षितशब्दे ईक्षतेः भावे क्तः । उक्ते (गृह्णातेः) कर्मणि प्रथमा । आयते अक्षिणी यस्यास्तया, षच् समासान्तः । षित्वाद् ङीष्, कर्तरि तृतीया । आयतशब्दे आङ् पूर्वाद् यम् धातोः क्तः । मृगाङ्गनाभ्यः-"आख्यातोपयोगे" इत्यपादाने पञ्चमी । ततः इत्यपि तथैव । गृहीतम्-गृह्णातेः क्तः, ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम् । मृगाङ्गनाभिः, तया इति च कर्तरि तृतीया ।

व्याख्या—प्रवाते-प्रभूतवातप्रदेशे, स्थितेन, (अतिचञ्चलेन) नीलोत्पलेन-नीलकमलेन, (तादृशोत्पलावस्थयेति लाक्षणिकोऽर्थः) निर्विशेषम्-विशेषरहितम्-तुल्यम्, अधीरम्-चपलम्, विप्रेक्षितम्-अवलोकनम्, नु-संदिह्यते एतद्, यद्-आयते-विशाले, अक्षिणी-नेत्रे यस्यास्तथाभूतया, तया-पार्वत्या, मृगाङ्गनाभ्यः-मृगीभ्यः, गृहीतम्-शिक्षितम्, नु-अथवा मृगाङ्गनाभिः-मृगीभिः, ततः-पार्वतीसकाशाद्, गृहीतम् ।

भा०—मृगीणां प्रेक्षणे पार्वत्याः प्रेक्षणे च चलन्नीलोत्पलावस्थासदृशे चञ्चले-तथा सादृश्यं प्रतीयते, यथैतदेकत्रान्यत आगतमिति स्फुटो निश्चयः, परं कया कस्या गृहीतमिति न निश्चेतुं शक्यते । अधिकज्ञो हि शिक्षकः, अल्पज्ञश्च शिक्षितो मन्यते, इह तूभयत्रापि निर्विशेषं सादृश्यमिति शिक्षकः शिक्षितो वा न निश्चेतुं शक्यः । मृगाङ्गनाभिरिति मृगाङ्गनाभ्य इति च मृगाङ्गनाविशेषण...

शिक्षकत्वं संभाव्यते, पार्वत्यास्त्वेकस्या एव सकलमृगाङ्गनाशिक्षकत्वं संभाव्यते इति कोऽप्यतिशयः पार्वतीप्रेक्षणस्य व्यञ्जितः।

अलं०—संदेहालङ्कारो मुख्यः। परस्परग्रहणात्परस्परसादृश्यमिति कल्पनाद् हेतूत्प्रेक्षा तदङ्गम्। 'नीलोत्पलनिर्विशेषम्' इत्युपमा। तत्र च विप्रेक्षितस्य क्रियारूपस्योपमानता नीलोत्पले न संभवतीति लक्षणया नीलोत्पलेन तच्चलनक्रियोपमानभूता लक्ष्यते, इत्युपमानलुप्तोपमा। उपमासंदेहयोः संसृष्टिः।

तस्याः शलाकाञ्जननिर्मितेव कान्तिर्भ्रुवोरानतरेखयोर्या[1][2]।
[3]तां वीक्ष्य लीलाचतुरामनङ्गः स्वचापसौन्दर्यमदं मुमोच ॥४७॥

अ०—आनतरेखयोः तस्याः भ्रुवोः शलाकाञ्जननिर्मितेव या कान्तिः (आसीत्), लीलाचतुराम् ताम् वीक्ष्य अनङ्गः स्वचापसौन्दर्यमदम् मुमोच।

व्याक०—आनता रेखा ययोस्तयोरानतरेखयोः[3]। शलाकाया अञ्जनेन निर्मिता शलाकाञ्जननिर्मिता। निर्मिता-मिमीतेः, मातेः, मिनोतेर्वा क्तः, पूर्वयोः "द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति" इति इत्वम्। लीलया चतुरां लीलाचतुराम्। स्वस्य-चापस्य सौन्दर्यस्य मदं स्वचापसौन्दर्यमदम्। षष्ठीसमासत्रयम्। सौन्दर्यशब्दे सुन्दरशब्दात् ष्यञ्। कान्तिः-कमुधातोः क्तिन्। वीक्ष्य-विपूर्वादीक्षतेर्ल्यप्। तस्या इति भ्रूसम्बन्धे षष्ठी, भ्रुवोः इति च कान्तिसम्बन्धे। तामिति वीक्षणे कर्म, मदमिति मोचने।

व्याख्या—आनता-कुटिला, रेखा-संनिवेशो, ययोस्तथाभूतयोः, (पाठान्तरे आयतलेखयोः-दीर्घरेखयोः) तस्याः-गिरिजायाः, भ्रुवोः, शलाकायाः-शलाकाग्रवर्तिना, अञ्जनेन-कज्जलेन, निर्मितेव-उत्पादितेव, या, कान्तिः-शोभा, आसीत्,

१—'आयतलेखयोः'—इति मल्लिनाथसंमतः पाठः।
२—'सा'—इति क्वचित्। ३—'याम्'—इति क्वचित्।

लीलया-विलासेन, चतुराम्-सुन्दराम्, ताम्-कान्तिम्, वीक्ष्य-विलोक्य, अनङ्गः-कामः, स्वचापस्य-स्वधनुषः, सौन्दर्यस्य-मनोहारितायाः (तज्जनितम्) मदम्-गर्वम्, मुमोच-तत्याज।

भा०—पार्वत्या भ्रुवोस्तथा संनिवेशः, यथा तयोरञ्जनशलाकया निर्माणं संभाव्यते । (शलाकानिर्मिते हि यथेच्छसंनिवेशकरणादधिकं सौन्दर्यं भवतीति तथोत्प्रेक्ष्यते)। एतयोर्भ्रुवोश्चाग्रे कामधनुरपि तुच्छम् । कामधनुषि हि परप्रेरणया व्यापारः, भ्रूस्तु स्वयं लीलाचतुरेति महदेतयोरन्तरम्।

अलं०—उपमाननिरादरात्प्रतीपम् । उपमेयाधिक्यपर्यवसायितया व्यतिरेक इति तु प्रकाशिकाविवरणयोरुक्तम्। शलाकाञ्जननिर्मितत्वोत्प्रेक्षया तत्संसृष्टिः।

लज्जा तिरश्चां यदि चेतसि स्यादसंशयं पर्वतराजपुत्र्याः।
[2]तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्युर्बालप्रियत्वं शिथिलं चमर्यः ॥४८॥

अ०—यदि तिरश्चाम् चेतसि लज्जा स्यात् (तर्हि) असंशयम् चमर्यः पर्वतराजपुत्र्याः तं केशपाशम् प्रसमीक्ष्य बालप्रियत्वम् शिथिलम् कुर्युः।

व्याक०—न संशयो यस्मिन् कर्मणि यथा भवति तथेत्यसंशयम्, क्रियाविशेषणम्, अथवा संशयस्याभावो ऽसंशयम्, अर्थाभावेऽव्ययीभावः । पर्वतानां राज्ञः पुत्र्याः पर्वतराजपुत्र्याः। पुत्र्याः-पुत्रशब्दात्-शाङ्गरवादित्वान् ङीन्। केशानां पाशं[3] केशपाशम्। बालाः प्रिया यासां ताः बालप्रियाः, तासां भावो बालप्रियत्वम्, "त्वतलोर्गुणवचनस्य" इति प्रियाशब्दस्य पुंवद्भावः । तिरश्चाम्-तिरस्पूर्वकादञ्चतेः क्विन्, "अचः" इत्यलोपः । बालप्रियत्वमिति करणे कर्म, शिथिलमिति तत्र विधेयं विशेषणम्।

१—चतुरौ दक्षसुन्दरौ—इति वैजयन्ती । २—'तत्केशपाशम्' इति पाठान्तरम्। 'यदि लज्जा स्यात्, तत्-तर्हि'—इति तद्व्याख्यानं च विवरणे।

व्याख्या—यदि, तिरश्चाम्-तिर्यग्योनिजातानाम्-पश्वादीनाम्, चेतसि-मनसि, लज्जा-व्रीडा, स्याद्-भवेत्, तर्हि, असंशयम्-निःसंदेहम्, चमर्यः-चमरीत्याख्या मृगीविशेषाः, पर्वतराजस्य-हिमालयस्य, पुत्र्याः-सुतायाः पार्वत्याः, तम्-विलक्षणम्, केशपाशम्-केशकलापम्, प्रसमीक्ष्य-सम्यग् दृष्ट्वा, बालाः स्वलाङ्गूलकेशाः, प्रियाः-अभिलषणीया यासां तथाभूतत्वम्, स्वलाङ्गूलप्रेमाणम्, शिथिलम्-अल्पम्, कुर्युः। नास्ति लज्जा, तत एवाद्यापि लाङ्गूले प्रेम कुर्वन्ति ताः।

भा०—चमरीबालेभ्योऽधिकं पार्वतीकेशपाशस्य सौन्दर्यमित्ययमर्थः प्रकारान्तरेण कार्यसम्भावनामुखेनोपन्यस्तः। चमर्यो हि बालेष्वत्यन्तं स्निह्यन्तीति प्रसिद्धिः, तत्र कविराह स्नेहोऽयं सर्वाधिकगुणे वस्तुनि विशेषतयोदेति, ततोऽप्यधिकगुणं च वस्तु यदि लभ्येत, तदा स्नेह शैथिल्यं जायते, तथा स्नेहकर्तुर्मनसि लज्जा च जायते। चमरीणां चायमेवाभिमानो यदस्माकं बालाः सर्वाधिकसौन्दर्यशालिनः, तत एव तासां तत्र विशेषेण स्नेहः। परं पार्वतीकेशपाशं ततोऽप्यधिकसुन्दरं दृष्ट्वा चमरीभिः स स्नेहः कुतो न शिथिलीकृत इति प्रश्ने इदमेव प्रतिभाति, यत् तिर्यक्त्वात् तासां मनसि लज्जा नास्ति, यदि लज्जा स्यात्, तर्हि केशपाशविजितसौन्दर्येषु बालेषु न स्नेहो यथापूर्वं तिष्ठेदिति।

अलं०—सौन्दर्ये प्रकृते तत्कार्यसम्भावनाभिधानादप्रस्तुतप्रशंसामप्यय्यदीक्षित आह, सैव मुख्या[1]। निर्लज्जत्वहेतूपन्यासात्काव्यलिङ्गमिति मल्लिनाथः। यद्यर्थोक्त्या "पुष्पं प्रवालोपहितम्" इति पद्यवदतिशयोक्तिः, व्यङ्ग्यो व्यतिरेकश्चेत्यरुणाचलनाथः।

१—कुवलयानन्देऽस्योदाहरणात्।

सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन यथाप्रदेशं विनिवेशितेन ।
सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्नादेकस्थसौन्दर्यदिदृक्षयेव ॥४९॥

अ०—विश्वसृजा एकस्थसौन्दर्यदिदृक्षयेव सा यथाप्रदेशम् विनिवेशितेन सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन प्रयत्नाद् निर्मिता ।

व्याक०—विश्वं सृजतीति विश्वसृट्, सृजतेः कर्तरि क्विप्, तेन विश्वसृजा। एकस्थस्य सौन्दर्यस्य दिदृक्षया एकस्थसौन्दर्यदिदृक्षया, एकस्मिन् तिष्ठतीत्येकस्थम्, सुपीति योगविभागात् कः। सौन्दर्यशब्दे भावे ष्यञ्। दिदृक्षया-पश्यतेः-सन्, तदन्ताद् "अ प्रत्ययात्" इत्यकारः प्रत्ययः। हेतावेषा तृतीया। प्रदेशमनतिक्रम्य यथाप्रदेशम्, यथार्थेऽव्ययीभावः। उपमार्थानि द्रव्याणि उपमाद्रव्याणि, शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपः। षष्ठीतत्पुरुषो वा, उपमा-'आतश्चोपसर्गे' इति माधातोरङ्। सर्वेषाम् उपमाद्रव्याणाम् समुच्चयेन सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन। हेतौ करणे वा तृतीया। प्रयत्नादिति हेतौ पञ्चमी, प्रयत्नमवलम्ब्येति विवक्षायां ल्यब्लोपे वा। विनिवेशितेन-विशतेर्णिजन्तात् क्तः। निर्मिता-मिमीतेः, मातेर्वा क्तः।

व्याख्या—विश्वसृजा-विश्वस्य निर्मात्रा, ब्रह्मणा, एकस्थस्य-एकस्मिन्नधिकरणे स्थितस्य, (नानावस्तुगतस्य) सौन्दर्यस्य, दिदृक्षयेव-द्रष्टुमिच्छयेव, सा-पार्वती, यथाप्रदेशम्-प्रदेशाः-मुखाद्यवयवाः, तदनतिक्रमणेन-तत्र तत्रौचित्यानुरोधेन, विनिवेशितेन-स्थापितेन, सर्वेषाम्, उपमाद्रव्याणाम्-चन्द्रारविन्दादीनामुपमानवस्तूनाम्, समुच्चयेन-समाहारेण, प्रयत्नात्-प्रयासात्, निर्मिता-उत्पादिता। श्रीमन्नारायणस्तु 'निर्मितेव' इत्येवमिवशब्दं भिन्नक्रमेण संयोज्य 'निर्मितेव प्रतीयते, न तु वस्तुतो निर्मितेति' व्याचख्यौ।

भा०—मुखग्रीवकुचपादादीनां चन्द्रकम्बुचक्रवाकपद्मादीन्युपमानानि कविसम्प्रदाय प्रसिद्धानि, अस्ति सर्वोपमानवस्तु

सौन्दर्यम्, किन्तु भिन्नं भिन्नमंशमात्रं तत्र तत्र स्थितं तन्न द्रष्टुः पूर्णमानन्दमुत्पादयितुमलम् । तदस्य सर्वस्य सौन्दर्यस्यैकस्मिन्नवयविनि स्थितस्य दर्शनेच्छा विधातुरुदभूत्, तत एव यथास्थानं तान्युपमानवस्तून्येवावधानेनौचित्येन संनिवेश्य पार्वतीशरीरं तेनोत्पादितमिति संभाव्यते ।

अलं०—उपमानवस्तुभिरवयवानां निर्माणासम्बन्धेऽपि तथाप्रतिपादनात्सम्बन्धातिशयोक्तिः, सा च दिदृक्षयेवेति हेतूत्प्रेक्षायामङ्गम् । सर्वेषां प्रसिद्धानां सुन्दरपदार्थानामेकत्र योगेन सर्वलोकातिशायि भगवत्या वपुरिति व्यज्यते । तेनोत्प्रेक्षालंकारेण वस्तुध्वनिः ।

तां नारदः कामचरः कदाचित् कन्यां किल प्रेक्ष्य पितुः समीपे ।
समादिदेशैकवधूं भवित्रीं प्रेम्णा शरीरार्धहरां हरस्य ॥५०॥

अ०—कामचरः नारदः कदाचित् पितुः समीपे ताम् कन्याम् वीक्ष्य प्रेम्णा हरस्य शरीरार्धहराम् भवित्रीम् एकवधूम् समादिदेश ।

व्याक०—कामेन चरतीति कामचरः, पचाद्यजन्तस्य चरशब्दस्य कामशब्देन तृतीयातत्पुरुषः, कामशब्दे कामयतेर्घञ् । अर्धं हरतीति अर्धहरा, "हरतेनुद्यमनेऽच्" शरीरस्यार्धहरा शरीरार्धहरा, ताम् । शरीरस्यार्धं हरतीति विग्रहे तु "अर्धं नपुंसकम्" इति समासे 'अर्द्धशरीरहराम्' इति प्रसज्येत । एकां वधूम् एकवधूम् । "पूर्वकालैक……" इत्यादिना कर्मधारयः । भवित्रीम्-भवतेः "अर्हे कृत्यतृचश्च" इत्यर्हार्थे तृच् । "ऋन्नेभ्यो ङीप्" । समादिदेश दिशतेर्लिट् । वधूमिति विधेयविशेषणम् । तद्विशिष्टा कन्या दिशतौ कर्मभूता, प्रेक्षणे तु केवला कन्यैव ।

व्याख्या—कामचरः-यथेच्छं दिग्विदिक्षु भ्रमन्, नारदः, कदाचित्-कस्मिँश्चित् समये, पितुः-जनकस्य, हिमालयस्य, समीपे-अन्तिके, (वर्तमानाम्) ताम्-पूर्ववर्णिताम्, कन्याम्-

वस्य, शरीरस्य, अर्धम्-वामार्धं हरतीति तथाभूताम्, भाविनीम् भवितुमर्हाम्-भाविनीम्, एकवधूम्-सपत्नीरहितां भार्याम्, समादिदेश-आख्यातवान् ।

भा०—यथेच्छं विचरता हिमालयगृह आगतेन नारदेन कदाचित्पितुः समीपस्था पार्वती दृष्टा, तल्लक्षणान्यालोक्य स 'महादेवस्येयमनन्या भार्या भविष्यति, प्रेम्णा तच्छरीरार्धे चास्याः स्थितिर्भविष्यति' इति भावि वृत्तं न्यरूपयत् ।

अलं०—कामचर इति नारदविशेषणं यदृच्छयागमनस्याकस्मिकदर्शनस्य च योग्यतां व्यनक्तीति परिकरः । सर्वजगतो हरस्यापीयं शरीरार्धहरेत्यहो अस्या माहात्म्यमिति हरपदव्यङ्ग्यम् ।

गुरुः प्रगल्भेऽपि वयस्यतोऽस्यास्तस्थौ निवृत्तान्यवराभिलाषः ।
ऋते कृशानोर्न हि मन्त्रपूतमर्हन्ति तेजांस्यपराणि हव्यम् ॥५१॥

अ०—अतः (एव) अस्याः गुरुः, (अस्याः) प्रगल्भे वयसि अपि निवृत्तान्यवराभिलाषः तस्थौ, हि कृशानोः ऋते अपराणि तेजांसि मन्त्रपूतम् हव्यम् न अर्हन्ति ।

व्याक०—निवृत्तः अन्यस्मिन् वरे अभिलाषो यस्य स निवृत्तान्यवराभिलाषः । व्रियते-इति वरः । "ग्रहवृदनिश्चिगमश्च" इत्यप्, अतः-इदं शब्दात् "पञ्चम्यास्तसिल्" । हव्यम्-जुहोतेः कर्मणि "अचो यत्" । "धातोस्तन्निमित्तस्यैव" इत्यवादेशः । कृशानोः-ऋतेशब्दयोगे "अन्यारादितरर्ते…" इत्यनेन पञ्चमी । तेजांसि-इति प्रथमाबहुवचनम् अर्हणक्रियायाः कर्तृपदम् । हव्यमिति कर्म ।

व्याख्या—अतः-अस्मादेव कारणाद्, नारदोक्तौ-विश्वासाद्, अस्याः-पार्वत्याः, गुरुः-पिता-हिमालयः, (अस्याः-पार्वत्याः) प्रगल्भे वयस्यपि-यौवनावस्थायामपि, निवृत्तः-दूरीभूतः, अन्य-

१—गुरुर्गीष्पतिपित्राद्योः—इत्यमरः ।

स्मिन्-हरातिरिक्ते वरे-जामातरि, अभिलाषः-इच्छा यस्य तथाभूतः तस्थौ-स्थितवान्। वरान्तरं नान्विष्टवानित्यर्थः। हि-यतः कृशानोः ऋते-अग्निं विहाय,अपराणि-अग्न्यतिरिक्तानि तेजांसि, मन्त्रैः,पूतम्-पवित्रम्, हव्यम्-आज्यादिकम्, न अर्हन्ति-तत् प्राप्तुं योग्यानि न सन्तीत्यर्थः।

भा०—पूर्वं पार्वत्या विवाहानुरूपं वयो दृष्ट्वा हिमालयस्य वरान्वेषणे प्रवृत्तिरभूत्, परं नारदोक्तौ विश्वस्य तेन वरान्तरान्वेषणाभिलाषस्त्यक्तः। युक्तश्चैवंविधायाः कन्याया एवंविधेनैव वरेण सम्बन्धः। यद्यपि सन्त्यन्येऽपि देवाः, परं न ते एतामुद्वोढुं योग्याः। यथा तेजांसि लोके बहूनि, किन्तु हविर्ग्रहणयोग्यताग्नेरेव केवलमिति।

अलं०—शिव एव पार्वतीमर्हतीति तुल्ये प्रस्तुते कृशानुरेव हव्यमर्हतीत्यप्रस्तुतस्य वर्णनादप्रस्तुतप्रशंसा। कुवलयानन्दोक्तं वर्ण्यवृत्तान्तप्रतिबिम्बवर्णनरूपं ललितं वा।

अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक।
अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुर्माध्यस्थ्यमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे ॥५२॥

अ०—अद्रिः अयाचितारम् देवदेवम् सुताम् ग्राहयितुम् न शशाक, हि साधुः अभ्यर्थनाभङ्गभयेन इष्टे अपि अर्थे माध्यस्थ्यम् अवलम्बते।

व्याक०—अभ्यर्थनाया भङ्गाद् भयेन अभ्यर्थनाभङ्गभयेन। हेतौ तृतीया। अभ्यर्थना-अर्थयतेर्युच्। न याचितारम्-अयाचितारम्, याचतेस्तृच्। ग्राहयितुम्-गृह्णातेर्णिजन्तात् "शकधृष्......" इत्यादिना शक्नोतावुपपदे तुमुन्, देवदेवम् इति तुमुन्नन्तक्रियायाः प्रयोज्यकर्म। सुतामिति च मुख्यं कर्म। यद्यपि गतिबुद्ध्यादिषु ग्रहेरुपादानं नास्ति-इति द्विकर्मकत्वं न घटते। तथापि प्रतिपूर्वको गृह्णातिः प्राप्तिबोधक इति केवलस्याप्यत्र तथात्वस्वीकाराद्गत्यर्थतयैव तन्निर्वाह्यम्। इष्टे-इच्छतेः क्तः। मध्ये तिष्ठति मध्यस्थः, तस्य भावो माध्यस्थ्यम्, भावेष्यञ्। अर्थे इति नैमित्तिकी सप्तमी।

व्याख्या—अद्रिः-पर्वतः-हिमालयः, अयाचिताम्-'मह्यं पार्वतीं देहि' इत्येवं प्रेरणे विमुखम्, देवानामपि देवम्-महादेवम्, सुताम्-पुत्रीम्, पार्वतीम्, आहयितुम्-पत्नीत्वेन स्वीकरणाय प्रेरयितुम्, न शशाक-नोत्सेहे,हि-निश्चयेन, साधुः-मानी, अभ्यर्थनायाः-याच्ञायाः, भङ्गाद्-अस्वीकारलक्षणात् तिरस्काराद्, भयेन, इष्टे-अभिलषितेऽपि, अर्थे-वस्तुनि, माध्यस्थ्यम्-औदासीन्यम्, अवलम्बते-आश्रयति।

भा०=यद्यपि भगवते शिवाय कन्याप्रदानं हिमालयस्यात्यन्तमिष्टम्, तथाऽपि न हि शिवः स्वयं याचते, नचायाचिता कन्या देयेति शिष्टसंप्रदायः। स्वयं च समर्प्यमाणां शिवः स्वीकुर्यान्नवेति महती प्रार्थनाभङ्गशङ्का, तेन स उदासीन एव तस्थौ। एवमेव प्रार्थनाभङ्गभीताः शिष्टाः कुर्वन्तीति।

अलं०—सामान्येन विशेषस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासः।

यदैव पूर्वे जनने शरीरं सा दक्षरोषात् सुदती ससर्ज।
तदा प्रभृत्येव विमुक्तसङ्गः पतिः पशूनामपरिग्रहोऽभूत् ॥५३॥

अ०—सा सुदती पूर्वे जनने यदा एव दक्षरोषात् शरीरम् ससर्ज, तदाप्रभृति एव पशूनाम् पतिः विमुक्तसङ्गः अपरिग्रहः अभूत्।

व्याक०—शोभना दन्ता यस्याः सा सुदती, "वयसि दन्तस्य दतृ", ततो ङीप्। विमुक्तः सङ्गो येन स विमुक्तसङ्गः। न परिग्रहो यस्य सोऽपरिग्रहः। पूर्वे-"पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा" इति विकल्पेन स्मिनोऽभावः। यदा, तदा-उभयत्र यत्तच्छब्दाभ्याम्-"सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा", कालस्याधिकरणत्वविवक्षा। ससर्ज-केवलः सृजधातुर्विसर्गार्थे व्यवहृतः।

व्याख्या—सा, सुदती-शोभनदन्तविशिष्टा, यौवने एव

१—सा दक्षरोषात्तु सती ससर्ज-इति दक्षिणावर्तसंमतं पाठान्तरम्। तुशब्दः प्रकरणभेदबोधकः, पार्वतीमुपवर्ण्य शिववर्णनमितः प्रारभ्यते। सती इति तु शिवस्य पत्न्या नाम।

वर्तमानेति यावत्, पूर्वे, जनने-जन्मनि, दक्षसुतावस्थायाम्, यदैव-यस्मिन्नेव समये, दक्षरोषात्-दक्षे-स्वपितरि, क्रोधात्, शरीरम्, ससर्ज-तत्याज, तदा प्रभृत्येव-तमेव कालमारभ्य, पशूनाम्-जीवानाम्[2], प्रमथानां[3] वा, पतिः-स्वामी, महादेव इति यावत्, विमुक्तः-त्यक्तः, सङ्गः-विषयासङ्गः, येन तथाभूतः, निर्विण्णः, अपरिग्रहः-परिग्रहः-पत्नी[4], तद्रहितः, ममत्वरहितो वा, अभूत् ।

भा०- ननु शिव एव स्वपरायणां पार्वतीं कुतो न याचितवान्, तत्र हेतुरुच्यते, दक्षसुतया सत्या यदा देहस्त्यक्तः, तदा प्रभृत्येव शिवस्य निर्वेद उदभूत्, तेन विवाहकथा दूरापास्ता । सुदतीति विशेषणं यौवनावस्थाबोधकं भोगेष्वतृप्ततामावेदयन्निर्वेदयोग्यतां व्यनक्ति, अतृप्तस्य प्रियवस्तुनाशो निर्वेदाय भवतीति । पशूनां पतिरित्यनेन सर्वजीवबन्धविमोक्षकारणस्य भगवतः सङ्गो सङ्गत्यागश्च केवलं लीलामात्रमिति बोधनाय । स हि स्वकार्येण-'सति शोकहेतौ न महात्मभिः खिन्नैर्भाव्यम्, अपि तु वैराग्यं सेव्यम्,'इत्युपदिदेश इत्यादि प्रकाशिका विवरणयोः

अलं०—निर्वेदे हेतूपन्यासात्काव्यलिङ्गम् । निर्वेदो व्यज्यते, स च प्रकृतकथाङ्गम् ।

स कृत्तिवासास्तपसे यतात्मा गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु ।
प्रस्थं हिमाद्रेर्मृगनाभिगन्धि किंचित् क्वणत्किन्नरमध्युवास ॥५५॥

अ०—कृत्तिवासाः यतात्मा सः तपसे गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु मृगनाभिगन्धि क्वणत्किन्नरम् किंचित् हिमाद्रेः प्रस्थम् अध्युवास ।

व्याक०—कृत्तिः वासो यस्य स कृत्तिवासाः "अत्वसन्तस्य

२—तिर्यग्जातौ: पशुः प्रोक्तः, सर्वप्राणिषु पुंस्ययम् ।

३—पशुर्मृगादौ छगले प्रमथे च पुमानयम्—इत्युभयत्र रामाश्रमी ।

४—पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः—इत्यमरः ।

५—गङ्गाप्रपातोक्षितदेवदारु—इति पाठान्तरम् ।

चाधातोः' इति दीर्घः । कृत्तिरिति 'कृती छेदने' धातोः कर्मणि क्तिन् । यत आत्मा यस्य स यतात्मा । यत इति यच्छतेः कर्तरि क्तः । गङ्गायाः प्रवाहेण उक्षिता देवदारवो यत्र तद् गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु । प्रवाह इति घञन्तम्, उक्षित इति क्तान्तम् । मृगनाभेः गन्धो यस्मिन्नस्ति तन्मृगनाभिगन्धि, षष्ठीतत्पुरुषाद् "अत इनिठनौ" । क्वणन्तः किन्नरा यत्र तत् क्वणत्किन्नरम् । तपसे "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" इत्यनेन चतुर्थी, तपश्चरितुमित्यर्थः । प्रस्थमिति अधिवसनाधारस्य "उपान्वध्याङ्वसः" इत्यनेन कर्मत्वे द्वितीया ।

व्याख्या—कृत्तिः-चर्म[1] (गजचर्म), वासः-वस्त्रं यस्य तथाभूतः, यतः-स्ववशीकृतः, आत्मा-अन्तःकरणं येन तथाभूतः, सः-शिवः, गङ्गायाः, प्रवाहेण, उक्षिताः-सिक्ताः, देवदारवः-देवदारुवृक्षाः, यत्र तथाभूतम्, मृगनाभेः[2]-कस्तूर्याः, गन्धः-सौरभम्, यत्र वर्तते, तथोक्तम्, क्वणन्तः-गायन्तः, किन्नराः-देवयोनिविशेषा यत्र तादृशम्, किञ्चिद्-अन्यतमम्, हिमाद्रेः-हिमालयस्य, प्रस्थम्[3]-सानुम्-समभूप्रदेशम्, अध्युवास-अध्यासितवान् । तत्र निवासमकरोदिति ।

भा०—तेन खलु त्यक्तपरिग्रहेण वशिना भगवता शङ्करेण गजचर्म परिदधता हिमालयस्यैकतमे शिखर एव तपश्चर्यार्थं निवासः क्लृप्तः । (विशेषणद्वयेन तपोयोग्यता बाह्याभ्यन्तरयोः सूचिता) यस्य शिखरस्य गङ्गायाः-प्रपातः, देवदारुवृक्षबाहुल्यम् (एतेन प्रदेशस्य पवित्रजलच्छायादिसंपत्त्या तपोयोग्यता सूचिता) कस्तूरीमृगसंचारेण सौरभप्राचुर्यम्, (एतेन पूतिगन्धराहित्यं द्योतितम्) किन्नरगानध्वनिश्चेति (एतेन खरश-

---

१—अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री—इत्यमरः ।

२—मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी चाथ कोलकम्—इत्यमरः ।

३—प्रस्थोऽस्त्री सानुरस्त्रियाम्—इत्यमरः ।

न्स्याहित्यम्, देवयोनिनिवासेन पवित्रता च द्योतिता) महत्त्वं प्रकटयन्ति स्म। कस्तूरीसौरभेन, किन्नरगानेन खेन्द्रियविषय-संपदुक्ता, तया चोक्त्या वशिनो विषयसंपदो न बिस्यतीति सूचितमित्यरुणाचलनाथः।

अलं०—भावार्थोक्तरीत्या विशेषणानां साभिप्रायत्वात्परिकरः।

गणा नमेरुप्रसवावतंसा भूर्जत्वचः स्पर्शवतीर्दधानाः[1]।
मनःशिलाविच्छुरिता निषेदुः शैलेयनद्धेषु[2] शिलातलेषु ॥५५॥

अ०—नमेरुप्रसवावतंसाः स्पर्शवतीः भूर्जत्वचः दधानाः मनःशिलाविच्छुरिताः गणाः शैलेयनद्धेषु शिलातलेषु निषेदुः।

व्याक०—नमेरूणाम् प्रसवा एव अवतंसा येषां ते नमेरुप्रसवावतंसाः, मनःशिलाभिः विच्छुरिता मनःशिलाविच्छुरिताः, विच्छुरिताः-छुर् धातोः क्तः। शिलायां भवं शैलेयम्, शिलाशब्दात् "स्त्रीभ्यो ढक्", तेन नद्धेषु शैलेयनद्धेषु, नद्धशब्दे 'णह बन्धने' धातोः क्तः, "नहो धः"। प्रशस्तः स्पर्शो विद्यते यासु ताः स्पर्शवतीः, प्राशस्त्ये मतुप्। निषेदुः-सीदतेर्लिटि प्रथमपुरुषबहुवचनम्, "सदिरप्रतेः" इति षत्वम्।

व्याख्या—नमेरूणाम्-सुरपुन्नागवृक्षाणाम्, प्रसवाः-पुष्पाण्येव, अवतंसाः-शेखराः-शिरोभूषणानि, येषां तथाभूताः, स्पर्शवतीः-मृदुस्पर्शयुक्ताः, भूर्जत्वचः-भूर्जवल्कलानि, दधानाः-धारयन्तः, वस्त्रत्वेन परिदधतः, मनःशिलाभिः-धातुविशेषैः, विच्छुरिताः-अनुलिप्ताः, गणाः-(शिवसेवकाः) प्रमथगणाः, शैलेयेन-शिलाजतुना, नद्धेषु-व्याप्तेषु, शिलानाम्, तलेषु, निषेदुः-उपविविशुः।

भा०—भगवति शिवे तत्र स्थिते तद्गणाः प्रमथा अपि त-

१—'वसानाः'-इति पाठान्तरम्। २—'शैलेयगन्धेषु' इति प्रकाशिकाविवरणयोः पाठः। गन्धौषधिविशेषः शिलाजतु वा शैलेयम्, तद्गन्धविशिष्टेषु इति तदर्थः।

ग्रैव स्थिताः। तेषां च तत्र सुरपुन्नागपुष्पैरलङ्कारसौख्यम्, कोमलैर्भूर्जवल्कलैर्वसनसौख्यम्, मनःशिलाधातुना चाङ्गराग-सौख्यं संपद्यते स्म।

अलं०—विशेषणैर्निवासयोग्यतान्यञ्जनात्परिकरः।

तुषारसंघातशिलाः खुराग्रैः समुल्लिखन् दर्पकलः ककुद्मान्।
दृष्टः कथंचिद् गवयैर्विविग्नैरसोढसिंहध्वनिरुन्ननाद ॥५६॥

अ०—खुराग्रैः तुषारसंघातशिलाः समुल्लिखन् दर्पकलः विविग्नैः गवयैः कथंचिद् दृष्टः ककुद्मान् असोढसिंहध्वनिः (सन्) उन्ननाद।

व्याक०—तुषारसंघाता एव शिलाः-तुषारसंघातशिलाः। संघातशब्दे हन्तेः घञ्। कलते शब्दायत इति कलः, 'कल शब्दसंख्यानयोः' धातोः पचाद्यच्, दर्पेण कलो दर्पकलः। अथवा दर्पे (सति) कलो मधुरध्वनिर्यस्य स इति व्यधिकरणबहुव्रीहिः। श्रीमल्लिनाथस्तु मदेन कलो (मधुरध्वनिः) यस्येति व्याचख्यौ, कथमीदृशो व्यधिकरणबहुव्रीहिः साधुरिति स एव जानातु। न सोढः सिंहस्य ध्वनिर्येन सः-असोढसिंहध्वनिः। सोढशब्दे सहतेः क्तः। विविग्नैः-'ओविजी भयचलनयोः' धातोः क्तः, "ओदितश्च" इति नत्वम्। ककुद्मान्-ककुद्शब्दात् प्राशस्त्ये मतुप्, यवादित्वान्न वत्वम्, तत्रैव दकारनिपातनाच्च अनुनासिकाभावः।

व्याख्या—खुराणाम्-शफानाम्, अग्रैः-अग्रभागैः, तुषारसंघाताः-संहतानि-घनीभूतानि हिमानि, तान्येव महत्त्वात् समतलत्वाच्च शिलाः, ताः, समुल्लिखन्-विदारयन्, दर्पकलः-मदोत्कटः, विविग्नैः-विशेषेणभीतैः, गवयैः-गोसदृशैर्मृगविशेषैः, कथंचित्-कृच्छ्रेण, दृष्टः-विलोकितः, ककुद्मान्-हरवृषभः, न सोढः-मर्षितः, सिंहस्य, ध्वनिः-गर्जनं येन तथाभूतः सन्, (गर्वेण सिंहस्य ध्वनिमसहमानः) उन्ननाद-उच्चैर्जगर्ज।

भा०—भगवति शिवे तत्र कृततिवासे तद्वाहनो वृषभोऽपि

तत्रैव तस्थौ । स च शैले सिंहध्वानिं श्रुत्वा 'कोऽयं मदग्रे गर्जति' इति अमर्षमापन्नः क्रोधाद्धिमशिलाःखुराग्रैर्विदारयन् स्वयमपि गर्जति स्म । तं च तथाविधं विशालाकृतिं गर्जन्तं दृष्ट्वा भीताः, स्वसदृशाकारेण स्वयूथ्यं मत्वा कथंचिद्विश्वस्ताश्च गवयाः कथंचिद्ददृशुरिति ।

अलं॰—वृषभस्वभाववर्णनात्स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।

तत्राग्निमाधाय समित्समिद्धं स्वमेव मूर्त्यन्तरमष्टमूर्तिः ।
स्वयं विधाता तपसः फलानां केनापि कामेन तपश्चचार ॥५७॥

अ॰—तपसः फलानाम् स्वयम् विधाता अष्टमूर्तिः तत्र स्वम् एव मूर्त्यन्तरम् समित्समिद्धम् अग्निम् समाधाय केन अपि कामेन तपः चचार ।

व्याकृ॰—अष्टौ मूर्तयो यस्य सः अष्टमूर्तिः, मूर्तिः-मूर्च्छतेः क्तिन्, "राल्लोपः" इति च्छलोपः । अन्या मूर्तिः मूर्त्यन्तरम् । मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । समिद्भिः समिद्धं समित् समिद्धम्, "कर्तृकरणे कृता बहुलम्", समिद्धमिति 'ञिइन्धी दीप्तौ' धातोः क्तः । समाधाय दधातेर्ल्यप् । कामेनेति हेतौ तृतीया ।

व्याख्या—तपसः-तपस्यायाः, फलानाम्-इन्द्रादिपदलाभानाम्, स्वयम्-अपरतन्त्रः सन्, विधाता-संपादयिता-दाता, सर्वेश्वर इति यावत्, अष्टमूर्तिः-महादेवः, तत्र-हिमालयसानौ, स्वम्-स्वकीयमेव, मूर्त्यन्तरम्-तपःकर्तृमूर्त्यपेक्षया भिन्नाम्, अन्यतमां मूर्तिम्, समिद्भिः-यज्ञियकाष्ठैः, समिद्धम्-प्रदीप्तम्, (तपश्चर्याङ्गम्) अग्निम्, समाधाय-प्रतिष्ठाप्य, केनापि कामेन-कस्यापि अचिन्तनीयस्य फलस्येच्छया, तपः-तपस्याम्, चचार-चकार ।

भा॰—तत्र पूर्वोक्ते हिमवच्छिखरे भगवता शिवेन तपश्चरणमारब्धम्, सर्वेषु वैदिकेषु कर्मसु अग्नेरपेक्षितत्वात्तपश्चर्यार्थोऽग्निश्च प्रतिष्ठापितः, समिदादिभिस्तत्परिचर्याऽपि समारब्धा ।

१—सूर्यानलेन्दुात्मधरानिलाम्बुव्योमाह्वया यस्य हि मूर्तयोऽष्टौ ।

यद्यपि लोकानां फलार्था प्रवृत्तिः कर्मसु दृश्यते, भगवांश्चायं सर्वेश्वरः सर्वेषां स्वयं फलदाता पूर्णकाम इति नास्य फलं संभाव्यते, नाप्यस्याराधनीयो देवः, अग्न्यादीनामप्येतन्मूर्तित्वात्, नाप्यन्तःकरणशुद्धिः फलम्, ईश्वरत्वेन नित्यमुक्तत्वात्, तथापि तपश्चरणमित्यलौकिको मार्गः सर्वलोकहितायैव । अन्येपि मां दृष्ट्वा तपसि प्रवृत्ता भवन्त्विति । इममेव स्वार्थफलाभावं ध्वनयितुं 'केनापि कामेन' इति कविनोक्तम् । 'कः कामोऽस्य स्याद्' इति न चिन्तयितुं शक्यते इति ।

अलं०—अखिलफलप्रदातुरकामस्य तपश्चर्येति विरोधालङ्कारः । 'केनापि' इति पदं सर्वकामनाभावं ध्वनयतीति पदप्रतिपाद्यो वस्तुध्वनिः ।

अनर्घ्यमर्घ्येण[1] तमद्रिनाथः स्वर्गौकसामर्चितमर्चयित्वा ।
आराधनायास्य सखीसमेतां[2] समादिदेश प्रयतां तनूजाम् ॥५८॥

अ०—अद्रिनाथः अनर्घ्यम् स्वर्गौकसाम् अर्चितम् तम् अर्घ्येण अर्चयित्वा अस्य आराधनाय सखीसमेताम् प्रयताम् तनूजाम् आदिदेश ।

व्याक०—अर्घम्[3] (पूजाम्) अर्हतीत्यर्घ्यः, अर्घशब्दादर्हार्थे "दण्डादिभ्यो यः" न अर्घ्यः-अनर्घ्यः, तम् । स्वर्गः ओकः[4] (स्थानम्) येषां तेषां स्वर्गौकसाम्, "क्तस्य च वर्तमाने" इति कर्तरि षष्ठी । अर्चितम्-अर्चतेः "मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च" इति वर्तमाने क्तः । अर्घ्येण-अर्घार्थं वारि अर्घ्यम्, तेन, "पादार्घाभ्यां च" इति यत् । आराधनाय-राध् धातोर्ल्युट्, "क्रियार्थोपपदस्य ..." इत्यनेन चतुर्थी, आराधनं कर्तुमित्यर्थः । अस्येति तत्कर्मणि षष्ठी ।

व्याख्या—अद्रीणाम्-पर्वतानाम्, नाथः-स्वामी, हिमालयः,

१—'अनर्धमर्घ्येण'—इति प्रकाशिकासंमतः पाठः । २—'सखीसमग्राम्' इति पाठान्तरम् । ३—'मूल्ये पूजाविधावर्घः'—इत्यमरः । ४—'ओकः सद्मार्थे यश्चौकः'—इत्यमरः ।

अनर्घ्यम्-पूजयितुमनर्हम्, सर्वोत्तमत्वेन वाङ्मनसयोरगोचरत्वेन च पूजाविषयतामप्यतिक्रान्तम्, स्वर्गौकसाम्-देवानाम् अर्चितम्-पूजितम्, देवैः कथंचित्प्रतिमादिषु पूज्यमानम्, तम्-महादेवम्, अर्घ्येण-पूजार्थेनोदकेन, (उदकस्योपलक्षणतया चन्दनपुष्पादिभिरपि) अर्चयित्वा-पूजयित्वा, अस्य-महादेवस्य आराधनाय-शुश्रूषणाय, सखीभ्याम्-जयाविजयाभ्याम्, समेताम्-सहिताम्, प्रयताम्-नियमवतीम्, पवित्रां वा, तनूजाम्-पुत्रीम्-पार्वतीम्, समादिदेश-आज्ञापयामास।

भा०—सर्वलोकोत्पादनसमर्थैर्ब्रह्मादिभिरप्यच्र्यमानः, वस्तुतस्तु स्वस्वरूपेणावाङ्मनसगोचरतया केनापि पूजयितुमशक्यो भगवान् यदा स्वगृह एव प्राप्तः, तदा परं भाग्यं मत्वा हिमालयेन सोऽर्चितः, नित्यं तदर्चनाय च स्वपुत्री पार्वती सखीसहिता तेन समादिष्टा, यतः सा प्रयतेत्येवंविधानां पूजने समुचिता।

अलं०—अनर्घ्यस्याप्यर्घ्येणार्चनमिति विरोधाभासः, परिहारस्तु व्याख्यायामुक्त एव, वृत्त्यनुप्रासः पूर्वार्द्धे चमत्कारी। 'स्वर्गौकसामर्चितम्' 'प्रयताम्' इति साभिप्रायविशेषणाभ्यां परिकरौ।

प्रत्यर्थिभूतामपि तां समाधेः शुश्रूषमाणां गिरिशोऽनुमेने।
विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः ॥५९॥

अ०—गिरिशः समाधेः प्रत्यर्थिभूताम् अपि ताम् शुश्रूषमाणाम् अनुमेने, विकारहेतौ सति (अपि) येषाम् चेतांसि न विक्रियन्ते ते एव धीराः (ज्ञायन्ते)।

व्याक०—प्रत्यार्थिनीमिव भूताम्-प्रत्यर्थिभूताम्। गिरिशः-गिरिशब्दाद् लोमादित्वान्मत्वर्थीयः शः। समाधेः 'सम्' 'आङ्' एतत्पूर्वाद् धधातेः किः। शुश्रूषमाणाम्-श्रोतुमिच्छन्तीमिति वि-

५—'पवित्रः प्रयतः पूतः'—इत्यमरः।

ग्रहे, इच्छार्थे सन्, ततः "ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः" इत्यात्मनेपदे शानच्। अनुमेने-मन्यतेर्लिट्, एत्वाभ्यासलोपौ। विक्रियन्ते-करोतेः कर्मकर्तरि लट्, "कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः" इति यक्। विकृतानि भवन्तीत्यर्थः। चेतांसीति तत्कर्तृपदम्। श्री मल्लिनाथस्तु कर्मणि लटमाह, तन्मते चेतांसीति कर्मणोऽभिहितत्वात् प्रथमा। कर्ता चाध्याहार्यः। परं विकारहेतोरेवात्र कर्तृताया योग्यत्वात्, तस्य च सप्तम्या निर्दिष्टत्वेन कर्तृत्वायोग्यत्वकरणात्कर्मकर्तृतैव युक्ता भाति।

व्याख्या—गिरिशः-महादेवः, समाधेः-चित्तवृत्तिनिरोधस्य, प्रत्यर्थिभूताम्-प्रतिपक्षरूपामपि, ताम्-पार्वतीम्, शुश्रूषमाणाम्-सेवमानाम्, अनुमेने-अङ्गीचकार, सेवार्थमनुजानाति स्म। नचैतावता धीरस्य शिवस्य कश्चिद् विकारः समजनि, यतः, विकारस्य,प्रकृतिपरिवृत्तेः, हेतौ-कारणे, सत्यपि-विद्यमानेऽपि, येषाम्-प्राणिनाम्,चेतांसि, न विक्रियन्ते-न विकृतानि भवन्ति, त एव, धीराः-याथार्थ्येन धैर्यवन्तो महद्भिर्लोकैर्ज्ञायन्ते।

भा०—यद्यपि विशिष्टसुन्दरी पार्वती चेतोविकारहेतुत्वात्समाधेः परिपन्थिभूता, तथापि सेवमाना सा शिवेन न निषिद्धा। यतस्तस्य चेतोविकारभयं नास्त्येवेति।

अलं०—'महादेवमनः पार्वतीसन्निधानेऽपि धैर्यं न तत्याज' इति विशेषे प्रस्तुते सामान्यस्याभिधानादप्रस्तुतप्रशंसेति विवरणकारः श्रीमन्नारायणः। श्रीमन्मल्लिनाथस्त्वर्थान्तरन्यासमाह। महादेवस्य वशित्वं व्यङ्ग्यम्।

अवचितबलिपुष्पा वेदिसंमार्गदक्षा
नियमविधिजलानां बर्हिषां चोपनेत्री।
गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी
नियमितपरिखेदा तच्छिरश्चन्द्रपादैः॥६०॥

इति महाकविश्रीकालिदासविरचिते कुमारसम्भवे

महाकाव्ये 'उमोत्पत्ति'र्नाम प्रथमः सर्गः॥

अ०—अवचितबलिपुष्पा वेदिसंमार्गदक्षा नियमविधिजलानाम् बर्हिषाम् च उपनेत्री तच्छिरश्चन्द्रपादैः नियमितपरिखेदा (सती) सुकेशी सा प्रत्यहम् गिरिशम् उपचचार।

व्याक०—अवचितानि बलेः पुष्पाणि (ष० तत्पु०) यया सा-अवचितबलिपुष्पा, अवचितानि-चिनोतेः क्तः। वेदेः संमार्गे दक्षा वेदिसंमार्गदक्षा, संमार्गशब्दे 'मृजू शुद्धौ' धातोर्घञ्। नियमस्य विधेः जलानां नियमविधिजलानाम्, (षष्ठीसमासद्वयम्) नियमशब्दे-निपूर्वाद् यम्धातोः "यमः समुपनिविषु च" इत्यप्प्रत्ययः। तस्य शिरसः चन्द्रस्य पादैः, तच्छिरश्चन्द्रपादैः। नियमितः परिखेदो यस्याः सा नियमितपरिखेदा। नियमितशब्दे णिजन्तयम्धातोः क्तः, "मितां ह्रस्वः"। परिखेदः-खिद्यतेर्घञ्। अहरहः प्रत्यहम्, साकल्ये अव्ययीभावः, "नपुंसकादन्यतरस्याम्" इति टच्, टिलोपः। शोभनाः केशा यस्याः सा सुकेशी, "स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्" इति ङीष्। उपनेत्री-नयतेस्तृच्, ङीप्।

व्याख्या—अवचितानि-विलूनानि, बलेः-पूजोपहारस्य, पुष्पाणि-कुसुमानि, यया तथाभूता, वेदेः-तपोनुष्ठानार्थमुपवेशनभूमेः, संमार्गे-संमार्जने-मार्जन्यादिना स्वच्छीकरणे, दक्षा-चतुरा, नियमानाम्-आचमनादीनाम्, विधेः-अनुष्ठानस्य (उपयुक्तानाम्) जलानाम्, बर्हिषाम्-कुशानां च, उपनेत्री-आनेत्री, तस्य-शङ्करस्य-शिरसः-शिरः स्थितस्य, चन्द्रस्य-इन्दोः, पादैः-किरणैः, नियमितः-निवर्तितः, खेदः-शुश्रूषाजनितः श्रमः, यस्याः तथाभूता सती, सुकेशी-शोभनमूर्धजा, सा-पार्वती, प्रत्यहम्-अहन्यहनि, गिरिशम्-महादेवम्, उपचचार-सिषेवे।

भा०—सेवायां प्रवृत्ता पार्वती प्रतिदिनम् पूर्वं पूजार्थं पुष्पाण्यवचिनोति स्म, तदनु तपश्चर्य्यास्थानं परिष्करोति स्म, अथ जलानि बर्हींषि चानयति स्म, इत्यादिना प्रकारेण सेवा-

निरताभूत्। न च सुकुमार्या अपि तस्याः सेवया ग्लानिरुद्भूत्, यतः शंकरस्य मस्तके स्थितस्य चन्द्रस्याह्लादकरैः किरणैस्तस्याः खेदोऽपनीयते स्म इति।

अलं०—परिचर्याकर्मणां क्रमेण न्यासाद्रत्नावली कुवलयानन्दमते। 'क्रमिकं प्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं विदुः' इति तल्लक्षणात्। विशेषणानामुपचरणप्रवणात्वात्परिकरः। खेदनियमने हेत्वभिधानात्काव्यलिङ्गं च। इह कामतन्त्रोक्तं कन्यासंप्रयुक्ताधिकरणं कविना प्रतिपादितमिति प्रकाशिकाविवरणयोर्विस्तरः।

इति छात्रोपकारिण्यां महाकाव्यसंग्रहव्याख्यायां तृतीयः सर्गः।

श्रीः

महा-काव्यसंग्रहः।

(संग्रहे चतुर्थः-,कुमारसम्भवे पञ्चमः सर्गः)

कथासंबन्धः—तारकाख्येनासुरेणाभिभूता इन्द्राद्या देवास्तद्विनाशाय विज्ञापयितुं ब्रह्मणः समीपे गताः, ब्रह्मणा च 'शङ्करस्य वीर्येण जातो युष्माकं सेनापतिर्भूत्वा तारकं शमयिष्यति, तच्छङ्करस्य विवाहोपायश्चिन्त्यताम्' इत्याज्ञप्ताः। तत इन्द्रेण सबहुमानमाहूय कामः शिवस्य चेतः पार्वत्यामनुरञ्जयितुमादिष्टः, स च वसन्तसहायः कैलासं गत्वा सेवार्थमुपस्थितां पार्वतीमालम्बनीकृत्य भगवति शिवे संमोहनास्त्रं प्रायुङ्क्त। किञ्चित्परिवृत्तधैर्योऽपि शिवः संयमितया द्रुतं चेतोविक्रियां नियम्य तृतीयनेत्रानलेन कामं भस्मसादकरोत्। अथ बहु विलपन्ती मरणे कृतनिश्चया कामपत्नी रतिः 'भूयोऽपि शिवस्य कृपया कामस्य जीवनलाभो भविष्यति' इत्याकाशवाचा समाश्वासिता, तेन च बद्धाशा सा जीवनं दधारेति चतुर्थे गतम्। अथ पार्वतीवृत्तमारभ्यते।

तथा समक्षं दहता मनोभवं पिनाकिना भग्नमनोरथा सती।
निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥१॥

अ०—पार्वती तथा समक्षम् मनोभवम् दहता पिनाकिना भग्नमनोरथा सती रूपम् हृदयेन निनिन्द, (तथा) हि चारुता प्रियेषु सौभाग्यफला (भवति)

व्याक०—अक्ष्णोः समीपे समक्षम्, सामीप्येऽव्ययीभावः, "अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः" इति टच्, क्रियाविशेषणे द्वितीया। मनसि भवम्, मनसि भवः (उत्पत्तिः) यस्य तम् इति वा मनोभवम्। भग्नः मनोरथो यस्याः सा भग्नमनोरथा,भग्नशब्दे भनक्तेः क्तः, निष्ठानत्वम्। सौभाग्यमेव फलं यस्याः सा सौभा-

भ्यफला । सुभगाया भावः सौभाग्यम्, ष्यञ्, "हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च" इत्युभयपदवृद्धिः । पार्वती-पर्वतस्यापत्यं स्त्री पार्वती, अपत्यार्थेऽण् । तथा-तेन प्रकारेण इति विग्रहे तच्छब्दात् "प्रकारवचने थाल्" । पिनाकिना-पिनाकशब्दाद् "अत इनिठनौ" । सती-अस्तेः शतृप्रत्ययः, ङीप् । चारुता-चारुशब्दाद् भावे तल् । निनिन्द-निन्दतेर्लिट् । हृदयेनेति निन्दनकरणे तृतीया, मनोभवमिति दहनकर्मणि द्वितीया । पिनाकिनेति भञ्जने कर्तृपदम् । प्रियेषु-वैषयिकाधारे सप्तमी ।

व्याख्या—पार्वती-पर्वतसुता-उमा, तथा-पूर्वोक्तेन प्रकारेण, समक्षम्-प्रत्यक्षम्, मनोभवम्-कामम्, दहता-भस्मसात्-कुर्वता, पिनाकिना-महादेवेन, भग्नः-खण्डितः, मनोरथः-अभिलाषः, यस्याः, तथाभूता, सती, रूपम्-(स्वकीयम्) सौन्दर्यम्, हृदयेन निनिन्द-'धिङ्मे रूपं यद् महादेवमनोहरणाय नालमभूद्' इत्येवं मनसा गर्हते स्म । तथाहि-चारुता-सौन्दर्यम्, प्रियेषु-वल्लभविषये, सौभाग्यम्-प्रियत्वम्, पतिप्रेमेति यावत्; तदेव फलम्-प्रयोजनम्, यस्याः, तथाभूता, भवति-इति शेषः ।

भा०—इत्थं महादेवेन कामदेवे भस्मसात् कृते पार्वती निराशा समजनि । नारदोक्त्या यो मनोरथाङ्कुर उद्भूत, सेवानुमोदनेन यः पल्लवितः, संमोहनास्त्रप्रयोगकाले सानुरागवीक्षणेन च यः फलितः, स कामं दहता महादेवेन समूलमुत्पाटितः । महादेवमन आक्रष्टुमसमर्थमात्मनो रूपं तदा पार्वती गर्हते स्म । यतः भर्तुः प्रेमैव रूपस्य फलम्, यस्मिन् रूपे भर्ता नानुरज्यति, तद् रूपं निष्फलमेवेति । धीरया पार्वत्या यद्यपि कस्यचित्पुरः पुरापि रूपविकत्थना न कृता, तथापि चेतसि तस्या रूपगर्व आसीदिति चेतसैव निन्दापि कृता ।

अलं०—मनोभवदाहस्य मनोरथभङ्गे हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम्, निन्दागम्यस्य रूपवैफल्यस्य वैधर्म्येण समर्थनादर्थान्तरन्यासः । प्रथमसर्गान्ते प्रस्तुतस्य प्रयोज्योपावर्तनविधेर्वैफल्येनोपसंहारोऽत्र वर्णितः । तेन च भगवतः शिवस्यारूपहार्यत्वम्, केवलं भक्तिवश्यता ध्वनिता । अस्मिन् सर्गे वंशस्थं वृत्तम्, "जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ" इति तल्लक्षणम् ।

इयेष सा कर्तुमवन्ध्यरूपतां[1] समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः ।
अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वयं[2] तथाविधं प्रेम पतिश्च तादृशः ॥२॥

अ०—सा समाधिम् आस्थाय तपोभिः आत्मनः अवन्ध्यरूपताम् कर्तुम् इयेष, वा अन्यथा तथाविधम् प्रेम तादृशः पतिश्च (इति) द्वयम् कथम् अवाप्यते ?

व्याक०—न वन्ध्यं रूपं यस्याः सा अवन्ध्यरूपा, तस्या भावः, तत्ता, ताम्, अवन्ध्यरूपताम् । "त्वतलोर्गुणवचनस्य" इति पुंवद्भावः । तथा विधा यस्य तत् तथाविधम् । विधाशब्दे दधातेः "आतश्चोपसर्गे" इत्यङ् । समाधिम्-दधातेः किः । आस्थाय-तिष्ठतेः क्त्वा, ल्यप्, " न ल्यपि " इतीत्वाभावः । कर्तुम्-करोतेः "समानकर्तृकेषु तुमुन्" । इयेष-इच्छतेर्लिट् । अन्यथा-अन्यशब्दाद् " प्रकारवचने थाल् " । प्रेम-प्रियस्य भाव इति प्रियशब्दाद् 'इमनिच्' । तादृशः-तच्छब्दाद् " त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च " इति कञ् । द्वयम्-द्विशब्दाद् अवयवार्थे 'अयच्'। कथम्-"किमश्च" इति किंशब्दात् थमुः। अवाप्यते-आप्नोतेः कर्मणि लट् । द्वयमिति कर्म, तपोभिरिति कृधातोः करणे तृतीया। अवन्ध्यरूपतामिति करणे कर्म, कर्तुमितीच्छायां कर्म।

व्याख्या—सा-पार्वती, समाधिम्-चित्तैकाग्रताम्, आस्थाय अवलम्ब्य, (एकाग्रेण मनसा विचार्य । समाधिः-भग्नस्य मनो-

१—'अवन्ध्यकामताम्' इति विवरणम् ।
२—'तत् कथमन्यथा द्वयम्' इति विवरणम् ।

रथस्य पुनः समाधानम्, तदास्थायेत्यरुणाचलनाथः) तपोभिः-वक्ष्यमाणैर्नियमैः, आत्मनः-स्वस्य, अवन्ध्यम्-सफलम्, रूपम्-सौन्दर्यम्, यस्याः, तथाभूतताम्, सौन्दर्यसफलताम्, पाठान्तरे-मनोरथसफलताम्, कर्तुम् इयेष-कामयते स्म । युक्तं चैतत्-वा-निश्चयेन, अन्यथा-प्रकारान्तरेण, तथाविधम्-तादृशम्,येन पत्युर्भवस्य अर्धशरीरहरा भवेत् तथा, प्रेम-अनुरागः, तादृशः अलौकिकः, मृत्युञ्जयः, पतिश्च, कथम्, अवाप्यते-लभ्यते ।

भा०—इत्थमुपायान्तरमपश्यन्ती पार्वती तपस्यया महादेवं वशीकृत्य स्वसौन्दर्यं चरितार्थयितुं निश्चिकाय । महादेवसदृशः पतिर्यो मृत्युञ्जय इत्युच्यते, तादृशोनुरागश्च-यद्वशीभूतः स मृत्युञ्जयस्तस्यै स्वशरीरार्धमपि समर्पयेत्, एते तपस्यामन्तरेण कथं भवितुमर्हतः । सर्वं दुर्लभं वस्तु तपसैव साध्यं भवति इति ।

अलं०—तपश्चर्येच्छायाः समर्थनादर्थान्तरन्यासः । पूर्वपद्येन लौकिकस्य प्रयोज्योपावर्तनविधेर्वैफल्यमभिधाय पद्येनानेनालौकिकयोर्नायकयोरलौकिक एव प्रयोज्योपावर्तनविधिरुपक्रम्यते इति प्रकाशिकाविवरणे । उत्साहात्मकस्य तपोवीरस्य चात्रोपक्षेप इति ।

निशम्य चैनां तपसे कृतोद्यमां सुतां गिरीश[1]प्रतिसक्तमानसाम् ।
उवाच मेना परिरभ्य वक्षसा निवारयन्ती महतो मुनिव्रतात् ॥३॥

अ०—च मेना गिरीशप्रतिसक्तमानसाम् एनाम् सुताम् तपसे कृतोद्यमाम् निशम्य वक्षसा परिरभ्य महतः मुनिव्रताद् निवारयन्ती उवाच ।

व्याक०—गिरीशे प्रतिसक्तं मानसं यस्याः, तां गिरीशप्रतिसक्तमानसाम् । कृत उद्यमो यया तां कृतोद्यमाम्, उद्यमशब्दे

१—'गिरीशं प्रतिसक्तमानसाम्' इति प्रकाशिका ।

यच्छतेर्घञ्, संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद् वृद्ध्यभावः। मुनेः व्रताद् मुनिव्रताद्। "वारणार्थानामीप्सितः" इत्यनेन अपादानत्वात् पञ्चमी। अथवा भाष्यकृता बौद्धाविभागावधेरपि अपादानत्वाभ्युपगमाद्-'ध्रुवमपायेऽपादानम्' इत्यनेनैवापादानत्वम्। निशम्य-शाम्यतेः क्त्वा, ल्यप्, एनाम्-"द्वितीया टौस्स्वेनः" इतीदंशब्दस्य अन्वादेशे एनादेशः, परिरभ्य-रभतेर्ल्यप्। निवारयन्ती-वारयतेः हेतौ शतृप्रत्ययः, फलस्यापि हेतुत्वाभ्युपगमात्। तपसे-'क्रियार्थोपपद०···' इत्यनेन चतुर्थी, तपः कर्तुमित्यर्थः।

व्याख्या—च-अनन्तरम्, मेना-हिमालयस्य पत्नी, गिरीशे कैलासनाथे महादेवे, प्रतिसक्तम्-अनुरक्तम्, मानसम्-चित्तं यस्याः, तथाभूताम्, एनाम्-पूर्ववर्णिताम्, सुताम्-पुत्रीम्, पार्वतीम्, तपसे-तपः कर्तुम्, कृतः, उद्यमः-उद्योगो यया, तथाभूताम्, निशम्य-श्रुत्वा, विज्ञाय, वक्षसा-हृदयेन, परिरभ्य-आश्लिष्य, महतः, मुनिव्रताद्-मुनिभिरेवाचरणीयात् तपसः, निवारयन्ती-निवर्तयन्ती, उवाच-जगाद, उपदिदेशेत्यर्थः।

भा०—भगवति मृत्युञ्जये निरतिशयमनुरक्तायाः पार्वत्या अतिकठिनतपश्चर्याव्रतोद्योगं श्रुत्वा तस्या जननी मेनका तां (पार्वतीम्) वक्षसालिङ्ग्य तपश्चर्याध्यवसायं त्यक्तुमुपदिदेश। गिरीशेऽनुरक्त्या तस्या हर्षः, तपःकष्टमनुमाय तु विषाद इति।

अलं०—गिरीशेत्यादिविशेषणस्य तपश्चर्योद्यमे, व्रतविशेषणयोर्महन्मुनिपदयोश्च निवारणे साभिप्रायत्वात् परिकरः। मेनागतं वात्सल्यं व्यङ्ग्यम्।

मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवतास्तपः क्व वत्से क्व च तावकं वपुः।
पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्त्रिणः॥४॥

१—'मनीषितायार्च गृहेषु देवताः' इति प्रकाशिकासंमतः पाठः। मनीषिताय-इष्टलाभाय, गृहेषु देवताः-इन्द्राद्याद्याः, अर्च-पूजयेति तद्व्याख्या। ··· ···।

अ०—(हे) वत्से ! मनीषिताः देवताः गृहेषु सन्ति, तपः क, तावकम् वपुश्च क (अस्ति), पेलवम् शिरीषपुष्पम् भ्रमरस्य पदम् सहेत, पतत्रिणः (पदम्) पुनः न (सहेत)।

व्याक०—मनस ईषिताः मनीषिताः, ईषिताः-'ईष गतिहिंसादर्शनेषु' धातोः क्तः। शकन्ध्वादित्वात् टेः पररूपम्। यद्वा-मनीषा संजाता येषु इति तारकादित्वादितच्। क-किंशब्दात्, "किमोऽत्" इत्यत्प्रत्ययः। "काति" इति कादेशश्च। तावकम्-युष्मच्छब्दाद् "युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च" इत्यण्, "तवकममकावेकवचने" इति तवकादेशः। सहेत-सहतेः "शकि लिङ् च" इति शक्यार्थे लिङ्। पतत्रिणः-पतन्तं त्रायन्ते पतत्राणि, त्रायतेः कः, तदन्ताद् "अत इनिठनौ"। पुनःशब्दस्त्वर्थे। तप इति वपुरिति च गम्यमानायामस्तिक्रियायां कर्तृ।

व्याख्या—हे वत्से !-बाले ! मनीषिताः-इष्टाः, देवताः-शच्यादयः, गृहेषु, सन्ति। त्वं मनोरथसिद्धये ता आराधय इति शेषः। तपः-अतिकठिनं मुनिव्रतम्, क, तावकम्-त्वदीयम्, अतिकोमलं वपुः-शरीरं च, क, उभे इमे परस्परानुरूपे स्त इत्यर्थः। तथाहि-पेलवम्-कोमलम्, शिरीषपुष्पम्-शिरीषस्य कुसुमम्, भ्रमरस्य-भृङ्गस्य, पदम्-पदन्यासम्, सहेत-सोढुं शक्नुयात्, पतत्रिणः-पक्षिणः, पदं पुनः-पदन्यासं तु, न सहेत।

भा०—मेना वक्ति-वत्से ! पार्वति ! तव पितुः प्रदेशा देवभूमयः सन्ति, अत्र विद्यमाना इष्टाः शच्यादिसौभाग्यदेवता आराधय। त्वदीयं कोमलं शरीरं कठिनतपोनुष्ठानक्षमं नास्ति। मृदुलं शिरीषस्य कुसुमं लघीयसो भ्रमणशीलस्य भ्रमरस्य भारं सोढुं शक्नोति, न पुनर्महीयसः पक्षिणोऽपि। भ्रमरो हि परिमाणे लघुः, भ्रमणशीलत्वाच्चैकत्र न चिरमवतिष्ठते-इति तत्पदं कोमलेनापि पुष्पेण सोढुं शक्यते, पतत्री तु गुरुत्वात्पलाघातकरत्वाच्च न सोढुं शक्य इति। गृहस्थितदेवतारा-

घनभ्रमरयोः, शिरीषपुष्पवपुषोः, पतत्त्रितपसोश्च मिथो बिम्ब-प्रतिबिम्बभावो बोध्यः।

अलं०—पूर्वार्धे विरूपयोर्घटनाया वर्णनाद् विषमालङ्कारः। उत्तरार्धे दृष्टान्तालङ्कारः। श्रीमन्नारायाणस्त्वर्थान्तरन्यासमाह, तद् भ्रान्त्यैव। सामान्यविशेषयोरिहाभावात्। उभयोरपि विशेषरूपत्वात्।

इति ध्रुवेच्छामनुशासती सुतां शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात्।
क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥५॥

अ०—इति अनुशासती मेना ध्रुवेच्छाम् सुताम् उद्यमाद् नियन्तुम् न शशाक, ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयम् मनः निम्नाभिमुखम् पयश्च कः प्रतीपयेत्।

व्याक०—ध्रुवा इच्छा यस्याः ताम् ध्रुवेच्छाम्, ध्रुवाशब्दे 'ध्रुस्थैर्ये' धातोः पचाद्यच्, उवङ्, कुटादित्वाद् गुणो न। ईप्सिते अर्थे स्थिरः निश्चयः यस्य तद् ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयम्। ईप्सितशब्दे-आप्नोतेः सन्, तदन्तात् क्तः, "आप्ज्ञप्यृधामीत्" "अत्र लोपोऽभ्यासस्य"। निम्ने अभिमुखम् निम्नाभिमुखम्। अनुशासती-शास्तेः शतृप्रत्ययो हेतौ। नियन्तुम्-यम् धातोस्तुमुन्, प्रतीपं कुर्यात् प्रतीपयेत्, प्रतीपशब्दात् "तत्करोति तदाचष्टे" इति णिच्।

व्याख्या—इति-पूर्वोक्तेन प्रकारेण, अनुशासती-उपदिशन्ती, मेना, ध्रुवा-दृढा, इच्छा-अभिलाषः, यस्याः, तथाभूताम्, सुताम्-पुत्रीम्-पार्वतीम्, उद्यमात्-तपश्चर्योद्योगाद्, नियन्तुम्-निवारयितुम्, न शशाक-न प्रबभूव। तथाहि, ईप्सिते-प्राप्तुमभिलषिते, अर्थे-वस्तुनि, स्थिरः-दृढः, निश्चयः, यस्य तथाभूतं मनः, निम्नाभिमुखम्-नीचैर्गच्छत्, पयः-जलं च, कः पुरुषः, प्रतीपयेत्-विपरीतं कर्तुं शक्नुयात्, न कोऽपीति काकूक्तिः

भा०—मेनया पूर्वोक्तेन प्रकारेण बहुधा पार्वती समुपदिष्टा,

१—'स्थिरेच्छाम्' इति पाठ...

परं न सा तपसो निश्चयाद्विरताभूत् । यतः सा फलसिद्धौ दृढनिश्चया आसीत्, यथा निम्नाभिमुखं जलं न केनापि विरुद्धं प्रवाहयितुं शक्यते, तथा प्राप्तव्येऽर्थे दृढमभिनिविष्टं चित्तं कश्चिदपि विपरीतं कर्तुं न शक्नोति ।

अलं०—ध्रुवेच्छायाः वारणाशक्तौ हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् । सामान्येन विशेषस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासः, प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्मनःपयसोस्तुल्यधर्मप्रतिपादनाद् दीपकालङ्कारश्च । पार्वतीगता धृतिर्व्यङ्ग्या ।

कदाचिदासन्नसखीमुखेन सा मनोरथज्ञं पितरं मनस्विनी ।
अयाचतारण्यनिवासमात्मनः फलोदयान्ताय तपःसमाधये ॥६॥

अ०—कदाचिद् मनस्विनी सा मनोरथज्ञम् पितरम् आसन्नसखीमुखेन फलोदयान्ताय तपःसमाधये आत्मनः अरण्यनिवासम् अयाचत ।

व्याक०—आसन्नायाः सख्या (कर्म०) मुखेन (ष०तत्पु०) आसन्नसखीमुखेन, यद्वा-आसन्ना सख्येव मुखमिति कर्मधारयद्वयम्, करणे तृतीया । आसन्नशब्दे सीदतेः क्तः । फलस्य उदयः (ष०तत्पु०) अन्तः यस्य तस्मै, फलोदयान्ताय । तपसः तपसि वा समाधिः तपःसमाधिः, तस्मै पूर्वत्र समाधिशब्दो नियमार्थः, उत्तरत्र तु ध्यानार्थः । तादर्थ्ये, अप्रयुज्यमानतुमुन्नन्तकर्मणि वा चतुर्थी, तपःसमाधिमनुष्ठातुमिति । कदाशब्दो व्याख्यातः । मनस्विनी-असन्तत्वाद् विनिः, नान्तत्वाद् ङीप् । मनोरथं जानातीति मनोरथज्ञः, तम्, "आतोऽनुपसर्गे कः" । पितरम्-"अकथितं च" इत्यनेन कर्मत्वाद् द्वितीया । अरण्यनिवासमिति प्रधानकर्मणि द्वितीया । अयाचत-याचतेर्लङ् ।

व्याख्या—कदाचित्-कस्मिंश्चित् समये, मनस्विनी-स्थिरचित्ता, सा-पार्वती, मनोरथज्ञम्-स्वाभिलाषाभिज्ञम्, पितरम्-जनकम्-हिमालयम्, आसन्नायाः-निरन्तरं समीपवर्तिन्याः,

सख्याः-सहचर्याः, मुखेन-वक्त्रेण, तद्वाचा, यद्वा सा सखी एव मुखम्-उपायः, तेन, आप्तसखीद्वारेण, फलोदयः-महादेवस्य, वररूपेण प्राप्तिरेव, अन्तः-अवधिः, यस्य तथाभूताय, तपःसमाधये-तपोनियमार्थम्, अथवा तपसि चित्तैकतानतारूपाय ध्यानाय, आत्मनः-स्वस्य, अरण्ये-वने, निवासम्-अवस्थानम्, अयाचत-प्रार्थयत।

भा०—हिमालयोऽपि स्वसुताया मनोरथं विवेद। अथ एकस्मिन् दिने स्ववसरे तपसि कृतनिश्चया गौरी फलसिद्धिपर्यन्तं तपश्चरितुं स्वसखीमुखेन पितुः सकाशाद् वनवासानुज्ञां प्रार्थयते स्म। न ह्येतादृशानि तपांसि गृहे संभवन्तीति।

अलं०—मनोरथज्ञम्, मनस्विनी, फलोदयान्तायेति विशेषणानां साभिप्रायत्वात् परिकरः। पार्वतीगता धृतिर्व्यज्यते।

अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणा कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा।
प्रजासु पश्चात् प्रथितं तदाख्यया जगाम गौरी शिखरं शिखण्डिमत्॥

अ०—अथ गौरी अनुरूपाभिनिवेशतोषिणा गरीयसा गुरुणा कृताभ्यनुज्ञा (सती) पश्चात् प्रजासु तदाख्यया प्रथितम् शिखण्डिमत् शिखरम् जगाम।

व्याक०—अनुरूपेण अभिनिवेशेन तुष्यतीत्यनुरूपाभिनिवेशतोषी, तेन, तुष्यतेर्णिनिः, अभिनिवेशशब्दे विशतेर्घञ्। कृता अभ्यनुज्ञा यस्यै यस्या वा सा कृताभ्यनुज्ञा। अभ्यनुज्ञाशब्दे जानातेः "आतश्चोपसर्गे" इत्यङ्। तस्या आख्यया तदाख्यया। आख्याशब्दे चक्षिङ्धातोरकारप्रत्ययः, "चक्षिङः ख्याञ्"। गरीयसा-अतिशयेन गुरुर्गरीयान्, तेन, गुरुशब्दाद् ईयसुन्, गुरुशब्दस्य "प्रियस्थिर……" इत्यादिना गरादेशः। प्रथितम्-प्रथयतेः क्तः। शिखण्डिमत्-पूर्वं शिखण्डशब्दादिनिः,

१—एवं निस्सरणे …

ततो भूम्नि मतुप् । मत्वर्थीयान्मत्वर्थीयस्य निषेधस्तु न शङ्क्यः, सरूपस्यैव तस्य तेन निषेधात् । गुरुणेति करोतेः कर्तरि तृतीया । तदाख्ययेति करणे तृतीया ।

व्याख्या—अथ-पितुः प्रार्थनानन्तरम्, गौरी-पार्वती, अनुरूपेण-योग्येन, अभिनिवेशेन-आग्रहेण, तुष्यति-प्रीतो भवति, इति तथोक्तेन, गरीयसा-पूज्यतमेन, गुरुणा-पित्रा, कृता-विहिता, अभ्यनुज्ञा-'तपः कुरु' इत्यनुमतिः, यस्यै तथाभूता सती, पश्चात्-तपःसिद्ध्यनन्तरम्, तदाख्यया-तस्याः-गौर्याः, आख्यया-नाम्ना, प्रथितम्-प्रसिद्धम्, गौरीशिखरमिति प्रसिद्धमिति यावत्, शिखण्डिमत्-मयूरप्रचुरम्, शिखरम्-शृङ्गम्, जगाम-ययौ । विवरणकारस्तु 'गौरीशिखरम्' इत्येकमेव पदं मत्वा पश्चात् तदाख्यया-तेन नाम्ना प्रथितम् इति व्याचख्यौ । सा-इति कर्तृपदमध्याजहार ।

भा०—हिमालयः स्वसुताया योग्ये वस्तुनि अभिनिवेशं विज्ञाय संतुतोष । तपस्यां कर्तुं च तामनुजानाति स्म । गौर्यपि पितुरनुज्ञामधिगम्य हिंस्रप्राणिविरहिते शान्ते पर्वतशिखरे तपः कर्तुं प्रतस्थे, यच्च शिखरं पश्चात्तन्नाम्नैव गौरीशिखरमिति प्रसिद्धं जातम् । 'शिखण्डिमत्' इत्युक्त्या शान्तत्वं समर्थितम् ।

विमुच्य सा हारमहार्यनिश्चया विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम् ।
बबन्ध बालारुणबभ्रु वल्कलं पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति ॥८॥

अ०—अहार्यनिश्चया सा विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम् हारम् विमुच्य बालारुणबभ्रु पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति वल्कलम् बबन्ध ।

व्याक०—न हार्यः निश्चयो यस्याः सा अहार्यनिश्चया । हार्यशब्दे हरतेः "ऋहलोर्ण्यत्" निश्चयः-चिनोतेः "ग्रहवृहनिश्चिगमश्च" इत्यप्प्रत्ययः । विलोलया यष्ट्या । (विलोलाभिः

२—शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुवार्थिकः सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते । इति भट्टोजिदीक्षितः ।

यष्टिभिरिति वा) प्रविलुप्तम् (तत्पु०) चन्दनम् येन (बहु०) तम् विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम् । बालः अरुण इव बभ्रु, तद् बालारुणबभ्रु "उपमानानि सामान्यवचनैः" इत्यनेन समासः। वल्कलविशेषणं नपुंसकं द्वितीयैकवचनान्तमिदम्। पयोधरयोः उत्सेधेन (ष०तत्पु०) विशीर्णा (तत्पु०) संहतिः यस्य (बहु०) तत् पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति, इदमपि पूर्ववत्। उत्सेधशब्दे उत्पूर्वात् सिध धातोर्घञ्। विशीर्णा-'शॄ विशरणे' धातोः क्तः। संहतिः-हन्तेः क्तिन्।

व्याख्या—न, हार्यः-निवार्यः, निश्चयः-अध्यवसायः, यस्याः तथाभूता, सा-पार्वती, विलोलाभिः-चञ्चलाभिः, यष्टिभिः-प्रतिसरैः[1], (यष्ट्याकारेण हारप्रदेशेन-इति प्रकाशिकाविवरणयोर्व्याख्यातम्) (संघर्षेण) प्रविलुप्तम्-प्रोञ्छितम्, स्तनान्तरगतं चन्दनम्-मलयजं येन तथाभूतम्, हारम्-मौक्तिकस्रजम्, विमुच्य-विहाय, कण्ठादवतार्य, बालारुणमिव-बालार्कमिव, बभ्रु-पिङ्गलम्, पयोधरयोः-स्तनयोः, उत्सेधेन-उच्छ्रायेण, विशीर्णा-विघटिता, संहतिः-अवयवसंश्लेषो यस्य तथाभूतम्, वल्कलम्-वृक्षत्वचम्, बबन्ध-धारयामासेत्यर्थः।

भा०—दृढप्रतिज्ञा गौरी तपश्चर्यानुरूपं वेषं परिधातुकामा स्तनान्तरे लम्बमानं बहुमूल्यं मौक्तिकहारं परितत्याज। शरीराच्छादनाय च बालातपपिङ्गलं वल्कलं धारयति स्म। तदपि च नवम् अप्रशान्तकषायम् अत्यन्तं दुःस्पर्शम्। (एतद् बालारुणबभ्रुविशेषणेन बोधितम्) यच्च स्तनयोर्दुःखेन धृतमभूत्।

अलं०—हारेण वल्कलस्य विनिमयोक्त्या (हारं परित्यज्य वल्कलग्रहणात्) परिवृत्तिरलङ्कारः। तपस्युत्साहस्यानुभावा इतः प्रदर्श्यन्ते, तैर्व्यक्तस्तपोवीरो रसोऽङ्गी।

१—'हारकी लड़ियां' इति भाषायां प्रसिद्धम्।

यथा प्रसिद्धैर्मधुरं शिरोरुहैर्जटाभिरप्येवमभूत्तदाननम् ।
न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते ॥९॥

अ०—तदाननम् प्रसिद्धैः शिरोरुहैः यथा मधुरम् अभूत्, जटाभिः अपि एवम् (अभूत) पङ्कजम् षट्पदश्रेणिभिः एव न प्रकाशते (किन्तु) सशैवलासङ्गम् अपि (सत्) (प्रकाशते)।

व्याक०—रोहन्तीति रुहाः, इगुपधत्वात् कः, शिरसि रुहाः शिरोरुहाः, तैः। षट् पदानि येषां तेषां श्रेणिभिः षट्पदश्रेणिभिः, शैवलानामासङ्गः शैवलासङ्गः, तेन सह वर्तमानं सशैवलासङ्गम्, तुल्ययोगे बहुव्रीहिः । सहस्य सादेशः। सर्वास्तृतीयाः करणे ।

व्याख्या—तस्याः-पार्वत्याः, आननम्-मुखम्[1], प्रसिद्धैः-भूषितैः[2], शिरोरुहैः-केशैः, यथा-येन प्रकारेण, मधुरम्-प्रियम्[3], अभूत्-(अनुभूयते स्म) जटाभिरपि-प्रसाधनाभावेन परस्परं संश्लिष्टैः केशैरपि, एवम्-मधुरम्, अभूत् । पङ्कजम्-कमलम्, षट्पदानाम्-भ्रमराणाम्[4], श्रेणिभिरेव-पङ्क्तिभिरेव, न प्रकाशते-न शोभते, किन्तु सशैवलासङ्गमपि-शैवलानाम्-जलनीलिकानाम्, आसङ्गेन-योगेन सह वर्तमानमपि प्रकाशते-शोभते

भा०—गौरी शिरसि जटाः बभार। ताभिस्तदाननस्य शोभा न मनागपि पर्यहीयत । किन्तु यथा पूर्वम् अलङ्कृतैः केशैस्तन्मुखमशोभत, तथैव जटिलैरपि । मधुरा ह्याकृतयः सर्वथापि शोभन्त एव, यथा कमलं केवलं भ्रमरराजिभिरेव राजत इति न, अपि तु शैवलैरपि तच्छोभत एव ।

अलं०—अत्रैकस्यैव शोभारूपस्य समानधर्मस्योपमानोपमेयवाक्ययोः पृथक्पदैरभिधानात् प्रतिवस्तूपमा । पूर्वार्धे

१—आननं लपनं मुखम्—इत्यमरः। २—प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ—इत्यमरः।
३—स्वादुप्रियौ तु मधुरौ—इत्यमरः । ४—द्विरेफपुष्पलिड्भृङ्गषट्पदभ्रमरालय[illegible]

अलङ्काराभावेऽपि शोभाया अभिधानाद् अस्फुटा विभावना, तया च पार्वत्याः स्वाभाविकः सुषमातिशयो व्यज्यते । प्रकाशिकाविवरणकारौ परिवृत्तिमप्याहतुः, साप्यस्फुटैव ।

प्रतिक्षणं सा कृतरोमविक्रियां व्रताय मौञ्जीं त्रिगुणां बभार याम् ।
अकारि तत्पूर्वनिबद्धया तया सरागमस्या रशनागुणास्पदम् ॥१०॥

अ०—सा व्रताय प्रतिक्षणम् कृतरोमविक्रियाम् त्रिगुणाम् याम् मौञ्जीम् बभार, तत्पूर्वनिबद्धया तया अस्या रशनागुणास्पदम् सरागम् अकारि ।

व्याक—क्षणे क्षणे प्रतिक्षणम्, वीप्सायामव्ययीभावः । कृता रोम्णां विक्रिया यया ताम् कृतरोमविक्रियाम्, विक्रियाशब्दे करोतेः "कृञः श च" इति शप्रत्ययः । भावे "सार्वधातुके यक्" "रिङ् शयग्लिङ्क्षु" इति ऋतो रिङादेशः । त्रयो गुणा यस्यास्ताम् त्रिगुणाम्, गुणशब्दोऽत्र आवृत्तिपरः । तदेव पूर्वं यस्य तत् तत्पूर्वम्, तत्पूर्वं यथा तथा निबद्धया तत्पूर्वनिबद्धया, केवलसमासः । निबद्धशब्दे कर्मणि क्तः । अथवा निबद्धशब्दं भावक्तान्तं प्रकल्प्य तदेव पूर्वं निबद्धं (निबन्धनम्-धारणम्) यस्याः तयेति बहुव्रीहिः । रशनायाः गुणस्य आस्पदं रशनागुणास्पदम्, "आस्पदं प्रतिष्ठायाम्" इति सुट् । मौञ्जीम्-मुञ्जशब्दाद् विकारार्थेऽण्, ततो ङीप् । बभार-भरतेर्बिभर्तेर्वा लिट् । अकारि-कर्मणि लुङ्, "चिण् भावकर्मणोः" ।

व्याख्या—सा-पार्वती, व्रताय-तपसे, प्रतिक्षणम्-क्षणे क्षणे कृता-(कर्कशत्वाद्) विहिता, रोमविक्रिया-रोमाञ्चः यया तथाभूताम्, त्रिगुणाम्-त्रिरावृत्ताम्, याम्, मौञ्जीम्-मुञ्जतृणनिर्मितां मेखलाम्, बभार-धारितवती, तदेव पूर्वम्-प्रथमं यस्य तद् यथा तथा निबद्धया-धारितया, अथवा तदेव, पूर्वम्-प्रथमम्, निबद्धम्-धारणं यस्याः तथाभूतया, पूर्वं कदाप्यधृतया, तया-

मौञ्ज्या, अस्याः-पार्वत्याः, रशनायाः-कटिभूषणस्य, गुणः-सूत्रम्, तस्य, आस्पदम्-स्थानम्, जघनमितियावत्, सरागम्-लोहितम्, अकारि-कृतम् ।

भा०—यत्र कटिप्रदेशे पार्वती क्षौमादिनिर्मितां काञ्चीं धारयति स्म, तपःपरायणा तत्र मुञ्जतृणनिर्मितां त्रिरावृत्तां प्रखरां मेखलां दधार, यया अस्याः प्रतिक्षणं रोमाञ्चो जायते स्म । किञ्चतः पूर्वमधृतया अनया मौञ्ज्या अस्याः कटिप्रदेशः संघर्षणेन रक्तः कृतः ।

अलं०—तत्पूर्वनिबद्धयेति, त्रिगुणामिति च रागकरणे रोमविकारकरणे च हेतुतया साभिप्रायमिति परिकरः । रशनागुणस्थानमित्युक्त्या रशनास्थाने सा धृतेति परिवृत्तिर्व्यज्यत इति प्रकाशिका । अत्र विवरणकारो नायकवृत्तान्तप्रतीत्या समासोक्तिमपि दर्शयति, 'यथा कश्चित्कामी कयाचिन्नायिकया पूर्वं चिरसंगतः सन्, अपूर्वया ह्यधिकगुणयाऽन्यया संगतः सुतरां रक्तो भवति, तत्संयोगे प्रतिक्षणमुद्भूतरोमाञ्चोऽपि भवति, तथास्याः कटिप्रदेशो रशनया चिरसंगतः सन् त्रिगुणया तत्पूर्वनिबद्धया विहितरोमाञ्चया मौञ्ज्या नितरां सरागो विहितः' इति । वस्तुतस्तु नात्र समासोक्तेः स्वारस्यम्, तपः प्रसङ्गे तथाविधशृङ्गारस्मृतेरप्यननुगुणत्वात् । यदि चैवं बोधने महाकवेरभिप्रायोऽभविष्यत्, तर्हि न स मौञ्जीधारणे पार्वत्याः कर्तृत्वमकल्पयिष्यत् । नापि कटिप्रदेशं 'रशनागुणास्पदम्' इति नपुंसकत्वेन निरदेक्ष्यत् । तस्मात्कल्पनामात्रमेवेदं विवरणकृतः प्रतिभाति ।

विसृष्टरागादधरान्निवर्तितः स्तनाङ्गरागारुणिताच्च कन्दुकात् ।
कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तया करः ॥११॥

१—स्त्री कट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा—इत्यमरः । रशनाशब्दोऽयं दन्त्यमध्योऽपि, तेन क्वाचित्कः 'रसनागुणास्पदम्' इति पाठोऽपि व्याख्यातः ।

अ०—तया विसृष्टरागाद् अधराद् स्तनाङ्गरागारुणिताद् कन्दुकाद् च निवर्तितः करः कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः अक्षसूत्रप्रणयी (च) कृतः।

व्याक०—विसृष्टः रागो यस्य तस्माद् विसृष्टरागाद्, रागशब्दे रञ्जेतर्घञ्। स्तनयोः अङ्गरागेण अरुणितात् स्तनाङ्गरागारुणिताद्, अरुणितशब्दे गुणवाचकाद् अरुणशब्दात् तारकादित्वादितच्। अथवा गुणिवाचकाद् अरुणशब्दात् तत्करोतीति णिच्, तदन्तात् क्तः। कुशस्य अङ्कुराणाम् आदानेन परिक्षता अङ्गुलयो यस्य स कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः। अक्षाणां सूत्रस्य प्रणयी अक्षसूत्रप्रणयी। प्रणयिशब्दे-नयतेः "एरच्" ततः "अत इनिठनौ"। निवर्तितः-वर्ततेर्णिजन्तात् कर्मणि क्तः। तयेति करोतेः कर्तरि तृतीया। अधरात्, कन्दुकाद् इति पञ्चम्यौ अपादाने।

व्याख्या—तया-गौर्या, विसृष्टः-त्यक्तः, रागः-लाक्षारसेन रञ्जनं यस्य, तस्माद्, अधराद्-अधरोष्ठाद्, स्तनयोः-कुचयोः, (लग्नेन) अङ्गरागेण-विलेपनेन, अरुणिताद्-रक्तीकृतात्, (उत्पत्य पतनं कन्दुकस्य यदा भवति, तदा उच्छ्रितयोः कुचयोः सक्तं तत्तल्लग्नरागारुणं जायते) कन्दुकाच्च, निवर्तितः-वारितः, करः-हस्तः, कुशस्य-दर्भस्य, अङ्कुराणाम् (कण्टाकितानाम्) प्ररोहाणाम्, आदानेन-ग्रहणेन, परिक्षताः-सञ्जातव्रणाः, अङ्गुलयो यस्य तथाभूतः, अक्षसूत्रस्य-रुद्राक्षमालायाः, प्रणयी-प्रेमवान्, सहचरश्च, कृतः-विहितः।

भा०—पार्वत्याः करः पूर्वं सुकोमलेऽधरे लाक्षारसादिरञ्जनम्, कन्दुकक्रीडां चेति सुकुमारतरान् व्यापारानन्वतिष्ठत्। तपःकाले तु स कर्कशतरकुशोत्पाटने अक्षमालायाः सततं चालने च विनियुक्तः। अयं सारः यत् तपःपरायणा पार्वती सर्वविधं शरीरालङ्करणं मुमोच, अधरोष्ठस्य लाक्षारसेन रञ्जनं

१—निसृष्टरागाद् इति प्रकाशिकादौ। अर्थस्तु स एव।

तत्याज, चन्दनाद्यङ्गविलेपनाद् विरराम, मनोविनोदाय कन्दुकक्रीडां च परिजहार, किं च मुनिव्रताचरणाय कण्टकिनः कुशान् लुलाव, येषां कण्टकैः तस्याः कराङ्गुलयः परिक्षता अभवन्, अनिशं रुद्राक्षमालया जजाप चेति।

अलं०—एकस्यैव करस्य पर्यायेण (क्रमशः) अधराद्यनेकाधारसम्बन्धबोधनात् पर्यायालङ्कारः। परिवृत्तिर्व्यङ्ग्येति प्रकाशिकाविवरणयोः। तपोवीरः प्रधानम्।

महार्हशय्यापरिवर्तनच्युतैः स्वकेशपुष्पैरपि या स्म दूयते।
अशेत सा बाहुलतोपधायिनी निषेदुषी स्थण्डिल एव केवले ॥१२॥

अ०—या महार्हशय्यापरिवर्तनच्युतैः स्वकेशपुष्पैः अपि दूयते स्म सा बाहुलतोपधायिनी (सती) केवले स्थण्डिले एव अशेत (तत्रैव च) निषेदुषी

व्याक०—महान् अर्हो यस्याः (बहु०) तस्यां शय्यायां (कर्म) परिवर्तनैः (तत्पु०) च्युतानि (तत्पु०) महार्हशय्यापरिवर्तनच्युतानि, तैः। शय्याशब्दे शय्यतेऽत्रेति विग्रहे शीङ्धातोः "संज्ञायां समज···" इत्यादिना क्यप्, "अयङ् यि क्ङिति" इत्यनेनायङ्। च्युतैः-च्यवतेः क्तः। स्वस्याः केशानां पुष्पैः, स्वकेशपुष्पैः, दूयतेः करणे तृतीया। बाहुलताम् उपधत्ते इति बाहुलतोपधायिनी, उपपदसमासः, दधातेर्णिनिः, युगागमः। दूयते स्म-"लट् स्मे" इति स्मयोगे लट्। अशेत-शीङ्धातोः 'लङ्'। निषेदुषी-निषसादेति सीदतेः "भाषायां सदवसश्रुवः" इति लिटः क्वसुरादेशः। उगित्वान् ङीप्।

व्याख्या—या-गिरिजा, महान्, अर्हो मूल्यं यस्याः तथाभूतायां श्रेष्ठायाम्, हंसतूलिकाद्यास्तृतायाम्, शय्यायाम्-तल्पे, परिवर्तनैः-पार्श्वविवर्तनैः, च्युतानि-पतितानि, तथाविधैः, स्वकेशानाम्-स्वशिरोरुहाणाम्, पुष्पैरपि-कुसुमैरपि, दूयते स्म-क्लेशं प्राप, सा, (तपश्चरणसमये) बाहुलताम्-भुजवल्लीम्-उपधत्ते-उपधानीकरोति उपबर्हत्वेन उपयुङ्क्ते, इति तथाभूता सती,

केवले-संस्तरणशून्ये, स्थण्डिले-भूमौ एव, अशेत-शयनमकरोत्, तत्रैव निषेदुषी-निषसाद-उपविवेश च।

भा०—या पर्वतराजपुत्री पूर्वं मृदुतरतूलिकादिविराजिते कोमलोपबर्हसनाथिते बहुमूल्ये शयने निद्रासुखमन्वभूत्, तत्रापि च पुष्पस्पर्शेनापि यदङ्गेषु आघात इवाभूत्, पुष्पेभ्योऽपि कोमलतरत्वादङ्गानाम्, ईदृशी सुकुमारी सा इदानीं तपःप्रसङ्गेन अनास्तृतभूमौ स्वबाहुमेवोपधानीकृत्य स्वपिति, तत्रैवोपविशति च। भूमिशयनस्य तपोऽङ्गस्यानुष्ठानमनेनोक्तं भवति।

अलं०—अननुरूपयोर्घटनावर्णनाद्विषमः। कष्टसहिष्णुतया तपस्युत्साहातिशयो व्यज्यते।

पुनर्ग्रहीतुं नियमस्थया तया द्वयेऽपि[1] निक्षेप इवार्पितं द्वयम्।
लतासु तन्वीषु विलासचेष्टितं विलोलदृष्टं[2] हरिणाङ्गनासु च ॥१३॥

अ०—नियमस्थया तया विलासचेष्टितं तन्वीषु लतासु च विलोलदृष्टम् हरिणाङ्गनासु इति द्वयं द्वये अपि पुनः ग्रहीतुं निक्षेपः अर्पितमिव।

व्याक०—नियमे तिष्ठतीति नियमस्था तया, "सुपि स्थः" इति कः। विलासेन चेष्टितं विलासरूपं वा चेष्टितम्, विलासचेष्टितम्, चेष्टितमिति चेष्टेः भावे क्तः। विलोलं दृष्टं विलोलदृष्टम्, दृष्टमिति पश्यतेः भावे क्तः। हरिणानाम् अङ्गनासु हरिणाङ्गनासु। द्वये, द्वयम्-उभयत्र द्विशब्दात् तयप्, तस्य अयजादेशः, पूर्वं सप्तम्यन्तम्, अपरं प्रथमान्तम्। ग्रहीतुम्-गृह्णातेः "तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्" इति तुमुन्, निक्षेपः क्षिपतेर्घञ्। तयेति कर्तरि तृतीया।

व्याख्या—नियमस्थया-व्रतवत्या, तया-गिरिजया, विलासेन[3]-स्त्रीणां स्वाभाविकेन (हावभेदेन) यच्चेष्टितम्-अङ्गानां म-

---

१—द्वयीषु इति प्रकाशिका। २—विलोलदृष्टिः इति विवरणम्।

३—यानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम्। विशेषस्तु विलासः स्यादिष्टसंदर्शनादिना—इति दर्पणे।

नोहरो व्यापारः, (स एव विलास इति विलासरूपं चेष्टितमिति वा व्याख्येयम्) तत्, तन्वीषु-कृशासु, लतासु-मालत्यादि-वल्लीषु, च-किं च, विलोलदृष्टम्-चञ्चला दृष्टिः, हरिणाङ्गनासु-मृगीषु, इति (उक्तम्) द्वयम् द्वयेऽपि-उक्तद्वये (युगपत्) पुनः-प्रियसमागमकाले, ग्रहीतुम्-प्रत्यादातुम्, निक्षेपः अर्पितमिवं-न्यासरूपेण दत्तं किमु ।

भा०—पर्वतशिखरे तपश्चरन्त्यां पार्वत्यां स्त्रीस्वभावसुलभो विलासः चञ्चला दृष्टिश्च नावलोक्यते स्म, किन्तु तादृग् विलासादिकं लतासु हरिणीषु च दृश्यते स्म, तत्र कविरुत्प्रेक्षते-यथा लोके कश्चित् कार्यान्तरप्रसङ्गेन स्वकीयं वस्तु कञ्चित् कालम् अवधिं कृत्वा अन्यस्य पार्श्वे न्यासरूपेण ददाति, अवधिसमाप्तौ च तद् वस्तु ततो गृह्णाति, तथैव पार्वत्यापि तपः-प्रतिबन्धकीभूतं विलासादिकं तपःसमाप्तिपर्यन्तं स्वप्रतिवेशिनीभ्यः लताभ्यो हरिणीभ्यश्च निक्षेपरूपेण अर्पितम्, तपःसमाप्तौ सा निक्षिप्तं स्वकीयं वस्तु ताभ्यो ग्रहीष्यति इति ।

अलं०—व्रतस्थायां पार्वत्यामदृष्टयोर्लतादिस्थितयोः विलासविलोलदृष्टयोः पार्वत्यर्पितनिक्षेपत्वेन सम्भावनाद् उत्प्रेक्षा। पार्वत्या विलासादिकस्य लतादीनां विलासादिकस्य च मिथः सादृश्यं व्यङ्ग्यम् । नियमस्थयेत्यर्पणे साभिप्रायमिति परिकरः। तपःसमाप्तौ यदा पार्वती स्वीयं विलासादिकं स्वीकरिष्यति, तदा लताद्या विलासरहिताः प्रत्येष्यन्ते, तदग्रे तद्विलासानामतिक्षुद्रमूल्यत्वादिति च व्यज्यते । द्वयोरेकधर्मोक्त्या तुल्ययोगितालङ्कार इति प्रकाशिका ।

अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान् घटस्तनप्रस्रवणैर्व्यवर्धयत् ।
गुहोऽपि येषां प्रथमाप्तजन्मनां न पुत्रवात्सल्यमपाकरिष्यति ॥१४॥

१—घटस्तनप्रस्रविनी, घटस्तनप्रस्रविणी इति वा विवरणे । प्रस्रविनी सती पार्वती व्यवर्धयत् इति पार्वतीविशेषणम् ।

अ०—अतन्द्रिता सा स्वयम् एव वृक्षकान् घटस्तनप्रस्रवणैः व्यवर्धयत्, गुहः अपि प्रथमाप्तजन्मनाम् येषाम् पुत्रवात्सल्यम् न अपाकरिष्यति।

व्याक०—न तन्द्रिता अतन्द्रिता। तन्द्रिता 'तन्द्रा संजाता अस्याः' इति तन्द्राशब्दात् "तदस्य संजातमिति तारकादिभ्य इतच्"। घटौ एव स्तनौ, तयोः प्रस्रवणैः घटस्तनप्रस्रवणैः। प्रस्रवणशब्दे प्रस्रवन्तीति स्रवतेः कर्तरि ल्युः। अथवा घटस्तनावेव प्रस्रवणानि घटस्तनप्रस्रवणानि, अत्र पक्षे प्रस्रवणशब्दे प्रस्रवन्त्यस्मात् पयांसि, इत्यपादाने ल्युट्। प्रथमम् आप्तं जन्म यैस्तेषां प्रथमाप्तजन्मनाम्। पुत्रस्य वात्सल्यं पुत्रवात्सल्यम्, पूरणगुणेत्यादि निषेधस्तु न शङ्क्यः, तस्यानित्यत्वात्। पुत्रोचितं वात्सल्यमिति मध्यमपदलोपी तत्पुरुषो वास्तु। वृक्षकान्-वृक्षशब्दादल्पार्थे कन्। व्यवर्धयत्-णिजन्ताद् वर्धयतेर्लङ्। येषामिति पुत्रवात्सल्यस्य सम्बन्धसामान्ये षष्ठी। यद्विषयकं वात्सल्यमित्यर्थः।

व्याख्या—अतन्द्रिता-अनलसा, सा-पार्वती, स्वयमेव-आत्मनैव, (न तु परिजनद्वारेण) वृक्षकान्-स्वल्पस्वल्पान् पादपान्, घटस्तनयोः-स्तनरूपयोःघटयोः, प्रस्रवणैः-प्रसृतैः पयोभिः, अथवा घटस्तनावेव प्रस्रवणानि-निर्झराः, तैः, व्यवर्धयत्-अपोषयत्-असिचत्। गुहः-(पश्चाज्जनिष्यमाणः) कुमारोऽपि, प्रथमम्-पूर्वम् आप्तम्-प्राप्तम्, जन्म-उत्पत्तिर्यैस्तेषाम्-अग्रजानाम्, येषाम्-वृक्षाणाम्, (वृक्षविषयकम्) पुत्रवात्सल्यम्-पुत्रप्रेम, न अपाकरिष्यति न-निवर्तयिष्यति।

भा०—व्रतस्था पार्वती आलस्यं दूरतस्तत्याज, तत्रत्यान् स्वल्पस्वल्पान् पादपान् स्वयमानीतैः कलशजलैः सिषेच, 'स्वयंदासास्तपस्विनः' इति न्यायात्। स्वसंवर्धितेषु तेषु पादपेषु पार्वत्यास्तथाविधं दृढं पुत्रवात्सल्यं सञ्जातम्, यदनुभूय कविस्तर्कयति-यद् यदा पार्वत्याः कार्तिकेयो नाम औरसः पुत्रः

सञ्जनिष्यते, तं दृष्ट्वापि तस्या एतेषु पादपेषु तत् पुत्रवात्सल्यं न निवर्तिष्यते। यतः सा तान् स्वज्येष्ठपुत्रत्वेन निरीक्षते।

अलं०—घटे स्तनत्वारोपाद्रूपकम्, न तु लुप्तोपमा। 'पुत्रवात्सल्यम्' इत्युक्ते रूपकानुगुणत्वात्। गुहस्यातिविशिष्टस्यैषु पुत्रस्नेहापाकरणयोग्यतायामपि तन्निषेधाद्विरोध इति प्रकाशिका।

अरण्य[1]बीजाञ्जलिदानलालितास्तथा च तस्यां हरिणा विशश्वसुः।
यथा तदीयैर्नयनैः कुतूहलात् पुरः सखीनाममिमीत लोचने ॥१५॥

अ०—(किं) च अरण्यबीजाञ्जलिदानलालिताः हरिणाः तस्याम् तथा विशश्वसुः यथा (सा) कुतूहलात् तदीयैः नयनैः पुरः सखीनाम् लोचने अमिमीत

व्याक०—अरण्यस्य बीजानाम् अञ्जलेः दानेन लालिताः अरण्यबीजाञ्जलिदानलालिताः। लालिता इति णिजन्ताल्लल-धातोः क्तः। विशश्वसुः-श्वसितेर्लिट्। अमिमीत-'माङ् माने शब्दे च' धातोर्लङ्, शपः श्लुः, "श्लौ" इति द्वित्वम्। लोचने इति मानक्रियाकर्मणि द्वितीया। नयनैः-मानक्रियाकरणे सहयोगे वा तृतीया। कुतूहलादिति हेतौ पञ्चमी।

व्याख्या—किं च, अरण्यबीजानाम्-कर्षणादिना विनैवारण्ये प्ररोहणशीलानां नीवारादीनाम्, अञ्जलेः[2]-पाणिद्वयपरिमितस्य भागस्य, दानेन-वितरणेन, लालिताः-पालिताः, हरिणाः-मृगाः, तस्याम्-पार्वत्याम्, तथा-तेन प्रकारेण, विशश्वसुः-विश्वासं प्रापुः, यथा, सा-पार्वती, कुतूहलात्-कौतुकात्, तदीयैः-मृगाणाम्, नयनैः-नेत्रैः, पुरः-अग्रे (वर्तमानानाम्) सखीनाम्-सहचरीणाम्, लोचने-नेत्रे, अमिमीत-द्वयोस्तुलनामकरोत्। केचित्तु-सखीनां पुरः-अग्रे (स्वकीये एव) लोचने

१—'आरण्यबीजे'ति तु काचित्कोऽपपाठः। वृत्तभङ्गापत्तेः।

२—पाणिर्निकुब्जः प्रसृतिस्तौ युतावञ्जलिः पुमान् इत्यमरः।

अभिमीतेत्येवं व्याचक्षते । परं पार्वत्याः स्वनेत्रसौन्दर्यगर्वस्तेन व्यञ्जितः स्यात्, स च व्रतस्थाया अनुचित इति पूर्वैव व्याख्या युक्ता भाति ।

भा०—पार्वती नीवारश्यामाकादिभिर्मुनिधान्यैर्हरिणान् पुपोष । नीवाराणामञ्जलिं तेभ्योऽदात्, न तु कणमात्रम् । ते हरिणास्तस्यां तथा विश्वासं प्रापुः, यथा ते निर्भयं तस्याः समीपमाजग्मुः, सा च 'मम सहचरीणां नेत्रे विशाले, उतैतेषां हरिणानाम्' इति जिज्ञासमाना कौतुकात् तेषां नेत्रे स्वाङ्गुल्यादिना परिममे, परन्तु परिमाणकरणसमये जायमानेऽप्यक्षिनिपीडने हरिणा न मनागपि क्षोभं प्रापुः । अत्रैवं तिरश्चां विश्वासस्य परां काष्ठां प्रतिपादयता कविकुलगुरुणा पार्वत्यां महती अहिंसाप्रतिष्ठा व्यञ्जिता ।

अलं०—अत्राप्रस्तुतेन कार्येण प्रस्तुतस्य कारणस्य विश्वासातिशयेन समीपस्थितेः प्रतिपादनादप्रस्तुतप्रशंसा । व्यङ्ग्यार्थो भावे दर्शितः ।

कृताभिषेकां हुतजातवेदसं त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम् ।
दिदृक्षवस्तामृषयोऽभ्युपागमन्न धर्मवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते ॥१६॥

अ०—कृताभिषेकाम् हुतजातवेदसम् त्वगुत्तरासङ्गवतीम् अधीतिनीम् ताम् दिदृक्षवः ऋषयः अभ्युपागमन्, धर्मवृद्धेषु वयः न समीक्ष्यते ।

व्याक०—कृतः अभिषेको यया तां कृताभिषेकाम् । हुतः जातवेदा यया तां हुतजातवेदसम् । त्वचा उत्तरासङ्गवतीम् त्वगुत्तरासङ्गवतीम्, त्वचेति प्रकृत्यादित्वात्तृतीया, अथवा त्वगेवोत्तरासङ्गोऽस्या अस्तीति तत्पुरुषान्मतुप् । धर्मेण वृद्धेषु धर्मवृद्धेषु । अधीतिनीम्-अधीतमस्या अस्तीति विग्रहः । इङ्धातोः क्तः, ततः "इष्टादिभ्यश्च" इति 'इनिः' । दिदृक्षवः-पश्यतेः सन्नन्तादुः । तामिति दर्शनकर्मणि द्वितीया, 'न लोकेति' षष्ठ्या निषेधात् । सर्वाणि विशेषणानि तपस्याया विशेषणानि ।

अभ्युपागमन्-गच्छतेर्लुङि प्रथमपुरुषबहुवचनम् । 'अभि' 'उप' 'आ' इत्युपसर्गत्रयम् । समीक्ष्यते-ईक्षतेः कर्मणि लट् । वय इति ईक्षणस्य उक्ते कर्मणि प्रथमा । विद्वद्भिरिति कर्तृपद-मध्याहार्यम् ।

व्याख्या—कृतः-विहितः, अभिषेकः-स्नानं (अर्थात् प्रत्यहं त्रिवारम्) यया तथाभूताम्, हुतः-तर्पितः, जातवेदाः-अग्नि-र्यया तथाभूताम्, कृतहोमाम्, त्वचा-वल्कलेन, उत्तरासङ्गवतीम्-उत्तरीयवतीम्, अथवा त्वगेव उत्तरासङ्गः-उत्तरीयवस्त्रम्, त-द्वतीम्, वृक्षत्वचं परिदधतीम्, उपरि दधतीं च, अधीतिनीम्-स्वाध्यायं कुर्वतीम्, ताम्-पार्वतीम्, दिदृक्षवः-द्रष्टुमिच्छवः, ऋषयः-अरण्यस्था दीर्घतपसोऽपि, अभ्युपागमन्-तस्याः स-मीपमागतवन्तः । ज्येष्ठेन कनिष्ठस्योपसत्तिरनुचितेति शङ्कां निवर्तयितुमाह-धर्मेण-साधुकर्मणा, वृद्धेषु-ज्येष्ठेषु, वयः-अ-वस्था, न समीक्ष्यते-न विचार्यते-न प्रमाणीक्रियते इति यावत् ।

भा०—पार्वत्या प्रत्यहं त्रिषवणेन (वारत्रयं स्नानेन) श-रीरशुद्धिः संपादिता, तपोऽङ्गेन हवनेन उत्तरीयस्याप्यनुराग-त्यागेनान्तःकरणशुद्धिः, प्रत्यहमध्ययनेन चात्मशुद्धिः । तेन च वैराग्यवृद्धत्वम् (त्वगुत्तरासङ्गवतीमिति विशेषणसूचितम्) ज्ञानवृद्धत्वम् (अधीतिनीम्) शीलवृद्धत्वं चास्यां प्रतिष्ठित-मित्यस्या दर्शनार्थमुपदेशश्रवणार्थं च ऋषयोऽप्यस्या आश्रम-मागच्छन् । ननु वयसा कनिष्ठायाः पार्वत्याः समीपे वयोवृद्धा-नामृषीणाम् (सेवार्थम्) आगमनमनुचितमिव भाति, नैतत्, सेव्यसेवकभावविचारे धर्मवृद्धस्यैव सेव्यतास्वीकारात्, अ-ल्पवयस्काया अपि धर्मेण वृद्धायाः पार्वत्याः समीपे ऋषीणा-मागमनं नानुचितमिति ।

अलं०—सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । स-

र्वाणि विशेषणानि दिदृक्षयागमने प्रयोजकानि साभिप्रायाणीति परिकरश्च ।

विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सरं द्रुमैरभीष्टप्रसवार्चितातिथि ।
नवोटजाभ्यन्तरसंभृतानलं तपोवनं तच्च[1] बभूव पावनम् ॥१७॥

अ०—(किं) च विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सरम् द्रुमैः अभीष्टप्रसवार्चितातिथि नवोटजाभ्यन्तरसंभृतानलम् तत् तपोवनम् पावनम् बभूव ।

व्याक०—विरोधिभिः सत्त्वैः (कर्म०) उज्झितः (तत्पु०) पूर्वः मत्सरः यस्मिन् (बहु०) तद् विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सरम् । विरोधिशब्दे-रुन्धेस्ताच्छील्ये णिनिः, अथवा घञन्ताद् विरोधशब्दाद् मत्वर्थीय इनिः। उज्झित इति उज्झतेः क्तः। अभीष्टैः प्रसवैः (कर्म०) अर्चिताः (तत्पु०) अतिथयो यस्मिन् (बहु०) तद् अभीष्टप्रसवार्चितातिथि । अभीष्टशब्दे-अभिपूर्वाद् इच्छतेः क्तः । प्रसवशब्दे षूङ् धातोः "ऋदोरप्" । नवानाम् उटजानाम् अभ्यन्तरे संभृताः अनलाः यत्र तद् नवोटजाभ्यन्तरसंभृतानलम् । द्रुमैः-अर्चनक्रियायाः करणे कर्तृत्वेन विवक्षिते तृतीया ।

व्याख्या —किं च, विरोधिभिः-अन्योन्यं प्रति स्वाभाविकं शत्रुभावं दधद्भिः, सत्त्वैः-जीवैः-गोव्याघ्रादिभिः, उज्झितः-त्यक्तः, पूर्वः-अनादिसिद्धः, मत्सरः-द्वेषो यस्मिन् तथाभूतम्-हिंसाराहितम्, द्रुमैः-वृक्षैः, (कर्तृभिः) अभीष्टैः-प्रियैः-मनोहरैः, प्रसवैः[2]-फलैः पुष्पैश्च, अर्चिताः-सत्कृताः, अतिथयः-अभ्यागताः, यस्मिन् तथाभूतम्, नवानाम्-नूतननिर्मितानाम्, उटजानाम्-पर्णशालानाम्, अभ्यन्तरे, संभृताः-आहिताः, अनलाः-अग्नयः, यत्र तथाभूतम्, तद्-गौरीशिखरस्थं-तपोवनम्, पावनम्-पवित्रम्, बभूव-जातम् ।

१—'तत्र' इति पाठान्तरम् ।

२—स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने—इत्यमरः ।

भा०—तत्र गौरीशिखरे पार्वत्यास्तपःप्रभावेन न केवलं तदाश्रमस्य, अपि तु सर्वस्यापि तपोवनस्य परा पवित्रतासीत्, यद्दर्शनादप्यन्येषां पवित्रता सम्भवति स्म । अस्यास्तपःप्रभावेनैव विरोधिभिर्जीवैः-गोव्याघ्रेण, सिंहहरिणेन, सर्पमयूरेण चेत्यादिभिः स्वाभाविको विरोधस्त्यक्तः, वृक्षा यथेष्टं फलानि पुष्पाणि चोत्पाद्यातिथीन् परिचेरुः, अभिनवाश्च बहवस्तपस्विनो जाताः, येन नवेषूटजेषु अग्नय आधीयन्ते स्म ।

अलं०—पावनत्वप्रयोजकानि साभिप्रायाणि विशेषणानीति पूर्ववत्परिकरः । तपःप्रभावातिशयो व्यङ्ग्यः ।

यदा फलं पूर्वतपःसमाधिना न तावता लभ्यममंस्त काङ्क्षितम् ।
तदानपेक्ष्य स्वशरीरमार्दवं तपो महत् सा चरितुं प्रचक्रमे ॥ १८ ॥

अ०—सा यदा तावता पूर्वतपःसमाधिना काङ्क्षितम् फलम् लभ्यम् न अमंस्त, तदा स्वशरीरमार्दवम् अनपेक्ष्य महत् तपः चरितुम् प्रचक्रमे ।

व्याक०—पूर्वेण तपसः समाधिना पूर्वतपःसमाधिना । स्वस्याः शरीरस्य मार्दवं स्वशरीरमार्दवम् । मार्दवशब्दे मृदुशब्दाद् "इगन्ताच्च लघुपूर्वात्" इति भावेऽण् । अनपेक्ष्य-अपपूर्वाद् ईक्षतेर्ल्यप्, ल्यबन्तस्य नञा समासः । यदा-तदा-यत्तच्छब्दाभ्यां कालार्थे दा । तावता-तच्छब्दात् परिमाणे वतुः । "आ सर्वनाम्नः" । काङ्क्षितम्-काङ्क्षतेः क्तः । लभ्यम्-"पोरदुपधात्" इति लभेः शक्यार्थे यत् । अमंस्त-मन्यतेर्लुङि रूपम् । प्रचक्रमे-क्राम्यतेर्लिट् "प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्" इत्यात्मनेपदम् । समाधिनेति लभतेः करणे तृतीया ।

व्याख्या—सा-पार्वती, यदा-यस्मिन् काले, तावता-तावत्परिमाणेन, पूर्वेण-पूर्ववर्णितप्रकारेण, तपःसमाधिना-तपोनि-

---

१—'सर्वसमा समाधिना' इति प्रकाशिकाविवरणयोः । सर्वत्र-शीतोष्णप्रियाप्रियादिषु समा तुल्यवृत्तिः पार्वतीति तद्व्याख्यानम् ।

२—'वाञ्छितम्' इति पाठान्तरम् ।

यमेन, काङ्क्षितम्-अभिलषितम्, फलम्-शिवप्रसादरूपम्, लभ्यम्-प्राप्तुं शक्यम्, न अमंस्त-न विचारयति स्म । तदा-तस्मिन्नेव काले, स्वशरीरस्य-स्ववपुषः, मार्दवम्-कोमलत्वम्, अनपेक्ष्य-अविगणय्य, महद्-अधिकम्, तपः-तपश्चर्याम्, चरितुम्-कर्तुम्, प्रचक्रमे-प्रारेभे ।

भा०—यदा चिरं तप्त्वा पार्वत्या चिन्तितम्-यदीदृशेन लघुना तपसा ममेष्टसिद्धिर्न भविष्यति, इति, तदा सा शरीरस्थितिमनपेक्ष्य घोरे तपसि प्रवृत्ताभूत् ।

अलं०—महत्तपश्चरणे कारणोपन्यासात्काव्यलिङ्गम् ।

क्लमं ययौ कन्दुकलीलयाऽपि[1] या तया मुनीनां चरितं व्यगाह्यत ।
ध्रुवं वपुः काञ्चनपद्मनिर्मितं[2] मृदु प्रकृत्या च ससारमेव च ॥१९॥

अ०—या कन्दुकलीलया अपि क्लमं ययौ, तया मुनीनाम् चरितम् व्यगाह्यत । ध्रुवम् (अस्याः) वपुः काञ्चनपद्मनिर्मितम् (अस्ति) (यदिदम्) प्रकृत्या मृदु च ससारम् एव च (अस्ति)

व्याक०—कन्दुकेन कन्दुकस्य वा लीलया कन्दुकलीलया । क्लमसाधने तृतीया । काञ्चनस्य पद्मेन निर्मितं काञ्चनपद्मनिर्मितम् । निर्मितम्-निर्पूर्वान् मातेः क्तः, "द्यतिस्यतिमास्थामित्तिकिति" इतीत्वम् । सारेण सह वर्तत इति ससारम् । यद्वा-सह-विद्यते सारो यस्मिंस्तत् ससारमिति अन्यपदार्थे बहुव्रीहिः । व्यगाह्यत गाहतेः कर्मणि लङ् । तयेति गाहतेः अनुक्ते कर्तरि तृतीया । प्रकृत्या-प्रकृत्यादित्वात् तृतीया । एवकारोऽप्यर्थः, अयोगव्यवच्छेदार्थो वा ।

१—'कन्दुकसेवया' इति पाठान्तरम् । परं सेवायाः क्लमजनकत्वस्वाभाव्यादपिशब्दघटिते विरोधाभिप्रायकेऽत्र वाक्ये नास्य पाठस्य स्वारस्यम्, लीलाशब्द एवात्र समुचिततरः । २—'काञ्चनपद्मधर्मि' इति प्रकाशिकाविवरणयोः । वपुर्विशेषणमेव । काञ्चनपद्मस्थानमित्यर्थः ।

व्याख्या—या-पार्वती, कन्दुकलीलया-कन्दुकक्रीडयापि, क्लमम्-श्रमम्-ग्लानिम्, ययौ-प्राप, तया, मुनीनां चरितम्-अतिकठिनं तपः, व्यगाह्यत-अक्रियतेत्यर्थः । ध्रुवम्-निश्चितम्, अस्याः-देव्याः, वपुः-शरीरम्, काञ्चनपद्मेन-स्वर्णकमलेन, निर्मितम्-रचितम्, अस्ति, यदिदम्, प्रकृत्या-स्वभावेन-पद्मस्वभावेन सुवर्णस्वभावेन च, मृदु च-कोमलं च, ससारमेव च-कठिनमपि च, अस्तीति शेषः । अरुणाचलनाथस्तु 'काञ्चनपद्मधर्मि' इति पाठं मत्वा 'यद्वपुः काञ्चनपद्मधर्मि भवति, तत्प्रकृत्या मृदु च ससारं च भवतीति' सामान्यपरतया व्याचख्यौ ।

भा०—पार्वत्याः कठिनतपःप्रवृत्तिं साश्चर्यमाह कविः-यत् कन्दुकक्रीडामात्रेणापि यस्याः शरीरे श्रान्तिरुदभूत्, तया विशिष्टमुनिसंपाद्यं परमं तपः कर्तुमारब्धम् । तत्रैवोत्प्रेक्षते-यन्नूनं तस्याः शरीरं काञ्चनपद्मेन निर्मितमस्ति-यत्पद्मधर्मेण सुकुमारम्, सुवर्णधर्मेण कठोरमपि च वर्तते ।

अलं०—पार्वत्याः शरीरे कठिनतपःप्रवृत्तिं हेतूकृत्य काञ्चनपद्मनिर्मितत्वमुत्प्रेक्षितमित्युत्प्रेक्षां मल्लिनाथ आह । अरुणाचलनाथस्तु पाठान्तरानुसारं काञ्चनपद्मधर्मित्वस्य ससारत्वेन व्याप्तिः प्रदर्शितेत्यर्थान्तरन्यासप्रकारोऽयमित्याह । तपोवीरे मुख्ये विस्मयोऽत्र सञ्चारी ।

शुचौ चतुर्णां ज्वलतां हविर्भुजां शुचिस्मिता मध्यगता सुमध्यमा ।
विजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभामनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत ॥२०॥

अ०—शुचौ ज्वलताम् चतुर्णाम् हविर्भुजाम् मध्यगता शुचिस्मिता सुमध्यमा (पार्वती) नेत्रप्रतिघातिनीम् प्रभाम् विजित्य अनन्यदृष्टिः (सती) सवितारम् ऐक्षत ।

व्याक—हविर्भुञ्जत इति हविर्भुजः, तेषाम् । शुचि स्मितम् यस्याः सा शुचिस्मिता । शोभनः मध्यमो यस्याः सा सुमध्यमा,

---

१—ज्वलतां शुचिस्मिता हविर्भुजां मध्यगता इति पाठान्तरम्

मध्यमशब्दे "मध्यान्मः"। नेत्रे प्रतिहन्तीति नेत्रप्रातिघातिनी, ताम्, हन्तेर्णिनिः, हस्य घः, "हनस्तोऽचिण्णलोः" इति नस्य तः। न अन्यस्मिन् दृष्टिः यस्याः सा अनन्यदृष्टिः।

व्याख्या—शुचौ-ग्रीष्मे, ज्वलताम्-दीप्तिमताम्, चतुर्णाम्-चतुर्दिगवस्थितानां चतुःसंख्याकानाम्, हविर्भुजाम्-अग्नीनाम्, मध्यगता-मध्ये स्थिता, शुचि-स्वच्छम्, स्मितम्-मन्दहासो यस्यास्तथाभूता, सुमध्यमा-शोभनमध्यदेशा, पार्वती, नेत्रे-नयने, प्रतिहन्ति-(प्रखरतया) प्रतिबध्नाति, इति तथाभूताम्-(सवितुः) प्रभाम्-तेजः, विजित्य-सहनेन परिभाव्य, अनन्यदृष्टिः-सूर्यादितरन्न पश्यन्ती सती, सवितारम्-सूर्यम्, ऐक्षत-अवालोकत।

भा०—'ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थः' इति शास्त्रमनुसृत्य पञ्चाग्नितपस्तया प्रारब्धम्। चतसृषु दिक्षु चत्वारोऽग्नयः, पञ्चमस्तु सवितेति पञ्चाग्नयस्तत्र प्रसिद्धाः। तेनैव क्रमेणाग्निचतुष्टयमध्यगतयानया सवितरि निश्चला दृष्टिः स्थापिता। यद्यपि 'सुमध्यमा' (कृशमध्यदेशा) इयमिति ईदृशेन तपसा परा ग्लानिरस्याः सम्भाविता, तथापि सा तथाविधेऽपि तपसि वर्तमाना 'शुचिस्मिता', तेन खेदाभावो ध्वनितः। न च नेत्रे अप्यस्याः सूर्यं पश्यन्त्याः प्रतिहते-इत्यहो।

अलं०—विशेषणयोः साभिप्रायत्वात्परिकरः। सत्यपि क्लमहेतौ क्लमाभावो व्यञ्जित इति व्यङ्ग्यां विशेषोक्तिं श्रीमन्नारायणः सूचयति।

तथाऽतितप्तं सवितुर्गभस्तिभिर्मुखं तदीयं कमलश्रियं दधौ।
अपाङ्गयोः केवलमस्य दीर्घयोः शनैः शनैः श्यामिकया कृतं पदम्॥२१

---

१ शुचिर्ग्रीष्माग्निशृङ्गारेष्वाषाढे शुद्धमन्त्रिणि, ज्येष्ठे च पुंसि धवले शुद्धेऽनुपहते त्रिषु। इति मेदिनी।

२—अतितप्तम् इति मल्लिनाथव्याख्यायाम्।

अ०—सवितुः गभस्तिभिः तथा अभितप्तम् तदीयम् मुखम् कमलाश्रियम् दधौ, श्यामिकया केवलम् अस्य दीर्घयोः अपाङ्गयोः शनैः शनैः पदम् कृतम्

व्याक०—सवितुः-षूधातोस्तृच्, गभस्तिसम्बन्धे षष्ठी। अभितप्तम्-अभिपूर्वात् तपेः क्तः। दधौ-दधातेर्लिट्। श्यामिकया-करोतेः कर्तरि तृतीया। केवलशब्दोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः।

व्याख्या—सवितुः-सूर्यस्य, गभस्तिभिः-किरणैः, तथा-पूर्वोक्तप्रकारेण, अभितप्तम्-आभिमुख्येन तप्तम्, तदीयम्-तस्याः पार्वत्याः, मुखम्-आननम्, कमलाश्रियम्-कमलशोभाम्, दधौ-धारयामास, श्यामिकया-रवितापजन्यकालिम्ना, केवलम्, अस्य-पार्वत्या मुखस्य, दीर्घयोः-विस्तीर्णयोः, अपाङ्गयोः-नेत्रप्रान्तयोरेव, शनैः शनैः-मन्दं मन्दम्, पदम्-स्थानम्, कृतम्।

भा०—सूर्याभिमुखं सततं निरीक्षणेऽपि मुखे कापि विकृतिस्तस्या नाभूत्, प्रत्युत यथा सूर्यांशुभिः स्पृष्टं कमलं नितरां शोभते, तथा तन्मुखमप्यशोभत। कालिमा तु तत्रावकाशमलभमानः सुकुमारतरयोर्नेत्रप्रान्तयोः शनैः प्रावर्तत। तेन च नेत्रप्रान्तयोः शोभैव, न तु म्लानत्वमिति द्योतितं भवति। तापकृता विषादकृता वा श्यामिका मुखे नास्तीत्याकूतम्।

अलं०—श्यामिका नेत्रप्रान्तयोःप्रवृत्ता, न मुखे-इति केवलशब्देन बोधनात्परिसंख्यालङ्कारः। मुखेऽवकाशमलभमाना श्यामिका मुखसम्बन्धिनोर्नेत्रप्रान्तयोः स्वं बलं प्राकटयदिति व्यङ्ग्यं प्रत्यनीकं विवरणकार आह। 'अस्य' इति नेत्रप्रान्तयोर्मुखसम्बन्धिताबोधनं तत्र परमनुकूलम्। अभितप्तमपि मुखं न म्लानमिति विरोधोऽपि व्यङ्ग्यः। 'कमलश्रियं दधौ' इति निदर्शनापि। कठिनेऽपि तपसि पार्वत्या हर्षो व्यज्यते।

अयाचितोपस्थितमम्बु केवलं रसात्मकस्योडुपतेश्च रश्मयः।
बभूव तस्याः किल पारणाविधिर्न वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः॥२२॥

अ०—अयाचितोपस्थितम् केवलम् अम्बु रसात्मकस्य उडुपतेः रश्मयः च तस्याः पारणाविधिः बभूव किल, वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः (पारणाविधिः) न (बभूव)

व्याक०—न याचितमयाचितम्, तच्च तदुपस्थितं च अयाचितोपस्थितम्। उपस्थितमिति तिष्ठतेः क्तः, इत्वम् । रसः आत्मा यस्य तस्य रसात्मकस्य "शेषाद् विभाषा" इति कप् । उडूनां पत्युः उडुपतेः । "पतिः समास एव" इति घिसंज्ञा । पारणाया विधिः पारणाविधिः, पारणाशब्दे पारयतेर्युच् । पारणैव वा विधिः पारणाविधिः । विधिरिति भावे किः । वृक्षाणां वृत्तेः व्यतिरिक्तं साधनं यस्य स वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः । वृत्तिशब्दे वर्ततेः करणे क्तिन् । व्यतिरिक्तशब्दे-'वि' 'अति' एतत्पूर्वाद् रिचिर् धातोः क्तः । विधेयस्य पारणाविधेः प्राधान्याद् बभूवेत्येकवचनान्तं क्रियापदम् ।

व्याख्या—अयाचितम्-अप्रार्थितमेव, उपस्थितम्-उपनतम्, केवलम्, वस्त्वन्तररहितम्-अम्बु-(मेघ) जलम्, रसात्मकस्य-जलमयस्य, उडुपतेः-चन्द्रमसः, रश्मयः-किरणाश्च, तस्याः-पार्वत्याः, पारणाविधिः-भोजनकर्मसाधनं बभूव, किलएतत् पुराणादिषु प्रसिद्धम् । वृक्षाणाम्-पादपानाम्, वृत्तेः जीवनोपायाद् (अप्रार्थितोपनताद् मेघोदकाद् इन्दुकिरणेभ्यश्च) व्यतिरिक्तम्-भिन्नम्, साधनम्-उपायो यस्य तथाभूतः, पारणाविधिः, न बभूव। पूर्वोक्तद्वयातिरिक्तं तया न किमप्युपयुक्तमिति।

भा०—पार्वत्या वृक्षवृत्तितपः प्रारब्धम्। यथा वृक्षाः केवलं मेघजलं चन्द्ररश्मींश्चोपयुज्य जीवन्ति, न तु किमप्याहारान्तरम्, तथैव पार्वत्यपि पूर्वोक्तं द्वयमेवोपजीवति स्म। न तु फलपुष्पादिकं किमपि।

अलं०—आहारान्तरव्यावर्तनात्परिसंख्या। इह जलस्येन्दु-

तिरिक्तं साधनमिति कर्मधारयस्तन्मते । तत्पारणाविधिर्न बभूवेत्यन्वयः ।

रश्मीनां च पारणाक्रियासाधनत्वात्साध्यसाधनयोरभेदेन निर्देशः, अम्बुरश्मिशब्दयोस्तत्साध्ये सारोपा शुद्धा लक्षणा, अम्बुरश्मिसाध्यः पारणाविधिरित्यर्थः । साधनान्तरस्यात्यन्तिकी निवृत्तिर्लक्षणाफलमिति मल्लिनाथः । पारणाविधिशब्देन व्रतान्तभोजनं लक्ष्यते, इति तु प्रकाशिकाविवरणयोः ।

निकामतप्ता द्विविधेन[1] वह्निना नभश्चरेणेन्धनसंभृतेन सा ।
तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवैर्भुवा सहोष्माणममुञ्चदूर्ध्वगम् ॥२३॥

अ०—नभश्चरेण इन्धनसंभृतेन इति द्विविधेन वह्निना निकामतप्ता सा तपात्यये नवैः वारिभिः उक्षिता (सती) भुवा सह ऊर्ध्वगम् ऊष्माणम् अमुञ्चत् ।

व्याक०—द्वे विधे[2] यस्य तेन द्विविधेन । विधाशब्दे विपूर्वाद् दधातेः "आतश्चोपसर्गे" इत्यङ् । नभसि चरतीति नभश्चरः, तेन, "चरेष्टः", उपपदसमासः । इन्धनैः संभृतेन इन्धनसंभृतेन, इन्धनशब्दे इन्धेः करणे ल्युट् । निकामं तप्ता निकामतप्ता, केवलसमासः । तपस्य अत्यये तपात्यये, अत्ययशब्दे अतिपूर्वाद् एतेः "एरच्" । ऊर्ध्वं गच्छतीत्यूर्ध्वगम्-गच्छतेर्डः । उक्षिता-उक्षतेः क्तः । वह्निनेति तपतेः कर्तरि तृतीया, वारिभिरित्युक्षतेः कर्तरि । भुवा-"सहयुक्तेऽप्रधाने" इत्यनेन तृतीया ।

व्याख्या—नभश्चरेण-दिव्येन, आदित्यरूपेण, किं च, इन्धनैः-काष्ठैः, संभृतेन-प्रदीप्तेन-भौमेन, इति-एवम्, द्विविधेन-वह्निना-अग्निना, निकामम्-निरतिशयम्, तप्ता, सा-पार्वती, तपात्यये-तपस्य-ग्रीष्मर्तोः, अत्यये-अवसाने, वर्षर्तोःप्रारम्भे इति यावद्, नवैः-प्रथमवृष्टैः, वारिभिः-जलैः, उक्षिता-सिक्ता, सती,

---

१—'विविधेन' इति मल्लिनाथः । 'पञ्चविधेन' इति तद्व्याख्यानम् । परं तन्मते 'नभश्चरेण' 'इन्धनसंभृतेन' इत्यनयोः समुच्चायकस्य चकारस्याभावान्न्यूनपदत्वं दोषोऽत्र प्रसज्येत । 'द्विविधेन' इति पाठे त्वनेनैव पदेन बोधितः समुच्चय इति स एवादृतः । २—विधा विधौ प्रकारे च—इत्यमरः ।

भुवा-पृथिव्या सह, ऊर्ध्वगम्-ऊर्ध्वगामिनम्-ऊर्ध्वं लक्ष्यमाणम्, ऊष्माणम्-बाष्पम्, अमुञ्चत्-तत्याज।

भा०—यथा पृथिवी ग्रीष्मे तप्ता वर्षाप्रारम्भे जलसिक्ता धूमाकारं बाष्पम् 'भाप' इति भाषायां प्रसिद्धं मुञ्चति, तच्च पृथिव्या ऊर्ध्वं गच्छति, तथैव पार्वत्यपि सूर्यातपेन चतुर्भिर्वह्निभिश्च ग्रीष्मे तप्ता वर्षाप्रारम्भे बाष्पममुञ्चत्। तदुपरिभागेपि धूमाकारं वाष्पं प्रतीयते स्म। अनेन पृथिवीसादृश्यात्सर्वथा शरीरे निरपेक्षता व्यज्यते।

अलं०—भुवा सहेति सहोक्तिः। बाष्पमुक्तौ कारणोपन्यासात्काव्यलिङ्गं च।

स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः।
वलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे चिरेण नाभिं प्रथमोदबिन्दवः॥२४॥

अ०—प्रथमोदबिन्दवः क्षणं तस्याः पक्ष्मसु स्थिताः (तदनु) ताडिताधराः (अथ) पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः, (तदनन्तरम्) वलीषु स्खलिताः (सन्तः) नाभिम् चिरेण प्रपेदिरे।

व्याकृ०—प्रथमे उदकस्य बिन्दवः प्रथमोदबिन्दवः। (ष० तत्पु०-कर्म०) "मन्थौदनसक्तुबिन्दु..." इत्यादिना उदकस्योदादेशः। ताडितः अधरो यैस्ते ताडिताधराः। पयोधरयोः उत्सेधे निपातेन चूर्णिताः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः। उत्सेधनिपातशब्दयोः-क्रमशः-सेधतेः पततेश्च घञ्। चूर्णिताः-चूर्णयतेः क्तः। स्थिताः-तिष्ठतेः क्तः। "द्यतिस्यति..." इतीत्वम्। स्खलिताः-स्खलतेः क्तः। प्रपेदिरे-पद्यतेर्लिट्, प्रथमपुरुषबहुवचनम्। एत्वाभ्यासलोपौ।

व्याख्या—प्रथमे-नवाः, उदबिन्दवः-जलकणाः, क्षणम्-क्षणमात्रम्, तस्याः-पार्वत्याः, पक्ष्मसु-नेत्रलोमसु, स्थिताः, तदनु, ताडितः-आहतः, अधरः-अधरोष्ठो यैस्तथाभूताः, अध-

१—'पयोधरोत्सङ्गनिपात' इति [illegible]

रोष्ठे निपतिताः, अथ, पयोधरयोः-स्तनयोः, उत्सेधे-उन्नत-प्रदेशे, निपातेन-निपतनेन, चूर्णिताः-जर्जरिताः, तदनन्तरम्, बलीषु-उदरस्थितासु रेखासु, स्खलिताः-निरुध्य निरुध्य निपतिताः, सन्तः, नाभिम्-नाभिरन्ध्रम्, चिरेण-विलम्बेन, प्रपेदिरे-प्राप्ताः। तत्रैव च संघीभूता इत्यर्थाल्लभ्यम्।

भा०—वर्षारम्भे अनावृते तिष्ठन्त्याः पार्वत्या उपरि ये वृष्टिजलबिन्दवः प्रथमं निपतिताः, ते प्रथमं तन्नेत्रलोमसु विश्रम्य, अधरे प्रपत्य, कुचयोर्निपातेन खण्डतां गताः, पुनः संघीभूय निम्नोन्नतप्रदेशेष्विव बलीषु स्खलन्तो नाभिं प्राप्य स्थिताः।

अलं०—पद्यमिदं ध्वनेरुदाहरणतया चित्रमीमांसायामप्पय्यदीक्षितैर्द्विधा व्याख्यातम्। तत्रायं सारः-बिन्दूनां निपतनक्रमकथनेन समाधेरुपयुक्ता "नासाग्रन्यस्तनयनः संवृतास्यः सुनिश्चलः। ध्यायीत मनसा देवमुरो विष्टभ्य चाग्रतः" इत्यागमानुसारिणी शरीरस्थितिर्व्यज्यते इत्येका व्याख्या। पक्ष्मसु जलबिन्दुस्थितिकथनेन नेत्रयोर्नासाग्रस्थितिरूपार्धनिमीलनावस्था, ओष्ठे निपतितानां बिन्दूनामास्याप्रवेशकथनेन संवृतास्यत्वम्, स्तनोत्सेधपातेन वलीषु स्खलनेन च उरोविष्टम्भः, क्रमनिपातेन च शरीरस्य निश्चलता व्यज्यते। तेन च पूर्वोक्ते तादृशे तापेऽपि प्रथमनिपातेष्वपि जलबिन्दुषु समाधेरस्खलनेन सुनिश्चलैकाग्रता ध्वन्यत इति। जलबिन्दूनां क्रमेण निपतितत्वोक्त्या तेषां करादिभिरप्रोञ्छनं बोधितम्। तेन च चित्तैकाग्रता व्यज्यत इति विवरणकारः। अथैभिरेव विशेषणैः पार्वत्याः सौन्दर्यं व्यज्यते इति द्वितीया व्याख्या। पक्ष्मसु जलबिन्दुस्थित्या तेषां घनत्वम्, क्षणं स्थित्या च मसृणत्वम्,

१—उत्सेधः काय उन्नतिः—इत्यमरः।

२—विस्तरस्तु चित्रमीमांसायामालोच्यः।

जलबिन्दुभिस्ताडनोक्त्याऽधरस्य सौकुमार्यम्, स्तनोत्सेधे चूर्णितत्वोक्त्या स्तनयोः काठिन्यम्, बलीषु स्खलनोक्त्या तासां विस्पष्टता, नाभिं प्राप्य ततः क्वचिद्गमनेन तत्रैव स्थितिबोधनान्नाभेर्गाम्भीर्यं व्यज्यत इति। द्वितीया व्याख्या व्याख्याकृद्भिरपि दर्शिता। प्रतिपदमर्थवत्त्वात्परिकरालङ्कार इति च मल्लिनाथः। एकस्य बिन्दुपदार्थस्य क्रमशोऽनेकाधारेषु वर्णनात् पर्य्यायोऽपि ॥

शिलाशयां तामनिकेतवासिनीं निरन्तरास्वन्तरवातवृष्टिषु।
व्यलोकयन्नुन्मिषितैस्तडिन्मयैर्महातपःसाक्ष्य इव स्थिताः क्षपाः॥२५॥

अ०—निरन्तरासु अन्तरवातवृष्टिषु अनिकेतवासिनीम् शिलाशयाम् ताम् महातपःसाक्ष्ये स्थिताः क्षपाः तडिन्मयैः उन्मिषितैः व्यलोकयन् इव।

व्याकृ०—निर्गतम् अन्तरं याभ्यः तासु निरन्तरासु, बहुव्रीहिः। अन्तरे वातो यासां ता अन्तरवाताः, ताश्च ता वृष्टयः, अन्तरवातवृष्टयः, तासु। न निकेते वसतीत्यनिकेतवासिनी, ताम्। वसतेर्णिनिः, तदन्तस्य नञा समासः। शिलायां शेत इति शिलाशया, ताम्। "अधिकरणे शेतेः" इत्यच्। महतः तपसः साक्ष्ये महातपःसाक्ष्ये। "आन्महतःसमानाधिकरणजातीययोः" इति कर्मधारये महत आत्वम्। साक्ष्यशब्दे-साक्षिणः कर्मेति विग्रहे साक्षिशब्दात् ष्यञ्। साक्षाद् द्रष्टा साक्षी "साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम्" इति निपातितः। तडिन्मयैः-तडिच्छब्दात् "तत्प्रकृतवचने मयट्"। उन्मिषितैः-मिषतेः भावे क्तः।

व्याख्या—निरन्तरासु-सातत्येन जायमानासु, अन्तरे-मध्ये, वातः-वायुः, यासां तथाभूतासु वायुसहितासु, वृष्टिषु, मेघवर्षणेषु, अनिकेते-अनावृतप्रदेशे, वसति-तिष्ठति, इति तादृशीम्, शिलाशयाम्-शिलातलशायिनीम्, ताम्-पार्वतीम्, महातपसः-महतो मुनिव्रतस्य, साक्ष्ये-साक्षित्वे, स्थिताः, क्षपाः-रात्रयः, तडिन्मयैः-विद्युद्रूपैः, उन्मिषितैः-अवलोकनैः,

(अक्षिपक्ष्मोद्घाटनैरिति प्रकाशिका) व्यलोकयन्निव-अपश्यन्निव।

भा०—वर्षतौं यदा निरन्तरा धारासंपाता अभूवन्, तडितो विद्योतन्ते स्म, मध्ये वायुश्च वाति स्म, तदापि पार्वती अनावृते प्रदेशे तपोऽर्थं स्थिता बभूव। काले च तत्रैव शिलातले शेते स्म। न कोऽप्यन्यस्तथाविधे काले तस्यास्तथाविधस्य महातपसः साक्षी,तादृशेऽवसरे बहिः स्थातुमशक्तत्वात्, केवलं सकलसाक्षित्वे नियुक्ता रात्रिरेव तडिद्रूपैर्बहुभिर्नेत्रैस्तां ददर्शेति संभाव्यते।

अलं०—उत्प्रेक्षालङ्कारः। यद्यपीवशब्दः साक्ष्यपदादनन्तरं श्रूयते, तथापि न साक्ष्यमुत्प्रेक्ष्यम्, तस्य स्वतः सिद्धत्वात्।
"आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्॥"
(महाभारते)
इत्याद्यागमा हि रात्रेः साक्षित्वं ख्यापयन्तीति व्याख्याकृतः। तस्माच्चक्षुषा विलोकनमुत्प्रेक्ष्यमिति मल्लिनाथः। आगमप्रसिद्धं साक्ष्यं तडिदुन्मेषैः स्फुटतामिवागमदिति साक्ष्यस्य स्फुटत्वमुत्प्रेक्ष्यमिति प्रकाशिकाविवरणयोः। इह क्षपाणां साक्ष्यकथनेन साक्ष्यन्तराभावो व्यज्यते, तेन च न तथाविधे कालेऽन्येन स्थातुं शक्यमिति पार्वत्यास्तपसोऽसाधारणत्वं ध्वनितम्।

निनाय सात्यन्तहिमोत्किरानिलाः सहस्यरात्रीरुदवासतत्परा।
परस्पराक्रन्दिनि चक्रवाकयोः पुरो वियुक्ते मिथुने कृपावती॥२६॥

अ०—सा अत्यन्तहिमोत्किरानिलाः सहस्य[२]रात्रीः उदवासतत्परा पुरः (वर्तमाने) वियुक्ते परस्पराक्रन्दिनि चक्रवाकयोः मिथुने कृपावती (सती) निनाय।

व्याक०—उदके वासः-उदवासः, तत्र तत्परा। "पेषंवास-

—'चाद्यन्तहिम' इति पाठान्तरम्। २—पौषे तिष्यसहस्यौ द्वौ इत्यमरः।

वाहनधिषु च" इत्यनेनोदकशब्दस्योदादेशः । स परो यस्याः सा तत्परा । उत्किरन्तीत्युत्किराः-किरतः "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः", अत्यन्तं हिमानाम् उत्किराः (षष्ठी० केवल०) अनिला यासु (बहु०) ता अत्यन्तहिमोत्किरानिलाः । द्वितीयाबहुवचनमिदं रात्रीरित्यस्य विशेषणम् । परस्परमाक्रन्दतीति परस्पराक्रन्दि, तस्मिन् । चक्रवाकी च चक्रवाकश्च चक्रवाकौ तयोः, "पुमान् स्त्रिया" इति पुंस एकशेषः । कृपावती-कृपाशब्दाद् मतुप् । निनाय नयतेर्लिट् । रात्रीरिति नयतेः कर्मणि द्वितीया ।

व्याख्या—सा-पार्वती, अत्यन्तम्-निरतिशयम्, हिमानाम्-तुषाराणाम्, उत्किराः-वर्षकाः, अनिलाः-वायवः, यासु तथाभूताः, सहस्यस्य-पौषमासस्य, रात्रीः-निशाः, उदवासे-जलमध्यस्थितौ, तत्परा-निरता सती, पुरः-अग्रे, वर्तमाने-वियुक्ते, विरहिणि, अत एव, परस्पराक्रन्दिनि-अन्योन्यमाक्रोशति, चक्रवाकयोः-चक्रवाक्याः चक्रवाकस्य च, मिथुने-द्वन्द्वे, कृपावती-दयावती, सती, निनाय-यापयामास-व्यत्यगमयत् ।

भा०—ग्रीष्मे वर्षासु च तथा तप्त्वा हिमगर्भितवाते हिमर्तौ रात्रौ जलनिवासतत्परा पार्वती तपस्यति स्म । तत्रापि नान्यः कोऽपि तस्या दृष्टिविषयोऽभूत्, केवलं वियोगाग्निना दह्यमानं चक्रवाकयुगलं तथाविधे शीते जले ऽवलोकयते स्म । तस्य च तादृशशीतसहने वियोगाग्निरेव हेतुः । चक्रवाकयुगलस्य रात्रौ परस्परावलोकनाभावादन्योन्यमाक्रन्दः, तत्र च पार्वत्याः कृपैवाभूत्, न तु तस्य दर्शनेन विरहोद्दीपनम् । तेन तपसि वर्तमानायास्तस्या ब्रह्मचर्यनिष्ठापि व्यज्यते । चक्रवाकयुगले कृपा, न तु स्वतपसः कापि गणनेति व्यङ्ग्यमरुणाचलनाथ आह ।

अलं०—अत्यन्तहिमोत्किरानिला इति रात्रीणामुदवासेऽत्यन्तासह्यत्वप्रतिपादने साभिप्रायम्,तेन परिकरः। व्यङ्ग्यत्रयं भावार्थे उक्तम्।

मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना।
तुषारवृष्टिक्षतपद्मसंपदां सरोजसंधानमिवाकरोदपाम्[1] ॥ २७ ॥

अ०—सा निशि पद्मसुगन्धिना प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना मुखेन तुषारवृष्टिक्षतपद्मसंपदाम् अपाम् सरोजसंधानम् अकरोद् इव।

व्याक०—शोभनो गन्धो यस्मिंस्तत् सुगन्धि, "गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः" इत्यनेन इकारः समासान्तः। पद्मेनेव सुगन्धिना पद्मसुगन्धिना, "उपमानानि सामान्यवचनैः"। प्रवेपमानेन अधरेण पत्रेण (कर्म०) शोभते इति प्रवेपमानाधरपत्रशोभि, तेन। शोभतेर्णिनिः। प्रवेपमानशब्दे टुवेपृधातोः शानच्। तुषारस्य वृष्ट्या क्षताः पद्मान्येव सम्पदो यासां तासां तुषारवृष्टिक्षतपद्मसम्पदाम्। सरोजानां संधानं सरोजसंधानम्, सरोजम्-सरसि जातमिति "सप्तम्यां जनेर्डः"। मुखेनेति करणे तृतीया। निशि-निशाशब्दस्य ङौ विभक्तौ 'निश्' इत्यादेशः।

व्याख्या—सा-पार्वती, निशि-रात्रौ, पद्मेनेव-कमलेनेव, सुगन्धिना-सुरभिणा, प्रवेपमानेन-प्रकम्पमानेन, अधरेण-अधरोष्ठेन, तद्रूपेण पत्रेण-दलेन, शोभते-राजत इति तथाभूतेन, मुखेन-आननेन, तुषारस्य-हिमस्य, वृष्ट्या-वर्षेण, क्षताः-नाशिताः, पद्मान्येव, संपदः-संपत्तयः, यासां तथाभूतानाम्, अपाम्-जलानाम्, सरोजसन्धानम्-सरोजानाम्-कमलानाम्, संधानम्-संघट्टनम्-अविच्छेदम्, अकरोदिव।

भा०—जलनिमग्नायाः पार्वत्याः शिशिरनिशासु मुखमात्रं लक्ष्यते स्म, तच्च कमलसमं सुरभि, शीतेन वेपमानोऽधरश्च तत्र किसलयसदृशः प्रतीयते, तादृशे तपस्यपि च न म्लानं

१—'सरोजसंतानमिवा' इति पाठान्तरम्।

तत्। तस्मादिदं संभाव्यते-शिशिरर्तौ हिमेन नष्टेष्वन्येषु कमलेषु 'जलानि कमलशून्यानि मा भूवन्' इति विचार्यैव पार्वती स्वमुखकमलं तत्र निवेशितवती। तेन वसन्तपर्यन्तं कमलपरम्पराया अविच्छेदो जातः, वसन्ते तु पुनः कमलानि प्रादुर्भविष्यन्त्येवेति।

अलं०—'जले मुखस्थापनं कमलपरम्पराया अविच्छेदायेव' इति फलोत्प्रेक्षा। अन्यानि कमलानि शिशिरे म्लायन्ति, इदन्तु शिशिरेऽपि तथैव शोभत इति व्यतिरेको व्यङ्ग्यः।

स्वयंविशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः।
तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदां वदन्त्यपर्णेति च तां पुराविदः॥२८॥

अ०—हि स्वयंविशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता तपसः परा काष्ठा (कथ्यते) तया पुनः तद् अपि अपाकीर्णम्, अतः पुराविदः प्रियंवदाम् ताम् अपर्णा इति च वदन्ति।

व्याक०—स्वयं विशीर्णानि द्रुमाणां पर्णान्येव वृत्तिः यस्मिन्, तस्य भावः स्वयंविशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता। विशीर्णशब्दे शृणातेः क्तः, "ॠत इद् धातोः"। पुरा (वृत्तम्) विदन्तीति पुराविदः, वेत्तेः क्विप्। प्रियं वदाम्-प्रियंवदतीति प्रियोपपदाद् वदतेः "प्रियवशे वदः खच्", "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्"। न पर्णानि यस्याः सा अपर्णा। इतिशब्देन कर्मण उक्तत्वात् प्रथमा। अपाकीर्णम्-'अप' 'आ' एतदुपसर्गद्वयपूर्वात् किरतेः क्तः। अतः-इदंशब्दात् "पञ्चम्यास्तसिल्"। तयेति अपाकिरणकर्तरि तृतीया। पुनःशब्दस्त्वर्थे।

व्याख्या—हि-निश्चयेन, स्वयम्-परिपक्वतया वाय्वादिना वा, विशीर्णानि-निपतितानि, द्रुमाणाम्-वृक्षाणाम्, पर्णान्येव-दलान्येव, वृत्तिः-जीवनोपायो यस्मिन् तपसि, तस्य भाव

स्तत्ता, सा-पर्णमात्रभक्षणरूपा, तपसः-तपस्यायाः, परा काष्ठा[1]-चरम उत्कर्षः, कथ्यते । तया पुनः-पार्वत्या तु, तदपि-विशीर्णपर्णभोजनमपि, अपाकीर्णम्-त्यक्तम्, अतः-अस्मादेव पर्णत्यागरूपात् कारणात्, पुराविदः-ऐतिहासिकाः, प्रियंवदाम्-प्रियभाषिणीम्, ताम्-पार्वतीम्, न पर्णं यस्या इति व्युत्पत्त्या, अपर्णा इति नाम्ना च, वदन्ति-व्यपदिशन्ति । चकारेण पूर्वोक्तस्य 'उमा' इति नाम्नः समुच्चयः । पार्वती स्वयं प्रियं वदति, तस्मादन्येऽपि तस्यै प्रियं वदन्तस्तन्नामानि बहुधा ब्रुवते इति मल्लिनाथः । प्रियंवदा इति पाठे तु प्रियंवदाः पुराविद एवं वदन्तीति योज्यम् । तपःस्तुत्या तेषां प्रियंवदत्वम् ।

भा०—तपस उपवासोऽप्यङ्गम् । तत्र फलदुग्धाद्यभ्यवहरणरूपा नाना भेदाः, स्वयंनिपतितवृक्षपत्रमात्रभक्षणं तत्र सर्वश्रेष्ठं तप उच्यते । परं पार्वती क्रमेण पर्णभक्षणमपि त्यक्त्वा सर्वथा निराधाराऽभूत् । तेन भीषणेन पर्णत्यागरूपेण कर्मणा तस्या नाम 'अपर्णा' इति ख्यातिं गतम् ।

अलं०—अपर्णेति नाम्नः समर्थनात् काव्यलिङ्गम् ।

मृणालिकापेलवमेवमादिभिर्व्रतैः स्वमङ्गं ग्लपयन्त्यहर्निशम् ।
तपः शरीरैः कठिनैरुपार्जितं तपस्विनां दूरमधश्चकार सा ॥ २९ ॥

अ०—एवमादिभिः व्रतैः मृणालिकापेलवम् स्वम् अङ्गम् अहर्निशम् ग्लपयन्ती सा तपस्विनाम् कठिनैः शरीरैः उपार्जितम् तपः दूरम् अधः चकार

व्याक०—एवम् आदि येषां तैः एवमादिभिः । मृणालिकामिव पेलवम् मृणालिकापेलवम् । अहश्च निशां च अहर्निशम्, समाहारे द्वन्द्वः, अत एव नपुंसकैकवद्भावौ । "ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य" इत्यनेन ह्रस्वः । द्वितीयान्तमिदम्, द्वितीया च " कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे " इत्यनेन, क्रियाविशेषणानां

१—काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि—इत्यमरः ।

२—अतस्तदपर्णां इति पाठान्तरम् ।

कर्मत्वाद् वा । ग्लपयन्ती-ग्लायतेर्णिजन्ताद् हेतौ लक्षणे वा शतृप्रत्ययः । "ग्लास्नावनुवमां च" इत्यनेन मित्त्वम्, तेन ह्रस्वः। उपार्जितम्-अर्जयतेः क्तः । तपस्विनाम्-तपश्शब्दाद् असन्तत्वाद् मत्वर्थीयो विनिः । व्रतैः, शरीरैः-उभयत्र क्रमशः ग्लपनक्रियायाः उपार्जनक्रियायाश्च करणे तृतीया। दूरम्-क्रियाविशेषणत्वाद् वा "दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च" इत्य वा द्वितीया। अध इति तपसो विधेयविशेषणमव्ययम् ।

व्याख्या—एवमादिभिः-पञ्चाग्न्युदवासादिभिः, व्रतैः-नियमैः, मृणालिकामिव-बिसतन्तुमिव, पेलवम्-कोमलम्, स्वम्-स्वकीयम्, अङ्गम्-शरीरम्, अहर्निशम्-रात्रिंदिवम्, ग्लपयन्ती-कृशतां नयन्ती, सा-पार्वती, तपस्विनाम्-अन्येषां तपःशीलानाम्, कठिनैः-कठोरैः-क्लेशसहिष्णुभिः, शरीरैः, उपार्जितम्-संपादितम्, तपः-तपस्याम्, दूरम्-अत्यर्थम्, अधश्चकार-तिरश्चकार, अतिशेते स्मेत्यर्थः।

भा०—कोमलेन शरीरेण पार्वती तथा तपोऽकरोत्, यथा अतिकठिनशरीराणामपि तपस्विनां तपस्तदपेक्षयाऽत्यन्तमधोभूतम्।

अलं०—व्यङ्ग्यो विरोधः, तेन च विस्मयो ध्वनितः।

अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवाग् ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा[1]।
विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं शरीरबद्धः[2] प्रथमाश्रमो यथा ॥ ३० ॥

अ०—अथ अजिनाषाढधरः प्रगल्भवाग् ब्रह्ममयेन तेजसा ज्वलन्निव (स्थितः) कश्चिद् जटिलः शरीरबद्धः प्रथमाश्रमः यथा तपोवनम् विवेश।

व्याक०—अजिनं च आषाढश्च अजिनाषाढौ, तयोर्धरः अजिनाषाढधरः, धरशब्दे धरतेः पचाद्यच् । आषाढः-

१—'वर्चसा' इति पाठान्तरम् २—'शरीरबन्धः' इति प्रकाशिकाविवरणयोः। शरीरं बध्नातीति व्युत्पत्तिः। 'मूर्तिमानिव लक्ष्यमाणः' इति तद्व्याख्यानं च।

"विशाखाषाढादण् मन्थदण्डयोः" इत्यण् प्रत्ययः। प्रगल्भा वाग् यस्य स प्रगल्भवाक्। प्रगल्भा-गल्भतेः पचाद्यच्। शरीरेण बद्धः शरीरबद्धः, अथवा शरीरं बद्धं यस्य स शरीरबद्धः, आहिताग्न्यादित्वाद् बद्धशब्दस्य परनिपातः। प्रथमश्चासावाश्रमः प्रथमाश्रमः। ब्रह्ममयेन-ब्रह्मशब्दाद् ब्रह्मण आगतम् इति "तत आगतः" इत्यधिकारे "मयट् च" इत्यनेन मयट्। जटिलः-जटाशब्दात् पिच्छादित्वान्मत्वर्थीय इलच्।

व्याख्या—अथ-तपःप्रकर्षाद् अनन्तरम्, अजिनस्य-कृष्णमृगचर्मणः, आषाढस्य-पलाशदण्डस्य, च धरः-धारकः, प्रगल्भवाग्-वाग्मी-प्रौढवचनः, ब्रह्ममयेन-वेदाध्ययनजनितेन, तेजसा-ब्रह्मवर्चसेन, ज्वलन्निव-दीप्यमान इति लक्ष्यमाणः, कश्चिद्-अज्ञातकुलशीलादिः, जटिलः-जटावान्-ब्रह्मचारी, शरीरबद्धः भौतिकशरीरधारी, प्रथमाश्रमो यथा-ब्रह्मचर्याश्रम इव, तपोवनम्-गौर्याः तपश्चर्यारण्यम्, विवेश-प्रविष्टवान्।

भा०—पार्वत्यां तथा प्रौढे तपसि निविष्टायामेकस्मिन् दिने कश्चिदविज्ञातः पुरुषस्तस्मिंस्तपोवन आगतः, स चाजिनाषाढादिभिश्चिह्नैर्ब्राह्मणो ब्रह्मचारीति लक्षितः। तस्य तेजो लक्षणानि च तथाविधान्यासन्, यथा स साक्षाद् ब्रह्मचर्याश्रम एव शरीरं धृत्वा आगत इति संभाव्यते स्म। साक्षाद्भगवान् शङ्कर एव दयाजनितेनानुरागेण प्रेर्यमाणो गौर्याः प्रेमदार्ढ्यपरीक्षार्थं तया विस्रम्भगोष्ठीसुखार्थं च छद्मवेशेनागत इत्यन्ते स्फुटीभविष्यति।

अलं०—शरीरधारिप्रथमाश्रमसम्भावनादुत्प्रेक्षा। न तूपमा, शरीरबद्धस्य प्रथमाश्रमस्य वस्तुसत्त्वाभावात्। यथाशब्दो यद्यपि नोत्प्रेक्षाव्यञ्जकेषु परिगणितः, तथापि कविकुलगुरुप्रयोगादूह्य एव।

१—'पालाशो दण्ड आषाढः' इत्यमरः।

२—इवशब्दोऽयं निर्धारणार्थक इति मल्लिनाथः।

तमातिथेयी बहुमानपूर्वया सपर्यया प्रत्युदियाय पार्वती।
भवन्ति साम्येऽपि[1] निविष्टचेतसां वपुर्विशेषेष्वतिगौरवाः क्रियाः॥३१॥

अ०—आतिथेयी पार्वती तम् बहुमानपूर्वया सपर्यया प्रत्युदियाय, साम्ये निविष्टचेतसाम् अपि वपुर्विशेषेषु अतिगौरवाः क्रियाः भवन्ति।

व्याक०—बहुः मानः पूर्वो यस्याः, तया बहुमानपूर्वया। निविष्टं चेतो येषां तेषां निविष्टचेतसाम्। निविष्ट इति विशतेः क्तः, "व्रश्चभ्रस्ज..." इति षत्वम्। वपुष्षु विशेषा वपुर्विशेषाः, तेषु। वपुष्शब्दो लक्षणया वपुष्मद्वाची[2]। अति गौरवं यासु ता अतिगौरवाः, गौरवशब्दे गुरुशब्दाद् भावेऽण्। अरुणाचलनाथस्तु "स्वती पूजायाम्" इति गतित्वात् "कुगतिप्रादयः" इति तत्पुरुषमाह। तन्मते गौरवशब्दोऽर्शआद्यजन्ततया गौरववद्बोधको व्याख्येयः। आतिथेयी-'अतिथिषु साध्वी' इति अतिथिशब्दात् "पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्" "टिड्ढाणञ्..." इति ङीप्। सपर्यया-'सपर पूजायाम्' धातोः कण्ड्वादित्वाद् यकि "अ प्रत्ययात्" इत्यनेन अप्रत्ययः, सपर्यार्थं प्रत्युद्गमनमिति फलस्य हेतुत्वविवक्षया हेतौ तृतीया। सपर्यारूपमेव प्रत्युद्गमनमिति प्रकृत्यादित्वाद्वा तृतीया। सपर्याशब्दस्य करणार्थकप्रत्ययान्तत्वमुपगम्य पूजाद्रव्यवाचकत्वे तु सहार्थे तृतीया व्याख्येया। प्रत्युदियाय-'प्रति' 'उत्' एतत् पूर्वाद् इणधातोर्लिट्। साम्ये-समशब्दाद् भावे ष्यञ्। क्रियाशब्दो व्याख्यातः।

व्याख्या—आतिथेयी-अतिथिसत्कारनिपुणा, पार्वती, तम् जटिलब्रह्मचारिणम्, बहुमानपूर्वया-अतिसत्कारपुरःसरम्, (बहुमानः-श्रद्धा, तत्पूर्वयेति प्रकाशिका) सपर्यया-पूजया, प्रत्युदियाय-प्रत्युज्जगाम। तस्यागच्छतोऽभिमुखं गत्वा पूजामकरोदित्यर्थः। साम्ये-समतायाम्-सर्वत्र समदृष्ट्या निरीक्षणे, निवि-

---

१—'साम्येऽभिनिविष्ट' इति विवरणसंमतः पाठः।

२—लक्षणाप्रयोजनं तु वपुष एव पूजायामसाधारण्येन हेतुत्वख्यापनम्।

ष्टम्-तत्परम्, चेतः-चित्तं येषां तथाभूतानां जनानामपि, वपुर्विशेषेषु-शरीरेण महत्त्वशालिषु प्रतीतेषु, अति-अतिशयितम्, गौरवम्-आदरः, यासु तथाभूताः, क्रियाः-सत्कारव्यापाराः, भवन्ति-जायन्ते, प्रवर्तन्त इति यावत्।

भा०—अतिथिसत्कारचतुरा पार्वती तं ब्रह्मचारिणं सबहुमानं प्रत्युज्जगाम, आनर्च च। एतदेव कविनोत्तरार्धेन समर्थितम्, यत् सर्वत्र समदर्शिनां रागद्वेषशून्यानामपि शरीरेण विख्याततेजसि क्वचिद् भव्ये व्यक्तिविशेषे आदरो जायत एवेति। नायमादरो लिप्सया, अपि तु कर्तव्यबुद्ध्यैवेति। तपसा महान्तः सत्कार्या एवेति। श्रीमन्मल्लिनाथस्तु कथं समानेऽपि (ब्रह्मचर्यादिना स्वतुल्येऽपि) तस्मिन् तस्यास्तादृशी प्रतिपत्तिरित्यवतार्य साम्ये सत्यपि निविष्टचेतसाम्-स्थिरचित्तानां वपुर्विशेषेषु अतिगौरवाः क्रिया भवन्तीति व्याचक्षाणो 'न पार्वत्याः स्वतपोभिमानः, अपि तु अन्येषु तपस्विषु पूज्यत्वबुद्धिरेवेत्यभिप्रायं विशदयति। ये रागद्वेषाभ्यामदूषिताः, तेषामेव वस्तुतो महत्त्वशालिषु महत्त्वोचितो व्यवहारो जायते, रागादिमन्तस्तु परिचितेष्वेव स्निह्यन्तीति प्रकाशिकाविवरणकारावप्यर्थे विनैव पाठान्तरं व्याचक्षाते।

अलं०—सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः।

विधिप्रयुक्तां परिगृह्य सत्क्रियां परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम्।
उमां स पश्यन्नृजुनैव चक्षुषा प्रचक्रमे वक्तुमनुज्झितक्रमः ॥३२॥

अ०—सः विधिप्रयुक्ताम् सत्क्रियाम् परिगृह्य क्षणम् परिश्रमम् विनीय च नाम उमाम् ऋजुना एव चक्षुषा पश्यन् अनुज्झितक्रमः (सन्) वक्तुम् प्रचक्रमे।

व्याक०—विधिना प्रयुक्तां विधिप्रयुक्ताम्। सत् क्रिया सत्क्रिया, "आदरानादरयोः सदसती" इत्यनेनाव्ययस्य सच्छब्दस्य गतिसंज्ञा, "कुगतिप्रादयः" इत्यनेन समासः। सती क्रिया

सत्क्रियेति वा, पूर्वपदस्य पुंवद्भावः। न उज्झितः क्रमो येन सः अनुज्झितक्रमः। परिगृह्य-गृह्णातेर्ल्यप्। परिश्रमम्-श्राम्यतेर्घञ्। विनीय-नयतेर्ल्यप्। पश्यन्-दृश्धातोर्लक्षणे शतृप्रत्ययः। क्रमः-क्राम्यतेर्घञ्। वक्तुम्-ब्रवीतेः, वक्तेर्वा तुमुन्। प्रचक्रमे-क्राम्यतेर्लिट्, "प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्" इत्यनेन आत्मनेपदम्।

व्याख्या—सः-ब्रह्मचारी, विधिना-शास्त्रोदितेन नियमेन, प्रयुक्ताम्-कृताम्, सत्क्रियाम्-पूजाम्, परिगृह्य-स्वीकृत्य, क्षणम्-स्वल्पकालं यावत्, परिश्रमम्-गमनश्रान्तिम्, विनीय-दूरीकृत्य च, नामेत्यपरमार्थे, असतोऽपि परिश्रमस्यापनयं नाटयित्वा, उमाम्-पार्वतीम्, ऋजुनैव-सरलेन-विलासादिरहितेनैव, चक्षुषा-नेत्रेण, पश्यन्-अवलोकमानः, न, उज्झितः-त्यक्तः, क्रमः-पूर्वापरसम्बन्धः-उचिता वाक्परिपाटी, येन तथाभूतः सन्, वक्तुम्-कथयितुम्, प्रचक्रमे-प्रारेभे।

भा०—उमया सत्कृतो ब्रह्मचारी क्षणमध्वपरिश्रमापनयं नाटयति स्म, तदनन्तरं च ब्रह्मचर्य्योचितया शैल्या सरलेन चक्षुषा पार्वतीं विलोकमानः कथनं प्रारभते स्म।

अलं०—ऋजुनैवेति वक्रविलोकनव्यावर्तनात्परिसंख्या। अनेन शिवस्यानुरागगोपनरूपोऽवहित्थाख्यो भावो व्यज्यते इति प्रकाशिकाविवरणयोरुक्तम्।

अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशं जलान्यपि स्नानविधिक्षमाणि ते।
अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥३३॥

अ०—अपि क्रियार्थम् समित्कुशम् सुलभम् (अस्ति)? अपि जलानि ते स्नानविधिक्षमाणि (सन्ति) अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे? खलु शरीरम् आद्यम् धर्मसाधनम् (अस्ति)।

व्याक०—क्रियायै इति क्रियार्थम्। समिधश्च कुशाश्च समित्कुशम्, "जातिरप्राणिनाम्" इति द्वन्द्वैकवद्भावः। स्नानस्य विधये क्षमाणि स्नानविधिक्षमाणि। सुलभम्-लभतेः खल्।

"न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम्" इति नुम्निषेधः । सर्वत्र अपिशब्दः प्रश्नार्थे[1]

व्याख्या—अपि-कच्चित्, क्रियार्थम्-होमादिकर्मानुष्ठानाय, समिधः-काष्ठानि, कुशाः-दर्भाः, एतत्सर्वम्, सुलभम्-सुखेन लब्धुं शक्यम्? कच्चिदेतदनायासेन प्राप्नोषि ? अपि-कच्चित्, जलानि-आपः, ते-तव, स्नानविधये-स्नानसंपादनाय, क्षमाणि-योग्यानि? अपि-कच्चित्, स्वशक्त्या-स्वसामर्थ्यानुसारेण, स्वदेहमपीडयित्वा, तपसि प्रवर्तसे-तपस्यामाचरसि? यतः, खलु-निश्चयेन, शरीरम्-देहः, आद्यम्-प्रथमम्-प्रधानम्, धर्मस्य, साधनम्-कारणम्, अस्तीति शेषः ।

भा०—ब्रह्मचारी शिष्टाचारानुकूल्येन प्रथमं पार्वतीं तपस्विजनोचितपदार्थसंपत्तिरूपं कुशलं पृच्छति । भावः स्पष्टः ।

अलं०—शक्त्यैव तपश्चरणीयमित्यस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासः । 'शरीरं न पीडनीयम्' इत्यर्थस्य कारणमुखेनाभिधानादप्रस्तुतप्रशंसा वा ।

अपि त्वदावर्जितवारिसंभृतं प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम् ।
चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते तुलां यदारोहति दन्तवाससा ॥३४॥

अ०—अपि त्वदावर्जितवारिसंभृतम् आसाम् वीरुधाम् प्रवालम् अनुबन्धि (अस्ति) यत् चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते दन्तवाससा तुलाम् आरोहति ।

व्याक०—त्वया आवर्जितेन (तत्पु०) वारिणा (कर्म०) संभृतम् (तत्पु०) त्वदावर्जितवारिसंभृतम्, "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इति युष्मच्छब्दस्य मपर्यन्तस्य त्वादेशः । चिराद् उज्झितः अलक्तको येन (बहु०) तथाभूतमपि पाटलं (कर्म०) चिरोज्झितालक्तकपाटलम्, तेन । दन्तानां वाससा दन्तवाससा । "तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम्…"[2] इति अध्याहृतसहयोगे वा तृतीया ।

१—'गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासम्भावनास्वपिः' इत्यमरः ।

२—'अतुलोपमाभ्याम्' इति तुलाशब्दयोगे तृतीयानिषेधस्तु सदृशार्थकतुलाशब्दयोगे एव, इह तुलाशब्दः सादृश्यवाचीति न प्रवर्तत इति व्याख्याकृतः ।

अनुबन्धि-अनुबन्धशब्दाद् "अत इनिठनौ" इतीनिः । प्रवालमिति जातावेकत्वनिर्देशः ।

व्याख्या—अपि-कच्चित्, त्वया-भवत्या, आवर्जितेन-आहृतेन, सिक्तेन वा, वारिणा-जलेन, संभृतम्-जनितम्, आसाम्-पुरोवर्तिनीनाम्, वीरुधाम्[1]-लतानाम्, प्रवालम्[2]-अभिनवपल्लवसंघः, अनुबन्धि[3]-नैरन्तर्येण प्रवृत्तम्-अविच्छिन्नम्, अस्ति ? यत्-प्रवालम्, चिराद्-बहोःकालाद्, उज्झितः-त्यक्तः, अलक्तकः-लाक्षारसः, येन तथाभूतेनापि पाटलेन-रक्तेन, ते-तव, दन्तवाससा[4]-अधरोष्ठेन, तुलाम्-साम्यम्, आरोहति-प्राप्नोति ।

भा०—त्वया सततं वारिणा सिच्यमाना एता लताः कच्चिन्निरन्तरं पल्लवान्युत्पादयन्ति ? एतेषु पल्लवेषु हि रक्ततया त्वदधरसादृश्यमालोक्यते । यद्यपि त्वयाधरेऽलक्तकन्यासश्चिरात्त्यक्तः, तथापि स्वभावरक्तं तदिति पल्लवसादृश्यं बिभर्त्येव । चाटूक्तिरियं पार्वत्याश्चेतोविनोदनार्था । सौन्दर्ये हि स्तूयमाने स्वभावेन स्त्रीणां प्रसादो जायत इति ।

अलं०—ओष्ठेन पल्लवानां सादृश्योक्तेः प्रतीपम् ।

अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः करस्थदर्भप्रणयापहारिषु[5] ।
य उत्पलाक्षि[6] प्रचलैर्विलोचनैस्तवाक्षिसादृश्यमिव प्रयुञ्जते ॥३५॥

अ०—करस्थदर्भप्रणयापहारिषु हरिणेषु ते मनः अपि प्रसन्नम् ! (हे) उत्पलाक्षि ! ये प्रचलैः विलोचनैः तव अक्षिसादृश्यम् प्रयुञ्जते इव ।

१—'लता प्रतानिनी वीरुद्' इत्यमरः ।

२—प्रवालो विद्रुमे वीणादण्डेऽभिनवपल्लवे—इति हैमः ।

३—सम्बन्धे संततासक्तावनुबन्धः प्रकीर्तित इति भोजः ।

४—ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी—इत्यमरः ।

५—'पराधिषु' इति प्रकाशिकादिषु पाठः । दर्भाणां प्रणयात्-प्रार्थनाद् अपराधिषु—इति तद्व्याख्यानम् । ६—'उत्पलाक्षेपचलैः' इति प्रकाशिकाविवरणयोः । उत्पलानामाक्षेपः-वातचलनम् ... तद्वच्चलैरिति तदर्थः ।

व्याक०—करस्थानां दर्भाणां प्रणयेन अपहारिषु-करस्थदर्भप्रणयापहारिषु, तृतीयाषष्ठीतत्पुरुषौ। करस्थशब्दे करोपपदात् तिष्ठतेः कः। प्रणयशब्दे नयतेः "एरच्", अपहारिषु-हरतेर्णिनिः। उत्पले इव अक्षिणी यस्याः सा उत्पलाक्षी, तत्सम्बुद्धौ उत्पलाक्षि, "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्" इति षच्, षित्वान्ङीष्, नदीत्वाद् ह्रस्वः। प्रकर्षेण चलैः प्रचलैः, "कुगतिप्रादयः" इत्यनेन समासः। सादृश्यशब्दे सदृशशब्दाद् भावे ष्यञ्। प्रसन्नम्-सीदतेः क्तः। प्रयुञ्जते-प्रपूर्वाद् युनक्तेर्लट्। "प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु" इत्यनेनात्मनेपदम्। हरिणेषु-इति विषयसप्तमी।

व्याख्या—करस्थानाम्-हस्तस्थितानाम्, दर्भाणाम्-कुशानाम्, प्रणयेन-स्नेहेन, अपहारिषु-ग्रहीतृषु, हरिणेषु-मृगेषु, ते-तव, मनः-चित्तम्, अपि प्रसन्नम्-प्रसन्नं कच्चिदिति पूर्ववत्प्रश्नः। हे उत्पलाक्षि-हे कमलनयने, ये-हरिणाः, प्रचलैः-चञ्चलैः, विलोचनैः-नेत्रैः, तव-भवत्याः, अक्ष्णोः-नेत्रयोः, सादृश्यम्-साम्यम्, प्रयुञ्जत इव-अभिनयन्तीव।

भा०—कच्चित्त्वं हरिणेषु प्रसन्ना तिष्ठसि? यद्यपि हरिणाः परिचयजनितेन प्रेम्णा तव करस्थान् कर्मोपयुक्तानपि दर्भानपहरन्तस्तुभ्यमपराध्यन्ति, तथापि तपस्विनां न कोप इति तव प्रसाद एव तत्र युक्तः। एते च हरिणास्तव विलोचनयोः सादृश्यं स्वनेत्रयोरलभमानाः स्वनेत्रे चालयन्तः सादृश्यमभिनयन्तीव, यथा हीनगुणा महाजनैः सादृश्यं लब्धुं व्यापारवेषादिभिस्ताननुकुर्वन्ति, तद्वत्। तेन तव नेत्रयोश्चाञ्चल्यं स्वाभाविकम्, हरिणास्तु स्वव्यापारेण चाञ्चल्यमाधातुं यतन्त इति सौन्दर्यस्तुतिरूपा चाटूक्तिरेव।

१—'प्रणयः प्रसरे प्रेम्णि याञ्चाविश्रम्भयोरपि' इति मेदिनी।

अलं०—पूर्ववत्प्रतीपम्। अपराधिष्वपि प्रसाद इति विरोधोऽपि।

यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये न रूपमित्यव्यभिचारि तद् वचः।
तथा हि ते शीलमुदारदर्शने तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ॥३६॥

अ०—(हे) पार्वति रूपम् पापवृत्तये न (भवति इति) यद् (जनैः) उच्यते, तद् वचः अव्यभिचारि (अस्ति), तथा हि हे उदारदर्शने! ते शीलम् तपस्विनाम् अपि उपदेशताम् गतम् (अस्ति)।

व्याक०—पापस्य वृत्तये पापवृत्तये। न व्यभिचरतीति अव्यभिचारि। णिन्यन्तस्य चरतेर्नञ्ज समासः। उदारं दर्शनं यस्या इति तस्याः सम्बुद्धौ उदारदर्शने। उच्यते-ब्रूधातोः कर्मणि लट्। तपस्विनाम्-तपःशब्दाद् विनिः। उपदेशताम्-घञन्तादुपदेशब्दाद् भावे तल्। अत्र पद्ये विभिन्नानि वाक्यानि तत्कर्त्रादयश्चान्वयेनैव सुबोधानि।

व्याख्या—हे पार्वति! रूपम्-सौन्दर्यम्, सुन्दराकृतिः, पापवृत्तये-पापाचरणाय, न भवति, इति यद्, जनैः, उच्यते-कथ्यते, तद् वचः-तद् वाक्यम्, अव्यभिचारि-अबाधितम्-सत्यम् अस्ति। तथा हि-तत्र प्रमाणमिदमेव, यद् उदारम्-उत्कृष्टम्, दर्शनम्-आलोकनं यस्यास्तथाभूते, अतिसुन्दरि, यद्वा, उदारम्-उन्नतम्, दर्शनम्-ज्ञानं यस्यास्तथाभूते विवेकशालिनि! ते-तव, शीलम्-सद्वृत्तम्, तपस्विनामपि-तपःकुर्वतामृषीणामपि, उपदेशताम्-उपादेश्यतेऽनेनेति उपदेशः-शास्त्रम्-प्रमाणमिति यावत्, तत्ताम्, उपदेशे प्रमाणरूपताम्, गतम्-प्राप्तम्। मुनयोऽपि त्वां वीक्ष्य सद्वृत्ते प्रवर्तन्ते इत्यर्थः।

भा०—'यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति' "न सुरूपाः पापाचाराः' इत्यादि लोकैरुच्यते, सामुद्रिकशास्त्रज्ञाश्चापि 'रूपं शीलानुसारि' इति ब्रुवते, तदेतत् त्वां दृष्ट्वा स्पष्टं सत्यं प्रतीयते। यत एवं विशिष्टरूपवत्यास्तवेदृशं शीलम्, यद् दृष्ट्वा तपस्विनां

गृह्णन्त इवान्ये तपस्विनः स्वीयानाचारानपि परिष्कुर्वते। इयं पार्वतीस्तुतिस्तां विनोद्य तस्या हृदयं प्रविश्य तदान्तरभाव-प्रकटनाय प्रयुज्यते।

अलं०—अर्थान्तरन्यासः। यद्यपि प्रकृतमप्रकृतेन समर्थ्यत इति तत्र नियमः, इह तु अप्रकृता लोकोक्तिः प्रकृतेन समर्थिता, तथापि पर्यवसाने लोकोक्तिरेव पार्वतीशीलदर्शनस्य प्रकृतस्य समर्थकतां नीयते-इत्ययमप्यर्थान्तरन्यासस्य प्रकारभेद इति प्रकाशिकाविवरणयोः।

विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभिस्तथा न गाङ्गैः सलिलैर्दिवश्च्युतैः।
यथा त्वदीयैश्चरितैरनाविलैर्महीधरः पावित एष सान्वयः॥ ३७॥

अ०—एषः महीधरः विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभिः दिवः च्युतैः गाङ्गैः सलिलैः तथा न पावितः, यथा अनाविलैः त्वदीयैः चरितैः सान्वयः पावितः।

व्याक०—मह्या धरो महीधरः। पावनक्रियाया उक्ते कर्मणि प्रथमा। विकीर्णैः सप्तर्षीणां बलिभिः (तत्पु० कर्म०) प्रहसन्तीति विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासीनि, तैः। विकीर्णशब्दे किरतेः क्तः। सप्तर्षिशब्दे "दिक्संख्ये संज्ञायाम्" इत्यनेन द्विगुः। प्रहासिशब्दे हसतेर्णिनिः। न आविलैः अनाविलैः। अन्वयेन सह वर्तत इति सान्वयः, तुल्ययोगे बहुव्रीहिः। च्युतैः-च्युङ् धातोः क्तः। गाङ्गैः-गङ्गाया इमानि इति गङ्गाशब्दाद् शैषिकोऽण्। पावितः-पावयतेः कर्मणि क्तः। त्वदीयैः युष्मच्छब्दाद् "वृद्धाच्छः", त्वादेशश्च। दिवः-अपादाने पञ्चमी। सलिलैः, चरितैरिति च, कर्तरि तृतीया।

व्याख्या—एषः, महीधरः-पर्वतः, हिमवान्, विकीर्णैः-पर्यस्तैः, सप्तर्षीणाम्-मरीच्यादीनां सप्तानां-ब्रह्मर्षीणाम्, बलिभिः-पुष्पोपहारैः, हसन्ति-हसन्तीव प्रतीयन्ते, तथाभूतैः, दिवः-स्वर्गात्, च्युतैः-पतितैः, गाङ्गैः-गङ्गायाः, सलिलैः-जलैः,

---

१—'प्रभासिभिः' इति विवरणे, 'प्रवाहिभिः' इत्यपि कचित्।

त । -तेन प्रकारेण, न पावितः-न पवित्रीकृतः, यथा, अनाविलैः-अकलुषैः, त्वदीयैः-तव, चरितैः-वृत्तैः, सान्वयः-सकुटुम्बः, पुत्रकलत्रादिसहितः, पावितः-पवित्रीकृतः ।

भा० — अस्य हिमालयस्य पृष्ठे द्युलोकाद्गङ्गाप्रवाहः पतति, गङ्गा च निसर्गेणैवातिपवित्रतमा, सप्तर्षिदत्तबलीनां पुष्पादीनि च तत्र प्रवहन्तीति विशेषेण पवित्रता, तथापि सा गङ्गा तथाविधां पवित्रतां हिमालये नार्पितवती, यथा त्वदीयानि चरितानि सपुत्रपौत्रं हिमालयं (स्वपितृत्वात्, तच्छिखरे तपश्चरणाद्वा) पावित्रीकृतवन्ति । गङ्गाजलाद् अपि उत्कृष्टानि तव चरितानीति सारः । तत्र हेतुगर्भं विशेषणम्-'अनाविलैः' इति । गङ्गाजलं वर्षासु रोधःपतनकाले वा आविलम् (अस्वच्छम्) अपि भवति, त्वच्चरितानि तु न कदाप्याविलानि (पापगन्धीनि) इति ।

अलं० – गङ्गासलिलापेक्षया पार्वतीचरितस्य महत्त्वव्यञ्जनाद् व्यतिरेकालङ्कारः । भावार्थोक्तरीत्या 'विकीर्णसप्तर्षि' इत्यादेः 'अनाविलैः' इति विशेषणस्य च साभिप्रायत्वात् परिकरः । 'सप्तर्षिबलि' इति बलिशब्दो लक्षणया बलिद्रव्यपुष्पादिबोधकः, बलिक्रियायाः प्रहासासंभवात् । साध्यसाधनभावः संबन्धः, बलिरूपतया पुष्पेषु पावनत्वाधिक्यप्रतीतिः फलम् । प्रहासिभिरित्यपि सितवर्णलक्षकम् ।

अनेन धर्मः सविशेषमद्य मे त्रिवर्गसारः प्रतिभाति भाविनि ![1] ।
त्वया मनोनिर्विषयार्थकामया यदेक एव प्रतिगृह्य सेव्यते ॥३८॥

१—'भामिनि' इति प्रकाशिकाविवरणयोः, 'भाम दैवानुकूल्यं च सौभाग्यं चापि कथ्यते' इति पुराणकविवचनाद्, 'दैवसंपन्ने' इति तद्व्याख्या च । 'क्रोधवति' इति केषांचित् तद्व्याख्यानं 'कामिनि' इति पाठश्च न प्रकृतानुगुणतां भजते ।

अ०—(हे) भाविनि अनेन अद्य मे धर्मः सविशेषम् त्रिवर्गसारः प्रतिभाति, यद् मनोनिर्विषयार्थकामया त्वया एक एव प्रतिगृह्य सेव्यते।

व्याक०—विशेषेण सह सविशेषम्, क्रियाविशेषणमिदम्। त्रयाणां वर्गे सारः त्रिवर्गसारः। मनसो निर्विषयौ (तत्पु०) अर्थः कामश्च (द्वन्द्व०) यस्याः तया (बहु०) मनोनिर्विषयार्थकामया। भाविनि-भावः अस्या अस्तीति भाविनी, सम्बुद्धौ भाविनि, भावशब्दात् प्राशस्त्ये मत्वर्थीय इनिः। प्रतिगृह्य-गृह्णातेर्ल्यप्। सेव्यते-सेवतेः कर्मणि लट्। मे-सम्बन्धसामान्ये षष्ठी। एक इति सेवनक्रियायाः उक्ते कर्मणि प्रथमा।

व्याख्या—हे भाविनि-प्रशस्ताभिप्राये, अनेन-तव तपोदर्शनरूपेण हेतुना, अद्य, मे-मम (दृष्टौ) धर्मः, सविशेषम्-सातिशयम्, त्रिवर्गे-धर्मार्थकामेषु, सारः-श्रेष्ठः, प्रतिभाति-प्रतीयते। यद्-यस्मात् कारणात्, मनसः-अन्तःकरणस्य, निर्विषयौ-अविषयौ-अनभिलषणीयौ, अर्थः-धनादिः, कामः-शब्दादिविषयोपभोगश्च यस्याः तथाभूतया, त्वया-भवत्या, एक-एव स धर्मः, प्रतिगृह्य-आहृत्य, सेव्यते-आश्रीयते।

भा०—धर्मार्थकामेषु लोकाः प्रायेणार्थकामयोरेव विशेषेण सक्ता दृश्यन्ते, धर्ममपि तदर्थमेवाश्रयन्ति, तेनार्थकामयोरेव प्राधान्यं मनस्यायाति। परमद्य मया प्रतीतम्, यद् धर्म एव मुख्यः पुरुषार्थः। यतः त्वादृशी बुद्धिमती अर्थकामौ सर्वथा उपेक्ष्य केवलं धर्मं भजते इति।

अलं०—पार्वत्या धर्मसेवया धर्मस्य प्राधान्योन्नयनादनुमानमलङ्कारः। 'मनोनिर्विषयार्थकामया' इति अर्थकामलाभाय त्वत्तपो न संभवतीति ध्वनितम्, तच्चाग्रे प्रपञ्चयिष्यते।

१—त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः—इत्यमरः।

प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना न मां परं संप्रतिपत्तुमर्हसि[1]।
यतः[2] सतां संनतगात्रि संगतं मनीषिभिः साप्तपदीनमुच्यते ॥३९॥

अ०—आत्मना प्रयुक्तसत्कारविशेषम् माम् परम् संप्रतिपत्तुम् न अर्हसि, (हे) संनतगात्रि ! यतः मनीषिभिः सताम् सङ्गतम् साप्तपदीनम् उच्यते।

व्याक०—प्रयुक्तः सत्कारस्य विशेषो यस्मै तं प्रयुक्तसत्कारविशेषम्। सम्यङ् नतानि गात्राणि यस्याः सा संनतगात्री, सम्बुद्धौ संनतगात्रि। "अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्" इति ङीष् प्रत्ययः। साप्तपदीनम्-सप्तभिः पदैरवाप्यत इति "साप्तपदीनं सख्यम्" इति निपातनात् सिद्धम्। सप्तपदशब्दयोर्द्विगुः। संप्रतिपत्तुम्-अर्हतावुपपदे "शकधृष…" इत्यादिना पद्यतेः तुमुन्। मनीषा (बुद्धिः) एषामस्तीति मनीषिणः, तैः, मनीषाशब्दाद् "व्रीह्यादिभ्यश्च" इतीनिः। सङ्गतम्-गच्छतेर्भावे क्तः। उच्यते-ब्रवीतेः कर्मणि लट्। आत्मनेति प्रयोजनक्रियायाः कर्तरि तृतीया।

व्याख्या—आत्मना-स्वयम्, परिचरजनानपेक्षया, प्रयुक्तः-विहितः, सत्कारविशेषः-विशिष्टसत्कारो यस्मै तथाभूतम्, माम्, परम्-आत्मीयादन्यम्, (इदानीं त्वम्) संप्रतिपत्तुम्-बोद्धुम्, न अर्हसि-न योग्यासि। अपि तु अहं त्वत्परिजनान्तर्गत एव जातोऽस्मि इति। हे संनतगात्रि[3]!-हे सुन्दराङ्गि ! यतः-यस्मात् कारणाद्, मनीषिभिः-विद्वद्भिः, सताम्-सज्जनानाम्, सङ्गतम्-सख्यम्, साप्तपदीनम्-सप्तपदोच्चारणसाध्यम्, उच्यते-कथ्यते, तादृशं सख्यमावयोस्त्वत्सत्कारप्रयोगादेव सिद्धमित्यर्थः।

१—'सा प्रतिपत्तुमर्हसि' इति प्रका० विव०। 'सा त्वं न अर्हसि' इत्यन्वयः।
२—'यदा' इति प्रका० विव०।
३—'नतं चारु सन्नतम्' इति भोजः।

भा०—अहमत्रागतः, त्वया विशेषेण सत्कृत इत्येतावतैवाहं त्वदीयो जातः । नेदानीं पर इति मन्तव्योऽस्मि । यतो हि सज्जनानां मैत्रीरूपः संबन्धो न कष्टसाध्यः, स हि केवलं परस्परालापे सप्तपदोच्चारणमात्रेण सप्तपदपरिमितेऽध्वनि सहचरणमात्रेण वा समुत्पद्यते । तस्मात्त्वदीयत्वात् त्वन्मनोऽभिलाषं प्रष्टुं ममाधिकारोऽस्तीति ।

अलं०—परत्वाप्रतिपत्तेः सामान्येन समर्थनादर्थान्तरन्यासः । प्रश्नाधिकारो व्यङ्ग्यः ।

अतोऽत्र किंचिद् भवतीं बहुक्षमां द्विजातिभावादुपपन्नचापलः ।
अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने ! न चेद् रहस्यं प्रतिवक्तुमर्हसि ॥४०॥

अ०—(हे) तपोधने ! अतः अत्र द्विजातिभावाद् उपपन्नचापलः अयम् जनः बहुक्षमाम् भवतीम् किञ्चित् प्रष्टुमनाः (अस्ति), चेद् रहस्यम् न, तर्हि प्रतिवक्तुम् अर्हसि ।

व्याक०—तप एव धनं यस्याः सा तपोधना, सम्बुद्धौ तपोधने । द्वे जाती (जन्मनी-मातुःसकाशाद् उपनयनाच्च) यस्य स द्विजातिः, तस्य भावाद् द्विजातिभावाद् । जातिशब्दे जायतेः क्तिन्, "जनसनखनां सञ्झलोः" इत्यात्वम् । उपपन्नं चापलं यस्य स उपपन्नचापलः, चापलम्-चपलस्य भावः कर्म वेति चपलशब्दाद् युवादित्वादण् । बहुः क्षमा यस्यां तां बहुक्षमाम् । यद्वा बहु क्षाम्यतीति बहुक्षमा, पचाद्यच् ताम् । प्रष्टुं मनो यस्य स प्रष्टुमनाः, " तुं काममनसोरपि " इति तुमुनो मलोपः । रहसि भवम् रहस्यम्-"दिगादिभ्यो यत्" इति रहश्शब्दाद् यत् । प्रतिवक्तुम्-पूर्वपद्यवत्तुमुन् । किञ्चिदिति पृच्छतेः प्रधाने कर्मणि द्वितीया, भवतीमिति तस्यैव अकथितं कर्म ।

व्याख्या—तपः-तपस्यैव, धनं यस्याः तथाभूते हे पार्वति ! अतः-पूर्वोक्तात् सख्याद् हेतोः, अत्र-तपःसम्बन्धे, द्विजाति-

१—'प्रतिबोधयिष्यासि' इति प्रका० विव० ।

भावाद्-ब्राह्मणत्वाद्, उपपन्नम्-संभाव्यम्, चापलम्-धाष्टर्यम्, यस्य तथाभूतः, अयं जनः-ब्रह्मचारिरूपोऽहम्, बहुक्षमाम्-अतिसहिष्णुम्-क्षमाशीलाम्-भवतीम्, किञ्चिद्-अल्पमेव, प्रष्टुमनाः-जिज्ञासितुकामः, अस्तीति शेषः । चेद्-यदि, रहस्यम्-गोप्यम्, नास्ति, तर्हि, प्रतिवक्तुम्-कथयितुम्, अर्हसि-योग्याऽसि ।

भा०—अत्र तपःसंबन्धे अस्ति मे जिज्ञासा, त्वत्सम्बन्धी चाहं जात इति प्रश्नेऽधिकारं मन्ये । न च प्रश्नेन ते कोपसंभावना, यतस्त्वं तपोधना बहुक्षमा । स्वाभाविकं च प्रश्नकुतूहलरूपं चापलं ब्राह्मणेषु इति प्रथम एव दर्शने प्रश्न एवंविधे मे उपपन्ना प्रवृत्तिः । न च मे निर्बन्धः, यदि गोप्यं न स्यात् तर्हि कथय-इति । विनयप्रदर्शनमिदम् ।

अलं०—भावार्थोक्तरीत्या विशेषणानां साभिप्रायत्वात्परिकरः ।

कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधसस्त्रिलोकसौन्दर्यमिवोदितं[1] वपुः ।
अमृग्यमैश्वर्यसुखं नवं वयस्तपःफलं स्यात् किमतः परं वद ॥४१॥

अ०—प्रथमस्य वेधसः कुले प्रसूतिः, वपुः त्रिलोकसौन्दर्यमिव उदितम्, ऐश्वर्यसुखम् अमृग्यम्, वयः नवम्, अतः परम् किम् तपः फलम् स्याद् इति वद।

व्याक०—त्रयाणां लोकानां सौन्दर्यमिव त्रिलोकसौन्दर्यमिव, उत्तरपदे द्विगुः । सौन्दर्यम्-सुन्दरशब्दात् ष्यञ् । ऐश्वर्यस्य सुखम् ऐश्वर्यसुखम् । ऐश्वर्यशब्दे ईश्वरशब्दात् ष्यञ् । न मृग्यम् अमृग्यम्, मृग्यशब्दे मृगयतेः "अचो यत्" । उदितम्-एतेः क्तः । स्यात्-अस्तेः संभावनायां लिङ् । वद-वदतेः अधीष्टे लोट् ।

व्याख्या—प्रथमस्य-सर्वाद्यस्य, वेधसः-हिरण्यगर्भस्य, कुले-वंशे, प्रसूतिः-उत्पत्तिः, तव अस्तीति पदद्वयं सर्वत्र योज्यम् । वपुः-शरीरम्, त्रयाणां लोकानाम्-पृथिव्यादिलोकत्रयस्य, सौ-

---

१—'मिवार्जितं वपुः' इति मका० विव० । आर्जितम्—एकत्र संचितं सौन्दर्यमिव वपुरिति व्याख्या ।

न्दर्यमिव (एकत्र समाहृतम्) लावण्यमिव, उदितम्-उत्पन्नम्, ऐश्वर्यसुखम्-संपत्तिसुखम्, अमृग्यम्-(स्वतः सिद्धत्वाद्) न अन्वेषणीयम्, वयः-अवस्था, नवम्-नूतनम्, यौवनं तवास्तीत्यर्थः, अतः-अस्माद् उत्तमकुलोत्पत्त्यादितः, परम्-अतिरिक्तम्, किम्, तपसः, फलम्-परिणामः, स्यात्-संभवेत् । आक्षेपे किं शब्द इति प्रकाशिका । नास्ति परं तपः फलम्, यद्यस्ति, तर्हि वद-ब्रूहि ।

भा०—तपसो लौकिकानि फलानि यानि संभाव्यन्ते, तानि (उत्तमकुलजन्म, सौन्दर्यम्, संपत्तिः, यौवनम् इति) सर्वाणि ते सन्ति । तथाविधानि च सन्ति, यत उत्कृष्टानि न संभवन्ति । नवं च ते वयः, तेन (ऋणत्रयमनपाकृत्य) मोक्षाभिलाषोऽपि न संभवति, तन्न संभाव्यते तवास्य तपसः किमपि फलम् । न चाफला बुद्धिमतां प्रवृत्तिः, तत एव फलप्रश्ने कौतुकमुत्पन्नमिति ।

अलं०—तपःफलाभावसमर्थनात्काव्यलिङ्गम् । बहूनां तपस्यप्रवृत्तौ हेतुत्वेनोपपादनात्समुच्चयोऽपि संभवति । त्रिलोकसौन्दर्यमिवोदितं वपुरित्युत्प्रेक्षा ।

भवत्यनिष्टादपि नाम दुःसहान्मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी ।
विचारमार्गप्रहितेन चेतसा न दृश्यते तच्च कृशोदरि ! त्वयि ॥४२॥

अ०—दुःसहाद् अनिष्टाद् अपि मनस्विनीनाम् ईदृशी प्रतिपत्तिः भवति नाम, (परं) (हे) कृशोदरि ! विचारमार्गप्रहितेन चेतसा तद् च त्वयि न दृश्यते ।

व्याक०—न इष्टाद् अनिष्टाद् । इष्टशब्दे-इच्छतेः क्तः । कृश-

१—'यज्ञार्थे हि मया सृष्टो हिमवानचलेश्वरः' इति ब्रह्मपुराणम् । तेन ब्रह्मणः पुत्रो हिमालयः, तत्पुत्री च पार्वतीति ब्रह्मकुल उत्पत्तिः सिद्धा ।

२—'तलोदरि' इति प्रका० विव० । करतलवन्निम्नमुदरं यस्या इति च तद्व्याख्या ।

मुदरं यस्याः सा कृशोदरी, सम्बुद्धौ कृशोदरि । "नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णश्रृङ्गाच्च" इति वैकल्पिको ङीष् । विचारस्य मार्गे प्रहितेन विचारमार्गप्रहितेन, प्रहितशब्दे दधातेः क्तः । दुःसहात्-सहतेः खल् । मनस्विनीनाम्-विन्नन्ताद् मनस्विशब्दान् ङीप् । ईदृशी-इयमिव दृश्यत इति इदंपूर्वात् पश्यतेः "त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च" इति कञ्, ततः 'टिड्ढाणञ्...' इत्यनेन ङीप् । प्रतिपत्तिः-प्रतिपूर्वात् पद्यतेः क्तिन् । नामशब्दः संभावनार्थः । चेतसेति करणे तृतीया । चशब्दोऽप्यर्थे । दृश्यते-कर्मणि लट्, मयेति तत्कर्तृपदमध्याहार्यम् । दृशिरत्र ज्ञानसामान्यवाची ।

व्याख्या—दुःसहात्-सोढुमशक्याद्, अनिष्टादपि-अप्रियोपनिपातादपि, मनस्विनीनाम्-अभिमानवतीनाम्, स्त्रीणाम्, ईदृशी-तपश्चरणलक्षणा, प्रतिपत्तिः-प्रवृत्तिः, भवति इति नाम-संभाव्यते, परन्तु हे कृशोदरि-हे सुमध्यमे ! विचारमार्गे-अनुसंधानसरणौ, प्रहितेन-निवेशितेन, विवेकप्रवणेन, चेतसा-चित्तेन, तच्च-तदनिष्टमपि, त्वयि, न दृश्यते-न ज्ञायते ।

भा०—इष्टप्राप्तिस्तपसा न संभावितेति पूर्वस्मिन् पद्ये उक्तम् । ननु इष्टप्राप्तिवदनिष्टपरिहारोऽपि वाञ्छनीयः, तदर्थमेव कदाचित्तपः स्यादिति स्वयं संभाव्य, अभ्युपगम्य च तस्याप्यभावं विवृणोति वर्णी, त्वयि अनिष्टसम्बन्धोऽपि न संभाव्यत इति ।

अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृतिर्विमानना सुभ्रु ! कुतः पितुर्गृहे ।
पराभिमर्शो न तवास्ति कः करं प्रसारयेत् पन्नगरत्नसूचये[२] ॥४३॥

अ०—(हे) सुभ्रु ! इयम् आकृतिः अलभ्यशोकाभिभवा, (अस्ति)

१—'प्रतिपत्तिस्तु गौरवे । प्राप्तौ प्रवृत्तौ प्रागल्भ्ये' इति केशवः ।

२—'रत्नसूतये' इति प्रका० विव० । पू प्रेरणे धातोः क्तिन् । सूतये-चालनाय-अपहरणाय इति तद्व्याख्या ।

(किंच) पितुः गृहे विमानना कुतः, तव पराभिमर्शः न अस्ति, कः पन्नग-रत्नसूचये करम् प्रसारयेत् ? ।

व्याक०—शोभने भ्रुवौ यस्याः सा सुभ्रूः, सम्बुद्धौ हे सुभ्रु, भ्रूशब्दस्योवङ्स्थानत्वाद् "नेयङुवङ्स्थानावस्त्री" इति नदीत्वनिषेधाद् ह्रस्वः प्रामादिक इति कौमुद्यां दीक्षितः । अन्ये तु "ऊकारादप्यूङ्प्रकृतेः" इति वामनोक्तदिशा "अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामुपसंख्यानम्" इति वार्तिकेन दीर्घोकारान्तेभ्योप्यूङ् विधीयते । अलाबूः, कर्कन्धूः इति भाष्योदाहरणं च तत्रानुकूलम् । ततश्च सुभ्रूशब्दादूङि भ्रूशब्दसम्बन्ध्युवर्णाभावात्तत्रोवङ्प्रवृत्त्यभावे उवङ्स्थानत्वाभावान्निषेधाप्रवृत्तौ नदीत्वे युक्तमेव ह्रस्वत्वमिति समादधाति । न लभ्यौ शोकश्च अभिभवश्च यया सा अलभ्यशोकाभिभवा, यद्वा न लभ्यः शोकेन अभिभवो यया, लभ्यशब्दे लभतेः "पोरदुपधात्" इति यत् । परेणाभिमर्शः पराभिमर्शः । अभिमर्शः-मृश् धातोर्घञ् । रत्नस्य सूचिः, रत्नसूचिः, पन्नगस्य रत्नसूचिः पन्नगरत्नसूचिः, तस्यै । पन्नगशब्दे पन्नं गच्छतीति "सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम्" इत्यनेन गच्छतेर्डः । "क्रियार्थोपपदस्य च…" इत्यनेन चतुर्थी, पन्नगरत्नसूचिमाहर्तुमित्यर्थः । विमानना-मानयतेः "ण्यासश्रन्थो युच्" । कुतः-किम्शब्दात् तसिल्, "कु तिहोः" इति किमः 'कु' इत्यादेशः । प्रसारयेत्-ण्यन्तसृधातोः "शकि लिङ् च" इति शक्यार्थे लिङ् ।

व्याख्या—हे सुभ्रु, इयम्-दृश्यमाना सौम्या, सामुद्रिकलक्षणोपेता, तव आकृतिः-मूर्तिः, न लभ्यः-लब्धुं योग्यः, शोकेन-अनिष्टप्राप्तीष्टपरिहारजन्येन दुःखेन, अभिभवः-तिरस्कारः, यया तथाभूता, अस्तीति शेषः । किं च, पितुः-जनकस्य-पर्वतराजस्य, गृहे, विमानना-अवज्ञा, कुतः (संभवेत्) पितुर्निरतिशयप्रियत्वान्न संभवतीत्यर्थः । तव-भवत्याः पर्वतराजपुत्र्याः, परेण-

अन्येन जनेन, अभिमर्शः-धर्षणं नास्ति, नैव संभवति, यतो हि कः, पन्नगस्य-सर्पस्य, रत्नसूचये-शिरोमणिशलाकायै, तामादातुम्, करम्-हस्तम्, प्रसारयेत्-प्रसारयितुं शक्नुयात्, न कोपीत्यर्थः।

भा०—अनिष्टसंभवाभाव उक्तः, स एव प्रपञ्च्यते, तवाकृतिरेव अनिष्टप्राप्तियोग्या न प्रतीयते, न हि सौम्याः, सर्वलक्षणोपेता वा आकृतयोऽनिष्टभाजो दृष्टाः। यद्वा शोकचिह्नं तवाकृतौ न दृश्यते इति भावो व्याख्येयः। किं च कस्मादनिष्टं संभवेत्? भर्तृगृहे भर्तुरत्याचारात्सपत्नीकलहाद्वाऽनिष्टं स्यात्, त्वं तु पितुर्गृहे निवससि, पिता च त्वयि नितरां स्निग्ध इति कोऽनिष्टं कुर्यात्। अन्यस्तु कश्चन कामी पुरुषः पर्वतराजपुत्रीं त्वां मनसापि न धर्षितुमलम्, न हि सर्पमणेरपहरणाय कश्चिदुद्युङ्क्ते।

अलं०—अत्र पूर्वोत्तरवाक्यार्थयोः सम्बन्धोऽसंभवन् 'पन्नगरत्नसूचये करप्रसारणमिव त्वदभिमर्शः' इत्युपमां परिकल्पयतीति निदर्शनालङ्कारः। कुवलयानन्दमते तु ललितम्। विवरणकारस्तु प्रतिवस्तूपमामाह।

किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्धकशोभि वल्कलम्।
वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका विभावरी यद्यरुणाय कल्पते॥ ४४॥

अ०—(हे गौरि!) त्वया यौवने आभरणानि अपास्य वार्धकशोभि वल्कलम् किम् इति धृतम्? यदि स्फुटचन्द्रतारका विभावरी प्रदोषे (एव) अरुणाय कल्पते तर्हि वद।

व्याक०—वृद्धस्य भावो वार्द्धकम्, "द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च" इति वृद्धशब्दाद् वुञ्, तत्र शोभत इति वार्द्धकशोभि, णिनिः। स्फुटाः चन्द्रः तारकाश्च यस्यां (द्वन्द्व०बहु०) सा स्फुटचन्द्र-

२—'विनिकीर्णतारका' इति प्रका० विव०। 'विभावरी त्यक्ततारका भूत्वा' इत्यादि तद्व्याख्या।

तारका, स्फुटशब्दे स्फुटधातोः इगुपधत्वात् कः । यौवने-युवादित्वाद् भावेऽण् । विभातीति विभावरी, विपूर्वाद् भाधातोः वनिप्, ततो "वनो र च" इत्यनेन ङीप्, रादेशश्च । वद-वदतेः संप्रश्ने लोट् । अरुणाय-"क्रियार्थोपपदस्य..." इत्यनेन चतुर्थी, अरुणं गन्तुम्-अरुणोदयम् कर्तुमित्यर्थः । त्वयेति धरतेः कर्तृपदम् ।

व्याख्या—हे गौरि, त्वया-भवत्या, यौवने-युवावस्थायाम्, आभरणानि-भूषणानि, अपास्य-त्यक्त्वा, वार्धके-वृद्धावस्थायाम्, शोभते-इति तथाभूतम्, वल्कलम्-वृक्षत्वक्, किमिति-केन कारणेन, धृतम्-परिहितम् ? यदि, स्फुटाः-प्रकाशमानाः, चन्द्रः-इन्दुः, तारकाः-नक्षत्राणि,च यस्यां तथाभूता, विभावरी-रात्रिः, प्रदोषे-रजनीमुखे एव, अरुणाय-अरुणं गन्तुम्-अरुणोदयं कर्तुम् कल्पते-प्रभवति, तर्हि, वद-ब्रूहि । न कल्पते, ततो न वदितुं शक्नोषीति ।

भा०—तपःकारणानि परिहृतानि, निरभिसन्धि तपः स्यादिति पक्षमाक्षिपति । तद्धि वृद्धानां शोभते, न तु यौवनप्रारम्भ एव । अधुना तव भूषणधारणकालोऽस्ति, न तु वल्कलधारणकालः । यथा रात्रेरारम्भ एव चन्द्रतारका अस्तं गच्छेयुः, अरुणश्चोदियाद्-इत्यसंगता घटना, तथाऽस्मिन्नेव वयसि भूषणत्यागो वल्कलधारणं च तवासंगतमिति । रात्रेः भूषणस्थानीयाश्चन्द्रतारकाः, अरुणस्थानीयन्तु वल्कलम् ।

अलं०—किंशब्दस्य केवलं प्रश्नार्थकत्वे, उत्तरार्द्धे यदिशब्दस्यापि च पक्षान्तरबोधकस्य तत्सहकारित्वे विभावरीपार्वत्योः सादृश्यस्य कल्पनीयत्वान्निदर्शना । तस्य क्षेपणार्थगर्भत्वे 'यदि कल्पते तदा वद' इत्युक्तेरपि च क्षेपपर्यवसायित्वे सदृशवाक्यार्थयोर्निबन्धनात्प्रतिवस्तूपमा । यदिशब्दस्य संभावनार्थत्वे तु 'यदि प्रदोषे स्फुटेन्दुः संभवेत्, तदा तवापि वल्कलधारणं

युक्तं स्याद्' इत्यभिप्रायपरत्वे काव्यप्रकाशमतेऽतिशयोक्तिः, कुवलयानन्दमते तु संभावना। त्रयाणां संदेहसङ्करः।

दिवं यदि प्रार्थयसे वृथा श्रमः पितुः प्रदेशास्तव देवभूमयः।
अथोपयन्तारमलं समाधिना न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत्॥४५॥

अ०—यदि दिवम् प्रार्थयसे तर्हि श्रमः वृथा, (यतः) देवभूमयः तव पितुः प्रदेशाः (सन्ति) अथ उपयन्तारम् (प्रार्थयसे तर्हि) समाधिना अलम्, रत्नम् न अन्विष्यति हि तद् मृग्यते।

व्याक०—श्रमः श्राम्यतेर्घञ्। उपयन्तारम्-यम् धातोस्तृच्। पितुः प्रदेशा इति स्वस्वामिभावसम्बन्धे षष्ठी। समाधिना-गम्यमानाऽपि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तमिति गम्यमानसाधनक्रियायाः प्रयोजनक्रियाया वा करणे तृतीया, समाधिना साध्यं प्रयोज्यं वा नास्तीति, रत्नमिति अन्वेषणक्रियायाः कर्तृपदम्, ग्रहीतारमिति तत्कर्म अध्याहर्तव्यम्। मृग्यत इति कर्मणि लट्। पूर्ववाक्यस्य कर्तृकर्मणी इह वैपरीत्येन योज्ये। अथशब्दः पक्षान्तरे, प्रश्ने इति प्रकाशिका।

व्याख्या—हे गौरि, यदि, त्वम्, दिवम्-देवनिवासस्थानं स्वर्गम्, प्रार्थयसे-अभिलष्यसि, तर्हि ते श्रमः-तपश्चर्याप्रयासः, वृथा-निष्फलः, अस्ति। यतः, देवानाम्-इन्द्रादीनाम्, भूमयः-निवासस्थानानि, तव-भवत्याः, पितुः-जनकस्य हिमालयस्य, प्रदेशाः-स्थानानि, सन्तीति शेषः। अथ-यदि, उपयन्तारम्-वरम्, प्रार्थयसे, तर्हि (वरप्राप्तये) समाधिना अलम्-तपो न कर्तव्यम्, यतश्च, रत्नम्-श्रेष्ठवस्तु, (ग्रहीतारम्) न अन्विष्यति-न गवेषयते, हि-यतः, तद्-रत्नम्, मृग्यते-अन्विष्यत एव, ग्राहकैरिति शेषः।

भा०—संभावनान्तरं निराक्रियते-यदि स्वर्गेच्छया तपः,

१—'मन्विच्छति' प्रका० विन० पाठः।

२—'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येष्वथो अथ' इत्यमरः।

तर्हि व्यर्थम् । स्वर्गे तु त्वं स्थितैव, हिमालयप्रदेशा एव देवानां निवासाः स्वर्गा इत्युच्यन्ते, एतदर्थमेव तपस्यन्ति भूमिष्ठा लोकाः । यदि तु विवाहार्थं वरं प्रार्थयसे-तदप्यसंभाव्यम् । ईदृशं स्त्रीरत्नं स्वयं वरा अभिलष्यन्ति, न त्वभिलाषितदुर्लभस्ते वरः स्यात् । 'यस्त ईप्सितो वरः, सोऽहं स्वयं त्वामन्विष्यन्नायातः, अलमिदानीं तपसा' इति भगवतः शिवस्य गूढोऽभिप्रायः ।

अलं०—रत्नशब्दस्य श्रेष्ठवाचित्वे सामान्येन विशेषस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासः, प्रस्तरविशेषवाचित्वे तु सदृशे प्रस्तुते सदृशोपन्यासादप्रस्तुतप्रशंसेत्यरुणाचलनाथः । पार्वत्या निखिलस्त्रीजातावुत्तमत्वं व्यङ्ग्यम् ।

निवेदितं निःश्वसितेन सोष्मणा मनस्तु मे संशयमेव गाहते ।
न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ॥४६॥

अ०—(यद्यपि) सोष्मणा (तव) निःश्वसितेन निवेदितम्, मे मनः तु संशयम् एव गाहते, ते प्रार्थयितव्य एव न दृश्यते, प्रार्थितदुर्लभः कथम् भविष्यति ?

व्याक०—ऊष्मणा सह वर्तत इति सोष्म तेन । प्रार्थितश्चासौ दुर्लभश्च प्रार्थितदुर्लभः । दुर्लभ इति लभतेः खल् । "न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम्" इति नुम् न । निःश्वसितेन-श्वस् धातोर्भावे क्तः, निवेदनक्रियाकर्तरि तृतीया, करणस्य कर्तृत्वेन विवक्षा । निवेदितम्-इति निवेदयतेः कर्मणि क्तः, वरार्थित्वमिति तत्कर्म अध्याहर्तव्यम् । प्रार्थयितव्यः-प्रार्थयतेः अर्हार्थे तव्यप्रत्ययः । कथंशब्दो व्याख्यातः । भविष्यति-"अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि" इति अनवक्लृप्तौ (असंभावनायाम्)लृट् । ते-मेउभे अपि षष्ठ्यौ, पूर्वत्र "कृत्यानां कर्तरि वा", उत्तरत्र "षष्ठी शेषे" । तवममयोः स्थाने "तेमयावेकवचनस्य" इति ते मे इत्यादेशौ ।

...—मनसि, सोष्मणा-ऊष्मसहितेन-उष्णेन, तव,

निःश्वसितेन-निःश्वासेन, निवेदितम्-तव वरार्थित्वं सूचितम्, तथापि, मे-विवेचनशीलस्य मम, मनः-चित्तम्, तु (तु-शब्दोऽयमन्यचित्तवैलक्षण्यं स्वचित्ते बोधयति) संशयम्-संदेहमेव, गाहते-प्राप्नोति, यतः, ते-तव पार्वत्याः, प्रार्थयितव्यः-प्रार्थयितुमर्ह एव, न दृश्यते-न ज्ञायते, न विचारपथमारोहति, प्रार्थितः-अपि, दुर्लभः-दुष्प्रापः, पुनः कथं भविष्यति ? न संभवत्येवेत्यर्थः।

भा०—वर्णी वक्ति-यदा मया संभावितान् मनोरथान् निराकरणायोपन्यस्ता वरप्रार्थना उपन्यस्ता, तदा तवान्तस्तापबोधकाः उष्णनिःश्वासाः प्रवृत्ताः, तेन वरार्थित्वं तवानुमीयते। तथाप्युपपत्तिमालोचयतो मम विचारशीले मनसि तत्रानुमाने विश्वासो न जायते। यतो हि उत्कृष्टं वस्तु सर्वैः प्रार्थ्यते, अतः सर्वोत्कृष्टा त्वमेव सर्वैः प्रार्थनीया, त्वदपेक्षया न दृश्यते कोऽप्युत्कृष्टो यस्त्वया प्रार्थ्येत। पुनश्च प्रार्थ्यमानोऽपि स न सुलभ इति तदर्थं तपश्चरणमिति तु संभावनाया अविषय एवेति।

अलं०—'सोष्मणा निःश्वसितेन निवेदितम्' इत्यनुमानालङ्कारः। संशयस्य हेतुना समर्थनाद् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्। पार्वत्याः सर्वोत्कर्षो व्यङ्ग्यः। मे-शब्दो विवेचनशीलतां लक्षयन्स्वस्य प्रागल्भ्यातिशयं व्यनक्तीत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यः।

अहो स्थिरः कोऽपि तवेप्सितो युवा चिराय कर्णोत्पलशून्यतां गते।
उपेक्षते यः श्लथलम्बिनीर्जटाः कपोलदेशे कलमाग्रपिङ्गलाः ॥४७॥

अ०—तव ईप्सितः कः अपि युवा स्थिरः (अस्ति) (इति) अहो, यः चिराय कर्णोत्पलशून्यताम् गते (तव) कपोलदेशे श्लथलम्बिनीः कलमाग्रपिङ्गलाः जटाः उपेक्षते।

१—'श्लथबन्धिनीः' इति प्रका० विव०। श्लथो बन्धः आसामस्तीति तद्व्याख्या।

व्याक०—कर्णयोः उत्पलाभ्यां शून्यः कर्णोत्पलशून्यः, तस्य भावस्तत्ता, ताम्। कपोल एव देशे कपोलदेशे। औपश्लेषिकाधारे सप्तमी। श्लथाश्च ता लम्बिनीश्च श्लथलम्बिनीः, लम्बिनीशब्दे लम्बतेर्ग्रहादित्वाद् णिनिः। कलमानाम् अग्रवत् पिङ्गलाः कलमाग्रपिङ्गलाः, इमे द्वे अपि जटानां विशेषणे द्वितीयान्ते। ईप्सितः-आप्धातोः सन्नन्ताद्वर्तमाने क्तः। तवेति "क्तस्य च वर्तमाने" इति षष्ठी। जटा इति द्वितीयाबहुवचनान्तम्, उपेक्षणक्रियायाः कर्म। अहो इति आश्चर्यद्योतको निपातः।

व्याख्या—हे गौरि, तव-भवत्याः, ईप्सितः-प्राप्तुमिष्यमाणः, कोऽपि-अनिर्ज्ञातनामधेयः, (यःकोऽप्यस्तु) युवा-यौवने वर्तमानः पुरुषः, (आक्षेपगर्भमिदम्, वृथा युवत्वाभिमानीति यावत्) स्थिरः-अतिकठिनहृदयः, पाषाणवदेव-अस्ति, इत्यहो-आश्चर्यमिदम्, यः-युवत्वाभिमानी, चिराय-बहोः कालात्, कर्णयोः-श्रोत्रयोः, उत्पलाभ्याम्-अलङ्कारभूताभ्यां कमलाभ्याम्, शून्यताम्-रहितताम्, गते-प्राप्ते, अनवलम्बितकमलपल्लवावतंसे, तव कपोलदेशे-गण्डस्थले, श्लथाः-शिथिलबन्धनाः, अत एव लम्बिनीः-अवस्रंसमानाः, कलमानाम्-शालिविशेषाणाम्, अग्रवद्-अग्रभागवत्, पिङ्गलाः-ईषद्रक्तवर्णाः, जटाः-अप्रसाधनादिना परस्परश्लिष्टान् केशकलापान्, उपेक्षते-अनादरेण सहते, न तु झटिति स्वयमागत्य स्वकराभ्यामेव सरभसं बध्नातीति।

भा०—यदि सत्यं वरप्रार्थनयैव तव तपः, तदेदं वक्तव्यं स्याद्, यत्त्वयेष्यमाणः कोऽपि वरः पाषाणवदेव दृढ इति वृथा युवत्वाभिमानी। (स्थिरशब्दः स्थैर्यगुणबोधकोऽप्यत्र वाक्यार्थवैशिष्ट्याद् दुर्गुणपर्यवसायी) स हि साश्चर्यमुपालभ्यते मया। यतस्त्वं तद्विरहेणेदृशीं दशां गतासि, यद्बन्धनाभावात् श्लथास्तव जटाः कपोले लम्बन्ते, न च योग्योऽपि कपोलदेशः कर्णोत्पल-

कान्त्या शोभते, तस्य तु मनसि नास्त्येतावतापि कोऽपि प्रभाव इति। कलमाग्रपिङ्गला इति श्लथानामपि जटानां कपोलशोभाहेतुत्वमुक्तम् 'किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्' इति न्यायेन। 'तवेप्सितो यो वरः स नित्यं युवैव, न कदापि बालो वृद्धो वा, जन्म-मृत्युसम्बन्धाभावात्। स्थिरः-सर्वथा विकारशून्यः कूटस्थः, अहो-इत्याश्चर्यरूपश्च' इति भगवतः शिवस्य गूढोऽभिप्रायः।

अलं०—पार्वत्याः सौन्दर्यगुणेन यूनि दोषकल्पनादुल्लासोऽलङ्कारः। पार्वतीगतो विप्रलम्भो वर्णिगतस्य वरविषयकस्यामर्षस्याङ्गमिति रसवदलङ्कारोऽपि।

मुनिव्रतैस्त्वामतिमात्रकर्शितां दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदाम्।
शशाङ्कलेखामिव पश्यतो दिवा सचेतसः कस्य मनो न दूयते ॥४८॥

अ०—मुनिव्रतैः अतिमात्रकर्शिताम् दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदाम् (अत एव) दिवा शशाङ्कलेखामिव (स्थिताम्) त्वाम् पश्यतः सचेतसः कस्य मनः न दूयते?

व्याक०—अत्येव अतिमात्रम्, मयूरव्यंसकादित्वात् समासः, अतिमात्रं कर्शिताम् अतिमात्रकर्शिताम्, केवलसमासः। दिवा करोति इति दिवाकरः, "दिवाविभानिशा…" इत्यनेन करोतेष्टः, तेन आप्लुष्टानि (तत्पु०) विभूषणानाम् आस्पदानि (षष्ठी०) यस्याः (बहु०) तां दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदाम्। आप्लुष्टशब्दे प्लुषधातोः क्तः। विभूषणशब्दे भूषयतेर्ल्युट्। आस्पदम्-"आस्पदं प्रतिष्ठायाम्" इत्यनेन सुड् निपात्यते। शशाङ्कस्य लेखामिव शशाङ्कलेखामिव। चेतसा सह वर्तमानस्य सचेतसः। दूयते-'दूङ् परितापे' धातोर्लट्। मन इति तत्कर्तृपदम्।

व्याक०—मुनीनाम्, व्रतैः-मुनिजनोचितैः चान्द्रायणादिभिः, तपोऽभिः, अतिमात्रम्-अत्यन्तम्, कर्शिताम्-कृशतां प्राप्ताम्,

१—'दीर्यते' इति प्रका० विव०।

दिवाकरेण-सूर्येण, आप्लुष्टानि-दग्धानि (आतपसंस्पर्शात्) श्यामीकृतानीति यावत्, विभूषणानाम्-कटकाद्याभरणानाम्, आस्पदानि-स्थानानि-मणिबन्धाद्यवयवाः, यस्यास्तथाभूताम्, अत एव, दिवा-दिने (स्थिताम्) शशाङ्कस्य-चन्द्रमसः, लेखाम् कलामिव, स्थिताम्, त्वाम्, पश्यतः-अवलोकयतः, सचेतसः-सहृदयस्य-भावुकस्य, कस्य-पुरुषस्य, मनः-चित्तम्, न दूयते-न परितप्यते ? सर्वस्यैव दूयत इति काकूक्तिः ।

भा०—विभूषणधारणोचितानि तवाङ्गानि सूर्यकिरणैर्दह्यन्त इव । व्रतैश्च त्वमतिमात्रं कर्शितासि, दिवा क्लान्ता चन्द्रलेखेव दृश्यसे, त्वामेवमवस्थां दृष्ट्वा कः सहृदयश्चेतसि न खेदमनुभवति, तथापि त्वत्प्रार्थितो युवा न द्रवतीत्याश्चर्यमेव ।'सचेतसो मनो दूयेत, त्वत्प्रार्थितस्य तु मनःसम्बन्ध एव नास्ति, निरिन्द्रियत्वात्' इति गूढोऽभिप्रायः ।

अलं०—उपमा । पार्वत्या दैन्यं व्यङ्ग्यम्, तच्च तदुद्बोधित ब्रह्मचारिगतदयाया अङ्गमिति प्रेयोऽलङ्कारोऽपि ।

अवैमि सौभाग्यमदेन वञ्चितं तव प्रियं यश्चतुरावलोकिनः ।
करोति लक्ष्यं[1] चिरमस्य चक्षुषो न वक्त्रमात्मीयमरालपक्ष्मणः ॥४९॥

अ०—(अहम्) तव प्रियम् सौभाग्यमदेन वञ्चितम् अवैमि, यः, आत्मीयम् वक्त्रम् चतुरावलोकिनः अरालपक्ष्मणः अस्य चक्षुषः चिरं लक्ष्यम् न करोति ।

व्याक०—चतुरमवलोकत इति चतुरावलोकि, तस्य चतुरावलोकिनः । लोकतेर्णिनिः । अरालानि पक्ष्माणि यस्य तस्य अरालपक्ष्मणः । वञ्चितम्-वञ्चयतेः क्तः, सौभाग्यमदेनेति वञ्चनायाः कर्तरि तृतीया, सौभाग्यशब्दो व्याख्यातः । अवैमि-

१—'लक्ष्यं रविमस्य' इति विव० । 'अस्य चक्षुषो लक्ष्यं रविं करोति, (तपसि त्वां प्रवर्तयति, तपःपरा त्वं चक्षुषानवरतं सूर्यं पश्यसि—इति रवेर्लक्ष्यत्वम्) आत्मीयं वक्त्रं न' इति तद्व्याख्या ।

अवपूर्वाद् पतेर्लट्, "एत्येधत्यूठ्सु" इति वृद्धिः । आत्मीयम्-आत्मन इदमिति आत्मशब्दाद् "वृद्धाच्छः" । लक्ष्यम्-लक्षयतेः "एरच्" । चक्षुषः-" कृत्यानां कर्तरि वा " इत्यनेन लक्षणाक्रियायाः कर्तरि षष्ठी ।

व्याख्या—अहम्, तव-भवत्याः, प्रियम्-वल्लभम् (त्वया प्रियत्वेन सङ्कल्पितम्, यदर्थं कठिनं तपश्चरसि, तम्) सौभाग्यस्य-सौन्दर्यस्य, मदेन-गर्वेण, वञ्चितम्-प्रतारितम्, अवैमि-जानामि-अनुमिनोमीति यावत्। यः-प्रियः, आत्मीयम्-स्वकीयम्, वक्त्रम्-मुखम्, चतुरम्-सुन्दरम्-मधुरम्, अवलोकते-प्रेक्षते, इति तथाभूतस्य, अस्य-पुरः शोभमानस्य त्वदीयस्य, अरालानि-कुटिलानि, पक्ष्माणि-अक्षिलोमानि, यस्य तथाभूतस्य, चक्षुषः-नेत्रस्य, चिरम्-बहुकालपर्यन्तम्, लक्ष्यम्-प्राप्यभूमिम्-दर्शनविषयम्, न करोति ।

भा०—मयानुमीयते-त्वया प्रियत्वेन सङ्कल्पितः कोऽपि पुरुषः, सौभाग्येन गर्वितः, 'मामेवेयं सर्वथानुयास्यति, कठिनामस्याः परीक्षां करोमि' इत्याद्यभिमानस्तस्य । तेनैव गर्वेण वञ्चितः सोऽद्यावधि । ननु वञ्चित इति कथमुच्यते, तत्राह-यदि स त्वामन्वसरिष्यत्, त्वदीयमिदं सौन्दर्यनिधानं नेत्रं तन्मुखासक्तमभविष्यत्,एतद्विषयतया स यथार्थसौभाग्यमाप्स्यत् । वृथा सौभाग्यमदेनैव तस्येदं मुख्यं सौभाग्यं प्रतिरुद्धमिति स वञ्चित एव मया मन्यते । 'यस्तवेप्सितः प्रियः, स वस्तुतः सौभाग्यमदेन वञ्चितः-रहित एव, न तस्य प्राप्तकामस्य सौभाग्येच्छा, न वा तज्जनितो मदः-अभिमानो हर्षो वास्ति । न च स नेत्रयोर्लक्ष्यं भवति' इति भगवतः शिवस्य गूढोऽभिप्रायः।

अलं०—हेतुना साध्यसाधनादनुमानालङ्कारः । चक्षुषः सौन्दर्येण गुणेन प्रियस्य दोषोक्त्या 'उल्लासः' । प्रियपुरुषविषयको भावो ध्वन्यते ।

कियच्चिरं श्राम्यसि गौरि ! विद्यते ममापि पूर्वाश्रमसञ्चितं तपः।
तदर्धभागेन लभस्व काङ्क्षितम् वरं तमिच्छामि च साधु वेदितुम् ॥५०॥

अ०— गौरि ! कियत् चिरम् श्राम्यसि ? पूर्वाश्रमसञ्चितम् मम तपः अपि विद्यते, तदर्धभागेन काङ्क्षितम् वरम् लभस्व, तम् च साधु वेदितुम् इच्छामि।

व्याक०—पूर्वस्मिन् आश्रमे सञ्चितम् पूर्वाश्रमसञ्चितम्। अर्द्धं भागः-अर्द्धभागः, तस्य अर्द्धभागः, तेन। चिरमिति क्रियाविशेषणत्वात्, "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इत्यनेन वा द्वितीयान्तम्। कियदिति तद्विशेषणम्, किंशब्दाद् वतुप्रत्ययः, "इदंकिमोरीश्की" इति किरादेशः। श्राम्यसि-'श्रमु तपसि खेदे च' धातोर्लट्। लभस्व-लभतेर्लोटि मध्यमपुरुषैकवचनम्। वेदितुम् वेत्तेः "समानकर्तृकेषु तुमुन्"। साधु इति वेदनक्रियाया विशेषणं द्वितीयान्तम्।

व्याख्या—हे गौरि!-हे पार्वति ! कियच्चिरम्-कियत्कालपर्यन्तम्, श्राम्यसि-तपस्यसि? बहु तपः कृतम्, कियत्कालं पुनः करिष्यसि, नेदानीं कुरु। पूर्वाश्रमे-प्रथमाश्रमे-ब्रह्मचर्यावस्थायाम्, सञ्चितम्-संपादितम्, तपः, ममापि, विद्यते, (पार्वतीतपःसमुच्चयार्थोऽपिशब्दः, तव तपो वर्तत एव, ममापि वर्तते इति) तस्य-मया पूर्वसञ्चितस्य तपसः, अर्धेन भागेन-अर्धांशेन, काङ्क्षितम्-स्वाभिलषितम्, वरम्-वोढारम्, लभस्व-प्राप्नुहि, तम्-वरं च, साधु-सम्यग्, वेदितुम्-ज्ञातुम्, इच्छामि कामये। 'वरस्त्वदभिलषितः' इति सामान्यतो ज्ञातम्, 'कस्तु सः' इति विशेषतः सम्यग् ज्ञातुमिच्छामीति।

भा०—पार्वति ! चिरं तपः कुर्वती त्वं श्रान्तासि, दया मे त्वय्युत्पन्ना। अहं स्वार्जितस्य तपसोऽर्द्धभागं ते दास्यामि, तेन तवाभिलाषः पूरयिष्यते। परं तं त्वदीप्सितं वरं पूर्वं ज्ञातुमिच्छामि-योऽयः स न वेति। योग्ययवरप्राप्त्यर्थमेव मया तु-

र्थं तपोव्ययः क्रियेत इति । इयं भगवतः शिवस्य वरप्रदानपरा गूढोक्तिरिति विवरणकारो व्याचष्टे तथा हि-तपःशब्दो लक्षणया तपःसाधनभूतस्य शरीरस्य बोधकः, 'शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्' इत्युक्तत्वात्[1]। शरीरस्य दिव्यत्वप्रतीतिर्लक्षणाप्रयोजनम् । तेन च ममापि[2]-निर्गुणत्वेन, निरीहत्वेन, निराकारत्वेन च प्रसिद्धस्यापि, पूर्वाश्रमसञ्चितम्-पूर्वम्-सर्गारम्भकाले, अश्रमेण-अनायासेन, मायामात्रेण संपादितम्, तपः-शरीरम्, अस्ति, तदर्द्धभागेन काङ्क्षितम् लभस्व-तस्य समांशमर्द्धं लब्ध्वा पूर्णमनोरथा भव, शरीरार्द्धं ते ददामि परं वरं त्वदीप्सितम्, साधु-मया करिष्यमाणस्य पूर्वपक्षस्य निराकरणपूर्वकं वेदितुमिच्छामि, मयि त्वद्भावदाढर्यं जिज्ञासे इति ।

अलं०—भावार्थोक्तरीत्या गूढोक्तिः । वर्णिगता पार्वती विषयिणी दया व्यज्यते ।

इति प्रविश्याभिहिता द्विजन्मना मनोगतं सा न शशाक शंसितुम् ।
अथो वयस्यां परिपार्श्ववर्तिनीं विवर्तितानञ्जननेत्रमैक्षत[3] ॥ ५१ ॥

अ०—द्विजन्मना प्रविश्य इति अभिहिता सा मनोगतम् शंसितुम् न शशाक, अथो परिपार्श्ववर्तिनीम् वयस्याम् विवर्तितानञ्जननेत्रम् ऐक्षत ।

व्याक०—द्वे जन्मनी यस्य तेन द्विजन्मना, अभिधानक्रियाकर्तरि तृतीया । मनसि गतं मनोगतम् । परिपार्श्वे वर्तत इति परिपार्श्ववर्तिनी, ताम् । वर्ततेर्णिनिस्ताच्छील्ये । न अञ्जनं ययोः

१—'प्रजाकामो वै प्रजापतिः, स तपोऽतप्यत' (प्रश्नोपनिषत), 'यत्सप्तान्नानि मेधया तपसा जनयत्पिता' (बृहदारण्यकोपनिषत्) इत्याद्यासु श्रुतिषु 'ईश्वरशरीरस्य तपःसाधनत्वं तपःसाध्यत्वं च सुप्रसिद्धमिति तु वयम् ।

२—गूढोक्तावस्याम् 'ममापि' शब्दव्याख्यैव चमत्कारसारभूता, सा तु विवरणकारेण न दर्शितेत्यहो ।

३—'निवर्तिता' इति प्रका० विव० । 'वर्णिमुखाद् निवर्तितं नेत्रम् (सक्या अभिमुखीकृतम्) यस्यां क्रियायाम्—इति तद्व्याख्या ।

ते अनञ्जने, विवर्तिते अनञ्जने नेत्रे यस्मिन् कर्मणि यथा भवति तथा विवर्तितानञ्जननेत्रम्, ईक्षणक्रियाविशेषणं द्वितीयान्तम् । विवर्तितशब्दे णिजन्ताद् वृतेः क्तः । प्रविश्य-विशतेः क्त्वा, ल्यप् । अभिहिता-दधातेः क्तः, "दधातेर्हिः" । शंसितुम्-"शकधृष..." इत्यनेन शक्नोतावुपपदे तुमुन् । वयसा तुल्यां वयस्याम्, "नौवयोधर्म... " इत्यनेन यत् । ईक्षणे कर्मत्वाद् द्वितीया । अथो इत्योकारान्तो निपातः ।

व्याख्या—द्विजन्मना-छद्मना-ब्रह्मचारिवेषधारिणा द्विजेन, प्रविश्य-पार्वत्या हृदयमनुप्रविश्य-वाचोयुक्त्या स्वविषये विश्रम्भमुत्पाद्य, इति-पूर्वोक्तम्, अभिहिता-कथिता, सा-पार्वती, मनोगतम्-हृदिस्थम्-वरम्, शंसितुम्-वक्तुम्, न शशाक-लज्जया न समर्था बभूव । अथो-कथनावश्यकत्वस्य अशक्तेश्च निर्धारणस्य अनन्तरम्, परिपार्श्ववर्तिनीम्-सर्वदा स्वसहचारिणीम्, वयस्याम्-सखीम्, विवर्तिते-तिर्यग् विवलिते, अनञ्जने-पूर्वं वियोगदुःखात् तदनु व्रतवशात् कज्जलरहिते, नेत्रे-नयने यस्मिन् कर्मणि यथा भवति तथा, ऐक्षत-अवालोकत । नेत्रसंज्ञया सखीं वर्णिने प्रत्युत्तरं दातुं प्रेरयामासेत्यर्थः ।

भा०—प्रष्टा पूर्वं द्विजन्मा-ब्राह्मणः, इति तदुत्तरं दातव्यमेव, वाचोयुक्त्या च हृदयं तेन वशीकृतम्, तेनाप्युत्तरदानमावश्यकम् । परं तथापि लज्जया पार्वती स्वयं स्ववरं कथयितुमशक्ताभूत् । वक्तव्यस्यावश्यकतां तु विचार्य सखीमुखं पश्यन्ती तामुत्तरं दातुं प्रेरयामासेव । नेत्रमभिमुखीकृत्य नेत्रस्यानञ्जनत्वं सखीं प्रति द्योतयन्ती 'अनञ्जनत्वकारणीभूता व्यथा त्वयावेदयितव्या' इति व्यञ्जितवती । सखी नित्यं पार्श्वस्थितिशीलेति तस्या हृदयं विजानाति, सा सर्वं वक्तुं क्षमेति ताच्छील्यार्थोणिनिर्व्यनक्ति ।

अलं०—हृद्गतशंसनाशक्त्या पार्वत्या लज्जाख्यो व्यभिचा-

रिभावो व्यज्यते । तस्यौत्सुक्येन सन्धिः ।

सखी तदीया तमुवाच वर्णिनं निबोध साधो तव चेत् कुतूहलम् ।
यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणं कृतं तपःसाधनमेतया वपुः ॥ ५२ ॥

अ०—तदीया सखी तम् वर्णिनम् उवाच, (हे) साधो ! चेत् तव कुतूहलम् (अस्ति, तर्हि) निबोध, एतया यदर्थम् अम्भोजम् उष्णवारणमिव वपुः तपःसाधनम् कृतम् ।

व्याक०—तदीया-तस्या इयमिति तच्छब्दाच्छः । वर्णिनम्-वर्णः (स्तुतिः) अस्यास्तीति वर्णी, तम् । "वर्णाद् ब्रह्मचारिणि" इतीनिः । यस्मा इति यदर्थम्-क्रियाविशेषणं द्वितीयान्तम्, "अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम्" इत्यनेन समासः । उष्णस्य वारणमुष्णवारणम् । अम्भोजस्य विधेयविशेषणम् । तपःसाधनमिति वपुषो विधेयविशेषणम् । एतयेति कर्तरि तृतीया । निबोध-बोधतेर्लोटो मध्यमपुरुषैकवचनम् । त्वमिति कर्ताध्याहर्तव्यः । वाक्यार्थः कर्म ।

व्याख्या—तदीया-तस्याः पार्वत्याः, सखी-वयस्या, तम्-पूर्वोक्तम्, वर्णिनम्-ब्रह्मचारिणम्, उवाच, हे साधो ! हे परोपकृतिपरायण ! चेद्-यदि, तव, कुतूहलम्-कौतुकम्-प्रबला श्रोतुमिच्छा अस्ति, तर्हि, निबोध-जानीहि-शृणु इति यावत्, एतया-पार्वत्या, यदर्थम्-यस्मै प्रयोजनाय, अम्भोजम्-कमलम्, उष्णवारणमिव-घर्मवारणार्थमातपत्रमिव, वपुः-शरीरम्, तपसः-तपस्यायाः, साधनम्-उपकरणम्, कृतम्-विहितम् ।

भा०—पार्वत्या दृष्टिपातेन प्रेरिता सखी ब्रह्मचारिणं प्रत्युक्तवती । साधो ! स्वकीयार्धतपःप्रदानोद्यमेन परोपकृतिपरायणता तव प्रकटीकृता, परं नैवमस्मत्सख्या अभीप्सितं साध्यमस्ति, अतिदुष्प्रापं तत् । तथापि त्वादृशस्य कौतूहलनि-

---

१—'वाञ्छितम्' इति प्रका० विव० । 'वाञ्छितम् निबोध' इत्यन्वयः ।

२—'वर्णो द्विजादिशुक्लादियज्ञे गुणकथासु च स्तुतौ ना' इति मेदिनी ।

वृत्तिः कर्तव्यैवेति कथयामि। यस्मै प्रयोजनाय तपस्यन्तीयमस्मत्सखी सुकुमारतरमिदं शरीरमतिकठिने शीतातपक्षुदादिसहनसाहसे तथा योजितवती, यथा कश्चित्कमलमातपनिवारणार्थं योजयेत्-तत्प्रयोजनं ते वच्मि।

अलं०—उपमा। प्रयोजनस्यातिदुष्प्रापता, परमा वाञ्छनीयता अप्राप्तावतिशयेन कष्टप्रदता च व्यञ्जिता। यथा आतपदुःखं दुःसहमिति तन्निवारणाय प्रियमतदर्हं चापि कमलं विनियुज्यते, तथा इष्टानवाप्तिदुःखस्यातिदुःसहतया तद्वारणायेदृशं शरीरमपि योजितमिति।

इयं महेन्द्रप्रभृतीनधिश्रियश्चतुर्दिगीशानवमत्य मानिनी।
अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात् पिनाकपाणिं पतिमाप्तुमिच्छति ॥५३॥

अ०—मानिनी इयम् अधिश्रियः महेन्द्रप्रभृतीन् चतुर्दिगीशान् अवमत्य मदनस्य निग्रहाद् अरूपहार्यम् (प्रतीतम्) पिनाकपाणिम् पतिम् आप्तुम इच्छति।

व्याकृ०—अधिका श्रीः येषां तान् अधिश्रियः, नदीत्वाभावात् कब् न। महेन्द्रः प्रभृतिः (आदिः) येषां तान् महेन्द्रप्रभृतीन्। चतसृणां दिशामीशान् चतुर्दिगीशान् "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इत्यनेन समास इति मल्लिनाथः। 'सप्तर्षि' वत् 'चतुर्दिक्' शब्दोऽपि संज्ञाशब्द इति "दिक्संख्ये संज्ञायाम्" इति पूर्वं कर्मधारयः, तदनु षष्ठीतत्पुरुषो वा। अवमानकर्मणि द्वितीया। न रूपेण हार्यम् अरूपहार्यम्, हार्यशब्दे हरतेः शक्यार्थे ण्यत्। पिनाकः पाणौ यस्य तं पिनाकपाणिम्। "प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ" इति सप्तम्यन्तपाणिशब्दस्य परनिपातः। मानिनी-मानशब्दाद् "अत इनिठनौ" अवमत्य-अवपूर्वाद् मन्यतेः क्त्वा, ल्यप्। निग्रहाद् गृह्णातेः 'अप्'

१—'भामिनी' प्रका० विव०। भामिनी-कोपना, इन्द्रादीनां वरत्वप्रस्तावमात्रेणापि कुप्यति इति तद्व्याख्या।

ज्ञापके हेतौ पञ्चमी 'धूमादग्निमान्' इत्यादिवत्। आप्तुम्-आप्नोतेः "समानकर्तृकेषु तुमुन्"।

व्याख्या—मानिनी-अभिमानवती, इयम्-पर्वतराजपुत्री, अधिश्रियः-अधिकैश्वर्यशालिनः, महेन्द्रप्रभृतीन्-इन्द्रादीन्, चतसृणाम्, दिशाम्-पूर्वपश्चिमोत्तरदक्षिणानाम्, ईशान्-स्वामिनः-इन्द्रवरुणकुबेरयमान्, अवमत्य-तिरस्कृत्य, मदनस्य-कामस्य, निग्रहाद्-दण्डनाद्, अरूपहार्यम्-रूपेण-सौन्दर्येण, अहार्यम्-वशीकर्तुमशक्य इति स्पष्टं ज्ञातम्, पिनाकपाणिम्-अजगवाख्यधनुर्धारिणं महादेवम्, पतिम्-भर्तारम्, आप्तुम्-अधिगन्तुम्-वरीतुम्, इच्छति-कामयते।

भा०—प्रयोजनमाह सखी 'वरार्थमेवास्यास्तपश्चरणम्। वरास्तु इन्द्रादयो यद्यपि सुलभाः, उत्कृष्टा च तेषां दिगीशत्वश्रीरिति अन्यासां प्रार्थनीया अपि ते, तथाप्यभिमानवतीयमिन्द्राणीप्रभृतिभ्यः उत्कर्षमिच्छन्ती न तानाद्रियते। यं तु सर्वेभ्य उत्कृष्टं पिनाकधारिणमियं पतित्वेनाप्तुमिच्छति, स न सौन्दर्येण वशीकर्तुं शक्यः-यतस्तेनास्याः समक्षमेव स्वयं धनुर्धरः कामो निगृहीतः। तस्मात्तपश्चरणमेव तत्प्राप्त्युपाय इति निश्चितम्। पिनाकपाणिमिति पदं वीरतामावेदयदभिलाषयोग्यतां तत्र व्यनक्ति। मानिनीनां वीरकामनायाः स्वभावसिद्धत्वात्।

अलं०—अरूपहार्यत्वस्यानुमानसिद्धत्वादनुमानालङ्कारः। मानिनीत्यादिविशेषणानामुत्कृष्टाभिप्रायगर्भत्वात्परिकरश्चमत्कारी। दशसु अनङ्गदशासु[2] सङ्कल्पदशानेन पद्येनोपन्यस्तेति मल्लिनाथसूरिः।

असह्यहुङ्कारनिवर्तितः पुरा पुरारिमप्राप्तमुखः शिलीमुखः।
इमां हृदि व्यायतपातमक्षिणोद् विशीर्णमूर्तेरपि पुष्पधन्वनः ॥५४॥

१—दृङ्मनःसङ्गसङ्कल्पो जागरः कृशता रतिः। ह्रीत्यागोन्मादमू-
र्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश।

अ०—पुरा विशीर्णमूर्तेः अपि पुष्पधन्वनः शिलीमुखः असह्यहुङ्कार-निवर्तितः पुरारिम् अप्राप्तमुखः (सन्) इमाम् हृदि व्यायतपातम् (यथा-स्यात्तथा) अक्षिणोत् ।

व्याक०—विशीर्णा मूर्तिः यस्य तस्य विशीर्णमूर्तेः । विशी-र्णा-शृणातेः क्तः । मूर्च्छतेः क्तिनि "राल्लोपः" मूर्तिः । पुष्पाण्येव धनुर्यस्य स पुष्पधन्वा, तस्य । "धनुषश्च" इत्यनङ् । न सह्येन (नञ्तत्पु०) हुङ्कारेण (कर्म०) निवर्तितः (तत्पु०) असह्यहुङ्का-रनिवर्तितः । सह्यशब्दे सहतेः "शकिसहोश्च" इति यत् । पुरा-णाम्, अरिम् पुरारिम् । न प्राप्तं मुखं यस्य स अप्राप्तमुखः । प्राप्तशब्दे कर्तरि क्तः, पुरारिमिति प्रापणक्रियायाः कर्म, मुखं च कर्तृ । विशेषेण आयतः पातो यस्मिन् कर्मणि यथा भवति तथा व्यायतपातम्, क्षिणोतिक्रियाया विशेषणं द्वितीयान्तम् । व्यायतशब्दे यमधातोः क्तः । पातशब्दे पततेर्घञ् । अक्षिणोत्-क्षिधातोर्लङ्, "स्वादिभ्यः श्नुः" ।

व्याख्या—पुरा-पूर्वम्, विशीर्णा-नष्टा, मूर्तिः-आकारः यस्य, तथाभूतस्य-नष्टशरीरस्यापि, पुष्पाणि-कुसुमान्येव, धनुः-का-र्मुकम्, यस्य तथोक्तस्य-कामस्य, शिलीमुखः-बाणः, असह्येन-सोढुमशक्येन, हुङ्कारेण-क्रोधोद्गीर्णेन शिवस्य हुंशब्देन, नि-वर्तितः-परावर्तितः, अत एव, पुरारिम्-त्रिपुरासुरद्विषम्-महा-देवम् प्रति, न प्राप्तम्, मुखम्-(बाणाग्रवर्ति) फलकम्, यस्य तथाभूतः सन्, इमाम्-शिवानुगतां पार्वतीम्, हृदि-हृदये, अस्याः हृदयमिति यावत्, व्यायतः-दीर्घः-सुदूरमन्तःप्रविष्टः, अतितीव्रो वा, पातः-प्रहारो यस्मिन् कर्मणि यथा भवति तथा, अक्षिणोद्-विव्याध ।

भा०—कामेन यदा बाणः शिवं वशीकर्तुं विसृष्टः, तदा शिवेन कामो दग्धः, बाणश्च तस्य हुङ्कारेण निवर्तितः । मृत-

१—तृतीयसर्गकथेयमनादिता सख्या ।

स्यापि कामस्य स बाणः शिवानुगतहृदयामिमां पार्वतीमबलां मत्वातितरां हृदये पीडयति स्म ।

अलं०—शिवं प्रतिकर्तुमशक्तो बाणस्तत्पदयां पार्वतीं पीडयति स्मेति प्रत्यनीकमलङ्कारः । 'अन्यत्र करणीयस्य ततोऽन्यत्र कृतिश्च सा' इति कुवलयानन्दलक्षिता असंगतिर्वा । 'विशीर्णमूर्तेरपि बाणः पीडयति' इति विरोधः । अनेन पद्येन 'विवृण्वती शैलसुतापि भावम्' इत्यादिना तृतीयसर्गोक्ता दृङ्मनःसङ्गरूपा अनङ्गावस्था, तदनु च कार्श्यरूपा सा समुपन्यस्तेति मल्लिनाथव्याख्यायाम् ।

तदा प्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे ललाटिकाचन्दनधूसरालका ।
न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं तुषारसंघातशिलातलेष्वपि ॥५५॥

अ०—तदा प्रभृति पितुः गृहे उन्मदना ललाटिकाचन्दनधूसरालका बाला तुषारसंघातशिलातलेषु अपि जातु निर्वृतिम् न लभते स्म ।

व्याक०—उत्कटः मदनो यस्याः सा उन्मदना । ललाटस्य अलङ्कारो ललाटिका, ललाटशब्दात् "कर्णललाटात् कनलङ्कारे" इति कन् । तद्रूपेण चन्दनेन (कर्मधा०) धूसरा अलका यस्याः सा ललाटिकाचन्दनधूसरालका । तुषाराणां संघाता एव शिलाः, तासां तलेषु तुषारसंघातशिलातलेषु । तदा-तच्छब्दात् सप्तम्यन्ताद् दा प्रत्ययः, "तद्धितश्चासर्वविभक्तिः"; इत्यनेनाव्ययत्वम् । यद्यपि प्रभृतियोगे पञ्चमी दर्शनात् 'ततः' इति प्रयोक्तव्यम्, तथापि दाप्रत्ययस्य पञ्चम्यर्थे लक्षणेति मल्लिनाथः । 'घटनायाः' इत्यध्याहृत्य 'तदा-तस्मिन् काले जातायाः घटनायाः प्रभृति' इति वा व्याख्येयम् । निर्वृतिम्-वृधातोः क्तिन् । लभतेस्म-"लट् स्मे" इत्यनुवर्तमाने "अपरोक्षे च" इत्यनेन लट् ।

व्याख्या—तदा प्रभृति-तद्घटनादिनाद् आरभ्य, पितुः-जनकस्य हिमालयस्य, गृहे, उन्मदना-प्रवृद्धकामज्वरा, ललाटिकाचन्दनेन सर्वललाटावच्छिन्नेन धूसरा अलका यस्याः सा, चन्द-

नेन, धूसराः-धूसरवर्णाः, अलकाः-चूर्णकुन्तलाः, यस्यास्तथा-भूता, बाला-अननुभूतपूर्वमदनज्वरेयं पार्वती, तुषारसंघाताः-घनीभूतानि हिमान्येव शिलाः, तासां तलेष्वपि, जातु-कदाचिद्, निर्वृतिम्-सुखम्, न लभते स्म-न प्राप्नोत्।

भा० — कामबाणेन यदा हृदि विद्धा, तत एवारभ्य मदनकृतस्तापोऽस्याः परां वृद्धिं गतः। येन हिमालयेपि हिमशिलास्वपि लुठन्त्या न तापशान्तिरभूत्। तापशान्तये च यच्चन्दनमियं सर्वास्मिन् ललाटे लिम्पति स्म, तत् क्षणादेव शुष्कं ललाटाद्विश्लिष्य लुठन्त्या अस्या विकीर्णानलकान् धूसरयति स्म। 'पितुर्गृहे' इत्युक्त्या हिमालयेऽपि एवं ताप इति तापोत्कर्षो व्यञ्जितः' इति विवरणकारः। 'पितुर्गृहे' विरहतापस्यात्यन्तगोपनार्हत्वेपि ताप एवं प्रकटोऽभूद्-इत्युत्कटता व्यज्यत इति तु वयम्।

अलं०—तुषारसंघातेऽपि तापनिवृत्त्यलाभोक्त्या विशेषोक्तिः। पार्वतीगतः पूर्वानुरागाख्यो विप्रलम्भ इत आरभ्य चतुर्षु पद्येषु स्फुटः। 'अरतिः' इति व्यपादिश्यमाना विषयविद्वेषरूपा अनङ्गावस्था अत्रोपन्यस्ता, द्वादशावस्थावादिनां मते तु संज्वरावस्थापीति मल्लिनाथः।

उपात्तवर्णे चरिते पिनाकिनः सबाष्पकण्ठस्खलितैः पदैरियम्।
अनेकशः किंनरराजकन्यका वनान्तसङ्गीतसखीररोदयत् ॥५६॥

अ०—इयम् पिनाकिनः चरिते उपात्तवर्णे (सति) सबाष्पकण्ठस्खलितैः पदैः वनान्तसङ्गीतसखीः किंनरराजकन्यकाः अनेकशः अरोदयत्।

व्याक०—उपात्तः वर्णो यस्मिन् तस्मिन् उपात्तवर्णे। सति सप्तमी। उपात्तशब्द दाधातोः क्तः, वर्णनं वर्णः, वर्णयतेर्भावे घञ्। बाष्पेण सह (वर्तमाने) (बहु०) कण्ठे (कर्म०) स्ख-

१—शुक्लादौ ब्राह्मणादौ च शोभायामक्षरे तथा। गीतिक्रमे स्तुतौ वेषे वर्णशब्दः प्रयुज्यते। इति हलायुधः।

लितैः सबाष्पकण्ठस्खलितैः । स्खलितशब्दे स्खलतेः "गत्यर्थाकर्मक…" इत्यादिना कर्तरि क्तः । वनान्ते सङ्गीते (तत्पु०) सख्यः वनान्तसङ्गीतसख्यः, सङ्गीतेन सख्यः इति मल्लिनाथः । गीतशब्दे गायतेः क्तः, "घुमास्थागापाजहातिसां हलि" इतीत्वम् । किन्नराणां राज्ञः कन्यकाः किन्नरराजकन्यकाः । अथवा प्रशंसावाचिना राजशब्देन किन्नरशब्दस्य "प्रशंसावचनैश्च" इत्यनेन कर्मधारयः, ततः षष्ठीतत्पुरुषः,किन्नराणां राज्ञामिव कन्यका इति । एकमेकमिति एकशः, "संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्" इति एकशब्दाच्छस् प्रत्ययः, न एकशः अनेकशः । पिनाकोऽस्य अस्तीति पिनाकी, तस्य । "अत इनिठनौ" । पदैः-रोदनायाः करणे तृतीया ।

व्याख्या—इयम्-पार्वती, पिनाकिनः-महादेवस्य, चरिते-त्रिपुरासुरविजयादिरूपे, उपात्तः-गृहीतः-आरब्धः, वर्णः-गीतिक्रमः, यस्मिन्, तथाभूते-गातुमारब्धे सति, सबाष्पे-अश्रुसहिते-गद्गदे, कण्ठे-गले, स्खलितैः-विशीर्णैः-अस्पष्टोच्चरितैः, पदैः, वनान्ते-अरण्यप्रदेशे, सङ्गीते-गानादौ, सखीः-सहचारिणीः, अथवा सङ्गीतेन-सहगानेन निमित्तेन, सखीः-मित्रभूताः, किन्नराणाम्-देवयोनिविशेषाणाम्, राज्ञः-अधिपतेः, अथवा किन्नराणां राज्ञामिव-श्रेष्ठकिन्नराणाम्, कन्यकाः-अनूढाः सुताः, अनेकशः-बहुशः, अरोदयत्-अश्रुमोचं कारितवती ।

भा०—इयं हि शिवेऽनुरक्ता शिवकीर्तनश्रवणव्यसनाद्वनान्ते गच्छति स्म । तत्र च यदा किन्नरकन्यकाः शिवचरितं गातुमारभन्ते स्म,तदा ताभिः सह गातुमुपक्रममाणापीयं शिवस्मरणोद्बोधितविरहजनितेन कण्ठगद्गदत्वेन स्पष्टं पदान्युच्चारयितुमशक्नुवती तथा वैकल्यं प्राप्नोति स्म, यथास्या दशां दृष्ट्वा सखीभूतास्ताः किन्नरराजकन्यका अपि रुदन्ति स्म ।

अलं०—विनोदार्थमुपक्रमे विषादाधिक्यप्राप्तिवर्णनाद्विष-

मालङ्कारः । दशस्ववस्थासु मूर्च्छाख्याऽनङ्गावस्था व्यज्यते, द्वादशावस्थापक्षे तु प्रलापावस्था व्यज्यत इति मल्लिनाथः ।

त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं निमील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ।
क्व नीलकण्ठ ! व्रजसीत्यलक्ष्य[1]वागसत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना ॥५७॥

अ०—(किं) च, त्रिभागशेषासु निशासु क्षणम् नेत्रे निमील्य सहसा हे नीलकण्ठ ! क्व व्रजसि ? इति अलक्ष्यवाग् असत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना (सती) व्यबुध्यत ।

व्याक०—त्रिभ्यो भागेभ्यः शेषासु त्रिभागशेषासु । उत्तरपदे द्विगुः, यद्वा रात्रेः त्रियामत्वस्वीकारेण तृतीयो भागः शेषो यासां तासु इति विग्रहीतव्यम्, अत्र पक्षे त्रिशब्दस्य पूरणार्थत्वं बोध्यम्, 'शतांशः' 'सहस्रांशः' इत्यादौ शतादिशब्दवत् । अन्यथा तत्रापि शततमांशः सहस्रतमांश इत्येव स्यात् । नीलः कण्ठो यस्य स नीलकण्ठः । न लक्ष्यं यस्याः सा अलक्ष्या, तादृशी वाग् यस्याः सा अलक्ष्यवाक् । न सत्ये (नञ्समासः) कण्ठे (कर्म०) अर्पितं (तत्पु०) बाह्वोः (बाहुभ्यां वा) बन्धनं (तत्पु०) यया (बहु०) सा असत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना, अर्पितमिति अर्पयतेः, णिजन्ताद् ऋधातोर्वा क्तः । णिचि पुगागमः ।

व्याख्या—किं च, त्रिभ्यो भागेभ्यः-यामरूपेभ्योऽंशेभ्यः, शेषासु-अवशिष्टासु, निशासु-रात्रिषु-रात्रीणां चतुर्थे यामे, अथवा त्रिभागः-तृतीययामरूपोंऽशः, शेषः यासां तथाभूतासु त्रियामासु रात्रिषु, रात्रीणां प्रथमद्वितीयभागयोर्गतयोरिति यावत्, क्षणम्-क्षणमात्रम्, नेत्रे-नयने, निमील्य-मीलयित्वा, सहसा-अकस्मात्, सद्यः वा, हे नीलकण्ठ ! हे शिव! क्व-कुत्र, व्रजसि-गच्छसि ? इति-एवंप्रकारेण, अलक्ष्या-संबोध्यासंनिधानाद्, निर्विषया, वाग्-वाणी, यस्यास्तथाभूता, असत्ये-मिथ्याभूते कण्ठे-

[1] —'अलक्ष्यवाग्' इति प्रका० विव० ।

लिप्ते, कण्ठे-नीलकण्ठग्रीवायाम्, अर्पितम्-बाह्वोः, बाहुभ्यां वा बन्धनम्-आश्लेषः, यया तथाभूता सती, व्यबुध्यत-अजागः।

भा०—निशास्वनया निद्रा न लभ्यते स्म। रात्रेर्भागद्वयं विनिद्रमेव गमयित्वा तृतीयभागे कथंचिन्नेत्रनिमीलनमात्रं निद्राभासं प्राप्नोत्। तत्र चाल्पतमनिद्रायां कथंचिज्जागरणम्, कथंचिच्च स्वप्न इति स्वप्नजागरयोः सङ्करदशायां स्वप्ने शिवं दृष्ट्वा तमुपगूहमाना जागरप्रत्यक्षवद् बाहू प्रसारयन्ती, तं च तत्रापि पलायमानं दृष्ट्वा "नीलकण्ठ (विषभक्षणेनापि जगद्-दुःखहरोऽसि, किमिति मां दुःखयसि) क्व व्रजसि" इति ब्रुवती पलायनजनितात् त्रासाज्जागर्ति स्म। जागरिता चापश्यत्, यन्मम वागपि निर्विषया, संबोध्यस्य शिवस्यासन्निधानात्। बाहू चापि परिरम्भार्थमुद्युक्तौ कल्पनामात्रनिर्मित एव कण्ठे सक्तौ, न तु वास्तव इति।

अलं०—विप्रलम्भस्यात्र सम्यक् परिपोषः। शिव आलंबनम्, स्वप्ने तद्दर्शनमुद्दीपनम्। बाहुप्रसारसंलापादिकमनुभावः। तद्व्यञ्जितमौत्सुक्यं पलायनजनितस्त्रासश्च व्यभिचारिभावौ। जागरोन्मादाख्ये अनङ्गावस्थे अत्र सूचिते इति मल्लिनाथः।

यदा बुधैः सर्वगतस्त्वमुच्यसे न वेत्सि भावस्थमिमं कथं जनम्?
इति स्वहस्तोल्लिखितश्च मुग्धया रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ॥५८॥

अ०—(किं) च यदा त्वम् बुधैः सर्वगतः उच्यसे (ततः) भावस्थम् इमम् जनम् कथम् न वेत्सि? इति मुग्धया (अनया) स्वहस्तोल्लिखितः चन्द्रशेखरः रहसि उपालभ्यत।

व्याक०—सर्वं गतः सर्वगतः, "द्वितीया श्रितातीत......" इत्यनेन समासः। भावे तिष्ठतीति भावस्थः, तम्, "सुपि स्थः" इति कः, उपपदसमासः। स्वेन हस्तेन उल्लिखितः स्वहस्तोल्लिखितः। उल्लिखितशब्दे उत्पूर्वाल्लिखतेः क्तः, "तोर्लि" इति उप-

१—सदा बुधैः इति प्रका० विव०।

सर्गतकारस्य लत्वम् । चन्द्रः शेखरो यस्य स चन्द्रशेखरः । यदा-यच्छब्दाद् हेत्वर्थे दा इति गणव्याख्यानम् । बुधैः-बुध्यतेः "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः", वचनक्रियाया अनुक्ते कर्तरि तृतीया । उच्यसे-वक्तेः कर्मणि लट् । मुग्धया-मुह्यतेः क्तः, "वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम्" इति हस्य घत्वम् । लेखनोपालम्भयोः कर्तृपदम् । उपालभ्यत-लभतेः कर्मणि लङ् ।

व्याख्या— किं च (हे चन्द्रशेखर !) यदा-यतः, त्वम्, बुधैः-पण्डितैः, सर्वगतः-सर्वान्तर्यामी, उच्यसे-व्यपदिश्यसे, ततः, भावे-त्वद्विषयिण्यनुरागे, तिष्ठति-वर्तत इति तथाभूतम्, त्वदनुरागिणम्, इमम्, जनम्-(माम्) कथम्-केन प्रकारेण, कुतो हेतोः, न वेत्सि-न जानासि ? इति-एवंरूपेण, मुग्धया-विरहवशाच्चेतनाचेतनज्ञानशून्यया पार्वत्या, स्वेन-स्वकीयेन, हस्तेन-करेण, उल्लिखितः-चित्रितः, चन्द्रशेखरः-महादेवः, रहसि-एकान्ते, उपालभ्यत-अधिक्षिप्यते स्म ।

भा०—स्वप्न-चित्र-सादृश्यदर्शनानि विरहिणां विनोदस्थानानि, तत्र स्वप्नदर्शनेनातृप्तिरुक्ता । चित्रदर्शनमप्युच्यते-'इयं पार्वती कथंचिच्छिवरूपं द्रष्टुमुत्कण्ठता स्वहस्तेनैव शिवं चित्रे लिखति स्म । तद्दर्शनोद्बुद्धविरहविमुग्धा च 'चित्रमिदम्' इति विस्मरन्ती प्रत्यक्षवत्तमुपालभते स्म-यत् "पण्डितैः सर्वान्तर्यामितया उपदिश्यमानोऽपि कथं मदनुरागं न वेत्सि । जानानोऽप्युपेक्षसे-इत्यहो ते निर्दयता ?" इति । अयं चास्या व्यापारो लज्जयैकान्ते प्रवृत्तोऽपि सखीभिः कथंचिद् दृष्ट इति ।

अलं०—अत्रापि विप्रलम्भध्वनिरेव । लज्जां विजित्य स्वहस्तेन चित्रलेखनप्रवृत्तेर्लज्जात्यागावस्थेयमिति मल्लिनाथः । उन्मादावस्थां तु प्रकाशिकाविवरणकारावाहतुः ।

यदा च तस्याधिगमे जगत्पतेरपश्यदन्यं न विधिं विचिन्वती[1] ।
तदा सहास्माभिरनुज्ञया गुरोरियं प्रपन्ना तपसे तपोवनम् ॥५९॥

१—'वितन्वती' इति क्वचित् ।

अ०—(अथ) च, जगत्पतेः तस्य अधिगमे विचिन्वती (इयम्) यदा अन्यम् विधिम् न अपश्यत्, तदा गुरोः अनुज्ञया अस्माभिः सह तपसे तपोवनम् प्रपन्ना।

व्याक०—जगतां पत्युः जगत्पतेः। अधिगमे-गच्छतेः "ग्रहवृदनिश्चिगमश्च" इति अप्प्रत्ययः। अधिगमे विचिन्वती-इति "निमित्तात् कर्मयोगे" इति सप्तमीति प्रकाशिकाविवरणयोः। "योगः संयोगसमवायात्मक एव" इति कौमुदीमते तु वैषयिकाधारे सप्तमी। विधिम्-दधातेः किः। विचिन्वती-चिनोतेः लक्षणे शतृप्रत्ययः,ततो ङीप्। अनुज्ञया-जानातेः "आतश्चोपसर्गे" इत्यङ्। प्रपन्ना-पद्धातोः कर्तरि क्तः। तपोवनमिति प्रपदनक्रियाकर्मणि द्वितीया। गुरोरिति अनुज्ञासम्बन्धे षष्ठी। अनुज्ञयेति करणे तृतीया। अस्माभिरिति सहयोगे तृतीया। तपसे-अप्रयुज्यमानतुमुन्नन्तकर्मणि चतुर्थी, तपः कर्तुमित्यर्थः।

व्याख्या—च-पुनः, (तीव्रसंतापमनुभूय) जगत्पतेः-त्रिभुवनस्वामिनः, तस्य-महादेवस्य, अधिगमे-प्राप्तौ, विचिन्वती-बुद्ध्या मृगयमाणा, इयम्-पार्वती, यदा, अन्यम्-तपोनुष्ठानातिरिक्तम्, उपायम्-साधनम्, न अपश्यत्-नाजानात्, तदा गुरोः-स्वपितुः-हिमालयस्य, अनुज्ञया-अनुमत्या, अस्माभिः-स्वसखीभिः, सह, तपसे-तपःकर्तुम्, तपोवनम्-इदं तपश्चर्यारण्यम्, प्रपन्ना-प्राप्ता-आगतेत्यर्थः।

भा०—अतितीव्रविरहेण संतप्तया उपायं विवेचयन्त्याऽनया यदान्य उपायो न दृष्टस्तदा पितुराज्ञां गृहीत्वा तपः कर्तुमियमत्रागता। स्त्रिया एकाकिन्या निवासस्यानुचितत्वाद्वयमेतत्सख्य एतया सहैवात्रागताः। जगत्पतिर्हि भगवान् शङ्करो न तपोऽतिरिक्तोपायसाध्यः स्यात्।

अलं०—जगत्पतेरिति विशेषणस्य साभिप्रायत्वात्परिकरः। तपश्चरणसमर्थनात् काव्यलिङ्गं च।

द्रुमेषु सख्या कृतजन्मसु स्वयं फलं तपःसाक्षिषु दृष्टमेष्वपि।
न च प्ररोहाभिमुखोऽपि दृश्यते मनोरथोऽस्याः शशिमौलिसंश्रयः॥६०

अ०—सख्या स्वयम् कृतजन्मसु तपःसाक्षिषु एषु द्रुमेषु अपि फलम् दृष्टम्, शशिमौलिसंश्रयः अस्याः मनोरथः च प्ररोहाभिमुखः अपि न दृश्यते।

व्याक०—कृतं जन्म येषां तेषु कृतजन्मसु। तपसः साक्षिषु तपःसाक्षिषु, "साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम्" इत्यनेन साक्षिशब्दः साधुः। शशी मौलिः यस्य (मौलौ यस्येति वा) स शशिमौलिः, स संश्रयो यस्य स शशिमौलिसंश्रयः। संश्रयः-श्रयतेः कर्मणि "एरच्"। सख्येति करोतेः कर्तरि तृतीया। द्रुमेषु-औपश्लेषिकाधारे सप्तमी। दृश्यते-पश्यतेः कर्मणि लट्। मनोरथ इति दर्शनक्रियाया उक्ते कर्मणि प्रथमा, अस्माभिरिति दर्शनक्रियायाः कर्ता अध्याहारलभ्यः। चशब्दस्त्वर्थे।

व्याख्या—(अस्माकम्) सख्या-पार्वत्या, स्वयम्-अन्यसाहाय्यमनपेक्ष्य, कृतजन्मसु-उत्पादितेषु-रोपितेषु, तपःसाक्षिषु-तपस्यायाः-साक्षाद् द्रष्टृषु, एषु-पुरो दृश्यमानेषु, द्रुमेष्वपि-वृक्षेष्वपि, फलम्, दृष्टम्। शशी-चन्द्रः, मौलिः-किरीटं[2] यस्य (मौलौ मस्तके वा यस्य) तथाभूतो महादेवः-संश्रयः-अवलम्बः, यस्य तथोक्तः, अस्याः-पार्वत्याः, मनोरथः च-अभिलाषस्तु, प्ररोहस्य[3]-अङ्कुरस्य, अभिमुखः-सिद्ध्युन्मुखोऽपि, न दृश्यते-नावलोक्यते।

भा०—तपस्यन्त्या अस्माकं सख्याः पार्वत्या इयान् समयो व्यतीतः, यदनयाऽत्रागतया स्वहस्तेन उप्तबीजाः सिक्ताश्च वृक्षा अपि फलवन्तो जाताः, किन्तु अस्या मनोरथबीजमद्यापि

१—'बद्धमेष्वपि' इति प्रका० विव०। 'बद्धम्—निष्पन्नम्—उत्पन्नम्' इति तद्व्याख्या।

२—चूडा किरीटं केशाश्च मौलयः संयताख्यः—इत्यमरः।

३—प्ररोहस्त्वङ्कुरोऽङ्कुरः इति वैजयन्ती।

बीजावस्थमेव, न त्वङ्कुरोत्पत्तिकालिकी उच्छूनावस्थापि तत्र दृश्यते। सिद्धेः किमपि लक्षणमद्यावधि न दृष्टमिति।

अलं०—'महान् कालस्तपस्यन्त्या व्यतीतः' इत्यर्थस्य वृत्तफलोद्गमरूपकार्यमुखेन प्रतिपादनादप्रस्तुतप्रशंसा। मनोरथानवाप्तरुक्त्या कुवलयानन्दमते विषमोऽपि। शशी खलु बीजान्यङ्कुरयति तूर्णम्, शशिमौलिसंश्रयोऽपि मनोरथो बीजरूपो न प्रोहाभिमुख इति व्यङ्ग्यो विरोधः। सखीगतो विषादो भावो व्यङ्ग्यः। मनोरथे प्ररोहपदं सिद्धिप्रक्रमे लाक्षणिकम्, सादृश्यं सम्बन्धः। वृत्ततुलनायै तथोपन्यासः।

न वेद्मि स प्रार्थितदुर्लभः कदा सखीभिरस्रोत्तरमीक्षितामिमाम्।[1]
तपःकृशामभ्युपपत्स्यते[2] सखीं वृषेव सीतां तदवग्रहक्षताम् ॥६१॥

अ०—प्रार्थितदुर्लभः सः तपःकृशाम् सखीभिः अस्रोत्तरम् ईक्षिताम् इमाम् सखीम् तदवग्रहक्षताम् सीताम् वृषा इव कदा अभ्युपपत्स्यते (इति) न वेद्मि।

व्याक०—प्रार्थितश्चासौ दुर्लभश्च प्रार्थितदुर्लभः, दुर्लभशब्दे लभतेः खल्। तपसा कृशां तपःकृशाम्, कृशशब्दे कृशधातोः कर्मणि क्तः, "अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः" इत्यनेन निपातनात् तलोपः। अस्रम् उत्तरम् (प्रधानम्) यस्मिन् कर्मणि तद् अस्रोत्तरम्, क्रियाविशेषणम्, अस्राकुलमिति क्वचित् पाठः, अस्रैः आकुलमस्राकुलमिति तद् विग्रहः। तस्यावग्रहेण क्षताम् तदवग्रहक्षताम्। अवग्रहशब्दे गृह्णातेरप्। अहमिति वेदनक्रियाकर्ता अध्याहर्तव्यः, समस्तवाक्यार्थःकर्म। अवग्रहक्षतामित्यनेनैव गतार्थत्वे तत्पदस्य वैयर्थ्यापत्तेस्तदिति भिन्नं पदं वेद्मीत्यस्य कर्मेति श्रीमन्मल्लिनाथः, एवं सति दूरान्वयः कथं तेन परिहृत इति तु न विद्मः।

१—'रसान्तरवीक्षिताम्' इति प्रका० विव०।
२—'मभ्यवपत्स्यते' इति प्रका० विव०।

व्याख्या—प्रार्थितः-अभिलषितः, (अपि) दुर्लभः-दुष्प्रापः, सः-महादेवः, तपसा, कृशाम्-तन्वीम्, अत एव सखीभिः-सहचरीभिः, अस्रोत्तरम्-अश्रुप्रधानम्, साश्रु इति यावत्, ईक्षिताम्-अवलोकिताम्, (अस्रान्तरवीक्षिताम्-इति पाठे अस्राणाम्-अश्रूणाम्, अन्तरे-पतनोद्गमयोरन्तराले, वीक्षिताम्-दृष्टाम्) इमाम्-पार्श्ववर्तिनीम्, (त्वयापि दृश्यमानाम्) सखीम्-वयस्यां पार्वतीम्, तस्य-इन्द्रस्य-इन्द्रकर्तृकेन, अवग्रहेण-वृष्टिप्रतिबन्धेन, क्षताम्-पीडिताम्, सीताम्-लाङ्गलरेखाम्, तद्युक्तां कृष्टां भुवम्, वृषेव-इन्द्रइव, कदा-कस्मिन् काले, अभ्युपपत्स्यते-अनुग्रहीष्यति, इति न वेद्मि-न जानामि ।

भा०—सखी वक्ति-'वर्णिन्! यत्त्वयोक्तम् 'कः प्रार्थितदुर्लभो भविष्यति' इति स एष प्रार्थितदुर्लभः शिवः, तदर्थमेव तपस्यन्तीयमीदृशीं दशां गता, यत्सख्यो वयमेतस्या दशां विचार्य निरन्तरमश्रूणि मुञ्चामः, अश्रूणामन्तराले च कथंचिदेतस्या दशां प्रेक्षामहे । वृष्टिप्रतिबन्धेन यथा लाङ्गलक्षता भूमिः शोच्या भवेत्, तथेयमस्माकं शोच्या, (स्वयं त्वियं न शोचति, वयमेवैतदर्थे विषण्णाः, कृषका भूम्यर्थमिव) यथेन्द्रस्तस्यां भुवि कृपां कृत्वा वर्षति, तथा कदा स देवः कृपां करिष्यतीति न ज्ञायते ।

अलं०—पूर्णोपमा, इन्द्रशिवयोः सीतापार्वत्योश्चोपमानोपमेयभावः । अवग्रहविरहयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः । सखीगतयोर्विषादौत्सुक्ययोर्भावयोर्व्यङ्ग्यत्वम् ।

अगूढसद्भावमितीङ्गितज्ञया निवेदितो नैष्ठिकसुन्दरस्तया ।
अयीदमेवं परिहास इत्युमामपृच्छदव्यञ्जितहर्षलक्षणः ॥ ६२ ॥

१—एतेन अश्रुपातस्य नैरन्तर्यं व्यज्यत इति चमत्कारोऽत्र पाठे ।

२—वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समौ—इत्यमरः ।

३—सीता लाङ्गलरेखा स्याद् व्योमगङ्गा च जानकी—इति रभसः ।

अ०—इङ्गितज्ञया तया इति अगूढसद्भावम् निवेदितः नैष्ठिकसुन्दरः अव्यञ्जितहर्षलक्षणः (सन्) अयि इदम् एवम् (उत) परिहासः (अयम्) ? इति उमाम् अपृच्छत्।

व्याक०—इङ्गितं जानातीति इङ्गितज्ञा, तया, जानातेः 'आतोऽनुपसर्गे कः'। न गूढः सन् भावः यस्मिन् कर्मणि यथा भवति तथा अगूढसद्भावम्, क्रियाविशेषणम्। गूढशब्दे गूहतेः क्तः। नैष्ठिकश्चासौ सुन्दरश्च नैष्ठिकसुन्दरः। निष्ठाशब्दो लक्षणया निष्ठाकालवाची, निष्ठाकालम् (मरणकालम्) यावदस्य ब्रह्मचर्यमिति नैष्ठिकः "तदस्य ब्रह्मचर्यम्" इति निष्ठाशब्दात् ठञ्। न व्यञ्जितं हर्षस्य लक्षणं येन स अव्यञ्जितहर्षलक्षणः। व्यञ्जितशब्दे णिजन्ताद् अञ्जधातोः क्तः। निवेदितः-वेदयतेः क्तः। परिहासः-हसतेर्घञ्। तया-निवेदनक्रियाकर्तरि तृतीया। पूर्वार्धे-इतिशब्दपरामृष्टोर्थो निवेदनक्रियायाः प्रधानं कर्म, नैष्ठिकसुन्दरश्च गौणं कर्म, "गौणे कर्मणि दुह्यादेः···" इति वचनात् क्तप्रत्ययेन तस्यैवोक्तत्वात्-तत्रैव प्रथमा। ब्रूसमानार्थत्वाद् निवेदयतेः दुह्यादित्वं बोध्यम्। एवमुत्तरार्धेऽपि इति शब्दपरामृष्टो वाक्यार्थः प्रश्नक्रियायाः प्रधानं कर्म, उमामिति च अकथितं कर्म।

व्याख्या—इङ्गितम्-पार्वत्या हृद्गतं भावम्, जानातीति तथाभूतया तया-सख्या, इति-पूर्वोक्तम्, न गूढः-न गोपितः, सद्भावः-यथार्थाभिप्रायः, यस्मिन कर्मणि यथा भवति तथा, निवेदितः-उक्तः, नैष्ठिकः-यावज्जीवब्रह्मचारी, सुन्दरश्च-मनोहराकृतिः, स युवा न व्यञ्जितम्-न प्रकटितम्, हर्षस्य-प्रसादस्य, लक्षणम्-मुखरागादि चिह्नम्, येन तथाभूतः सन्, अयि-पार्वति ! इदम्-त्वत्सखीकथितम्, एवम्-सत्यम्, उत-परिहासः-केलिः ? इति-एवम्, उमाम्-पार्वतीम्, अपृच्छत्-पृष्टवान्।

१—निष्ठानिष्पत्तिनाशान्ताः—इत्यमरः। २—इङ्गितं हृद्गतो भाव इति सज्जनः।

भा०—पार्वतीप्रेरितया हृद्गतं भावं जानत्या सख्या सर्वं यथार्थमावेदितम् । तच्च श्रुत्वा भगवतः शिवस्य हर्ष उत्पन्नः, परं स्वरूपं गोपायितुं न हर्षचिह्नानि रोमोद्गमादीनि तेन प्रकटितानि । प्रत्युत विपरीतं पार्वतीं प्रति एवं पृष्टम् 'अयि पार्वति ! त्वत्सखी सत्यं ब्रवीति, उत सखीभावात्परिहासं करोति ?' इति । स्वयं पार्वतीमुखादाकर्णयितुमग्रे विपक्षीभूय परीक्षितुं चेयं कपटरचना ।

अलं०—'इङ्गितज्ञया' इति विशेषणं यथार्थावेदने साभिप्रायमिति परिकरः । नैष्ठिकशब्देन यावज्जीवनं ब्रह्मचर्यम्, सुन्दरपदेन विलासित्वं च व्यज्यत इति व्यङ्ग्यो विरोधः । भगवति विरुद्धधर्मोपपत्तेः परिहारः । हर्षलक्षणाप्रकाशनेन महादेवस्यावहित्थाख्यो भावो व्यज्यते, 'अयमेवं परिहासः' इति पक्षद्वयोपन्यासेऽपि उताद्यव्ययानुपादानाद् न्यूनपदत्वं दोषः ।

अथाग्रहस्ते मुकुलीकृताङ्गुलौ समर्पयन्ती स्फटिकाक्षमालिकाम् ।
कथंचिदद्रेस्तनया मिताक्षरं चिरव्यवस्थापितवागभाषत ॥ ६३ ॥

अ०—अथ अद्रेः तनया मुकुलीकृताङ्गुलौ अग्रहस्ते स्फटिकाक्षमालिकाम् समर्पयन्ती चिरव्यवस्थापितवाक् कथंचिद् मिताक्षरम् अभाषत ।

व्याक०—अमुकुलानि मुकुलानि कृता अंगुलयो यस्य, तस्मिन् मुकुलीकृताङ्गुलौ । मुकुलीकृता इत्यत्र मुकुलशब्दाद् अभूततद्भावे च्विः, "ऊर्यादिच्विडाचश्च" इति गतिसंज्ञा, "कुगतिप्रादयः" इति समासः । अग्रश्चासौ हस्तश्च अग्रहस्तः, तस्मिन् । अग्रेऽपि हस्तशब्द प्रयोगसत्त्वात्सामानाधिकरण्यम् । यद्वा हस्तस्य अग्रे इति अग्रहस्ते, राजदन्तादेराकृतिगणत्वाद् हस्तशब्दस्य परनिपातः । चिरेण व्यवस्थापिता वाग् यया सा चिरव्यवस्थापितवाक् । व्यवस्थापिता-णिजन्तात् स्थाधातोः क्तः । समर्पयन्ती-अर्पयतेः लक्षणे शतृप्रत्ययः, मितानि अक्षराणि यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात् तथा मिताक्षरम् ।

व्याख्या—अथ-वर्णिनः प्रश्नादनन्तरम्, अद्रेः-पर्वतस्य, हिमालयस्य, तनया-सुता-पार्वती, मुकुलीकृताः-मिथः संयोज्यं कुड्मलाकारं नीताः, अङ्गुलयो यस्य तथाभूते, अग्रहस्ते-हस्तस्याग्रभागे, स्फटिकाक्षमालिकाम्-स्फटिकनिर्मितां जपमालाम्, समर्पयन्ती-आमुञ्चती, चिरेण, व्यवस्थापिता-स्वीकृता, वाग्-वाणी-भाषणम्, यया तथाभूता, लज्जावरुद्धां वाचं चिरप्रयत्नेन प्रवर्तयन्ती सती, कथंचित्-केनापि प्रकारेण-महता कष्टेन, मिताक्षरम्-परिमितवर्णम्, यथा स्यात्तथा, अभाषत-अब्रवीत्। 'प्रकाशिका'विवरणकारौ तु चिरात्-तपःकालादारभ्य, व्यवस्थापिता-निवृत्तिं नीता वाग्-वाणी यया तथाभूता, चिरान्मौनव्रतं दधत्यपि वर्णिगौरवात्कथंचिदुवाचेति व्याचक्षाते।

भा०—आवश्यकं वर्णिप्रश्नस्य तद्गौरवरक्षणायोत्तरणम्, लज्जा च निरुणद्धि-इत्यसामञ्जस्यं चिरं स्थित्वा पार्वती, अन्ततः कथंचिदतिसंक्षेपेणोत्तरदाने प्रवृत्ता। सा जपं कुर्वत्यासीत्, जपमध्ये चानुचितं भाषणमिति जपविरामाय स्फटिकनिर्मिता जपमाला तया हस्ताग्रभागे निश्चलीकृत्य स्थापिता। जपकाले च मध्यमामध्यभागे धृताया मालाया अङ्गुष्ठेन चालनम्, तर्जनी च पृथग् विवृता स्थाप्यत इति अङ्गुलयो विवृता भवन्ति, जपविरामे संकोच्य ता मुकुलीकृताः।

अलं०—मालाविन्यासादौ स्वभावोक्तिं श्रीमन्नारायण आह। लज्जाख्यस्य भावस्य शान्तिर्वाच्यसिद्ध्यङ्गमिति 'समाहितम्' अप्यलङ्कारः।

यथा श्रुतं वेदविदां वर त्वया जनोऽयमुच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः।
तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥ ६४ ॥

अ०—(हे) वेदविदाम् वर! त्वया यथा श्रुतम्, अयम् जनः उच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः (अस्ति) इदम् तपः तदवाप्तिसाधनम् (मतम्) किल, मनोरथानाम् अगतिर्न विद्यते।

व्याक०—वेदं विदन्तीति वेदविदः, तेषाम्, वेत्तेः कर्तरि क्विप्। उच्चैः पदस्य (तत्पु०) लङ्घने (ष०तत्पु०) उत्सुकः-उच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः। लङ्घनशब्दे लघिधातोर्ल्युट्। तस्य अवाप्तेः साधनं तदवाप्तिसाधनम्। न गतिः अगतिः, न गति र्यस्मिन् सोऽगतिरिति वा।

व्याख्या—हे, वेदविदाम्-वैदिकानाम्, वर-श्रेष्ठ! त्वया-भवता, यथा श्रुतम्-सम्यग् आकर्णितम्, (यथाशब्दः सम्यगर्थे-इति मल्लिनाथः। विवरणकारस्तु-यथा-येन प्रकारेण त्वया श्रुतम्, तथा अयं जनः-इत्येवं व्याचख्यौ) किं तत्? तदाह-अयं जनः-(अहम्)उच्चैःपदस्य-शिववधूत्वप्राप्तिरूपस्योन्नतस्थानस्य लङ्घने-आक्रमणे-प्राप्तौ इति यावद्, उत्सुकः-उत्कण्ठितः, अस्तीति शेषः। इदम्-मया क्रियमाणम्,(अतितुच्छम्) तपः, तस्य-पदस्य, अवाप्तेः-प्राप्तेः, साधनम्-उपायः, इति मतम्, किलेति साधनस्य अलीकत्वं द्योतयति। तर्हि किमर्थं दुष्प्रापे प्रवृत्तासि, इत्यत आह-मनोरथानाम्-अभिलाषाणाम्, अगतिः-विश्रान्तिः, अविषयो वा, न विद्यते-नास्ति। न हि शक्तिमनुरुध्य कामाः प्रवर्तन्ते, शक्येऽशक्ये वा वस्तुनि सर्वत्रैव तेषाम् अवारितप्रवृत्तेः।

भा०—वर्णिना यत् 'किं परिहासोयम्' इति पृष्टम्-तत्र पार्वत्या एवं बुद्धिरुदभूद्-यच्छिवपत्नीत्वं दुष्प्रापं मत्वायमेवमाहेति। तदनुसारेणैवोत्तरयति सा 'वेदविद्वर! त्वया सखीमुखाच्छ्रुतं यथार्थमेव, तादृशदुष्प्रापोन्नतस्थानप्राप्तौ मदभिलाषो वर्तत एव। इदं चातितुच्छं तपोऽहं तत्प्राप्तिसाधनं वृथैव मन्ये इति बालिशता मे। तथापि किं करवाणि, मनोरथाः समीक्ष्य न प्रवर्तन्ते-इति मनोरथस्यैवायं दोषो न ममेति।

अलं०—मनोरथानामगतिर्न विद्यते-इति सामान्येन स्वमनोरथसमर्थनादर्थान्तरन्यासः। महत्यपि तपसि पार्वत्या गर्वा-

स्पर्शो व्यज्यते । शिववधूत्वस्य अत्युन्नतस्थानत्वोक्त्या तत्राभिलाषातिशयश्च व्यज्यते ।

अथाह वर्णी विदितो महेश्वरस्तदर्थिनी त्वं पुनरेव[1] वर्तसे ।
अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तं तवानुवृत्तिं न च[2] कर्तुमुत्सहे ॥६५॥

अ०—अथ वर्णी आह-महेश्वरः विदितः, त्वम् पुनः एव तदर्थिनी वर्तसे, च तम् अमङ्गलाभ्यासरतिम् विचिन्त्य तव अनुवृत्तिम् कर्तुम् न उत्सहे ।

व्याक०—महांश्चासौ ईश्वरः महेश्वरः, "सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः" इत्यनेन समासः । ईश्वरः-ईष्टेर्वरच् । तस्य अर्थिनी तदर्थिनी, अर्थिनीशब्दे "अर्थाच्चासन्निहिते" इति अर्थशब्दादिनिः । न मङ्गलम् अमङ्गलम्, (नञ् त०) तस्य अभ्यासे (ष०त०) रतिः यस्य (बहु०) तम् अमङ्गलाभ्यासरतिम् । आहब्रूधातोर्लट्, ब्रुवश्चाहादेशः । भूतार्थेऽयं लट्, स च भ्रान्तिमूल इति वामनसंमत्या मल्लिनाथः । प्रकाशिकाविवरणकारौ तु "तदादौ च" इति भोजसूत्रानुसारेण अथशब्दयोगे लटमाहतुः, अथशब्दस्य तदादित्वाभ्युपगमात् । विदितः-वेत्तेः "मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च" इति वर्तमाने क्तः, ममेति वेदनक्रियायाः कर्ता अध्याहर्तव्यः । महेश्वर इति तस्याः कर्म । एवकारः-अप्यर्थे, चशब्दस्त्वर्थे ।

व्याख्या—अथ-पार्वतीवचनानन्तरम्, वर्णी-ब्रह्मचारी, आह-कथयति स्म, यद्-महेश्वरः-महादेवः, मम विदितः-मया ज्ञायते, यस्त्वां प्राङ् मनोभवं दग्ध्वा विफलमनोरथां कृतवान्, त्वम्-पार्वती, पुनरेव-भूयोऽपि, तदर्थिनी-तदभिलाषिणी, वर्तसे, च-किंतु, तम्-महादेवम्, अमङ्गलस्य-अशुभस्य, चिताभस्मकपालाद्यशुचिवस्तुधारणरूपस्य,अभ्यासे-नैरन्तर्येण सेवने

१—'पुर एव' इति प्रका० विव० । 'मद्दर्शनात्पुर एव त्वं शिवार्थिनी वर्तसे, यदि प्राङ् मद्दर्शनमभविष्यत्, नैतदभविष्यत्, इति तद्व्याख्या ।

२—'न तु' इति प्रका० विव० ।

रतिः-अनुरागो यस्य, तथाभूतम्, विचिन्त्य-विचार्य, तव-भवत्याः, अनुवृत्तिम्-अनुमतिरूपमनुसरणम् कर्तुम्, न उत्सहे-उत्साहं न करोमि, त्वामेतद्विषयेऽनुमन्तुं न शक्नोमीत्यर्थः।

भा०—पार्वतीमुखात्कपटबटुना शिवेन स्वानुरागो यद्यपि श्रुतः, तथापि भूयोऽपि दार्ढ्यपरीक्षार्थम् 'क्रुद्धसुप्तमत्तानां भावज्ञानम्' इति नीतिवचनात् क्रोधदशायां मुख्यभावपरीक्षायाः सौलभ्यं पश्यन् कोपदशायां चातिमधुरान् पार्वतीमुखविकारान् द्रष्टुकामस्तां कोपयितुं स्वं (शिवं) निन्दितुं प्रचक्रमे। 'यद्यपि मया पूर्वम् अर्द्धतपःप्रदानं तुभ्यं प्रतिश्रुतम्, परमिममयोग्याभिनिवेशं ते विलोक्य वाङ्मात्रेणापि तवानुवर्तनमनुमतिरूपं न कर्तुं शक्नोमि, दूरे तु तपःप्रदानम्'। स्पष्टमन्यत्।

अलं०—अमङ्गलाभ्यासस्यानुवृत्तौ हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम्।

अवस्तुनिर्बन्धपरे कथं नु ते करोऽयमामुक्तविवाहकौतुकः।
करेण शम्भोर्वलयीकृताहिना सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम्॥६६॥

अ० -(हे) अवस्तुनिर्बन्धपरे! आमुक्तविवाहकौतुकः अयम् ते करः शम्भोः वलयीकृताहिना करेण तत्प्रथमावलम्बनम् कथम् नु सहिष्यते।

व्याक०—न वस्तु अवस्तु, (नञर्थोऽल्पत्वम्) तस्मिन् निर्बन्धः (तत्पु०) परो यस्याः (बहु०) तत्सम्बुद्धौ अवस्तुनिर्बन्धपरे! निर्बन्धशब्दे बध्नातेर्घञ्। आमुक्तं विवाहस्य कौतुकं यस्मिन् स आमुक्तविवाहकौतुकः, आमुक्तम्-मुञ्चतेः क्तः, विवाहः-वहतेर्घञ्। अवलयो वलयो यथा संपद्यते, तथा कृतः अहिः यस्मिन् तेन वलयीकृताहिना। तदेव प्रथमं तत्प्रथमम्, (बहुव्रीहिरिति विवरणे, अवलम्बनसमूहो ऽन्यपदार्थः) तच्च तदवलम्बनं तत्प्रथमावलम्बनम्। सहिष्यते-सहतेर्लृट्। कर इति सहनस्य कर्ता। करेणेति अवलम्बनकरणम्। शम्भोः इति अवलम्बनकर्तरि "कर्तृकर्मणोः कृति" इति षष्ठी। शम्भुकर्तृकं तत्करकरणकमवलम्बनमित्यर्थः।

व्याख्या—अवस्तुनि-असारे तुच्छवस्तुनि, निर्बन्धः-आग्रहः, परः-प्रधानं यस्याः तथाभूते ! हे पार्वति ! आमुक्तम्-धारितम्, विवाहस्य-विवाहसम्बन्धि, कौतुकम्[1]-मङ्गलसूत्रं यस्मिन्, तथाभूतः, अयम्-अत्यन्तसुकुमारः, ते-तव, करः-हस्तः, शम्भोः-महादेवस्य, (महादेवेन कृतम्) वलयीकृतः-कटक[2]रूपेण धृतः, अहिः-सर्पः, यस्मिन्, तथाभूतेन, करेण, तदेव, प्रथमम्-पूर्वमननुभूतम्, (तदेव प्रथमं यस्य तथाभूतमिति वा) अवलम्बनम्-ग्रहणम्, कथं नु-केन प्रकारेण, सहिष्यते-सोढुं शक्यति। न कथमपीत्यर्थः।

भा०—पूर्वमुक्तममङ्गलाभ्यासं प्रपञ्चयति-अग्रे निर्वाहस्तु दूरे आस्ताम्, विवाहकाल एव पाणिग्रहणसमये यदा शिवस्ते धृतमङ्गलसूत्रं पाणिं स्वकरेण ग्रहीष्यति, तदा तत्करे सर्पं भूषणत्वेन स्थितं दृष्ट्वा भीतया तव करो निवर्तिष्यत इति पाणिग्रहणमेव न संपद्येत। क्व त्वं कृतविवाहमङ्गलवेषा सुकुमारतरा बाला, क्व च सर्पभूषणः शिव इति वैषम्यमत्र प्रकटितम्। तत्प्रथमावलम्बनपदेन च विशेषेणासहत्वमुक्तम्। अग्रे अभ्यासात्करस्तत्करस्पर्शं सहेतापि, प्रथममेव तु कथं सहेत इति।

अलं०—उभयत्र विशेषणद्वयं वैषम्यबोधने साभिप्रायमिति परिकरोत्थापितो विषमः। शिवस्याङ्गानां कठोरता, अमङ्गलपदार्थसंबन्धाभ्यासश्च व्यङ्ग्यः।

त्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वयं[3] कदाचिदेते यदि योगमर्हतः।
वधू[4]दुकूलं कलहंसलक्षणं गजाजिनं शोणितबिन्दुवर्षि च॥ ६७॥

अ०—(हे गौरि !) त्वम् एव स्वयम् तावत् परिचिन्तय (यत्)

१—कौतुकं मङ्गले हर्षे हस्तसूत्रे कुतूहले इति शाश्वतः।

२—आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम् इत्यमरः।

३—'स्वतः' इति पाठान्तरम्। ४—'वधूदुकूलं क्व च हंसलक्षणं क्व गजाजिनं शोणितबिन्दुवर्षि तत्' इति प्रका० विव०।

कलहंसलक्षणम् वधूदुकूलम् शोणितबिन्दुवर्षि गजाजिनम् च-एते कदाचिद् योगम् अर्हतः यदि।

व्याक०—कलहंसः लक्षणं यस्य तत्, कलहंसलक्षणम्। अथवा कलहंसवल्लक्षणम् (स्वरूपम्) यस्य तत्। शोणितस्य बिन्दून् वर्षतीति शोणितबिन्दुवर्षि, वर्षतेर्णिनिः, उभयत्राऽपि प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा। तावत्-तच्छब्दाद् "यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्", "आ सर्वनाम्नः" इत्यात्वम्। अव्ययमिदं संभ्रमार्थकमिति प्रकाशिका, मानार्थमेवेति संजीवनी। परिचिन्तय-चिन्तयतेः-अधीष्टे, अर्हार्थे वा लोट्। वाक्यार्थः कर्म। एतच्छब्दो दुकूलाजिनपरामर्शकः। यदीत्यव्ययं पक्षान्तरे-इति प्रकाशिका, सञ्जीवन्यान्तु प्रश्नार्थतया व्याख्यातम्।

व्याख्या—हे गौरि, त्वमेव, स्वयम्-आत्मना, तावद्-यावदावश्यकं तावत्, परिचिन्तय-परितो विचारय, यत् कलहंसलक्षणम्-प्रान्तभागे लिखितकलहंसम्, अथवा कलहंसवच्छ्वेतम्, वध्वाः-नवोढायाः, दुकूलम्-पट्टवस्त्रम्, शोणितस्य-रुधिरस्य, बिन्दून्, वर्षति-क्षरति इति तथाभूतम्, गजाजिनम्-हस्तिचर्म च, एते कदाचित्-कस्मिन्नपि काले, योगम्-सङ्गतिम्, अर्हतो यदि-अर्हतः किम्? नैवार्हत इत्यर्थः।

भा०—हे गौरि! अन्यस्य कस्यचित्कथनमुपदेशो वा दूरे आस्ताम्, नास्ति तस्यावश्यकता, त्वमेव स्वयं विचारय। विवाहकाले ग्रन्थिबन्धो यदा स्यात् तदा त्वया धृतं तादृशं महार्हं पट्टवस्त्रम्-यत्र गोरोचनया प्रान्तभागे हंसद्वयं लिखितं स्यात्, महादेवेन च धृतं नवं गजाजिनम् यस्मान्नवतया शोणितबिन्दवः क्षरन्तः स्युः, तयोः परस्परं ग्रन्थिः क्रियेत। किमियं घटना समुचिता स्यात्? किं तयोर्योगः शोभेत? आस्तां तव शिवस्य च योगे औचित्यविचारः, युवाभ्यां परिहितयो-

---

१-वधूः स्नुषा नवोढा स्त्री-इति विश्वः।

वैरूप्ययोरेव योगो न तावद् घटते इति ।

अलं०—विषमालङ्कारः ।

चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः परोऽपि को नाम तवानुमन्यते ।
अलक्तकाङ्कानि पदानि पादयोर्विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु ॥ ६८ ॥

अ०—परः अपि कः नाम चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः तव पादयोः अलक्तकाङ्कानि पदानि विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु अनुमन्यते ?

व्याक०—चतुष्के पुष्पाणाम् प्रकरे (ष० सप्त० तत्पु०) अवकीर्णयोः चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः, प्रकरशब्दे किरतेः "ॠदोरप्"। अवकीर्णशब्दे किरतेः क्तः । अलक्तकः अङ्कः येषु तानि अलक्तकाङ्कानि, विकीर्णाः केशा यासु तासु विकीर्णकेशासु । 'अतत्स्थं तत्र दृष्टं च' इति लक्षणेनात्र केशानां स्वाङ्गत्वेऽपि विकल्पितत्वात्पक्षे न ङीष् । परेतानां भूमिषु परेतभूमिषु । परेतशब्दे परापूर्वाद् इण्धातोः क्तः । अनुमन्यते-मन्यतेर्वर्तमाने लट् । 'अनुमंस्यते' इति पाठे तु 'किंवृत्ते लिङ्लृटौ' इति गर्हायां लृट् । क इति अनुमन्यतेः कर्ता, पदानीति तत्कर्म । पादयोरिति तत्सम्बन्धे षष्ठी । नामेति कुत्सायाम् ।

व्याख्या—परोऽपि-शत्रुरपि, को नाम-कः पुरुषः, (एवं स्याद्, न कोऽपि, यः) चतुष्के-राजमहिष्याद्युचिते गृह-(मण्डप) विशेषे, (प्रकीर्णः) पुष्पाणाम्-कुसुमानाम्, प्रकरः-समूहः, तत्र अवकीर्णयोः-न्यस्तयोः,तत्र सञ्चारोचितयोः, तव-पर्वतराजसुतायाः, पादयोः-चरणयोः, अलक्तकाङ्कानि-संक्रान्तलाक्षारसानि, पदानि-पादन्यासचिह्नानि, (अवस्थानानीति प्रकाशिकायाम्) विकीर्णाः-इतस्ततो विक्षिप्ताः, केशाः-मृतपुरुषाणां कचाः, यासु तथाभूतासु, परेतभूमिषु-श्मशानस्थलेषु, अनुमन्यते-अनुजानाति । अनुज्ञास्यतीत्यर्थः ।

१—'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमरः । 'पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायापदेशयोः । पादतच्चिह्नयोः' इति विश्वः ।

भा०—अनन्तरं च यदा त्वं भर्तृगृहे गमिष्यसि, तदा शिवस्य श्मशानवासित्वात्तवापि भर्त्रा सह श्मशान एव स्थितिर्भविष्यति। ततश्च ययोस्तव पादयोः पितृगृहे मङ्गलमयेषु गृहेषु विकीर्णपुष्पेषु सञ्चरणम्, तस्यैव च तौ समुचितौ, तयोरितस्ततः प्रक्षिप्तशवकेशासु श्मशानभूमिषु सञ्चारो भविष्यति। तत्रैव च पादन्यस्तालक्तकरसगर्भाणि पदचिह्नानि ते लक्ष्येरन्। तव शत्रुरपि (यो निन्दितोऽपि स्यात्, सोऽपि) घटनामिमां नानुज्ञातुमर्हति, कथन्तु मादृशो बन्धुरनुजानीयात्।

अलं०—'श्मशानवासस्ते नानुमन्तुं शक्यः' इत्यर्थस्य भङ्ग्यन्तरेणोक्तत्वात् पर्यायोक्तम्। अमङ्गलाभ्यासरतेरेव प्रपञ्चः।

अयुक्तरूपं किमतः परं वद त्रिनेत्रवक्षःसुलभं तवापि यत्।
स्तनद्वयेऽस्मिन् हरिचन्दनास्पदे पदं चिताभस्मरजः करिष्यति॥६६॥

अ०—(त्वमेव) वद, अतः परम् अयुक्तरूपम् किम् (स्याद्) यत् त्रिनेत्रवक्षःसुलभं[2] चिताभस्मरजः तव अपि हरिचन्दनास्पदे अस्मिन् स्तनद्वये पदं करिष्यति।

व्याक०—त्रीणि नेत्राणि यस्य स त्रिनेत्रः, तस्य वक्षः, तत्र सुलभं त्रिनेत्रवक्षःसुलभम्। न युक्तम्-अयुक्तम्, प्रशस्तम् (उत्कृष्टम्) अयुक्तम्-अयुक्तरूपम्, अयुक्तशब्दात् प्रशंसायां रूपप्। हरिचन्दनस्य आस्पदे हरिचन्दनास्पदे। आस्पदशब्दे आस्पदं प्रतिष्ठायाम्'' इति सुडागमः। चिताया भस्म एव रजः चिताभस्मरजः। सुलभम्-लभतेः खल्। रज इति करोतेः कर्तृ, पदमिति तत्कर्म।

१—'ङ्किते' इति प्रका० विव०। २—इयमेव योजना प्रकाशिका-विवरणकृतोरभिमता। मल्लिनाथसूरिस्तु सम्यक्संपद्यमानायामप्येवमेकवाक्यतायाम्, 'त्रिनेत्रवक्षः तवापि सुलभम्, अतः परमयुक्तरूपं किं स्यात्। यद् हरिचन्दनास्पदे अस्मिन् स्तनद्वये चिताभस्मरजः पदं करिष्यति' इति क्लिष्टमसमञ्जसं च किमिति व्याख्यातवानिति न विद्मः।

व्याख्या—पार्वति ! त्वमेव, वद-कथय, अतः-वक्ष्यमाणात्, परम्-अधिकम्, अयुक्तरूपम्-अत्यन्तमनुचितम्, किं स्याद्, यत्, त्रिनेत्रस्य-विरूपाक्षस्य, वक्षसि-वक्षःस्थले, सुलभम्-सुप्रापम्, चिताभस्मैव-श्मशानभस्मैव, रजः-अनुलेपनचूर्णम्, तव-एवंसौन्दर्यशालिन्या अपि, हरिचन्दनस्य-कुङ्कुमस्य (रक्तचन्दनस्येति विवरणकारः) आस्पदे-स्थानभूते, अस्मिन्-अतिसुन्दरे, स्तनद्वये-द्वयोःस्तनयोः, पदम्-स्थानम्, करिष्यति ।

भा०—यदा समागमकाले महादेवस्त्वामालिङ्गिष्यति, तदा तद्वक्षसि स्थितम् (तदेव तत्र सुलभम्, नान्यत्किमपि चन्दनादिकम्) चिताभस्मरूपमनुलेपनं तवाप्यस्मिंस्त्रिलोकीसौन्दर्यनिधाने कुचद्वन्द्वे लग्नं स्यात् । यस्मिन् स्तनद्वन्द्वे चन्दनकुङ्कुमादीनां विलेपनमुचितम्, तत्र तादृशस्यामङ्गलस्य पदार्थस्य संस्पर्श इति; इतः परं किं जगत्यनुचितं संभाव्यते ।

अलं०—पूर्ववद्विषम एवालङ्कारः ।

इयं च तेऽन्या पुरतो विडम्बना यदूढया वारणराजहार्यया[2] ।
विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ॥७०॥

अ०—(किं) च पुरतः इयम् अन्या ते विडम्बना (भवेत्) यद् ऊढया वारणराजहार्यया त्वया अधिष्ठितम् वृद्धोक्षम् विलोक्य महाजनः स्मेरमुखः भविष्यति ।

व्याक०—वारणानाम् राजा वारणराजः, "राजाहः सखिभ्यष्टच्" । तेन हार्यया वारणराजहार्यया, कर्तृतृतीयान्तेन तत्-

१—हरिचन्दनमस्त्री स्यात् त्रिदशानां महीरुहे । नपुंसकं तु गोशीर्षे ज्योत्स्नाकुङ्कुमयोरपि शीत मेदिनी ।

२—'भार्यया' प्रका० विव० । 'वारणराजभार्यया-श्रेष्ठया हस्तिन्या, (कर्तृभूतया) ऊढा-कृतवहना या त्वम्, तया अधिष्ठितं वृद्धोक्षं विलोक्य' इत्यादि तद्व्याख्या । पितृगृहे विशिष्टया हस्तिन्या त्वमुह्यसे, एतादृश्यास्तव वृद्धोक्षारोहणमुपहासास्पदमिति तात्पर्यम् ।

पुरुषः। हार्यशब्दे हरतेः अर्हार्थे "ऋहलोर्ण्यत्"। वृद्धम् उक्षाणम्-वृद्धोक्षम्, कर्मधारयः "अचतुर..." इत्यनेन अच् समासान्तो निपात्यते। महांश्चासौ जनः महाजनः। महत आत्वम्। स्मेरं मुखं यस्य स स्मेरमुखः। स्मेरशब्दे स्मयतेः"नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः"। पूर्ववाचकस्याजन्तस्य पुरशब्दस्य क्वाप्यनुपलम्भात्, नगरवाचिनः पुरशब्दात्तसि निष्पन्नेऽपि 'पुरतः' शब्देऽर्थसङ्गत्यभावात् 'पुरतः' पदमशुद्धमेव। पूर्वशब्दादस्प्रत्यये तस्य पुरादेशे च "पूर्वापरावराणामसि पुरधवश्चैषाम्" इति सूत्रेण कृते 'पुरः' इत्येव योग्यमिति पण्डितराजो जगन्नाथ आह। नागेशस्तु 'पुरतः' इति स्वतन्त्रमव्ययम्, 'पुर अग्रगमने' इति धातोः कप्रत्यये पुरशब्दात्तसि वा तद्रूपम्,यद्वा ज्ञापकसिद्धेनातसुच्प्रत्ययेन पचाद्यजन्तात्पुरशब्दात्तत्साधनीयमिति त्रेधा रूपमिदं समर्थितवान्[1]। विडम्बना-विडम्बयतेः "ण्यासश्रन्थो युच्"। अध्याहृतक्रियायाः कर्तृपदम्। ऊढया-वहेः कर्मणि क्तः। अधिष्ठितम्-तिष्ठतेः क्तः। "उपसर्गात् सुनोति..." इति षत्वम्। त्वयेति अधिष्ठानक्रियायाः कर्तरि तृतीया।

व्याख्या—किं च, हे गौरि, पुरतः-उक्तात् शिवगृहगमनतत्समागमादेः पूर्वमेव, इयम्-मद्विचारमारूढा, अन्या-पूर्वोक्तातिरिक्ता, ते-विडम्बना-हास्यकारणं भवेद्, यद् ऊढया-कृतविवाहया, वारणराजेन-(कुथादिसमलङ्कृतेन) गजेन्द्रेण, हार्यया-(श्वशुरालये) प्रापणीयया, त्वया-भवत्या, अधिष्ठितम्-कृताधिरोहणम्, वृद्धम्-जराक्रान्तम्, उक्षाणम्-वृषभम्, विलोक्य-दृष्ट्वा, महाजनः-सभ्यलोकः, स्मेरम्-मन्दहासयुक्तम्,मु-

---

१—अत एव कविकुलगुरोरयं प्रयोगः, 'पश्यामि तामित इतः पुरतश्च पश्चात्' इति महाकवेर्भवभूतेः प्रयोगः, 'दृश्यसे पुरतो गतागतमेव मे विदधासि' इत्याद्या जयदेवादिप्रयोगाश्च संगच्छन्ते।

खम्-आननं यस्य तथाभूतः, भविष्यति ।

भा०—आस्तां शिवगृहगमने सति पूर्वोक्तः श्मशानवासभस्मसंसर्गयोः प्रसङ्गः, ततः पूर्वमेवैकं वक्तुं मया विस्मृतम्, यच्छिवस्य नान्यानि वाहनानि सन्ति, विवाहोत्तरं स स्वीयं वृद्धं वृषभमारोप्य त्वां नेष्यति । या परमसुन्दरी राजकुमारी त्वमुत्कृष्टकरिणीमारोढुं योग्या, सा वृषभमारूढेति व्यतिक्रमं दृष्ट्वा लोकानामाश्चर्यमवज्ञा च स्यात्, तेन ते हसिष्यन्ति, सेयं तव विडम्बना प्रसज्येत । वारणराजेति राजपदम्, वृद्धेत्युक्तविशेषणं चात्यन्तवैलक्षण्यबोधनाय । 'वृद्धो वृषो द्वाभ्यामारूढो न जाने कदा प्राणान् जह्यात्, तदा पादचारस्यैव प्रसङ्गः स्याद्' इति चाकूतम् ।

अलं०—पूर्ववद् विषमः । 'स्मेरमुखो भविष्यति' इत्यप्रस्तुतप्रशंसापि ।

द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।
कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥७१॥

अ०—कपालिनः समागमप्रार्थनया सम्प्रति कलावतः सा कान्तिमती कला च अस्य लोकस्य नेत्रकौमुदी त्वम् च (इति) द्वयम् शोचनीयताम् गतम् ।

व्याक०—समागमशब्दे उपसृष्टाद् गच्छतेः अप् । प्रार्थना अर्थयतेः युच् । कलावतः-कलाशब्दात् प्राचुर्ये प्राशस्त्ये वा मतुप् । कान्तिमती-अत्रापि कान्तिशब्दात् प्राशस्त्ये नित्ययोगे वा मतुप् । कपालिनः-कपालशब्दाद् निन्दायाम् इनिर्मत्वर्थीयः । गतम्-इति कर्तरि क्तः । द्वयमिति तत् कर्तृ । चद्वयं समुच्चयार्थम् ।

व्याख्या—कपालिनः-मृतमुण्डधारिणः रुद्रस्य, समागमस्य-सहवासस्य, प्रार्थनया-अभिलाषेण, संप्रति-इदानीम्, कलावतः-चन्द्रमसः, सा-प्रसिद्धा कान्तिमती प्रशस्तकान्तियु-

---

१. '[illegible]' इति [illegible] ।

क्रा, कला च, अस्य लोकस्य-भूलोकस्य, नेत्रयोः-नयनयोः, कौमुदी-ज्योत्स्ना-तद्वदानन्ददायिनीति यावत्, त्वम्-पार्वती च, इति द्वयम्, शोचनीयताम्-शोकविषयताम्, गतम्-प्राप्तम् ।

भा०—अतिप्रशस्तकान्तिः सुकुमारतरा चन्द्रकलैव पूर्वं कपालधारिणो भूतेशस्य शिरोगतत्वेन शोचनीयाऽभूत् । इदानीन्तु त्वमपि तत्समागमार्थिनीति जगति द्वयं शोचनीयतां प्राप्तम् । अपकृष्टाश्रितं ह्युत्तमं वस्तु शोच्यं भवतीति ।

अलं०—प्रस्तुताप्रस्तुतयोः शोचनीयत्वरूपैकधर्मप्रतिपादनाद् दीपकम् । कपालिन इति विशेष्यममङ्गलाभ्यासपटुतां स्मारयच्छोचनीयत्वे साभिप्रायमिति परिकराङ्कुरः । 'कपालिनः' इति पाठ आलङ्कारिकधुरन्धरेण मम्मटाचार्येण व्यञ्जनास्थापनप्रकरणे काव्यप्रकाश उपन्यस्तः, समर्थितश्च । व्याख्याकृतस्तु 'पिनाकिनः' इत्येव पाठं मत्वा व्याचक्षते । तत्र पिनाकिपदं वीरत्वमुत्तमवस्तुस्वामित्वं च बोधयद्वरणीयताया-मनुकूलं स्यादिति तत्समागमेन शोचनीयता न सिद्ध्येत् । तस्मात्प्रकृतार्थविरोधि पदमिदमिति दूषयन्त्यालङ्कारिकाः । श्रीमन्नारायणस्तु 'पिनाकी इति नाममात्रेण विडम्बिता त्वं तं प्रार्थयसे, न तु तस्य सारं जानासि' इत्यभिप्रायेण पिनाकिपदं समर्थितवान् । यद्वा केवलं वीरतां बोधयत्पिनाकिपदं सुकुमारतरयोः पार्वतीचन्द्रकलयोराश्रयणीयतायां विपरीतमेवेति कथंचित्समाधेयम् । 'त्वं च' इति त्वंपदोत्तरं न्यसनीयस्य चकारस्य लोकस्येति पदानन्तरं न्यासाद् 'अक्रमत्वम्' वाक्यदोषं काव्यप्रकाशकार आह, कला च सेति तच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थत्वान्न यच्छब्दाकाङ्क्षत्वम् ।

वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।
वरेषु यद् बालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥७२॥

अ०—हे बालमृगाक्षि ! यद् वरेषु मृग्यते, तत् त्रिलोचने व्यस्तम् अपि अस्ति किम् ? (यतश्च अस्य) वपुः विरूपाक्षम् (अस्ति) अलक्ष्यजन्मता (अस्ति) वसु दिगम्बरत्वेन निवेदितम् ।

व्याक०—बालः मृग (कर्म०) इव अक्षिणी यस्याः सा बालमृगाक्षी, लाक्षणिकपूर्वपदो बहुव्रीहिः । "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्" इति षच् समासान्तः, षित्वाद् ङीष्, सम्बुद्धौ ह्रस्वः । त्रीणि लोचनानि यस्य, तस्मिन् त्रिलोचने । विरूपाणि अक्षीणि यस्मिन्, विरूपम् अक्षि यस्मिन्निति वा, विरूपाक्षम्, पूर्ववत् षच् । अलक्ष्यं जन्म यस्य सः-अलक्ष्यजन्मा, तस्य भावः अलक्ष्यजन्मता, बहुव्रीह्यनन्तरं भावे तल् । दिश एव अम्बराणि यस्य तस्य भावः दिगम्बरत्वम्, तेन । निवेदनक्रियायाः कर्तरि तृतीया । वरेषु-व्रियत इति वृणोतेः अप् । मृग्यते-मृगयतेः कर्मणि लट् । व्यस्तम्-"असु क्षेपणे" धातोः क्तः ।

व्याख्या—हे बालमृगाक्षि-हे मृगशावकनयने ! यद्, वरेषु-विवाहकर्तृषु, मृग्यते-अन्विष्यते, तत्, त्रिलोचने-महादेवे, व्यस्तमपि-एकैकमपि, अस्ति-विद्यते, किम्? काकूक्तिः, न विद्यत इत्यर्थः। यतश्च, अस्य, वपुः-शरीरम्, विरूपाणि-विकृतानि पिङ्गानि अक्षीणि-नेत्राणि यस्मिन् तथाभूतम्, विरूपम्-ललाटस्थतया विकृतम्-असुन्दरम्, अक्षि-तृतीयनेत्रं यस्मिन्, तथाभूतं वा, असुन्दरमिति यावद्, अस्तीति शेषः, अलक्ष्यम्-अज्ञातम्, देशकालजात्यादिनिर्णयविरहितम, जन्म-उत्पत्तिः-यस्य तथाभूतता च अस्ति, कुत्र कदा कस्मिन् कुले जात इति न ज्ञायत इत्यर्थः, अस्य, वसु-धनम्, दिश एव अम्बराणि वस्त्राणि यस्य तथाभूतत्वेन-नग्नत्वेन, निवेदितम्-बोधितम्, शरीराच्छादनार्थं वस्त्राणामप्यभावो निर्धनतां स्पष्टं वक्तीत्यर्थः ।

अ०—'कन्या कामयते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतम् ।

बान्धवाः कुलमिच्छन्ति मिष्टान्नमितरे जनाः' इति नीत्युक्तदिशा रूपम्, धनम्, विद्या, कुलं चेति चतुष्टयं परीक्ष्य वरा विवाहार्थं व्रियन्ते। पार्वति! त्वया वरीतुमिष्टे त्रिलोचने तु एकैकमपि नास्ति, कुतश्चतुष्टयं स्यात्। तस्य नामैव विरूपाक्षः, तेन सौन्दर्यं दूरे निरस्तम्। (त्वं तु बालमृगाक्षी, स च विरूपाक्षः-इति कुत्र द्वयोरनुरूपता) कुत्र कदा कस्माज्जातोऽयमिति न केनापि विज्ञायते। यस्य पिताप्यविदितः, तस्य कुलसम्बन्धे किमु वक्तव्यम्। उत्पत्तिकालज्ञानाभावेनातिवृद्धत्वं सूचितं भवति, तदपि वराविरुद्धम्। उत्पत्तिदेशकुलयोरज्ञाने च विद्यापि कथं संभवेत्। प्रशस्ताभिजनाः प्रशस्तकुला एव च विद्वांसो दृश्यन्ते। धनस्य तु इयमवस्था, यदाच्छादनार्थं वस्त्रमपि नास्ति, अत एव दिगम्बर इत्युच्यते। 'त्रिलोचने' इत्युक्त्या च लक्षणहीनत्वं सूचितम्, 'हानिवदाधिक्यमप्यङ्गानां विकारः' इति सामुद्रिकोक्तेः। ततश्च कथमीदृशेन भवादृश्याः सम्बन्धो योग्यः स्यात्।

अलं०—'एकमपि नास्ति, किमु सर्वम्' इत्यर्थाक्षेपात्काव्यार्थापत्तिर्व्यङ्ग्या। एकैकमपि हेयत्वमापादयति, तत्र तु सर्वमिति समुच्चयोऽपि। 'बालमृगाक्षि' 'त्रिलोचने' इत्युभयोर्विशेष्ययोःसाभिप्रायत्वात्परिकराङ्कुरः। निवेदितमिति जडे वसुनि निवेदनकर्तृत्वानुपपत्त्या बोधने लाक्षणिकम्। स्पष्टं बोधनं व्यङ्ग्यम्। अत्र जन्मनि अलक्ष्यत्वस्य विधेयतया प्राधान्यमिष्टम्, परं तत् समासे गुणीभूतमिति विधेयाविमर्शो दोषः। 'अलक्षिता जनिः' इति पाठे तु न स दोषः-इति काव्यप्रकाशे। अस्मिन् पाठेऽपि लिङ्गक्रमस्य भङ्गाद् 'अलक्षितं जनुः' इति पाठो ज्यायान् इत्याचार्याः। विधेयस्य पूर्वमुपादानेन वाक्यगतो विधेयाविमर्शस्तु तथापि स्थित एवेति।

निवर्तयास्मादसदीप्सितान्मनः क्व तद्विधस्त्वं क्व च पुण्यलक्षणा।
अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी श्मशानशूलस्य न यूपसत्क्रिया ॥७३॥

अ०—(हे गौरि! त्वम्) अस्माद् असदीप्सिताद् मनः निवर्तय, तद्विधः क्व (अस्ति), पुण्यलक्षणा त्वम् च क्व (असि), साधुजनेन श्मशानशूलस्य वैदिकी यूपसत्क्रिया न अपेक्ष्यते।

व्याक०—असत ईप्सिताद् असदीप्सिताद्, ईप्सितशब्दो व्याख्यातः। सा विधा यस्य स तद्विधः। विधाशब्दे स्त्रियामङ्। पुण्यानि लक्षणानि यस्याः सा पुण्यलक्षणा। यूपोचिता सत्क्रिया यूपसत्क्रिया, मध्यमपदलोपी समासः, षष्ठीतत्पुरुषो वा। निवर्तय-निवर्तयतेः लोट्, मध्यमपुरुषैकवचनम्, मन इति निवर्तनक्रियायाः कर्म। वैदिकी-वेदे भवा, ठक्। अपेक्ष्यते-ईक्षतेः कर्मणि लट्, साधुजनेनेति अपेक्षणस्य कर्तरि तृतीया, यूपसत्क्रियेति तत्कर्म। अस्माद् इति अपादाने पञ्चमी, "वारणार्थानामीप्सितः" इत्यपादानत्वम्।

व्याख्या—हे गौरि! त्वम्, अस्माद्-विरूपात्तवरणरूपाद्, असतः-अशुभोदर्काद्, ईप्सिताद्-मनोरथाद्, मनः, निवर्तय-दूरीकुरु, तद्विधः-तादृशः-अमङ्गलशीलः, क्व, पुण्यानि-शुभानि, लक्षणानि-सौन्दर्यादीनि सौभाग्यचिह्नानि यस्याः तथाभूता, त्वं च, क्व, युवयोर्महदन्तरमस्तीत्यर्थः। साधुजनेन-पण्डितजनेन, श्मशाने-परेतभूमौ, (निखातस्य) शूलस्य-वध्यशङ्कोः, वैदिकी-वेदोक्ता, यूपसत्क्रिया-यूपः-यज्ञे पशुबन्धनसाधनभूतः संस्कृतदारुविशेषः, तदुचिता सत्क्रिया-प्रोक्षणाभ्युक्षणादिरूपः संस्कारः, न अपेक्ष्यते-न इष्यते-न क्रियत इति यावत्।

भा०—मम युक्तियुक्तानि वाक्यानि विचार्य, अज्ञानात्परिणाममज्ञात्वा योऽभिलाषस्त्वया कृतस्तं परित्यज। दृष्टान्तेनानौचित्यं प्रकाशयन्नाह-यथा श्मशाननिखाते वध्यशङ्कौ वैदिकमन्त्रक्रियासम्बन्धो न घटते, तथा शिवेऽपि तव सम्बन्धो न

घटत एव । वैदिकी सत्क्रिया यथा अलौकिकी, तथा त्वमप्यलौकिकीति तत्प्रशंसायां तात्पर्यम् ।

अलं०—पूर्वार्धे विषमालङ्कारः । 'विदुष्या त्वया शिवाय वरोचित आदरो न देयः' इति तुल्ये प्रस्तुते, तुल्यस्य अप्रस्तुतस्याभिधानादप्रस्तुतप्रशंसां विवरणकार आह । वयन्तु भावार्थोक्तरीत्या दृष्टान्तं मन्यामहे । तद्विध इत्युक्त्या भूयो भूयोऽमङ्गलस्य नामकीर्तनमप्ययोग्यं सूचयन्नत्यन्तां हेयतां व्यनक्ति । चकारस्याक्रमत्वं दोषोऽत्रापि ।

इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ।
विकुञ्चित[1]भ्रूलतमाहिते[2] तया विलोचने तिर्यगुपान्तलोहिते ॥७४॥

अ०—द्विजातौ इति प्रतिकूलवादिनि (सति) प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया तया उपान्तलोहिते विलोचने विकुञ्चितभ्रूलतम् तिर्यग् आहिते ।

व्याक०—प्रतिकूलं वदतीति प्रतिकूलवादी, तस्मिन्, वदतेस्ताच्छील्ये णिनिः । द्वे जाती यस्य तस्मिन् द्विजातौ, जातिशब्दे जायतेः क्तिन्, नस्य आत्वम् । प्रवेपमानेन अधरेण (कर्म०) लक्ष्यः कोपो यस्याः तया प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया । प्रवेपमानशब्दे वेपतेः शानच् । कोपः-कुप्यतेर्घञ् । उपान्ते लोहिते उपान्तलोहिते । विकुञ्चिता भ्रूरेव लता यस्मिन् कर्मणि तद् विकुञ्चितभ्रूलतम्, क्रियाविशेषणम्, विकुञ्चितशब्दे कुञ्चतेः क्तः । तिर्यगित्यपि क्रियाविशेषणम् । तिर्यक्शब्दे तिरस्पूर्वादञ्चतेः क्विन्, "तिरसस्तिर्यलोपे" इति तिरिरादेशः । आहिते-आङ्पूर्वाद् दधातेः कर्मणि क्तः ।

व्याख्या—द्विजातौ-ब्राह्मणे, इति-पूर्वोक्तप्रकारेण, प्रतिकूलवादिनि-विरुद्धभाषिणि सति, प्रवेपमानेन-कम्पमानेन, अधरेण-अधरोष्ठेन, लक्ष्यः-अनुमेयः, कोपः-क्रोधः, यस्याः तथा-

---

१—'निकुञ्चित' इति प्रका०विष० । २—'भ्रूलतयाहिते' इति क्वचित् ।

भूतया,तया-पार्वत्या, उपान्ते-प्रान्तभागे,लोहिते-रक्ते,विलोचने-नेत्रे, विकुञ्चिता-कुटिलतां नीता, भ्रूलता यस्मिन् कर्मणि यथा भवति तथा, सभ्रूभङ्गम्, तिर्यक्-साचि, आहिते-स्थापिते, प्रेरिते इत्यर्थः।

भा०—ब्राह्मणमुखादेवं शिवनिन्दां श्रुत्वा पार्वत्याः कोप उद्भूत्। तेन तस्या अधरोष्ठः कम्पमान आसीत्, नेत्रे च प्रान्तभागे रक्ततां गते। अथ सा तन्मुखाद् दृष्टिं परावर्त्य कुटिलां भ्रुवं कृत्वा पार्श्वभागे दृष्टिं चिक्षेप। कोपावज्ञयोर्लक्षणान्यत्राभिहितानि। 'द्विजातौ' पदेन तस्य शापाद्ययोग्यता प्रतिपादिता। यद्यन्योऽभविष्यत्, पार्वती तीव्रदृष्टिक्षेपेण तं भस्मसादकरिष्यत्। परं ब्राह्मणे न योग्यो निग्रह इति दृष्टिं तिर्यक् क्षिप्त्वावज्ञैव कृता।

अलं०—अमर्षभावस्योदयध्वननाद्भावोदयध्वनिः। कोपसुलभचेष्टावर्णनात्स्वभावोक्तिः।

उवाच चैनं परमार्थतो हरं न वेत्सि नूनं यत एवमात्थ माम्।
अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम् ॥७५॥

अ०—(गौरी) एनम् उवाच च, नूनम् (त्वम्) परमार्थतः हरम् न वेत्सि, यतः (त्वम्) माम् एवम् आत्थ, मन्दाः अलोकसामान्यम् अचिन्त्यहेतुकम् महात्मनाम् चरितम् द्विषन्ति।

व्याक०—परमश्चासावर्थः, तस्मात्, परमार्थतः, "पञ्चम्यास्तसिल्"। न लोकानाम्, लोकेषु वा सामान्यम् अलोकसामान्यम्,(ष०तत्पु०,नञ्तत्पु०) न चिन्त्यः हेतुः यस्य तद् अचिन्त्यहेतुकम्,"शेषाद् विभाषा" इति कप्। चिन्त्यशब्दे चिन्तयतेः शक्यार्थे "अचो यत्"। महान् आत्मा येषां तेषां महात्मनाम्। एनम्-इदंशब्दस्य अन्वादेशे एनादेशः। उवाच-ब्रूधातोर्लिट्। वेत्सि-वेत्तेर्लटि मध्यमपुरुषैकवचनम्, आत्थ-ब्रूधातोर्लटि सिपि रूपम्, ब्रुव आहादेशः, सिपश्च थलादेशः। माम् इति ब्रवीतेः

अकथितं कर्म । एवमिति प्रधानं कर्म । एवमेव 'उवाच' इत्यत्र वक्ष्यमाणमिति, एनमिति च प्रधानगौणकर्मणी ।

व्याख्या—गौरी, एनम्-ब्रह्मचारिणम् प्रति, वक्ष्यमाणम्, उवाच-जगाद च, चकारः पूर्वसमुच्चयार्थः, कोपचिह्नं दर्शयामास, उवाच चेति । नूनम्-निश्चयेन, त्वम्, परमार्थतः-याथार्थ्येन, हरम्-सर्वपापहरणसमर्थं महादेवम्, न वेत्सि-न जानासि, यतः-यस्मात् कारणाद्, माम्-तदेकप्राणां तदर्द्धभूतामपि प्रति, एवम्-पूर्वोक्तया निन्दनीयया रीत्या, तच्चरितम्, आत्थ-ब्रवीषि । (आत्थेत्यवज्ञागर्भं वचनम्) मन्दाः-मूढाः, अलोकसामान्यम्-सर्वजनसाधारणं न भवति, तथाविधम्, लोकापेक्षया विचित्रम्, अचिन्त्यः-विचारयितुमप्यशक्यः, हेतुः-कारणं यस्य तथाभूतम्, महात्मनाम्-महापुरुषाणाम्, चरितम्, द्विषन्ति-द्वेषेण पश्यन्ति, दूषयन्तीत्यर्थः ।

भा०—कोपचिह्नप्रकटनानन्तरं पार्वती श्रुतायाः शिवनिन्दायाः, पापपरिहाराय परिहारोऽवश्यवक्तव्य इति विचिन्त्य ब्रह्मचारिणं प्रत्युत्तरं वक्तुमारभत । (तेन च कपटबटो रसिकशिरोमणेः शिवस्य न केवलं कोपाक्रान्ततन्मुखदर्शनेन चक्षुषोरेव लाभः, अपि तु स्वानुरागवचनश्रवणेन श्रोत्राप्यायनमपीति समुच्चयेन सूचितम्) । तदुक्तस्य क्रमेण संक्षेपेण परिहारः पार्वत्या वक्तव्यः । तत्र 'विदितो महेश्वरः' इति तदुक्तिरेव प्रथमं निराक्रियते, यत् 'त्वं महेश्वरं न जानासि' इति त्वदुक्तया निन्दयैवानुमीयते । अलौकिका हि महात्मानो न लोकसाधारणमाचरन्ति, तेषां च विलक्षणाचारे को हेतुरित्यपि सर्वैर्न ज्ञायते । तत एवाज्ञानान्मूढास्तच्चरितानि दूषयितुं प्रवर्तन्ते । तन्माहात्म्यविज्ञास्तु भविष्यति कश्चिदत्र हेतुरिति संतुष्यन्ति । त्वं निन्दायां प्रवृत्तः, तस्मान्न जानासीत्येव स्पष्टमनुमीयत इति ।

अलं०—पूर्वार्द्धे अनुमानम् । उत्तरार्द्धे सामान्येन विशेषस्य समर्थनाद् अर्थान्तरन्यासः । ... अतः संसृष्टिः ।

विपत्प्रतीकारपरेण मङ्गलं निषेव्यते भूतिसमुत्सुकेन वा।
जगच्छरण्यस्य निराशिषः सतः किमेभि[1]राशोपहतात्मवृत्तिभिः ॥७६॥

अ०—विपत्प्रतीकारपरेण वा भूतिसमुत्सुकेन (जनेन) मङ्गलम् निषेव्यते, जगच्छरण्यस्य निराशिषः सतः (शिवस्य) आशोपहतात्मवृत्तिभिः एभिः किम्?

व्याक०—विपदां प्रतीकारः परो यस्य, तेन। यद्वा प्रतीकारे परः, तेन विपत्प्रतीकारपरेण। प्रतीकारः-प्रतिपूर्वात् करोतेर्घञ्, "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्" इति दीर्घः। भूतौ समुत्सुकेन भूतिसमुत्सुकेन। निर्गता आशीः यस्मात्, तस्य निराशिषः। आशया उपहता आत्मनः वृत्तिः यैः तानि आशोपहतात्मवृत्तीनि, तैः। विग्रहेऽस्मिन् यैरिति कर्तरि तृतीया, आशया इति करणे तृतीया। यद्वा-आशया उपहत आत्मा येषां ते आशोपहतात्मानः (जनाः) तेषां वृत्तिभिरिति। निषेव्यते-सेवतेः कर्मणि लट्। "परिनिविभ्यः…" इति षत्वम्। शरण्यशब्दे शरणे साधुरिति शरणशब्दात् "तत्र साधुः" इति यत्। मङ्गलमिति निषेवणस्योक्ते कर्मणि प्रथमा। जातावेकवचनम्, अत एव एभिरिति बहुवचनेन अग्रे तत्परामर्शो न विरुध्यते। एभिरिति गम्यमानप्रयोजनक्रियां प्रति करणत्वेन तृतीया, एभिः प्रयोज्यं नास्तीत्यर्थः।

व्याख्या—विपदाम्-आपत्तीनाम्, प्रतीकारः-परिहारः, परः-इष्टः, यस्य, तथाभूतेन, वा-अथवा, भूतिसमुत्सुकेन-ऐश्वर्याभिलाषिणा, पुरुषेण, मङ्गलम्-स्वर्णचन्दनादि शुभं वस्तु, निषेव्यते-धार्यते। जगताम्-लोकानाम्, शरण्यस्य-शरणयोग्यस्य रक्षकस्य, निरा[2]शिषः-निरभिलाषस्य, सतः-सन्मात्ररूपस्य, श-

[1]—'किमाभि' इति प्रका० विव०। पाठेऽस्मिन् पूर्वमेकवचननिर्दिष्टस्य मङ्गलस्य बहुवचनेन परामर्शो नापद्यत इत्यनुकूलम्।

ङ्करस्य, आशया-तृष्णया, उपहता-दूषिता, आत्मनः-अन्तःकरणस्य, वृत्तिः, यैः, तथाभूतैः,एभिः-मङ्गलैः,किम्-किं प्रयोजनम्, न किमपीत्यर्थः । प्रकाशिकाविवरणयोस्तु 'आभिः' इति पाठं मत्वा 'आभिः-दृश्यमानाभिः, आशोपहतात्मनां जनानां वृत्तिभिः-व्यवहारैः, किं प्रयोजनम्' इति व्याख्यातम् ।

भा०—"अमङ्गलाभ्यासरतिम्" इति विप्रोक्तं दूषणं परिहरति-यदापन्निवारणाय शुभप्राप्तये वा लोकानां मङ्गले प्रवृत्तिर्भवति । यस्य तु नापत्सम्भावना, न वा शुभप्राप्त्यभिलाषः (जगच्छरण्यस्येति आपत्सम्भवाभाव उक्तः, निराशिष इत्याप्तकामत्वादभिलाषाभावः) तेन किमिति मङ्गलं सेव्यम्; स मङ्गलमभ्यस्यतु, अमङ्गलं वा, कस्तस्य विशेष इति । एतेन पूर्वोक्तो लोकसामान्याभावः समर्थितः । तथा च,तादृशो निरापत्प्राप्तसर्वकामश्च युक्तो ममाभिलषणीयो वर इत्युक्तं भवति ।

अलं०—मङ्गलाभ्यासस्यानावश्यकत्वसमर्थनात् काव्यलिङ्गम् । साभिप्रायविशेषणद्वयोक्त्या परिकरः । शिवे वरणीयता व्यङ्ग्या ।

अकिञ्चनः सन् प्रभवः स सम्पदां त्रिलोकनाथः पितृसद्मगोचरः ।
स भीमरूपः शिव इत्युदीर्यते न सन्ति याथार्थ्यविदः पिनाकिनः ॥७७॥

अ०—सः अकिञ्चनः सन् सम्पदाम् प्रभवः, पितृसद्मगोचरः (सन्) त्रिलोकनाथः (अस्ति), सः भीमरूपः (सन्) (लोकैः) शिव इति उदीर्यते, पिनाकिनः याथार्थ्यविदः न सन्ति ।

व्याक०—न विद्यते किञ्चन यस्य सोऽकिञ्चनः । मयूरव्यंसकादिः । पितॄणां सद्म गोचरः यस्य स पितृसद्मगोचरः । त्रयाणां लोकानां नाथः त्रिलोकनाथः, "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च." इत्यनेन नाथशब्द उत्तरपदे समास इति मल्लिनाथः । यद्वा त्र्यवयवो लोक इति, मध्यमपदलोपिसमासोत्तरं षष्ठीतत्पुरुषः, समुदायापेक्षया प्रत्येकमवयवत्वं बोध्यम् । भीमं

रूपं यस्य स भीमरूपः, भीमशब्दे बिभेत्यस्मादिति भीधातोः 'भीमादयोपादाने' इति मप्रत्ययः। यथाभूतोऽर्थो यथार्थः, 'कुगतिप्रादयः' इत्यनेन समासः। तस्य भावः, याथार्थ्यम्, भावे ष्यञ्, तद्विदन्तीति याथार्थ्यविदः, वेत्तेः कर्तरि क्विप्। प्रभवः-प्रभवन्त्यस्मादिति भवतेः "ऋदोरप्"। उदीर्यते-उत्पूर्वाद् ईर्धातोः कर्मणि लट्, पिनाकिन इति षष्ठी याथार्थ्यसम्बन्धे।

व्याख्या—सः-हरः, अकिञ्चनः-सर्वथा निर्धनः, सन्, संपदाम्-इन्द्रादिषु दृश्यमानानाम्, संपत्तीनाम्, प्रभवः-उत्पत्तिस्थानम्, अस्तीति शेषः। पितृणाम्-परेतानाम्, सद्म-स्थानम्-श्मशानम्, गोचरः-आश्रयो यस्य तथाभूतः श्मशानवासी सन्, त्रयाणाम्, लोकानाम्, नाथः ईश्वरः, अस्ति। सः, भीमम्-सर्पगरलादिधारणेन भयङ्करम्, रूपम्-आकृतिः यस्य तथाभूतः सन्, अपि, लोकैः शिवः-कल्याणरूपः, उदीर्यते-कथ्यते। तथा च पिनाकिनः-महादेवस्य, याथार्थ्यविदः-तत्त्वविदः, याथार्थ्येन हरस्वरूपस्य ज्ञातारः, न सन्ति-लोके न विद्यन्ते।

भा०—न केवलं त्वमेव शिवं न जानासि, अपि तु लोके केऽपि विद्वांसः शिवस्य तत्त्वं ज्ञातुं न प्रभवन्ति। अज्ञेयं हि तत्स्वरूपम् "विज्ञातारं वा अरे केन विजानीयात्" इत्याद्याभिः श्रुतिभिर्निरूपितम्। सर्वे च परस्परं विरुद्धा अपि धर्मा निर्धर्मके तस्मिन् मायया समारोपिताः, तदुक्तं भगवता व्यासेन 'सर्व धर्मोपपत्तेश्च' (वे० सू०) इति। ततश्च विरुद्धधर्माश्रयं कः कथं ज्ञातुं प्रभवेत्। तदेवात्र प्रपञ्चितम्-यत्स्वयं स भवतु नामाकिञ्चनो वस्त्रविभूषणोत्तमवाहनादिरहितः, तथापि सर्वाः संपदस्तत एवेन्द्रादिभिः प्राप्यन्ते। "सुरास्तां तामृद्धिं दधति तु

१—श्रीमन्नारायणेन तु 'त्रिलोकनाथः सन्नपि पितृसद्मगोचरः' इति पाठानुकूलमेव व्याख्यातम्। एवं विधेयाविमर्शपरिहारेऽपि पूर्वोत्तरक्रमभङ्गो दुष्परिहर इति सुधीभिर्विवेच्यम्।

भवद्भ्रू प्रणिहिताम्, न हि स्वात्मारामं विषयमृगतृष्णा भ्रमयति" इति भगवतः पुष्पदन्तस्योक्तिरनेनानुगता वेदितव्या । तथैव भवतु नाम श्मशानवासी, तथापि लोकत्रयस्य शास्ता, श्मशानस्थित्यापि न लोकशासने किमपि हीयते । अस्तु नाम स भुजगभूषण इति भीमरूपः, तथापि लोकास्तं 'शिवः' इत्येव व्यवहरन्ति । न हि तदनुगता भुजगा अपि भीषणतां भजन्त इति । एतेन 'अवस्तुनिर्बन्धपरे' 'दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु' इत्यादि परिहृतम् । यद्वा वस्तुतोऽकिञ्चनः-सर्वधर्मरहितः, मायाविशिष्टस्तु संपदाम्-सर्वरूपाणां प्रभवः, वस्तुतः पितृसद्मनि-सर्वलोकान्तकरे श्मशाने, सर्वस्यापि दृश्यमानस्याभावे तुरीयावस्थायां विराजमानः, मायया तु लोकत्रयमुत्पाद्य तदीश्वरोऽपि, मायया सर्वं जगच्छालद् भयप्रद इति भीमः, वस्तुतस्तु शिव एव, 'शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते' इति प्रतिपादितः । एवं मायाविरहितस्य मायाशबलस्य चेति रूपद्वयस्य कीर्तनेन सर्वमविरोधेनोपपादितम् । एवंविधः सर्वेश्वरो यो ज्ञातुमपि लोकैर्न शक्यते, स यदि पतिभावेन सेवितुं लभ्येत, तदा किमु वक्तव्यं सौभाग्यमिति । पिनाकिन इत्युक्त्या पिनाकधारितया सर्वेऽपि तस्माद्बिभ्यति, ततस्तं पृष्ट्वापि तत्स्वरूपं ज्ञातुं न शक्यते इति व्यञ्जितम् ।

अलं०—विरोधालङ्कारः 'सन्' इति पदेन प्रकटितः । शिवस्य लोकोत्तरमहिमत्वं व्यङ्ग्यम्, तेन च तद्विषयो रतिभावो ध्वन्यते ।

विभूषणोद्भासि पिनद्धभोगि वा गजाजिनालम्बि दुकूलधारि वा ।
कपालि वा स्यादथवेन्दुशेखरं न विश्वमूर्तेरवधार्यते वपुः ॥ ७८ ॥

अ०—विश्वमूर्तेः वपुः न अवधार्यते, (तद्धि) विभूषणोद्भासि वा पिनद्धभोगि (स्यात्) गजाजिनालम्बि वा दुकूलधारि (स्यात्) कपालि वा अथवा इन्दुशेखरम् स्यात् ।

व्याक०—विश्वं मूर्तिः यस्य, तस्य विश्वमूर्तेः, मूर्तिरिति मूर्च्छतेः क्तिन्। विभूषणैःउद्भासत इति विभूषणोद्भासि,भासतेर्णिनिः, उपपदसमासः। पिनद्धा भोगिनः यस्मिन्, तत् पिनद्धभोगि, पिनद्धशब्दे अपि पूर्वाद् णह् धातोः क्तः। भागुरिमतेनापरल्लोपः। भोगिनः-भोगशब्दादिनिः । गजस्य अजिनम् आलम्बत इति गजाजिनालम्बि, लम्बतेर्णिनिः। दुकूलं धारयतीति दुकूलधारि, धारयतेर्णिनिः। इन्दुः शेखरो यस्य तद् इन्दुशेखरम् । कपालमस्यास्तीति कपालि, कपालशब्दाद् "अत इनिठनौ"। वा इति अप्यर्थकः समुच्चयवाची। स्यादिति अस्तेः सम्भावनायां लिङ्, यद्वा विभक्तिप्रतिरूपको निपातोयमनेकान्तबोधकः, अस्मिन् पक्षे अन्वये पूर्वमयं प्रयोज्यः, 'स्याद् विभूषणोद्भासि, वा स्यात्पिनद्धभोगि' इत्यादि । अवधार्यते इति कर्मणि प्रत्ययः, वपुरिति तत्कर्म। लोकैरिति केनापीति वा कर्ताध्याहारलभ्यः।

व्याख्या—विश्वमूर्तेः-जगत्स्वरूपस्य शिवस्य, वपुः-शरीरम्, न अवधार्यते-एकरूपेण न परिच्छिद्यते-न निश्चीयते इति यावत्। तद्धि विभूषणैः-कटककुण्डलादिभिराभरणैः, भासते-शोभत इति तथाभूतम्, वा पिनद्धाः-(शरीरे) बद्धाः भोगिनः-सर्पाः, यस्मिन् तथाभूतं स्याद्-भवेत्। गजस्य-हस्तिनः, अजिनम्-चर्म, आलम्बते-धारयति, इति तथाभूतम्, वा दुकूलम्-क्षौमम्, धारयति-धत्ते, इति तथाभूतम्, स्यात्। कपालि-जटासु ब्रह्मकपालधारि वा, अथवा, इन्दुः-चन्द्रः, शेखरः-शिरोभूषणम्, यस्य तथाभूतं स्यात्। विश्वमूर्तौ सर्वं सम्भवतीत्यर्थः।

भा०—वर्णिन्! ये त्वया सर्पगजाजिनादिधारणाद्वैरूप्यादयो

१—'जगत्सिसृक्षासमयेषु वेधसां प्रणामलोलानि शिरांसि पादयोः। जगद्विरामेषु कपालशेषतां गतानि तिष्ठन्ति जटासु धूर्जटेः' इत्यागमे भगवतो नय... [illegible] ...म्।

दोषा भगवति शिवे प्रतिपादिताः, ते अज्ञानहेतुका एव । निर्गुणस्य निराकारस्य भगवतो वास्तव आकार एव न भवतीति कथं कश्चित्तस्य मूर्तिमवधारयेत्। मायया तु स भगवान् विश्वमूर्तिः, सर्वं जगत्तस्यैव रूपम् । ततश्च जगद्रूपेण स्थितस्य कथमेकरूपेण परिच्छेदः संभवेत् । यानि रूपाणि, यानि वा भूषणादीनि जगत्युपलभ्यन्ते, सर्वाणि तानि तस्यैव । यदि अङ्गेषु सर्पबन्धनम्, गजाजिनपरिधानम्, कपालधारणं वा तस्य लोकदृष्ट्या निन्द्यते, तर्हि विभूषणशोभिता,दुकूलपरिधानम्, चन्द्रशेखरता चेति प्रशस्यन्तामपि। यदि स पिनद्धभोगी, तर्हि विभूषणोद्भासी कोऽन्यः, तदपि रूपं तस्यैवेति भावः । यद्वा-एकेनैव रूपेणैश्वर्यवशात्सर्वविधः स्वेच्छया स भवितुमर्हति, न हि तस्य कापि परतन्त्रता, यतो विश्वमूर्तिः स एवेति। 'पिनद्धभोगि' इति पिनद्धपदं जगत्युपद्रवकारिणां सर्पाणां स्वेऽङ्गे बन्धनं बोधयत्करुणापरतां भगवतो व्यनक्ति। ततश्च यस्तत्तद्वस्तूनां स्वीकारो दृश्यते, सोऽपि जगद्धितायैव, न त्वाप्तकामस्य तस्य पदार्थापेक्षेति निगूढं बोधितम्।

अलं०—सर्वसम्भवोपपादकस्य 'विश्वमूर्तेः' इति विशेष्यस्योपादानात् परिकराङ्कुरः। वा शब्दस्याप्यर्थत्वेन विरोधालङ्कारः। व्यङ्ग्यं पूर्ववत्।

तदङ्गसंसर्गमवाप्य कल्पते ध्रुवं चिताभस्मरजो[1]ऽपि शुद्धये।
तथा हि नृत्या[2]भिनयक्रियाच्युतं विलिप्यते[3] मौलिभिरम्बरौकसाम्॥७९॥

अ०—चिताभस्मरजः अपि तदङ्गसंसर्गम् अवाप्य ध्रुवम् शुद्धये कल्पते, तथा हि नृत्याभिनयक्रियाच्युतम् (तत्) अम्बरौकसाम् मौलिभिः विलिप्यते।

व्याक०—चिताया भस्मैव रजः चिताभस्मरजः, यद्वा भस्मनो रजः। तस्य अङ्गस्य (ष० त०) संसर्गम् (ष० त०)

१—'रजो विशुद्धये' इति मल्लिनाथसंमतः पाठः। २—'नृत्ताभिनय' इति प्रका० विव०। ३—'विलुप्यते' इति प्रका० विव०।

तदङ्गसंसर्गम्, संसर्गशब्दे सृजधातोर्घञ् । नृत्ये अभिनय एव क्रिया, तया च्युतम् नृत्याभिनयक्रियाच्युतम्, नृत्यशब्दे नृती-धातोः "ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः" इति भावे क्यप्। अभिनयशब्दे नयतेः "एरच्"। अम्बरम् ओकः येषां तेषाम् अम्बरौकसाम्। अवाप्य अवपूर्वाद् आप्नोतेर्ल्यप्। शुद्धये-'शुध्' धातोः क्तिन्, इह कल्पधातोरलमर्थत्वात् "नमःस्वस्ति..." इत्यादिना-चतुर्थीति मल्लिनाथः। वस्तुतस्तु "क्लृपि संपद्यमाने च" इति चतुर्थी। विलिप्यते-लिम्पतेः कर्मणि लट्, मौलिभिः-इति कर्तरि तृतीया। रज इति कल्पतेः कर्तृपदम्, ध्रुवमिति क्रियाविशेषणं द्वितीयान्तम्।

व्याख्या—(श्मशाने) चितायाः, भस्मैव, रजः-अनुलेपनचूर्णमपि, (भस्मनो रजो वा) तदङ्गस्य-शिवशरीरस्य, संसर्गम्-संपर्कम्, अवाप्य-लब्ध्वा, ध्रुवम्-अवश्यम्, शुद्धये-पवित्रतासंपादनाय,कल्पते-प्रभवति,तथा हि-तत एव,नृत्ये-ताण्डवे, अभिनयः-तत्तदर्थव्यञ्जनाय हस्ताद्यङ्गचालनम्,सैव-क्रिया-चेष्टा,तया, (हेतुभूतया) च्युतम्-शिवशरीराद् भूमौ पतितम्, तत्-चिताभस्म, अम्बरम्-व्योम, ओकः-निवासः, येषां तथोक्तानां देवानाम्, मौलिभिः-शिरोभिः, विलिप्यते-धार्यते इत्यर्थः।

भा०—यच्च 'अयुक्तरूपं किमतः परम्' इत्याद्युक्तम्-तत्रोच्यते, अन्यत्र चिताभस्म अमङ्गलमपवित्रं च भवतु, शिवशरीरे धृतं तु तदन्यस्यापि पवित्रतासंपादकं भवति। अत एव नृत्यकाले हस्ताद्यङ्गव्यापारेण ये तस्य कणा भूमौ पतन्ति, तान् देवास्तस्यां भूमौ पतित्वा शिरोभिर्धारयन्ति । यदि तद्विशुद्धिकरं न स्यात्, कुतो देवास्तद्धारणे प्रयतेरन्।

अलं०—शिवशरीरसम्पर्केण चिताभस्मनो विशुद्धिगुणप्राप्त्या उल्लासालङ्कारः । तथाहीत्युपक्रान्तेन हेतुना साध्यस्य

१—ओकः सद्माश्रयश्चौकाः इत्यमरः।

साधनादनुमानं च। शिवस्य महिमातिशयस्तेन च शिवविषयो रतिभावो व्यङ्ग्यः। शिरोभिरिति कर्तरि तृतीया महिमातिशयव्यञ्जने चमत्कृतिमादधाति, देवाः (गृहीत्वा) शिरस्सु धारयन्तीति न, अपि तु तच्छिरांस्येव स्वयं भूमौ पतित्वा तद्भस्म धारयन्तीति। तेन पदैकदेशभूतविभक्तिप्रकाश्योऽत्र भावध्वनिः। 'विलुप्यते' इति प्रकाशिकादिसंमते पाठे 'शिरोभिः विलुप्यते-अपह्रियते' इत्यर्थलाभे अपहरणयोग्यत्वेन भस्मनो निधित्वव्यञ्जनादस्ति विशेषेण चमत्कृतिः, परं लेपनस्यैव शुद्धिसंपादकता सामञ्जस्येनोपपद्यत इति 'लिप्यते' इत्येव पाठ आदृतः।

असंपदस्तस्य वृषेण गच्छतः प्रभिन्नदिग्वारणवाहनो वृषा।
करोति पादावुपगम्य मौलिना विनिद्रमन्दाररजोरुणाङ्गुली ॥८०॥

अ०—प्रभिन्नदिग्वारणवाहनः वृषा उपगम्य असम्पदः वृषेण गच्छतः तस्य पादौ मौलिना विनिद्रमन्दाररजोरुणाङ्गुली करोति।

व्याक०—न विद्यते संपद् यस्य, तस्य असम्पदः। प्रभिन्नः दिग्वारणः वाहनं यस्य स प्रभिन्नदिग्वारणवाहनः। अथवा प्रभिन्नाः (स्वातिरिक्ताः) दिशां वारणा येन, तादृशं वाहनं यस्येति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः। प्रभिन्नशब्दे भिद्धातोः क्तः, वारणशब्दे वारयतेः कर्तरि ल्युः। वाहनम्-वहेः स्वार्थणिजन्ताद् बाहुलकात् कर्तरि ल्युट्, हेतुमण्णिजन्ताद्वा कर्मणि ल्युट्। अथवा केवलाद् वहेर्ल्युटि "वाहनमाहितात्" इति निपातनाद् दीर्घः। विगता निद्रा येषां ते विनिद्राः, तेषां मन्दाराणाम् (कर्म०) रजोभिः (ष० त०) अरुणाः (तत्पु०) अङ्गुलयः ययोः तौ विनिद्रमन्दाररजोरुणाङ्गुली, पादावित्यस्य विधेयविशेषणमिदम्। मन्दारशब्दे वृत्तवाचकाद् मन्दारशब्दाद् वैकारिकोण्, तस्य च "पुष्पमूलेषु बहुलम्" इत्यनेन लुप्। पादाविति करोतेः कर्मणि द्वितीया।

व्याख्या—प्रभिन्नः[1]-मदयुक्तः, दिग्वारणः-दिग्गजः, (यद्वा प्रभिन्नाः-पराभूता अन्ये दिग्गजा येन तथाभूतः) ऐरावत इति यावद्, वाहनम्-यानम्, यस्य तथाभूतः, वृषा[2]-इन्द्रः, उपगम्य समीपमागत्य, असम्पदः-दरिद्रस्य, वृषेण-वृषभेण, (वृषभमारुह्य) गच्छतः-व्रजतः, तस्य-शिवस्य, पादौ-चरणौ, मौलिना-शिरसा, विनिद्राणाम्-विकसितानाम्, मन्दाराणाम्-मुकुटस्थितानां देववृक्षकुसुमानाम्, रजोभिः-परागैः, अरुणाः-रक्ताः, अङ्गुलयः, ययोः तथाभूतौ, करोति। मल्लिनाथस्तु 'मौलिना-मुकुटेन, उपगम्य-प्राप्य-प्रणम्येति' व्याचख्यौ।

भा०—वर्णिन्! शिवो वृषभमारुह्य गच्छतीति सत्यम्, किन्तु सर्वोत्तममैरावतमारुह्य गच्छन् (तव दृष्ट्या परो महान्) इन्द्रः, यदैव वृषभारूढं तं पश्यति, तदैव ऐरावतादवरुह्य, समीपमागम्य तस्य पादयोः प्रणमन्, स्वीयमुकुटस्थितानां मन्दारकुसुमानां रजोभिस्तस्य पादाङ्गुली रञ्जयति। तथा च न तस्य वृषभारोहणं वाहनान्तराप्राप्त्या, अपि तु 'न हि स्वात्मारामं विषयमृगतृष्णा भ्रमयति' इति शिक्षयितुमेव, वृषभारोहणेन च का तस्य क्षतिः, स वृषभारूढोऽपि जगदीश्वर एव, इन्द्रादयश्च गजारूढा अपि तद्भृत्या एव। तेन सह वृषभारोहणं मदीयं परं सौभाग्यम्, न तु 'इयं च तेऽन्या पुरतो विडम्बना' इत्यादि त्वदुक्तं युक्तमिति।

अलं०—प्रणमतीत्यर्थस्य 'पादौ विनिद्रमन्दाररजोऽरुणाङ्गुली करोति' इति भङ्ग्यन्तरेणाभिधानात् पर्यायोक्तम्[3]। शिवस्य महिमातिशयस्तेन च तद्विषयको भावो ध्वन्यते।

१—प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः इत्यमरः।

२—वासवो वृत्रहा वृषा इतीन्द्रनामस्वमरः।

३—मल्लिनाथव्याख्यायां तु पर्यायोक्तस्य स्वाकूतिरिति दिङ्मात्रवर्णनं सुधीभिः।

विवक्षता[१] दोषमपि च्युतात्मना त्वयैकमीशं प्रति साधु भाषितम् ।
यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणं कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति॥८१॥

अ०—च्युतात्मना दोषम् विवक्षता अपि त्वया ईशम् प्रति एकम् साधु भाषितम्, यम् आत्मभुवः अपि कारणम् आमनन्ति, सः कथम् लक्ष्यप्रभवः भविष्यति ।

व्याक०—च्युतः आत्मा यस्य, तेन च्युतात्मना । आत्मना (स्वयमेव) भवतीति आत्मभूः, तस्य, "भुवः संज्ञान्तरयोः" इति भवतेः क्विप् । लक्ष्यः प्रभवः यस्य स लक्ष्यप्रभवः । विवक्षता-सन्नन्ताद् वक्तेः शतृप्रत्ययः । भाषितम्-भाषतेः कर्मणि क्तः । आमनन्ति-'म्ना अभ्यासे' धातोर्लट्, "पाघ्राध्मा···" इत्यनेन मनादेशः । श्रुतय इति तत्कर्तृपदमध्याहर्तव्यम् । ईशम्-इति "अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि" इत्यनेन प्रतियोगे द्वितीया । एकमिति सर्वनाम प्रथमान्तं भाषणस्य कर्म । वच इति तेन परामृश्यते । साधु-इति एकमित्यस्य विधेयविशेषणं प्रथमान्तम्, भाषणक्रियाविशेषणं द्वितीयान्तं वा । भविष्यति इति अनवक्लृप्तौ लट् ।

व्याख्या—च्युतः-पतितः, आत्मा-अन्तःकरणं यस्य तथोक्तेन, नष्टस्वभावेन, अत एव महादेवे दोषम्-दूषणम्, विवक्षता-वक्तुमिच्छताऽपि, त्वया (विवरणकारस्तु दोषं विवक्षता अपि त्वया च्युतात्मना-स्खलितबुद्धिना (स्खलितबुद्धित्वादेव) इति व्याचख्यौ) ईशं प्रति-महादेवविषये, एकम्-'अस्य कुलं न ज्ञायते' इत्येवंरूपं वचः, साधु-सम्यग्-यथार्थम्, भाषितम्-उक्तम् । यम्-महादेवम्, आत्मभुवोऽपि-आत्मयोनेर्ब्रह्मणोऽपि, कारणम्-हेतुम्-उत्पादकम्, आमनन्ति-प्रतिपादयन्ति-वेदाः, सः-महादेवः, कथम्-केन प्रकारेण, लक्ष्यः-ज्ञेयः, प्रभवः-उत्पत्तिः-कुलम्, यस्य तथाभूतः, भविष्यति, न तस्योत्पत्तिज्ञानं संभवतीत्यर्थः ।

१—'पद्यमिदमुदाहरता कुवलयानन्दकृता 'विपुंवता' इति पाठो धृतः ।

भा०—वर्णिन् ! यद्यपि त्वं नष्टबुद्धित्वाद्भगवतः शिवस्य दोषानेव वक्तुं प्रवृत्तः, तथापि तव बुद्धेरस्थिरत्वादेकं वाक्यं भगवतो महत्त्वप्रतिपादकं सम्यगेव त्वन्मुखान्निःसृतम्, यत्त्वयोक्तम् 'अलक्ष्यजन्मता' इति, तत्तथैव, 'यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्' इत्यादीनि श्रुतिवाक्यानि जगत्स्रष्टारमात्मभुवं ब्रह्माणमपीश्वरः शङ्कर उत्पादयतीति निरूपयन्ति, तस्यैतस्य जगदीश्वरस्योत्पत्तिं को वा लक्षयेत् । उत्पत्तिस्तस्य नित्यस्य नास्त्येव, लक्षिता कथं स्यादिति ।

अलं०—दोषविवक्षया प्रवृत्तेन साधुभाषणमित्यसङ्गतिभेदः, "अन्यत् कर्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकृतिस्तथा" इति तल्लक्षणं कुवलयानन्दे । विप्रवचसः साधुत्वे उत्तरवाक्यार्थस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् । स्वाभिमते शब्दप्रमाणोपन्यासात्प्रमाणालङ्कारेषु शब्दप्रमाणरूपोऽलङ्कारोऽत्र इति कुवलयानन्दे ।

अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया[1] तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।
ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं[2] न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥८२॥

अ०—(हे विप्र) विवादेन अलम्, त्वया स यथा श्रुतः, तथाविधः अशेषम् तावद् अस्तु, मम मनः अत्र भावैकरसम् (सत्) स्थितम्, कामवृत्तिः वचनीयम् न ईक्षते ।

व्याक०—तथा विधा यस्य स तथाविधः । पदद्वयमप्येतत् पुरस्ताद् व्याकृतम् । न शेषः यस्मिन् कर्मणि तद् अशेषम्, अस्तिक्रियाविशेषणमेतत् । भाव एको रसो यस्य (भावे एको रसो यस्य इति वा) तद् भावैकरसम् । कामं वृत्तिः कामवृत्तिः, कामो वृत्तिर्यस्येति वा, कामस्य वृत्तिरिति वा । विवादेन-वदतेर्घञ्, गम्यमानसाधनक्रियां प्रति करणत्वेन तृतीया, श्रुतः-श्रु-

१—'यथा श्रुतम्' इति क्वचित्पाठः । 'त्वया यथा श्रुतम्' इति 'सामान्ये नपुंसकम्', इति, 'वृत्तम्' इति विशेष्यमध्याहृत्य वा स व्याख्येयः ।

२—'स्थिरम्' इति प्रका० विव० ।

णोतेः कर्मणि क्तः, स इति श्रवणस्य कर्मणि प्रथमा, त्वयेति तस्यैव कर्तरि तृतीया । स्थितम्-तिष्ठतेः-"गत्यर्थाकर्मक..." इत्यनेन कर्तरि क्तः, मन इति स्थितेः उक्ते कर्तरि प्रथमा । वचनीयम्-वक्तेः कर्मणि अनीयर् । तावच्छब्दोऽवधारणे ।

व्याख्या—हे विप्र, विवादेन-उक्तिप्रत्युक्तिरूपेण कलहेन, अलम्-साध्यं नास्ति, निष्फलत्वाद् विवादं मा कार्षीरित्यर्थः । त्वया-भवता, सः-हरः, यथा श्रुतः-येन रूपेण कस्माच्चिच्छ्रुत्वा ज्ञातः, तथाविधः-तादृशः, अशेषम्-साकल्येन, तावद्-निश्चयेन, अस्तु-भवतु । मम-मनः, अत्र-शिवे, भावे-भक्तौ, एकः-अद्वितीयः, रसः-आनन्दो यस्य तथाभूतम्-भक्तिप्रवणम्, (भावे-अभिलाषे, एकरसम्-पक्षपाति इति प्रकाशिकाविवरणयोः, मल्लिनाथस्तु भावः-रतिप्रधानः शृङ्गारो रसः, एकः-अद्वितीयः, रसः-आस्वाद्यो यस्य तथाभूतमिति व्याचष्टे) स्थितम्-निश्चलमस्ति । (नन्वेवमपथप्रवर्तिनीं त्वां लोका अपवदिष्यन्ति इत्यत आह) कामवृत्तिः-कामम्-यथेच्छम्, वृत्तिः-प्रवृत्तिः-इच्छानुसारिणी कार्येषु प्रवृत्तिः (कर्त्री), यद्वा कामः-इच्छैव, वृत्तिः-प्रवृत्तिर्यस्य, यथेच्छाचारो जनः, यद्वा-कामस्य-अभिलाषस्य, वृत्तिः-लब्धप्रसरता, लब्धप्रसरोऽभिलाषः, वचनीयम्-दोषम्-लोकापवादम्, न ईक्षते-न विचारयति ।

भा०—वर्णिन् ! नाहं त्वया विवादं कर्तुमिच्छामि, कण्ठशोषफले विवादे प्रेक्षावताम् विशेषतस्तपस्विनामप्रवृत्तेः । त्वं तावदाग्रहपरो दृश्यसे, अतो यथा तव शिवविषये ज्ञानम्, तत् त्वं सत्यमेव मत्वा धारय । न त्वहं त्वद्वचनाच्छिवे विरक्ता भविष्यामि, यतो मम मनो भगवति शिवे भक्त्या परमनुरक्तं सुस्थिरं वर्तते, दोषशतज्ञानेऽपि न तच्चालयितुं शक्यम् इति ।

अलं०—'नाहं वचनीयाद्बिभेमि' वा 'मन्मनो न वचनीया-

द्विभेति' इत्यर्थस्य सामान्यमुखेनाभिधानादप्रस्तुतप्रशंसा। वर्णिविषयिण्युपेक्षा, तया चामर्षो व्यज्यते।

अत्र प्रकरणे पार्वतीगता शिवविषयिणी रतिः प्राधान्येनाभिव्यक्ता, पार्वत्याश्च पतिबुद्ध्या शिवविषयेऽनुराग इति प्राधान्यं गताया रतेर्यद्यपि शृङ्गाररसत्वमुचितम्, तथापि व्यज्यमाना रतिरिह न नायकत्वेन भगवन्तं शिवं लक्ष्यीकरोति, अपि तु परमेश्वरत्वेनैव। तथैव कविना तस्या उपस्थापनात्। नायकत्वेन शिवं लक्ष्यीकृत्य मुग्धया पार्वत्या तस्य वर्णनेनानौचित्यापातप्रसङ्गाच्च। तस्मात्पत्नीभावमुपगम्यापि सेव्यत्वेनैव भगवान् शिव इह लक्ष्यीक्रियते, स्वस्या अनन्यसेवकत्वमभिसंधायैव च 'जनोऽयमुच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः' 'ममात्र भावैकरसं मनः स्थिरम्' इत्यादिना स्वरतिराविष्क्रियते। तेन देवताविषयिण्या रतेः परिपोषाद्भावध्वनिरेवात्र पार्वतीवाक्येषु समुचितः प्रतिभाति। अनन्तरं तु रसरूपेण परिणतायां रतौ भावोऽयमङ्गतां गमिष्यति। पतिव्रताभिः पत्युर्देवबुद्ध्याराधनस्य शास्त्रविहितत्वान्नैवंविधेन भावेन शृङ्गारस्य विरोधः संभवतीति सहृदया यथोचितमाकलयन्तु। ततश्चात्र भावः-शृङ्गारः, पक्षः, रसः-आस्वाद्यो यस्येत्यादिर्मल्लिनाथव्याख्या समुपेक्षणीयैव सुधीभिरित्यास्ताम्।

निवार्यतामालि किमप्ययं बटुः पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः।
न केवलं यो महतोऽपभाषते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥८३॥

अ०—(हे) आलि! स्फुरितोत्तराधरः पुनः किम् अपि विवक्षुः अयम् बटुः निवार्यताम्, यः महतः अपभाषते, केवलम् स (पापभाग्) न (भवति) (किन्तु) यः तस्मात् शृणोति सः अपि पापभाग् (भवति)।

व्याक०—उत्तरश्च (उत्तरोष्ठश्च) अधरश्च (अधरोष्ठश्च) उत्तराधरम्, स्फुरितम् उत्तराधरं यस्य स स्फुरितोत्तराधरः,

स्फुरितशब्दे कर्तरि क्तः । व्याख्याकृतस्तु 'स्फुरितम् उत्तरं यस्मिन्,तादृशोऽधरो यस्य स इति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः, स्फुरितशब्दे भावे क्तः' इत्याहुः। पूर्वबहुव्रीहौ विशेषणस्याप्युत्तरशब्दस्य परनिपात आहिताग्न्यादित्वात् । पापं भजतीति पापभाग्, 'भजो ण्विः' । विवक्षुः-वक्तुः सन्नन्ताद् उः । निवार्यताम्-वारयतेः विध्यर्थे कर्मणि लोट् । बटुरिति वारणस्य कर्मणि प्रथमा, त्वयेति कर्ता अध्याहर्तव्यः । य इति भाषणस्य कर्तृपदम्, महत इति तस्यैव कर्म द्वितीयाबहुवचनान्तम् । तस्मादिति 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी, तं प्राप्य, तमुपस्थाय, इत्यर्थे ल्यब्लोपे वा पञ्चमी ।

व्याख्या—हे-आलि ! हे सखि ! स्फुरितम्-(विवक्षया) किञ्चिच्चलितम्, उत्तराधरम्-उत्तरोष्ठोऽधरोष्ठश्च यस्य तथाभूतः, यद्वा-स्फुरितम्-स्फुरणम्, उत्तरम्-प्रधानम् यस्मिन् तथाभूतः-स्फुरणप्रधानः, अधरो यस्य सः, अत एव, पुनः-भूयः, किमपि-हरनिन्दापरं वचः, विवक्षुः-वक्तुमिच्छुः, अयम्-पुरःस्थितः, बटुः-माणवकः, (पट, वट ग्रथने-इति धातोर्वटुशब्दं निष्पाद्य वाचाल इति प्रकाशिकाविवरणयोर्व्याख्यातम्) निवार्यताम्-निषिध्यताम्, अथवा-निवार्यताम्-इतःस्थानान्निस्सार्यताम् । यतः, यः-पुरुषः, महतः-पूज्यान्, अपभाषते-अपवदति, केवलम् सः-स एव, पापभाग्-दुष्टः, न भवति, किन्तु,यः, तस्मात्, (पूज्यानां निन्दाम्) शृणोति, सः (अपि) (यद्वा यः शृणोति,स तस्मादपि-वक्तुरपेक्षयाप्यधिकः) पापभाग्भवति इति

भा०—एवं वर्णिनं प्रत्युक्त्वा पुनरोष्ठस्फुरणेन तस्य किमपि वक्तुमिच्छामवधार्य वादप्रतिवादावनिच्छन्ती पार्वती सखीं प्रत्युवाच-सखि! अयं बटुः पुनः किमपि वक्तुमिच्छतीत्यनुमीयते, सोऽयं वार्यताम् । नाहं भगवतः शिवस्य निन्दां श्रुत्वा पापप-

ङ्कनिमग्ना भवितुमिच्छामि इति।

अलं०—ओष्ठस्फुरणेन विवक्षानुमानादनुमानालङ्कारः। निवारणे हेतूपन्यासात् काव्यलिङ्गम्। 'मम निन्दाश्रवणात्पापं स्याद्' इति विशेषे वक्तव्ये सामान्योपन्यासादप्रस्तुतप्रशंसा च। भावध्वनिः पूर्ववत्।

इतो गमिष्याम्यथवेति वादिनी चचाल बाला स्तनभिन्नबल्कला।
स्वरूपमास्थाय च तां कृतस्मितः समाललम्बे वृषराजकेतनः ॥८४॥

अ०—अथवा (अहम्)इतः गमिष्यामि इति वादिनी बाला स्तनभिन्नबल्कला (सती) चचाल, वृषराजकेतनः च स्वरूपम् आस्थाय कृतस्मितः (सन्) ताम् समाललम्बे।

व्याक०—स्तनाभ्यां भिन्नम् (तत्पु०) बल्कलं यस्याः (बहु०) सा स्तनभिन्नबल्कला। विग्रहे स्तनाभ्यामिति कर्तरि करणे वा तृतीया, अपादाने पञ्चमी वा। वृषो राजा वृषराजः, "प्रशंसावचनैश्च" इत्यनेन समासः, "राजाहःसखिभ्यष्टच्"। वृषराज इव प्रतिकृतिः वृषराजः, "इवे प्रतिकृतौ" इति कन्, तस्य "देवपथादिभ्यश्च" इत्यनेन लुप्। स केतने यस्य स वृषराजकेतनः। "गड्वादेः परा सप्तमी" इति केतनशब्दस्य परनिपातः। कृतं स्मितं येन स कृतस्मितः। इतः-इदंशब्दात् तसिल्। वादिनी-"नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः" इति वदतेर्णिनिः। आस्थाय-तिष्ठतेर्ल्यप्। अथवेति पक्षान्तरे।

व्याख्या—अथवा (तिष्ठत्वयं बटुः) (अहमेव) इतः-अस्मात् स्थानाद् गमिष्यामि-इति वादिनी-वदन्ती, बाला-कुमारी-पार्वती, स्तनाभ्याम्-कुचाभ्याम्, भिन्नम्-(वेगवशात्, स्तनयोरत्युन्नतत्वाच्च) त्रुटितम्, अथवा-स्तनाभ्याम्, भिन्नम्-स्रस्तम्-वेगवशात् श्लथीभूय च्युतम्, बल्कलम्-वृक्षत्वग्वस्त्रम्-यस्याः,

१—'सा च स्तनभिन्न' इति प्रका०विव०। बाला रयभिन्न इति कश्चित्।

तथाभूता सती, चचाल-बटुसमीपादुत्थाय गन्तुमारेभे। (तदैव च) वृषराजः-केतने-ध्वजे, यस्य तथाभूतः, महादेवः, स्वरूपम्-निजाकृतिम्, आस्थाय-आश्रित्य, छद्मवेषपरिहारेणात्मानं प्रकटीकृत्य, कृतम्, स्मितम्-मन्दहासो येन तथा सन्, ताम्-पार्वतीम्, समाललम्बे-जग्राह।

भा०—पार्वती पुनरुवाच 'चपलो वाचालश्चायं बटुर्न विरंस्यति, न वा निर्गमिष्यति, तस्मादहमेव स्थानान्तरं गमिष्यामि।

'गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते।
कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः॥

इति स्मृत्या स्थानान्निर्गमस्य विहितत्वात्।' इत्थं वदन्ती च सा उत्थाय गन्तुमारेभे। वेगेनोत्तिष्ठन्त्यास्तस्या बल्कलवस्त्रं स्तनप्रदेशात्प्रच्युतमभूत्। (तेन शङ्करस्य स्तनदर्शनलालसापूर्तिरपि सूचिता) तामेवं कोपेन निर्गच्छन्तीं दृष्ट्वा शङ्करेण स्वीयं रूपं प्रकटितम्, (वृषध्वजत्वोक्त्या परिजनपरिच्छदादिसान्निध्यमपि सूचितमिति प्रकाशिकाकार आह), स्मितं च कृतम् (तत्तोक्तस्य सर्वस्य परिहासरूपता सूचिता) गच्छन्ती च पार्वती वसने धृत्वा निवारिता।

अलं०—पार्वतीकर्तृकचलन-शिवकर्तृकालम्बनयोर्युगपदुक्त्या समुच्चय इति प्रकाशिकाविवरणयोः। शिवगत औत्सुक्यभावो व्यङ्ग्यः। 'अहमेव गमिष्यामि' इति वक्तुमावश्यकस्याहंपदस्यानुपादानान्न्यूनपदत्वं दोषोऽप्यत्र प्रतिभाति।

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टि-
र्निक्षेपणाय[2] पदमुद्धृतमुद्वहन्ती।
मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः
शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ॥ ८५॥

१—केतनं ध्वजमास्त्रियाम् इत्यमरः। २—'निक्षेप एव' इति प्रका० विव०।
निक्षेप इति [illegible]

अ०—तम् वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टिः निक्षेपणाय उद्धृतम् पदम् उद्वहन्ती शैलाधिराजतनया मार्गाचलव्यतिकराकुलिता सिन्धुरिव न ययौ, न तस्थौ।

व्याक०—अङ्गं यष्टिः, अङ्गं यष्टिरिव वा अङ्गयष्टिः, पूर्वत्र यष्टिशब्दस्य प्रशंसावचनत्वात् "प्रशंसावचनैश्च" इत्यनेन समासः, उत्तरत्र उपमितसमासः। रसेन सह वर्तमाना अङ्गयष्टिः यस्याः सा सरसाङ्गयष्टिः। शैलानाम् अधिराजस्य तनया शैलाधिराजतनया। अधिराजशब्दो व्याख्यातः। मार्गे अचलस्य (तत्पु०) व्यतिकरेण (ष० तत्पु०) आकुलिता मार्गाचलव्यतिकराकुलिता। पचाद्यजन्तस्य चलशब्दस्य नञा समासे अचलशब्दसिद्धिः, व्यतिकरशब्दे 'वि' 'अति' एतत्पूर्वात् 'कॄ विक्षेपे' धातोः "ॠदोरप्"। आकुलितशब्दे कुलधातोः क्तः। वेपथुः विद्यतेऽस्या इति वेपथुमती, अस्त्यर्थे मतुप्, उगित्त्वाद् ङीप्, वेपथुशब्दे 'टुवेपृ कम्पने' धातोः "ट्वितोऽथुच्"। निक्षेपणाय-क्षिपतेर्ल्युट्, तादर्थ्ये चतुर्थी। उद्धृतम्-उत्पूर्वाद् हरतेः धरतेर्वा क्तः। उद्वहन्ती-वहतेः "धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः" इति लट्, तस्य स्थाने लक्षणे शत्रादेशः। 'शप्श्यनोर्नित्यम्' इति नुम्

व्याख्या—तम्-स्वरूपावस्थितं शङ्करम्, वीक्ष्य-विलोक्य, वेपथुमती-कम्पयुक्ता, सरसा-सस्वेदा, अङ्गयष्टिः-सुन्दरं शरीरम्, यस्याः तथाभूता, निक्षेपणाय-भुवि विन्यासाय, उद्धृतम्-उत्थापितम्, पदम्-चरणम्, उद्वहन्ती-तथैवोद्ध्र्वं धारयन्ती, शैलाधिराजस्य-पर्वतराजस्य हिमालयस्य, तनया-पुत्री पार्वती, मार्गे-पथि, अचलस्य-पर्वतस्य, व्यतिकरेण-संपर्केण-समाहत्या-अवरोधेनेति यावद्, आकुलिता-रुद्धमार्गत्वादेकत्रैव भ्राम्यन्ती, सिन्धुरिव-नदीव, न ययौ-न तस्मात् स्थानान्निर्जगाम, न तस्थौ-न स्थितवती, गमनमवस्थानं चोभयमपि कर्तुं नाशक्नोदित्यर्थः।

भा०—अकस्मात् प्रियतमस्य शिवस्य दर्शनेन लज्जाहर्षप्रेमजाड्यपरवशायाः पार्वत्याः शरीरे कम्प-स्वेद-स्तम्भाद्याः सात्त्विकभावाः प्रादुरभूवन् । स्तब्धा च सा दर्शनात् पूर्वं गमनाय यथोद्धृतपदा आसीत्, तथैवावस्थिता, न तत्पदं तयाग्रे निहितम्, न च गमननिवृत्तिनिश्चयेन यथास्थानं स्थापितम् । तत्रोपमाभिधीयते कविकुलगुरुणा-यथा प्रवहन्त्या नद्या मार्गे कश्चित्पर्वत आपतेत्, सा च नदी पर्वतेन निरुद्धाऽग्रे गन्तुमशक्ता स्यात्, प्रवाहवशाच्च स्थातुमप्यशक्तेति तत्रैव भ्राम्येत्, तथैव पार्वत्याः स्थितिस्तदानीमभूदिति ।

अलं०—रसध्वनिः, संभोगश्रृङ्गारस्य सम्यगत्र परिपोषः । परमः प्रेयान् भगवान् शिव आलम्बनम्, अकस्मात्तद्दर्शनमुद्दीपनम्, स्तम्भस्वेदकम्पाद्याः सात्त्विकभावा अनुभावाः । लज्जारूपो व्यभिचारी व्यज्यते-इति मल्लिनाथः । लज्जया न तस्थौ, हर्षौत्सुक्याभ्यान्तु न ययौ, तेन लज्जया हर्षौत्सुक्ययोः सन्धिर्व्यक्तः श्रृङ्गाराङ्गमिति प्रकाशिकाविवरणयोः । यानस्थानयोरुभयोरभाव इति स्तम्भस्य सात्त्विकभावस्योक्त्या जडताख्यो व्यभिचारी व्यक्तः श्रृङ्गाराङ्गमिति तु वयम् । तथा च तल्लक्षणं रसगङ्गाधरे-"चिन्तोत्कण्ठाभयविरहेष्टानिष्टदर्शनश्रवणादिजन्यावश्यकर्तव्यार्थप्रतिसंधानविकला चित्तवृत्तिर्जडता" इति । इहाकस्मादिष्टदर्शनं तद्विभावः, अवश्यकर्तव्यार्थप्रतिसंधानवैकल्यं च यानस्थानयोरभावेन स्फुटीकृतमेवेति । प्रथमसर्गे समुप्तं तृतीयसर्गेऽङ्कुरितं च रतिबीजमिह विस्तारितं नीतं कविना । मध्ये परिपोषितो भावोऽप्यत्र रसाङ्गतां नीतः । अत्युत्कृष्टं चित्रणयोग्यं पद्यमिदम् । अत्रार्थालङ्कार उपमा । यानस्थानयोरभावो नदीपार्वत्योः सादृश्यम् । साधारणधर्मे निबद्धं भूतकालिकत्वं नद्यां न समन्वेतीति कालभेद उपमादोषः

कथंचित् समाधेयः सहृदयैः ।

अद्य प्रभृत्यवनताङ्गि[1] तवास्मि दासः
क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ।
अह्नाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्ज
क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते[3] ॥ ८६ ॥

इति महाकविश्रीकालिदासविरचिते कुमारसंभवे महाकाव्ये
तपःफलोदयो नाम पञ्चमः सर्गः॥

अ०—(हे) अवनताङ्गि अद्य प्रभृति त्वया तपोभिः क्रीतः (अहम्) तव दासः अस्मि, चन्द्रमौलौ इति वादिनि (सति) सा अह्नाय नियमजम् क्लमम्, उत्ससर्ज, हि क्लेशः फलेन पुनः नवताम् विधत्ते।

व्याक०—चन्द्रमौलि-वादिशब्दौ व्याख्यातौ। अवनतम् अङ्गम् यस्याः सा अवनताङ्गी। "अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्" इति ङीष्। सम्बुद्धौ ह्रस्वः। नियमाज्जातं नियमजम् "पञ्चम्यामजातौ" इति डः। क्रीतः-क्रीणातेः कर्मणि क्तः, क्लमम्-क्लाम्यतेर्घञ्, उदात्तोपदेशत्वाद् वृद्ध्यभावः। क्लेशः-क्लिश धातोर्घञ्। विधत्ते-दधातेर्लट्। अद्येति सप्तम्यर्थप्रधान-मव्ययमिह प्रभृतिशब्दयोगात् पञ्चम्यर्थपरम्-इति मल्लिनाथः तपोभिरिति क्रयणकरणे तृतीया। अह्नायेति विभक्तिप्रतिरूपक-मव्ययम्। फलेन इति हेतौ तृतीया।

व्याख्या—हे-अवनताङ्गि-अवनतम्, (कुचभराद्) न-म्रम्, अङ्गम्, यस्यास्तथाभूते हे पार्वति! अद्य प्रभृति-अस्मा-द्दिनादारभ्य, त्वया, तपोभिः-नियमैः, क्रीतः-आयत्तीकृतः, अ-हम्, तव-भवत्याः, दासः-सेवकः, अस्मि, चन्द्रमौलौ-चन्द्र-शेखरे शिवे, इति-एवम्, वादिनि-भाषमाणे सति, सा-पार्वती, अह्नाय[3]-झटिति, नियमजम्-तपोनुष्ठानजन्यम्, क्लमम्-क्लेशम्,

१—'अनवमाङ्गि' प्रका० विव०। अनवमम् उत्कृष्टमङ्गं यस्या इति तद्व्याख्या। २—'पिधत्ते' प्रका० विव०।

३—द्रागझटित्यञ्जसाह्नायेत्यमरः।

उत्ससर्ज-तत्याज, क्लेशं विसस्मारेत्यर्थः । हि-प्रसिद्धमिदम्, यत् क्लेशः, फलेन-फलप्राप्त्या, पुनः-भूयः, नवताम्-नूतनत्वम्, क्लेशात् पूर्वावस्थाम्, विधत्ते-करोतीत्यर्थः । प्रकाशिकाविवरणयोस्तु 'क्लेशः फलेन नवताम्-स्वीयं नूतनत्वम्, पिधत्ते-छादयति-त्यजतीति यावत् । सफलः क्लेशो नूतन इव न दुःखयतीत्यर्थ इति व्याख्यातम् ।

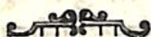
भा०—स्तब्धां पार्वतीं विलोक्य भगवता शङ्करेणोक्तम् 'सुन्दरि ! अद्यारभ्याहं ते दास इव संवृत्तोऽस्मि । यथा दासो द्रव्येण क्रीयते, तथाहं त्वया तपसा क्रीतोऽस्मि, इति । (अद्य प्रभृति-इति आरम्भावधिरुक्तः, अवसानावधिस्तु नोक्त इति निरवधि दासत्वं व्यञ्जितम्) एतदभीप्सितं वचनं श्रुत्वा परं हर्षं प्राप्तायाः पार्वत्याः सर्वोऽपि तपःक्लेशस्तदैव दूरीबभूव । यतो हि प्राप्ते फले उपाये जातः क्लेशो न दुःखयति, प्रत्युत पूर्ववदेव नवीनताम् (क्लेशप्राप्तेः पूर्वामवस्थाम्) प्रापयतीति ।

अलं०—सामान्येन क्लमोत्सर्गस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासः। पार्वत्या हर्षोदयो व्यज्यते । बाह्यक्लेशनिवृत्तिर्वाच्या, विषादस्यान्तरस्य भावस्य शान्तिर्व्यङ्ग्या-इति भावशान्तिरपि संभवत्येव । शिवगता पार्वतीविषयिणी रतिश्च व्यङ्ग्या । एषु गुणप्रधानभावः सहृदयैरूह्य इति । पद्ययोरनयोर्वसन्ततिलकावृत्तम् ।

इति छात्रोपकारिण्यां महाकाव्यसंग्रहव्याख्यायां
चतुर्थः सर्गः ।

समाप्तं च संग्रहस्य प्रथमं खण्डम् ॥

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
१	१२	सन्त्येव व्याख्यास्तु	व्याख्यास्तु सन्त्येव
३	२२	व्यनक्ति	व्यनक्ति
८	२४	स्वैरगतानि	स्वैरं गतानि
६	३	मादुदुपधायाः	मादुपधायाः
१२	२	प्रभाविशेषोऽ	विशेषोऽ
१२	३	राजलक्ष्माम्	राजलक्ष्मीम्
१२	७	द्विपेन्द्रः उत्कृष्टो	द्विपेन्द्रः-उत्कृष्टो
१२	१०	राजेवायम्	राजैवायम्
१७	११	भाव-आन्तरो	भावः-आन्तरो
१८	१२	मुमागमश्च	मुगागमश्च
२५	८	भूत लट्	भूते लट्
३०	२	मक्त्यो	भक्त्यो
३०	६	-लोपश्च ।	लोपः ।
३०	१३	पूर्वाद् पद्धातोः	पूर्वात् पदधातोः
३१	१३	निपूर्वाद्	निपूर्वात्
३१	२०	ऋदन्तात्	ऋदन्ताद्
३२	२२	पचाद्याच्	पचाद्यच्
३६	८	स्त्रियामङ्,	स्त्रियाम् अः,
३६	१३	कृच्छाकृच्छार्थेषु	कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु
५०	२२	(श्नुः)	श्नुः
५३	२४	मिति । विधेया	मिति विधेया
५७	१६	सः भूतेश्वर	स भूतेश्वर
५८	१७	प्रातिपादिका	प्रातिपदिका

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
५६	१५	दुपप्लेवभ्यः	दुपप्लवेभ्यः
६१	२०	मुर्जस्वल	मूर्जस्वल
६२	१७	भूतलस्य-	भूतलस्प-
७३	२	इस्या	इत्या
७५	६	प्रस्नुवः	प्रस्नवः
७६	१	हिनस्तेः रः।	(न पाठ्यः)
७७	५	इति गुरौ	गुरौ
८६	१४	पूर्णेन	पूर्णेन
९१	४	द्योरिव	द्यौरिव
९७	२४	देवापं	देवाप
१०७	३	र्त्त्वितो	र्त्त्वितो
१०८	१५	क्रामिति	क्रामत्ति
११२	१०	पर्य स्तानिम्	पर्यस्तानि
११२	१२	वैकारिको	मत्वर्थीयो
११२	१४	फलावार्जि	फलावर्जित
११२	२५	प्राप्ताः	प्राप्ताः
११३	२६	भिलापः	भिलाषः
११६	२	लम्बिबतेन	लम्बितेन
११९	१६	रात्तसेना	रात्तसेन
१२०	१७	कत्रर्तॄणि	कर्तॄणि
१२१	४	वन द्रम्या	वनाद्रम्या
१२२	१८	नपुंसकैकशेषौ।	नपुंसकैकशेषः।
१२४	१५	चुरारे	विडम्ब्यमाना-चुरादे
१२७	१७	(उपमितिसमासः)	(उपमानसमासः)
१३२	६	तस्य परं	तस्यापरं
१४०	२०	अर्चींषि	अर्चींषि

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४३	१०	अम्बुद दाति	अम्बु ददाति ।
१४३	२०	वप्रपङ्कव-वप्रक्रीडा प्रसङ्गे	वप्रपङ्क इव-वप्रक्रीडाप्रसङ्गे
१४५	१५	(उपमित)	(उपमान)
१४८	२३	ईीत	इति
१५०	१८	मुंक्ता	मुक्ता
१५१	५	क्काचद	कचित्
१५४	१३	पत्युना	पत्युनों
१५६	६	वेयो	वेषो
१५७	१७	ष्वभृथा	ष्ववभृथा
१५६	१७	प्राढु	प्राढु
१५६	२४	तन्त्रैव	तत्रैव
१७०	२६	ऋृषेः	ऋषेः
१७५	१	निपातताात्	निपातनात्
१७६	१	वृहस्षतिः	वृहस्पतिः
१७६	२	श्चौर	श्चोर
१७६	६	प्राह्व	प्राह्ण
१७८	१३	वार्तिकेने	वार्तिकेन
१८२	४	मान दगडः	मानदगडः
१८७	१२	सन्ध्वो	सन्ध्यो
१८७	१३	सौम्द्र	सौन्द
१८७	१५	किं	किं
१८७	१५	संध्यायां	संध्याया
१८७	२२	केनक्किच्छु-	केनचिच्छु-
१८७	२८	अयुष्टार्थत्व	अपुष्टार्थत्व
१६०	२२	क्किय	क्रिय
१६३	६	सुगन्धीन्	सुगन्धीनि,

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
१९७	२३	गौरः	गौरैः ।
१९९	१	किं	किं
१९९	११	रूपापणां	रूपाणां
२०८	२६	पुष्पं वृष्टि	पुष्पवृष्टि
२०९	१	शंख	शङ्ख
२०९	२४	विनद्य	विनाद्य
२०९	२६	निर्वृत्ताः	निर्वृताः
२११	१५	नित्यं वीप्सयोः	नित्यवीप्सयोः
२१२	२१	प्रस्ययः	प्रत्ययः
२१३	२-३	निमितेन	निमित्तेन
२१४	१३	मज्जरी	मञ्जरी
२१४	१७	मज्जर्या	मञ्जर्या
२१५	२४	कैकैः	कैः
२१६	६	ङीप्	ङीष्
२१६	२५	भोगयेः	भोगयोः
२१७	२४	सर्वविद्य स्वरूपाया	सर्वविद्यास्वरूपाया
२१८	१९	तारुण्ययम्	तारुण्यम्
२२०	२०	हेतूत्वात्	हेतुत्वात्
२२२	११	हंस	हंस
२२२	२०	पूर्वे	पूर्वै
२२३	२५	इत्यर्थे	इत्यर्थः
२२४	१८	शत्यात्	शैत्यात्
२२६	२२	कामयितुव्यशक्यम्,	कामयितुमप्यशक्यम्,
२३२	२५	बोंह	बर्हे
२३८	८	संसृष्टीः ।	संसृष्टिः ।
२३९	१५	पुष्या	पुष्याः

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
२४०	१३	शौथिल्यं	शैथिल्यं
२४२	२१	इत्यर्हार्थे	इत्यर्हार्थे
२४२	२१	कृन्नेस्यो	ऋत्त्नेभ्यो
२४३	२१	कृते	ऋते
२४५	५	याच्जाया	याच्ञायाः
२४७	१६	एकतमे शिखर	एकतमशिखर
२४७	२५	स्त्री	स्त्री
२४६	१६	चलवयोः	चलनयोः
२५०	७	सभित्	समित्
२५२	१०	वाङ्नस	वाङ्मनस
२५२	२४	प्रत्यार्थिनीमिव भूताम्	प्रत्यर्थिनीमिव
२५७	१८	दोक्ष्या	दोक्ष्या
२५८	८	अवाप्थते	अवाप्यते
२५८	२५	अवलम्ब	अवलम्ब्य
२६०	५	हौस्स्वेनः	टौस्स्वेनः
२६०	१८	लिङ्ग्या	लिङ्ग्य
२६१	२०	वक्तिन्वत्से	वक्ति-वत्से
२६१	२३	लधीयसो	लघीयसो
२६२	४	स्त्वधान्तिर	स्त्वर्थान्तर
२६४	१४	गारी	गौरी
२६४	१५	गरांथिसा	गरीयसा
२६४	२६	वक्रू	वक्त्रे
२६५	८	सिद्ध्यमन्तरम्	सिद्ध्यनन्तरम् ।
२६६	२६	प्रासद्धम्	प्रसिद्धम्
२६८	१८	र्वा लिंट्	र्वा लिट्
२७[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
२७१	१५	यिक्ङ्गति	यि क्ङिति
२७८	२७	फ्ले	फले
२८६	२६	ताडिता	ताडितः
२६१	१२	डुवेपृ	टुवेपृ
२६४	६	इत्य-	इत्यनेन
२६६	१६	ख्बेया	ख्येया
२६६	१६	।लट्	लिट्
३०२	४	तपास्वि	तपस्वि
३०२	६	नञ समासः	नञा समासः
३०२	१२	देशब्शाद	देशशब्दाद्
३०२	२१	उपादेश्यते	उपदिश्यते
३०३	१०	अरितरना	अरितैरना
३०३	१०	मँहीधरः	महीधरः
३०४	२	विलः	विलैः
३१०	२२	रल	रत्न
३१२	१८	वल्कलम्	बल्कलम्
३१७	१६	शिथिलन्धना	शिथिलबन्धनाः
३१६	२६	सूर्यें	सूर्यं
३२५	१३	आष्तुम	आप्तुम्
३२७	२	निवतित	निवर्तितः
३२८	१२	प्रमृति	प्रभृति
३३०	८	इति ।	इति वा ।
३३७	७	अवग्रहण	अवग्रहेण
३३१	२१	हस्ताश्च	हस्तश्च
[illegible]	२१	[illegible]	[illegible]

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
३४५	११	सञ्जावन्यान्तु	संजीवन्यां तु
३४५	२७	नवाढो	नवोढा
३५१	६	पदतां	परतां
३६६	१४	प्रपथ	मपथ
३७५	२७	समाधयः	समाधेयः
३७६	२१	दरभ्य	दारभ्य

विशारद श्रेणि सन् १६२६ की पुस्तकें ।

प्रथमपत्र—१ अभिज्ञान शाकुन्तलम्-पं० जीवानन्द कृत
संस्कृत टीका सहित ४॥)
अभिज्ञान शाकुन्तलम्-सटीक निर्णयसागर १॥)
+अभिज्ञान शाकुन्तलम्-अभिरामा व्याख्या
सहित मदरास ३)
२+महाकाव्यसंग्रह श्रीयुत पं० गिरिधर शर्मा
संगृहीत सजिल्द ३)

द्वितीयपत्र-१+दशकुमार चरित संस्कृत टीका सहित
निर्णय सागर मुम्बई छपता है

तृतीयपत्र—१+न्यायसिद्धांत मुक्तावली मूलमात्र-गुज-
राती प्रेस ॥=)
+न्यायसिद्धांत मुक्तावली-पं० नृसिंहदेव शास्त्रि
कृता अतिसरलाप्रभाटीकोपेता सम्पूर्ण ३॥)

चतुर्थपत्र-१ साहित्यदर्पण-पं० जीवानन्दकृत टीकासहित ४॥)
साहित्यदर्पण-सटीक निर्णयसागर ४)
+साहित्यदर्पण पं० शालिग्राम शास्त्री कृत विमला
नामा अति सरल वा विस्तृत हिन्दी टीका
सहित (यह टीका विद्वानों ने प्रशंसित की है
और विद्यार्थियों के अति उपयोगी बताई है)
सजिल्द ५॥)
२ विदग्ध मुखमण्डन-सटीक निर्णयसागर ।=)
विदग्ध मुखमण्डन-पं० रामप्रपन्न शास्त्री कृत
सरल संस्कृत टीका सहित १)